

ОЙБЕК

УЛУҒ ЙЎЛ

«УҚИТУВЧИ» НАШРИЕТИ
Тошкент — 1978

© «Уқитувчи» нашриёти, 1978.

A $\frac{70803-\text{№ } 6}{353 (06)-78}$ 269-78

БИРИНЧИ БОб

Кун совуқ. Күёш дам очилиб, күнгилларни ёритиб юборади, дам ёпилади-да, тумшайиб олади. Дарахтлардан түкилиб улгурмагаан япроқлар ора-сира ширт-ширт узилади, салқин ҳавода бир-икки айланиб тун изгиринида қатқалоқланган, энди эса сумалаклана бошлаган кўча лойига ғарибона ясланади.

Кун совуқ, лекин бозор қайнайдн. Бу ерга туташган кўчаларнинг ҳаммасидан одам дарёдай оқади. Баъзи бировлар совуқдан қотган кўлларининг кафтларини оғизларига тутадилар-да, «куҳ-куҳ» деб иситиб оладилар.

Жоменинг орқасида, унинг баланд фишт деворига тикилиб Оташ-дукчи ўтирибди. У дукни ғув-ғув айлантиради, сўнг бир кўли билан кўзойнагини кўтариб туриб, дукни кўзларига яқин тутайди, синчиклаб қарайди, тагин уни силлиқлай бошлайди. Дук кутиб ўтирган серямоқ жулдур паранжили ёш-қари хотинларга у бир-икки оғиз гапириб ҳам кўяди.

Оташ-дукчи олтмишларга яқин, бурушиқ юзида кўзлари теран жойлашган, елкаси чиқик, кўркам оппоқ соқоли қовжироқ бир чол. Лекин унинг кўркам оппоқ соқоли бор, салласининг йиртиғи, тўнининг ямоғи асло эсига келмайди, бунга ўрганиб кетган. Соқолини бармоқлари билан тез-тез тараб, зеб бериб туриш чолга одат бўлиб қолган.

Борган сари бозорнинг ғовур-ғувури авжга чиқади. Бу кун чоршанба бўлганидан бозор айниқса қизиган. Ҳар ким ўз-ўзи билан бериб келган бири қопчиқда бугдойми, адо амил. Бировлар савдо-сотиқ

ёки харж билан овора бўлса, бировлар чўнтаклариди сийқа чақаси йўқ, бозор расталариди гаранг сургалади.

Жоменинг бир ёнбошида кабобнинг хуш бўйи гуркирайди.

— Келинг, келинг!.. Пишди кабоб!.. Гарчча мой!.. Маза қиласиз, келиб қолинг!..— мақтайди кабобчилар.

— Ҳай-ҳай кабоб, жоним кабоб!..— деди бошини лиқиллатиб дукчи ёнидаги паранжили кампирга бир кўзини қисиб.

— Бе... Нимасини гапирасиз,— қихиллаб кулди кампир.

— Димоғингга иси тегса бас!— деди киноя билан тангин бир хотин.

— Тезроқ бўла қолинг, ота! Дук ўзи неча пул?— сўради сабрсизланиб шу ерда ўтирган бир ёш жувон.

— Арзонроқ бўлсин,— деди кампир ва рўмоли учига тугилган тангани секин ушлаб қўйди.

Чол дукнинг учини ингичкалар экан, кулимсиради:

— Арзон, арзон, бир танга, холос! Кўриб турибсиз, бир дукни қўлдай чиқаргунимча она сутим оғзимга келяпти. Сахардан оқшомгача чархнинг гув-гуви каллани шиширади, кейин қорин пиёз пўстидай шилиниб, базўр уйга етсам, кампирим тақ этиб олдимга бир коса арпа умочми, оқшоқ хўрдами қўяди. Ҳа, шундай, сингилларим.

— Ҳаммамизнинг кунимиз шу экан, ер ютсин дунёсини!— деди шошиб турган жувон.

— Тавба дегин, қизим, парвардигорим ўзи ёрлақасин, ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ, бандасининг умри шундоқ!..— деди кампир насиҳатомуз оҳангда.

— Отамнинг соқоли оқарибди-ю, қачон ёруғликка чиқар экан?!— сўради заҳарханда билан ҳалиги жувон.

— Ўзи кўрмаса болалари кўрар ёруғликни!..— деди кампир осойишта товуш билан.

Чолнинг юзида истеҳзоли енгил табассум титрар эди, у индамай қўлидаги катта дукни кампирга узатди:

— Мана, она, дукларнинг бузруги — дурвоза!

Хотинлар навбат билан бир тангадан пул узатиб дукларни олар, рўмолчагами, эски латтагами ўраб, уйларига шошиб жўнар эдилар.

Хотинларни жўнатиб, Оташ чол шошмасдан яна ўз иши билан машғул бўлди. Баъзан эсига келган эски байтлардан аста кўйлаб қўяр эди. Дукчи ёнида ямоқчи қосиблар, бирор кимса йиртиқ маҳсими, чуруқ чорикми кўтариб келармикин, деган умид билан сарғайиб утирардилар.

— Эштайлик жиндай, баландроқ ўқинг, отахон!— деди бир косиб йигит.

— Овоз чиқмайди, иним, эрмак-да,— деди чол.

— Ота қадим байтларга мисоли кон, ҳеч қим билмагани биледи,— деди четроқда ўтирган кал косиб.

Оташ-дукчи бўғиқ овозини сал кўтариб, бир байт бошлади, «ўху-ўху» деб йўталди.

— Э-э... Чироқларим, бир вақтлар қандай тиниқ эди бу овоз... Энди қарабсизки, худди эски араванинг гупчаги...

Шу пайт чолнинг олдида баланд бўйли, олифта мўйловли бир йигит тўхтади:

— Ассалому алайкум, амаки!

Устида узун тринка камзул, бошига янги чамандагул дўппи қўндирган, дўрдоқ лаблари устига ингичка мўйлов қўйган, қуюқ пайваста қошли бу йигит Оташ-дукчига, шўрвасининг шўрваси дегандай, чатишиб кетган, узоқ бир қариндош эди.

— Кўринмайсан, Эшонхон, ҳануз бойнинг эшигидамисан?— сўради дукчи қўл бериб кўришгач ва пастак ўриндиқни яқинроқ сурди.— Қани ўтир.

— Ия, эшигида деганингиз нимаси, қария, бойнинг тўридаман, тўрида!— Эшонхон қўнжидан бир латта чиқариб, қунт билан этиклариининг чангини арта бошлади.— Ишим олчи, амаки, обрў катта, бойнинг жилови қўлимда, чизган чизигимдан чиқмайди.

Дукчи бир зум сукутдан кейин деди:

— Шундоқ бўлса, омадинг келибди, ука! Бояқиш отанг нуқул меҳнат билан ўтиб кетди бу дунёи ғамхонадан.— Бир он сукутдан сўнг дукчи тагин Эшонхонга қараб сўради:— Урис тилиниям ўрганган бўлсанг керак, жиян?

— Ҳа, амаки, қийиб ташлаймиз русчани ҳам,— жавоб берди ғурур билан Эшонхон.

Чол носқовогидан кафтига жиндай мос тўкиб, тагин гапга киришди:

— Отанг бояқиш мардикорликка кетган йигитларни кўп гапирарди. Тангри ўзи бечора бандаларига, етим-есирлар аҳволига раҳм қилсин, уруш битса, келиб қолишармикан?

— Э-э, ота, уларнинг қисмати шу экан, ташвиш қилманг, уруш битди дегунча ҳаммаси дарров уя-уясига қараб қанот қоқади. Подшоҳи олий ҳазрат ҳақиға эрта-ю кеч дуо қилишни унутманг. Иншоолло, буюк Русиямиз голибиятга эришажак. Бунга аминмиз,— деди Эшонхон билимдонлик билан.

— Қайдам, иним,— деди дукчи, оғзидаги носвойдан курмакланиб.— Замон бузилишга бузилди. Ишқилиб, ўғлонларнинг омон қайтганларини кўрсак бас, кейин биз омонатини топширардик-да, адамга равона бўлардик... Ҳа, бу ёлғон дунёнинг аччиқ шарбатини хўп тотдик...

Эшонхон аввал мўйловини бир-икки дафъа бураб олди, кейин овозини пасайтириб, чол томон энгашиб сирли оҳангда деди:

— Отахон, тангрига минг карра шукур қилсангиз арвийди, шу кунлар сизга омад келди, катта омад...

Дукчи қаттиқ таажжубдан ялт этиб қаради Эшонхонга:

— Нима деяпсан, эсинг жойидами? Оч-яланғоч бир ғариб банда бўлсам, менинг эшигимда омад не қилсин?!

Эшонхон, аввал бир қаҳ-қаҳ уриб кулди, кейин тагин шивирлади:

— Ота, бутун шоҳона молу дунё кўчиб келади яқинда жонадонингизга, бахт-саодат, иқбол — барчаси сизни излаб қолди...

— Э-э, тентак, ажаб гапларни айтасан. Ҳазилни қўй, иним, замон аҳволидан сўйла. Юртга тинчлик керакми, йўқми? Нега юрт оғалари буни ўйламайдилар? Мен шунга доғман...

— Э-э, чол-э,— деди Эшонхон қўлини силтаб,— юртинг аҳволи билан бош қотирманг, ўзингизни ўйланг, гапни эшитинг! Машҳур аттор Эшмуҳаммадхон бойни яхши биласиз-а? Катта ер-сувлари, гиж-гиж мол тўла дўконлари... Тошкентнинг тўрт даҳаси уники десам, лоф бўлмайди.

— Ҳа, биламан, биламан, бир вақт элакдай уч газ читни закот деб тутқизган эди менга. Паст, зикна, ит феъл бир бой. Хўш, гапир, қани эшитайлик.

— Чамамда, икки ҳафта бурун, бир кун, кеч пайти бой ака икковимиз фйтонда ёнма-ён ўтириб, ўша аттор бойни кига бордик. Улфатчилик жойида бўлди, ичдик, едик... Уша куни Эшмуҳаммадхон жаноблариникида қиз оши экан. Катта ичкари ҳовлисининг бутун уй-айвонлари қизларга лиқ тўла эди. Бир қизларки, ҳар бири бир паризод дейсиз. Ташқари ҳам тўла одам. Биз пинҳон хўп томоша қилдик. Эшмуҳаммадхоннинг қизини ҳам гира-шира кўрдим. Маликалардай ясан-тусанган, тўлагина, лекин ростини айтсам, унча кўҳлик эмас, қорачагина қиз экан.

— Ҳа, эшитдим. Эшмуҳаммад жаҳонда мисли йўқ бир

тўй берибди, таърифидан тил ожизмиш. Қутурган-да, олтин қутуртиради... — деди дукчи кесатиб.

— Аҳ, авжи гапни қизиқ жойида бузасиз-а! Бойлар ахир шаҳримизнинг кўрку обрўси, тўй қилса, юртга ош берса, ёмонми? Хаддан ташқари тўй берса, ўз ҳамёнидан ахир ҳаммаси! Ҳар тўйнинг ўз мезони бўлади. Гапни эшитинг, ота! Саидаҳмадхон, мен, бир тўда бойлар секин деразадан томоша қилдик. Катта уйда қизлар саф тизиб ўтиришибди. Тўрда бообрў оилаларнинг олтин-кумуш, шоҳи-зарбофларга беланган қизлари, пойгакда ҳоли танг оила қизлари... Лекин бундай базмни сира кўрмаганман. Марғилондан, Фарғонадан донғи кетган яллачилар чақирилган. Дутору танбур, ашула, ўйин бир зум тинмади. Лекин барчанинг ақлини олган бир қиз бўлди... Чиройли, попуқдай бир қиз ўйнадики, аҳ-аҳ, иқлимда мисли йўқ, беқиёс...

— Ҳа, ҳа, аҳёнда шундай ўйноқи бир қиз чиқиб қолади,— деди кулиб дукчи.

— Э-э, гапни бўлдингиз. Хўш, шундай қилиб, чунон ўйнадики ўша қиз, Саидаҳмадхон жаноблари эс-хушидан айрилдилар қолдилар. «Яна битта ўйнасин, яна битта ўйнасин», деб шарақ-шарақ пул суғура бошлади. «Уят бўлади», деб базўр пуллари қайта киссасига солдирдим. Бою бойваччаларнинг барчаси қизга маҳлиё бўлди, илло барчасининг кўнгли ўртанди. Қиз ҳам пайқаб қолди шекилли, изза бўлиб таппа ўтириб олди, пиқ-пиқ йиғлади. Эшмуҳаммадхон: «Бас, бўлди, чиқинглар ташқарига», деб ҳаммамизни ичкаридан ҳайдади. Кейин кўп ўтирмадик, жўнадик. Саидаҳмадхон тамом ҳушдан айрилди, дедим. Йўлда, анчагача бир сўз қотмади, лекин чидамади, шекилли, сўради: «Кимнинг қизи экан? Офат! Офат!» «У ғариб-бенаво бир оиладан. Оти Зумрад», дедим.— Эшонхон чолга тикилди:— Хўш, нима дейсиз, амаки? Энди гап сиздан.

Чолнинг қовоғи осилиб кетган эди:

— Бас, бас, ҳароми! Тилингни тий, алжирама!— деди қаҳрли бўғиқ товуш билан дукчи Эшонхонни жеркиб.— Зумрад пок, асил қиз. Қиз ошиларни, қиз базмларини севади, ўртоқлари билан боргандир бойникига. Очиқ, шўх қиз. Нима бўпти?

Бир оз сукутдан сўнг Эшонхон жиддий оҳангда сўради:

— Хўш, нима дейсиз, ота? Гапим чин. Бой: «Тез ўртага туш, гаплаш», деб қўймапти. Тўғри, ўғиллари бор, қиз-

лари бор, қўш хотини бор, тагин хоҳлабди бир уйланишни, нима бўпти? Давлатига ярашади-да. Машҳур заводчи бўлса, шоҳона шаън-шавкати бўлса, қизингиз маликалардай яйраб-яшнайдди, ёмонми?

Чол «ух» дея бошини қуйи солди, хомуш тортди.

— Тавба, қизик гап...— деди паришон ҳолда.

Эшонхон дукчининг бўшашганлигини пайқаб, яна шивираб аврай бошлади:

— Тихирлик қилманг, хўп денг, қария! Узингиз ҳам бой бўлиб оласиз, бу ёғини ўйланг. Дук-пукингизни йиғиштиринг, шу ҳам касб бўлди-ю, қўйинг-э! Толе офтоби чиқаман деяпти, эсингиз жойидами?!

— Иним Эшонхон, бу ғоят қийин савдо,— деди Оташ-дукчи.— Бой аканг ўлгудай қув, муғамбир одам. Кўп кўрганмиз, чироғим. Бойлар ошиқ бўпти, жигаридан урибди, дейдилар. Ундай қиламан, мундай қиламан, бошимга кўтараман, деб Сулаймон тахтини ваъда қилиб, бечораларнинг гулдай қизларини оладилар. Шунақа беахлоқ бўлади бой-бойваччалар! Кўп кўрганмиз, жиян! Биздақа ҳокисорларни алдашга, аврашга уста улар. Бошимни қотирма, жиян, қўй беҳуда гапларни!

— Э, бас-э! Мўътабар зотларга тил тегизманг! Тўғри, битта-яримта зикна, бахили онда-сонда чиқиб қолади, ҳаммаси шундай бўлаверармиди! Саидаҳмадхон мурувватли, адолатли, ғарибларга меҳрибон бир одам. Қани, ота, фотиҳани бераверинг, қизингизнинг бахтини ўйланг! Биз бир холис дуо деб юрибмиз!

Чол ҳам иккиланиб қолган эди. «Ҳарна бўлса-да, бой, бадавлат одам, балки қизим бойнинг давлатида олқиб-чолқиб, бола-чақали бойвучча бўлар, ўзим ҳам қариганимда қорним тўйиб овқат ерман», деб ўйлади ичида. Бир зумда Оташ-дукчи кўнглида фикрлар қуюни айланиб кетди.

— Жиян, мени шу тобда шошириб, икки оёғимни бир этикка тикма. Бу осон гап эмас, умр савдоси, дейдилар ахир. Сабр қил: бир-икки кун ўйлаб кўрай, кампиримга маслаҳат қилай, қавми қариндошим бор ўзимга яраша.

— Майли амаки, ҳар нечук ишни тезроқ битирган яши, орқага сурманг, ўзингиз доно одамсиз, сизга маслаҳатнинг нима даркори бор? Унга-бунга айтиб, бахт қушини чўчитиб қўйманг!— ўрнидан турди Эшонхон.— Хўш хайр!

Эшонхон қаддини тик тутиб, тим томон тез юриб кетди. Дукчи узоқ паришон ўтирди. Бошида турли-туман ха-

ёллар чалкашиб кетди. Гоҳ: «Шундай катта бир давлат-мандга қайната бўлиш тоғдай бир бахт-ку», дерди ўз-ўзига, гоҳ: «Бундай воқеаларнинг оқибати ҳаминша фалокатли бўлган», дея-ғумонга кетар эди чол. «Тоғдай тахт бўлгунча, бармоқдай бахт бўлсин», деди Оташ-дукчи ўзича ши-вирлаб ва шу он хаёли тамом қарши томонга учди.

Жомедан муаззин овози янгради, дукчи шошилинич равишда дукларни, асбобларни йиғиштиргач, жума намо-зига югурди.

II

Намозга яқин эди. Эшонхон меҳмонхонанинг эшигини секин очди:

— Мумкинми? Ассалому алайкум!— деди таъзим би-лан.

Танчада хомуш ўтирган Саидахмадхон парвосизгина остона томон кўз қирини ташлади:

— Хўш, қаёққа йўқолдинг?— зарда билан сўради.

Эшонхон, қўллари кўксига, айёрона илжайиб, кўзлари-ни ўйнатиб олди-да, танчага суқилди.

— Бой ака!— деди товушига сирли тус бериб.— Тўй бўлиб қолди... Жанобларига тўй муборак!

— А?— деди Саидахмадхон йирик, тўнкадай оғир, гўштдор жуссасини бир қўзғатиб.— Нима деб валдираяп-сан, баччағар, тушунтириб гапир!— Бир зум сукутдан ке-йин кулиб юборди.— Э-э, энди фаҳмадим, гап бошқа ёқда экан.— Бойнинг йирик қора кўзлари ёниб кетган эди, се-мизлигидан йилтираган йўгон бармоқлари билан мўйло-вини бир-икки бураб олгач, қошларига қадар бостирилган янги сувсар телпагини пешанасига кўтарди.— Қани, гапир-чи, мирзам, кўндими исқирт бобой? Нима деди? Айт, қа-ни, бошидан батафсил гапир!

Эшонхон энди гапиришга шошилмас эди, чўнтагидан «Роза» папиросини чиқариб, бармоқлари орасида эзди, тишлаб гугурт чизди, бир-икки қаттиқ-қаттиқ тортгач, се-кин гапга тушди. У бугун тушда масжид Жомега, дукчи ол-дига борганини, унга нималар деганини бир-бир сўзлади.

— Бояқиш чол сўз тополмасдан, ағрайганча қотди-қолди,— деди Эшонхон папирос тутунидан ҳавога кетма-кет ҳалқалар учираркан.— Хуллас, бой ака, қўймадим, чолни кўндирдим. Мана, жаноб, иш шундай дўндирила-ди. Хуллас, ҳаракатингизни қилаверинг. Шошилмасангиз

бўлмайди, қиз бағоят сулув, дилбар, битта-яримта илиб кетмасин, доғда қолманг...

Саидаҳмадхон суюниб кетган эди.

— Отангга раҳмат! Айни муддао!— деди-да, ўйга толди.

У энди хотинларининг йиғи-сиғи, хархашасини, болаларининг норозилигини ўйлар эди.

Эшонхон бойнинг ҳолатини, кўнглидаги андишани пайқаган эди, албатта, шунинг учун унинг фикрларини чалғитиш ниятида тагин гапга киришди:

— Фақир киши учун бир олтин танга — хазина,— деди Эшонхон ва чолнинг ҳамёнини бир дафта тўлдирмоқ, қизга бир неча қат асил сарполар тайёрламоқ лозимлигини айтди.— Бойнинг хотин устига хотин олишини халқ ёмон кўради, шу сабабдан кичикроқ ширин бир тўй қиламиз. Бой ака, ҳали ёшсиз, элликка энди кирайсиз, шундайми, ога? Икки марта уйландингиз, тагин икки уйланиш олдингизда турибди. Ҳаёт мисли бир югурик дарё, оқади кетади, сурган кайфу сафонгиз қолади,—қув кўзларини сузиб, илжайди Эшонхон.

— Умуман айтганда, иш чакки бўлмади,— деди Саидаҳмадхон ёстиққа ёнбошлаб.— Лекин қўйиб берсам, тилингни хўп қайрайсан. Бу гапирганларингни ўзим ҳам биламан, аммо уй ичини, хотинларни ўйлаяпман. Хайр, майли, улар тез кўникиб кетишади. Энди тўйни бошлайверамиз, ўзинг бош бўлиб, ҳамма ишни саранжом қиласан, уқдингми? Қизнинг бутун сарпосини атлас-шоҳидан, духоба-зарбофдан оласан. Чолга нафақа керак, дейсанми? Гапинг тўғри. Бир қора чўзсак кифоя деб ўйлайман, озми, минг сўлкавой! Қалай, тузукми? Тушида кўрмаган дукчинг шунча пулни, баччағар, бу ёғини ҳам ўйла!

— Бир қора деганингиз маъқул, лекин бу замонда пул ҳам хашак-да.

— Ҳо, анойи, бировнинг дунёсига тантилик қилма, ақча ердан терилмайди, ука. Раҳматли бобом ўла-ўлгунча: «Олтин йиғ, болам, олтин йиғ! Ҳар нарсанинг давоси — олтин, белингни қуввати — олтин!» деган эди. Сен касофат нуқул мени исроф йўлига сургайсан!— кулди Саидаҳмад.

Суҳбат узилмади, улар заводдан, пахтадан гаплаша бошладилар. «Сарт ва маччойи ишчиларга нисбатан айниқса, аҳтиёт бўлиш зарур», деган гаплар ҳам бўлди ўрталарида.

— Ҳали заводни бир айланиб чиқдим, қайда эдилар, жаноблари?— сўради Эшонхон.

— Ҳа, кўпаслар билан юрдим. Пахта иши кўп оғир, нозик иш-да. Сўнг мадрасада бўлдик. Хуллас, кун ўтди,— деди Саидахмад ва оғзини катта очиб ҳомуза тортди.

Қоронғи тушган эди, хизматкор ва извошчи Қоровой келиб ўттизинчи осма чироқни ёқа бошлади.

— Ҳовлига кираркансиз, жаноб, овқат тайёрмиш.

Бой, одати бўйича, кўпинча овқатни ичкарида ерди.

— Ошми?— кескин сўради Қоровойдан бой.

Бошини тебратиб «ҳа» деган имони қилди хизматчи.

— Олиб чиқ!— буюрди Саидахмад.

— Ҳайратда қолган Қоровой бойга ялт этиб қаради-да, индамасдан ичкарига кириб кетди.

Саидахмадхон тиржайди:

— Энди хотинларга шу кунлар оз-оз заҳар ташлаб турмоқ тузук, аста-секин кўникишсин, а, нима дединг?

Эшонхон қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди.

— Бой ака, дуруст, йўлини биласиз.— Чироқнинг пилигини тузатишга киришди.

— Сен касофатга қойилман!— деди Саидахмадхон пешанасини ишқаб.— Ишни хўп бошлабсан. Энди бойвуччаларга тўнгроқ гапириб турамин, йўқса, иш чатоқ бўлади.

— Бой ака, илоҳим кунига уйланинг, бошингиздан давлат қуши асло кетмагай!— деди Эшонхон товушини пасайтириб.

Урта эшик олдида Қоровойга оқсоч серёғ палов уйиб сузилган хитой лаганни тутқазди-да, ниманидир шивирлади. «Билмадим» дегандай пастки лабини осилтириб, бошини бир ёнга қийшайтирди Қоровой.

— Катта беканинг жаҳллари чиқаётганмиш, нима бало бўлибди, тинчликми, деб сўраётганмишлар,— деди Қоровой лаганни Эшон кўлига тутқазиб, оппоқ дастурхонни ёзаркан.

Саидахмад илжайди:

— Бор-бор, ишингни қил, хумпар!— Бир он сукутдан сўнг овозини пасайтириб деди:— Эҳтимол, уйланарман, лекин пинҳон тут буни, алжирасанг тилингни кесаман.

— Хўжайин, хўп, соқовман, лекин мен шўрлик тоқ ўтаманми бу дунёдан? Инсоф қилинг-да, ахир, хўжайин,— деди Қоровой ўксинган ҳолда.

Саидахмад қиқирлаб кулди, кейин ҳазилнамо пўписа қилди:

— Аввало, мулла жиринг керак, бошпана бир ватан керак. Кейин қайлиқ орзу қилсанг бўлади. Бўйинг бир қарич, бунинг устига абжафинг чиққан чўтир бўлсанг, сен таъвияга ким боқади, тентак!

— «Бошим кал, кўнглим нозик», деганини эшитганмисиз, бой ака?— деди дарров енгларини шимариб, қўлларини ювгач, қази ва гўштни тўғрашга киришган Эшонхон.

— Хўп, хўжайин, умидни узмаймиз, «умиди йўқ — имони йўқ», деган мақолни ҳам эшитганмиз,— деди қизариб Қоровой ва секин эшикни ёпиб чиқиб кетди.

— Падар лаънати-ей...— деди бой Эшонхон тутган обдастадан ўтирган жойида қўлларини чайarkan, сўнг икковлари чурқ этмасдан сергўшт, ёғли паловга қўл узатишди. Эшонхон очлигидан ошни бош кўтармай ошалар, Саидахмад эса ялқовгина ерди.

Қовоғи солиқ Қоровой кириб Эшонхоннинг олдига катта гардин чойнакда кўк чой қўйиб чиқиб кетди.

Бой тухум пўчоғидай юпқа хитой пиёладаги чойни майдалаб хўплади-да, ўрнидан турди:

— Городга кетяпман, бир-икки фабрикантлар билан ресторанда ўтирмоқчи эдик,— деди бой. Дик этиб туриб, таъзимда қаққайган Эшонхонга буюрди:— Чиқ, Қоровойга айт, файтонни тайёр қилсин. Ҳозирча бутун гапни махфий сақла, валдираб шов-шув кўтариб юрма! Бойвуччаларнинг можаросини унча писанд қилмайман, лекин қайнаталардан, битта-яримта душманларнинг гийбатидан чўчиш керак. Эҳтиёт шарт...

— Хотиржам бўлсинлар, бой ака, асло ҳам емасинлар, бутун говларни ўзим бартараф қиламан,— деди Эшонхон мўлтонилик билан ва ҳовлига отилди.

Саидахмадхон устидаги сурма ранг янги мовут камзулининг этаklarини қўли билан уриб бир-икки қоқди, телпагини бошидан олиб, бармоқлари билан чертиб тозаллаган бўлди. Қозиқдан ярқираган, қора мовут қопланган узун, кенг почапўстинни олиб кийди. Оғир одимлаб меҳмонхонани бир-икки айлангач, кўкрак чўнтагидан олтин соатини олиб қаради-да, шошилиб амиркон кавушини кийди, тез юриб ҳовлига чиқди.

Ташқари ярим яланғоч дарахтлар, чиптага ўралган атиргулларга тўла саҳни кенг ҳовли эди.

Файтон ҳали тайёр бўлмаганига қарамасдан, Саидахмад ичкарига киришни хоҳламади, гишт терилган тор йўлкада бирпас айланиб турди.

— Марҳамат, бой ака! Файтон тайёр! — хабар қилди Эшонхон.

Саидаҳмад такаббуруна юриш билан дарвоза олдига чиқди ва гердайиб, юмшоқ извошга ўтириши ҳамон Қоровой «Чух-чух, ҳай!..» деб узун қамчини кўтарди. Йилтираган, бир-биридан гўзал қўш олмсувот отлар енгил юриб кетишди.

Файтон кўздан йўқолгунча, кўчада тик қотиб турган Эшонхон ичкарига кирди. Ҳовлининг бир бурчидаги тор, қоронғи ҳужрада пайпаслаб токчадан чироқни топди, уни ёқиб кичкина шалоқ хонтахта устига қўйди. Совуқ, танчаси ҳам йўқ зах ҳужрада, бир қўлини иягига тираб, бир лаҳза хаёлга толганча жим ўтириб қолди. Сўнг токчадан қалин катта китоб — «Минг бир кеча»ни олиб, варақлай бошлади...

III

Айвонда босма гулли бўз кўрпа ёпилган пастаккина танчада қизлар ўтирарди. Улар тўртта эди; ундан-бундан гангур-гунгур гаплашиб, бирови тепалик, бирови жияк, бирови гардиш тикиш билан машғул. Улар кўнгилларида чайқалган ҳавасларига бовар, юксак завқларига хос нозик нухаларни, кўркам нақшларни бир-биридан ўзишиб тикар эдилар.

Қизларнинг бири Оташ-дукчининг қизи Зумрад, бошқалари — унинг ўртоқлари, қўшни қизлар. Ун беш билан ўн саккиз ўртасидаги попукдай кўркам бу қизлар кичикликдан бирга ўйнаб ўсган, ўзаро самимий дўст, аҳил дугоналар.

Булар орасида Зумрад айниқса шўх, сўзлари, қилиқлари ўзига ярашган дилбар қиз. Унинг ўрта, толма бўйи, нозик бели, ингичка эгма қошлари, қирра бурни, йирик учқунли кўзлари бир-бирига муносиб. У сарбаст, зийрак, ҳаракатлари дадил, сўзлари ўткир, ўртоқлари орасида онабош қиз. Маҳаллада ўткир, гапга чечан қизлар кўп бўлса-да, ўта қашшоқ, паст табақадан ҳисобланган Оташ-дукчининг қизи — Зумраднинг оқилалиги, зукколиги ва сулувлигига катта-кичик барча тан берар, мафтун бўлар эди.

Оташ-дукчининг отасидан қолган бўғот томли пастак уйнинг бир чеккаси чўккан, қийшайиб тўкилиб турар эди.

Кафтдай кичкина ҳовлининг бир ёқасидан ўтган анҳор бўйи — қуюқ толзор, серсоя, жимжит бир гўша.

Зумрад — камшир ва чолнинг битта-ю битта ёлғизи. Уларга у ҳам ўғил, ҳам қиз, ундан бошқа фарзанд кўрмаган ғдилар.

Гуласал жиякни тез-тез қатим тортиб тикарди. Бирдан тиниқ овозини жаранглатиб куйлаб юборди:

Деразадан бош боққан, дилбарим,
Ғамза билан қош қоққан, дилбарим.
Деразадан боқмангиз, бошим яланг,
Боқсангиз, боқмасангиз — қошим қалам!..

Қизлар қотиб-қотиб кулишди.

— Нима қилай, икир-чикир гапларинг қурсин, зерикиб кетдим. Қўшиқ кўнгилнинг чигилини ёзади, билсанглар...— деди Гуласал — кўзлари қийиқ, бодом қовоқ, истараси иссиқ, жажжигина қиз.

— Турмушимиз нуқул машаққат-а, мундақа замонни ер ютсин! Худонинг берган куни озиғимиз ун оши бўлиб қолди. Олти ойми-етти ойми бўлади, тишимизга гўшт теккани йўғ-а, уф!..— деб қўлидаги гардишни ерга қўйди Башор.— Отам бояқиш эрта-ю кеч маҳси тикади, жўжабирдай жонмиз, топганимиз етмайди.— Озгина сукутдан кейин қўшиб қўйди:— Бир пўстдумба босган, сергўшт палов бўлса-я шу тобда...

— Вой-вой, ун ошига нозми? Бизнинг қозонимиз нуқул қора шўрва қайнатади,— деди истехзо билан Гуласал ипак қатимини тишлари билан узиб.

Раъно жон-жаҳди билан дўппи тикарди. У Башорнинг тиззасини секин туртди:

— Ҳай, Башор, муғамбирсан-ей, ҳар куни еганларинг қайла, мошкичири; писмиқ ўлгур, пишиқсан, айтмайсан. Туршак, мағиз-ку қоп-қоп, отанг ҳар кун ташийди бозорга.

Башорнинг жаҳли чиқиб кетган эди, ёнидаги гардишни ердан юлиб олди-да, тап этиб танча устидаги мис баркашга қўйди:

— Сенинг ҳамиша гапинг шу! Тўқсан, бутсан, деб кўз очирмайсан. Отам шўрлик ёз бўйи ер ишлайди, қишда ҳам-молликка бозорга югуради, бир уй тўла жонни боқиш осонми?! Ичганимиз ёвғон хўрда, ёвғон ун ош, онда-сонда бир адашиб зиғир ёғ палов кўриб қоламиз. Тўқлик ўлсин шу бўлса!..

Зумрад ўртоқларининг бир зум жиқиллашганидан хуноб бўлиб ёниб кетди:

— Бас-э, ўлинглар илойим, шуям гапми! Камбағалмизу, лекин қадримизни билайлик. Қорнимиз оч бўлсаям, кўзимиз тўқ бўлсин!

— Ажабми! Узинг ҳам тупугингни ютдинг-ку!— деди пайваста қошларини чимириб Башор.

— Кўй, жоним Башоратхон, тақдирнинг мурувватига умидвор бўлайлик. Кунимиз туғса, тинчиб қолармиз. Балки худойим ҳаммамизга яхши-яхши куёвлар буюрса...— кўзларини ноз билан сузди Зумрад.— Тегиб кетармиз...

Қизлар беихтиёр кулиб юборишди.

— Попукдай йигит чиқса, индамай тегиб кетаверардим,— деди жўрттага жиддий тус билан Раъно.

— Ул-э, мунча эрсирамасанг!— деди юзини терс бурниб Гуласал.

Қизлар тагин қаҳ-қаҳ уришди.

Айвоннинг бир четида Зумрадинг онаси—Момосулув хола чархни гув-гув айлантирарди. У новча, қуруқ суяк бир кампир: юзи бурушиқ, чакаклари ичига кирган, ҳаёт машаққатидан кўзлари нурсизланган, бошида сузилиб турган эски дока рўмол устидан қора дурра тағилган.

Кампир чарх гув-гувидан қизларнинг гапини эшитмас эди, лекин эр ҳақидаги сўзлари қулоғига ета қолди, зарда билан бўғилиб бақирди:

— Ўлинглар, қизлар ҳам шундай беҳаё бўладими! Қақилдоқлар-эй, эр-эр, деб ўласанлар-а!—Кампир қизларнинг маънос тортиб қолганини кўриб, пича юмшади.—Парвардигорим барчангизга меҳнатқаш, жафоқаш, баинсоф йигитларни буюрган бўлсин! Куёвларинг билан қўш ҳўкиз бўлиб тирикчилик қилинлар, илоҳим, дастурхонларингдан қазилик норин, ёғлик патир аримасин...

«Айтганингиз келсин!» деди ичида шивирлаб Раъно.

— Йўқ, ойижон, мен эрга тегмайман, битта-ю битта қизингизман, ёстиқ бўлай сизга!— деди Зумрад.

— Емон нафас қилма, қизим, қари қизликни ҳеч қайсиларингга кўрсатмасин тангрим!— деди кампир бошини чайқаб.

Қизлар ишдан кўлларини узмасдан гоҳ кулишиб, гоҳ ҳазил аралаш, гоҳ жиддий гап талашиб узоқ ўтирдилар.

Кампир қурушган бармоқлари билан тиззаларини бир-икки қаттиқ-қаттиқ уқалаб олгач: «Ё олло!» деб ўрнидан

қўзгалди. Ис босган тор, қоронғи, йиллар юкидан букчайган ошхонада Момосулув хола ўчоққа олов ёқди, декчага бир қошиқ мой томизди-да, жазиллатиб пиёзни қовурди. Қора шўрва осонгина тайёр бўларди.

— Вой-вой-эй, жудаям чарчадим...— деди керишиб Раъно ва ишпечини йиға бошлади. Бошқалари ҳам нарибери ишларини йиғдилар-да, дув этиб ҳовлига тушдилар.

Зумрад белини сиқиб тугмаланган калта нимчасининг чўнтагидан хил-хил ипак билан турланган коптокни чиқариб ерга бир урган эди, у бўй баробар сапчиб кетди. Чирчир айланиб, қайта-қайта коптокни отиб ўйнай бошлади.

Қизлар бошларини гоҳ осмонга кўтариб, гоҳ ерга боқиб, коптокни кузатиб турдилар.

— Баҳор келсин, қониб-қониб бир ўйнайликки...— деди Раъно кулиб.

— Копток ўйнашни жудаям яхши кўраман, ёзин-қишин чўнтагимда олиб юраман,— деди Зумрад коптокни қайтадан кичкина чўнтагига тиқиштириб.

Қизлар бир-бирларини опичиб, қувлашиб, жаранг кулгилар билан бир оз яйрашди. Кўча эшик бўсағасида Оташдукчи пайдо бўлган он, қизлар унинг авзойи бўзуқлигини пайқаб, дарров уй-уйларига тарқалишди. Зумрад ҳам Раънога эргашиб чиқиб кетди.

Чол қовоғи солиқ, ерга боққани ҳолда хонага кирди, устидаги олача тўнини ечиб, эски кир чопонини кийгач, айвонга чиқди, ўхў-ўхўлаб йўталганча, танчага тиқилди.

— Хей, қайдасан? Бери кел!— чақирди у кампирини.

Ошхонада тапшининг аччиқ тутунидан хит бўлган кампир минғиллади:

— Бай-ба-ей, чолим бечора ичи яланиб оч келади-я...

— Бери кел деяпман, қулогинг том битганми?!— тагин чақирди чол тоқатсизланиб.— Гап бор...

Момосулув хола келиб айвон четига омонат ўтирди:

— Тагин нима гап топиб келдингиз? Доим машмаша... Овқат тайёр.

— Чиқ, яқинроқ ўтир, гап кўп,— деди ювошланиб чол.

— Эшитяпман, гапираверинг!— деди зарда билан кампир.

Дукчи чол танча оша бошини чўзгани ҳолда сирли товуш билан сўзга киришди. У Жомеда ўтирганида бугун олдига Эшонхон келганини айтди. Кейин унинг извошда

Ўжайини билан зиёфатга биргалашиб борганини, у ерда қиз ошида деразадан қизларга мўралаганларини, Зумраднинг роса ўйнаганини, бойнинг ишқи тушиб қолганини — ҳаммасини бир-бир айтди. Кампир ҳайратдан тишсиз эғзини балиқдай катта очиб тинглар эди.

— Энди бой нима учун Эшонхонни олдимга юборганининг маънисини тушундингми, кампир? Э-э, гумроҳ, қизингни сўратяпти! Бошим қотиб қолди!—қичқирди жаҳл аралаш дукчи.

Ранги ўчиб, беҳуш анграйиб қолган кампир чолнинг бақиригидан ўзига келди, оёқларидан эски кавушларини тушириб танчага суқилди:

— Қайси бой? Бўйдоқми ўзи, шунисини гапиринг аввал!— деди сабрсизланиб.

— Дарҳақиқат жуда бой. Машҳур пахтачи бойлардан. Ўзим ҳам бир кўрганман, жуда такаббур, унча-мунчани писанд қилмайди, айтгани айтган, дегани деган.— Чол бир оз сукут қилгач, кулиб, тилининг тагига нос отди.— Эси паст кампир-эй! Сенинг гапингга куляпман. Бўйдоқми дейсан! Бўйдоқ бўлади-ю, бой бўлади-ю, сенинг қизингни сўрайдими! Эсинг жойидами? Ўзи чамаси элликларда, аммо икки хотини бормиш! Ҳа, шўндай, ували-жували одам. Ишқи тушган қизингга, яхши кўриб қолган...— деди чол, носвойдан дудуқланиб.

— Ишқи тушмай ўла қолсин!— деди бўшашиб Момосулув.— Йигирмада, ўттизда бўлсаям, битта хотинлик бўлсаям, «Ҳа, пешанаси шу экан қизимнинг», дердим. Икки кундош-а, икки ёв! Кун берармиди айғир отдай икки кундош! Кундошликка кун туғмас, кун туғса, бутун туғмас, деган қадимларнинг сўзини билмайсизми?! Попукдай қизим чўри бўлади-ку, уларга, куяди, ўтда ёнади... Кўп кўрганман мундоқ воқеаларни... Йўқ, чол, сира бўлмайдиган гап. Ўша Эшонхон-да, биламан, хўп тулкилигини, сиз, лақиллаган чол, унинг ногорасига ўйнамоқчисиз!

Чол «ух!» деб узоқ сукутга толгач, наматыни бўйра билан қўшиб кўтариб, носвойни тупурди, бўғилиб қаттиқ йўталди:

— Қайдам, молу дунёсининг ҳисоби йўқ бадавлат одам. Шояд қизим яйраб-яшнаб кетса, деб умид қилган эдим, шў важдан менга маъқулдай кўринган эди...

гапини биласиз-ку. Мўмин-қобил бир меҳнаткаш топилиб қолар, андак сабр қилинг, пушаймон бўлаеиз!

— Сен, кампир, тушунмайсан, бойнинг давлатидан биз ҳам қариган чоғимизда қитдай баҳраманд бўлармидик дейман. Касбим дукчиликка барҳам берармидим... Кунимиз ҳам битиб қолди, бир шингил роҳат кўрармидик...

Момосулувнинг жаҳли чиқиб кетган эди:

— Ихтиёр сизда-ю, отаси, лекин қараб туринг, қизингиз хунибийрон йиғлаб қайтиб келади, шунда пушаймон бўласиз. Худо кўтарсин бойларингизни, мен уларнинг ҳаммасини миридан-сиригача биламан, ҳа, хўп денг гапимга!— Кампир жаҳл билан ўрнидан турди-да, қаддини ростлаб, ошхонага кетди.

Оташ-дукчи танчага тикилиб, узоқ ўй сурди. Унга гоҳ кампирнинг гаплари маъқулдай кўринар, гоҳ бунинг тескариси тузук тушар эди.

У намозгарга тайёрлангач, ошхона олдига борди.

— Ҳой, кампир, оғзингни юма тур, қизингга ҳам, бошқаларга ҳам алжираб қўйма! Оғиз айғоқ, тил тайғоқ! Уқдингми? Маҳалланинг катталари билан секин маслаҳатлашиб кўраман,— деди-ю, кўчага чиқиб кетди чол.

Зумрад эшикдан кирган ҳамон онасининг хафалигини севган эди:

— Тағин нима гап ўтди, йиғлабсизми?— сўради онанинг юзига тикилиб қиз.

— Чол ўлмагур билан жиндай гижиллашдик-да, нима бўларди...— деди кампир тутундан хип бўғилган товуши билан.— Қўй, ишинг бўлмасин, қизим!

— Бу нимаси-я, ойи, ўқтин-ўқтин уришиб қоласизлар. Чолу кампир аҳил, меҳрибон бўлиши керак эди. Ойижон, бу гавго, хархаша камбағаллигимиздан бўлса керак... Майли, ойи, беҳуда куйинманг, отам келсин, ўзим уришиб қўяман,— деди Зумрад ва онаси узатган бир коса қора шўрвани кўтариб, нимадир куйлаган ҳолда айвонга енгилгина чиқиб кетди.

ИККИНЧИ БОБ

I

Осмондан майин, енгил қор учқунлайди. Қатқалоқ кўчаларда совуқдан жунжиган одамлар тирикчилик ташвишида шошилиб, бири бозорга борар, бири бозордан қайтар эди. Енгил-енгил кийинган аравакашлар отда букчайиб

Ўтирадилар, ўқтин-ўқтин иссиқ нафаслари билан кафтларини иситиб оладилар. Гоҳо гув этиб конкалар, гоҳо отлиқлар ўтиб кетади.

Мана, сувсар телпак, почапўстинда, мўйловлари олифта буралган Саидаҳмадхон фойтонни битта ўзи тўлдирган ҳолда гердайиб кетмоқда. Уни танимаган одам кам. Савдо аҳли, пахта даллоллари: «Ассалому алайкум!» дея таъзим билан салом бериб қоладилар. Саидаҳмадхон баъзан извошини бир лаҳза тўхтатиб, бирор таниш билан жиндай гаплашар экан, самоварчига: «Чилим!» дея қичқиради. Самоварчилар чилимни шоша-пиша пишитиб, нари-бери артиб югурадилар. Фойтон енгил боради, ҳамманинг кўзи, гўё мақомга монанд, учиб кетаётган қўш олмовут отларга қадалиб қолади.

Эскижўвада баланд гишт бино, мануфактура магазинига етгач, фойтон қайрилди, мадраса олдида тўхтади. Бой салмоқдор қадами билан кенг йўлакдан ўтиб, ўнг томондаги эшикни очди-да: «Мумкинми, тақсир?» деди ва жавоб кутмасдан ичкари кирди. Тор, қоронғироқ ҳужрада бош мударрис— аълам билан тўртта-бешта уламо ўтирарди.

— Эҳе, хуш келибдилар, жаноблари!— деди ўрнидан қўзғалиб мударрис.

Уламолар билан кўришиб бўлгач, бой пихиллаб базўр чордона қурди.

Ҳужра ўчоғида пистакўмир лаққа чўғ бўлиб турарди. Икки токчага араб ва форс тилларида, баъзилари тош босмада чоп этилган, баъзилари қўлда битилган қалин-қалин китоблар терилган.

Мударрис— Садриддин аълам ва унинг ҳузуридаги машҳур уламолар саватдай қатта оқ саллаларда, қат-қат янги, кенг тўнларда, ҳаммалари узун соқолли, салобатли кекса одамлар эди.

— Жаноблари, бардаммилар?— сўради бойга мурожаат этиб Садриддин аълам.

Бой ўзига жиддият бериб, қуллуқ қилди:

— Ташаккур, тақсир, ўзларидан сўрасақ?— ва бир-бир уламолар билан сўрашиб чиқди.

— Қалай толиби илмлар, умуман барча мадраса аҳли, таълим ишлари тузукми?— сўради бой Садриддин аъламдан.

— Толиби илмларимизнинг намозу ибодатга, тақсилга ихлослари кўп баланд. Вақф ерларининг маблағларига қаноатда бўлиб таҳсил қилурларки, офарин дейишга сазовор-

дирлар,—жавоб берди, кичик айёр кўзларини қисиб, пахмоқ соқол уламо.

Садриддин аълам шошмасдан, сўзларни бир-бир чертиб салмоқ бериб сўзлай бошлади. Мадраса талабалари орасида ҳатто йигирма-йигирма беш йил мобайнида матонат ва ижтиҳод билан таҳсил қилувчилар борлигини айтди.

— Булар гўё игна билан қудуқ қазигандек бағоят диққат, қунт билан меҳнат қилурлар,— деди Садриддин аълам.

Бошини қуйи солиб, сукутда ўтирган кўса бир уламо деди:

— Камбағал, ночор шогирдларимизнинг ҳоли танг. Ҳолбуки, уларнинг озиқ-овқати ёлғиз вақф зиммасида. Бир гуруҳ шогирдлар, баъзи уламолар билан тил бириктириб, вақф даромадини лаққа-лаққа ютадилар. Бутун фалокат ва разолат шунда. Шариятимизнинг қонунлари, ҳуқуқлари қайда қолди?! О, барчаси барбод топди, ёлғиз олло таоло...

— Бас-бас-э!— кесди уламанинг сўзини жаҳдан қизарган Садриддин аълам.— Олло ҳақи, бўҳтон бу... Астағфирулло, деганларингиз нуқул куфурдир.

— Астағфирулло! Бўҳтон!— деди бўғилиб хаста овоз билан бир уламо.

— Фараз қилайлик,— Садриддин аълам ўтирган ерида бир чайқалаб олди,— мабодо бир-ярим ноинсоф бор, деб. Аммо нафақанинг улкан ҳиссаси шогирдларга ажратилган. Лекин инкор қилмаймизки, шогирдлар орасида олчоқ, дангаса, расво, илдиздан чириган базмқаш ҳаромилар бордирки, бу кўп фоже воқеа, астағфирулло, шояд тангрим ўзи жазоларини бергай!

Саидахмадхон, гарчи, зарур ишлари кўплиги туфайли ичдан тоқатсизланса-да, жим қулоқ солиб ўтирарди.

— Афсуски, иллатлар кўп, тақсирлар,— деди мўйловини аста бураб бой.— Шарият бобида четга тоймасдан, бандалар кўкрагига имонни жо қилмоқ— сиз азизларнинг вазифангиз. Биз эса олло таолонинг ожиз бандасимиз. Раҳматли отамиз, фарзандимиз қуръони шарифни варақлашга муяссар бўлғай, деган ниятда каминани мактабга бердилар. Ёш эдик, шўх эдик, домламитиз сал нари бўлса, шип этиб дарчадан отардик ўзимизни. Мана, гирт оминман, жаноблар, расвойи оламман. Лекин на чора, ёлғиз пушаймонлик...— Уламоларга бир-бир қараб чиқди бой, сўнг давом этди:— Қулоқ бering, тақсирлар, замон тараққиёт

поғонасига етди. Петербургда бўлганимда татар бойлари билан кўп учрашдим, бирга бўлдик, улар зийрак, ақлли, ўқимишли, ислом йўлига берилган одамлар. Бухоройи шарифнинг амири олийлари Петербург мусулмонлари учун бир масжид бино қилдирибдилар, кўриб ақлим лол қолди. Миноралари самога қадалган муҳташам бир бино. Татар дўстларга эргашиб ҳар кун намоз ўқидим, бир кун қанда бўлмади.— Бой жилмайди.— Уз шаҳримизда, билмадим, иш кўплигиданми, тарки намоз юрар эканмиз...

Уламолар кулиб қўйишди.

— Мусулмон бандасининг боши ҳамиша саждада бўлмоғи фарзидир, жаноб!— деди аълам жиддият билан ва қўлидаги тасбеҳни бармоқлари орасида бир-икки айлантириб қўйди.

— Шу шаҳри азмимизда ҳам татар дўстларимиз, зиёлилар бисёр,— деди бой ва бир қўзғалиб, тиззаларини уқалаб олди.— Улар билан зиёфатда, мажлисларда, савдо-тижорат масалаларида тез-тез учрашиб турамиз.

— Ҳа, жаноб, татарлар динда қанчалик мустаҳкам бўлса, тижоратда ҳам шунча фарангдирлар,— деди уламолардан бири узун соқолини силаб.

— Шундоқ, тақсирим,— деди бой бошини тебратиб.— Татар уламолари мадрасаларда бирмунча ислоҳот ишлари бошлаганлар. Бизнинг Тошкентда, Қўқонда, Самарқандда, Андижонда зиёлилар, жадидлар кўпаймоқда.

— Дини исломимиз барбод бўлурми, астағфирулло...— деди уламолардан бири йиғламсираган оҳангда.

Қовоғини осилтириб ўтирган Садриддин аълам қуюқ қошларини кўтарди ва бойга мурожаат қилиб, қаҳрли оҳангда деди:

— Шариатимиз фақат олони, пайгамбарни, қуръонни буюрмиш биз ожиз бандаларига. Жадид деган бадном даҳрийлар пайдо бўлмиш, кофири жаҳондир бадбахтлар! Қиёмат яқинмикин, тангрим, ўзинг кечир бандаларнинг гуноҳини, замон бузилди, олам расво бўлди. Аммо уламоларимизнинг биронтаси уларга ёндашмас, биз олло таолога сиғиниб, йиғлаб, дуо қилурмиз, умматларга йўлбошчи, раҳнамодирмиз.

Уламолар бошларини қимирлатиб, аъламнинг айтганларини маъқулладилар.

— Дилимизда аввало худо, сўнг пайгамбар алайҳиссалом ва шариатимиздир!— деди уламоларнинг бири.

— Ҳақ рост!— тасдиқлади киприкларини пириллатиб иккинчи уламо.

Саидахмадхон пешанасини уқалаб, жим бўлди. У нима дейишни билмасдан тараддудда қолган эди.

— Мумкинми? Ассалому алайкум!— Эшикдан кулимсираб Анвархон қори кириб келди.

У ўрта бўйли, яғринли, оппоқ юзига калта қора соқоли ярашган, кўзларида ақл жилваси кўринар эди, бошида дид билан ўралган кичик оқ салла, эғнида сурма ранг мовутдан узун тўн.

Анвар қорининг орқасида қуюқ таъзим билан қўллари-ни кўксига қўйиб, баланд бўйли, сийрак соқоли, ингичка, рангпар киши — «Изоҳ» журналининг котиби Мирзаҳалим турар эди.

Уламолар ва Саидахмадхон ўринларида қалқиб, қори билан кўришиб қайта-қайта сўрашдилар.

Саидахмадхон Анвархон қорини ёнига ўтқазгач, яна бир карра сўрашиб олди.

— Мадрасада кўрарман деб ўйламаган эдим жанобларини,— деди Саидахмадхон қорига қараб.

— Ҳазратларини зиёрат қилгали гоҳо келиб турамиз,— жавоб берди қори кулимсираб.

— Қори!— деди Садриддин аълам оҳиста, салмоқли нутқи билан.— Айни вақтида келибсиз, кўп хурсандмиз. Биз шу топда бой жаноблари ила муҳим бир масала устида сўз чақиб ўлтирудик. Имонимиз комилдирки, сиз уламо ҳазратларнинг ислом динининг ҳомийлигига аминсиз. Сиз уламоларнинг пок ниятларини, хулқи-атворини яхши билурсиз. Шундоқ экан, умид қилурмиз, сиз жадидлар йўлига сад чеккайсиз, у беҳаёларни йўқотгайсиз!

Анвархон қори бир лаҳза ҳайратда қолган эди. Лекин вийрак киши бўлганидан дарҳол уламолар кўнглидаги гашликни сизди, Саидахмадхонга мурожаат қилди:

— Шу давримизда жадид аталмишлар мавжуд бўлди. Жанобларга маълум бўлғайки, уларнинг мақсади — ислом байроғи соясида халққа хизмат этмоқ ва миллатга раҳнамо бўлмоқдир. Биз билурмиз, уламоларимиз кўнгиллари пок, динимиз учун ўзларини қурбон этадиган зотлардир. Уламо ҳазратлар жадидлар ила биргалликда халққа раҳнамолик этсалар, тарбия, шафқат қилсалар кўп дардларимиз шифо топган бўлур эди, муқаддас вазифаларимиз бажо этилган бўлур эди. Олло таоло, пайғамбаримиз, шариятимиз ҳақи, онт ичурман, тақсирлар,— қори бир зум

сукут қилиб, уламоларга бир-бир қараб чиқди,— пок виждон ила қайд этурманки, уламоларга эътиқодимиз буюқдир, жаноб Саидахмадхон,— Анвар қори бойга мурожаат этди,— халқимиз бидъат, хурофот ботқоғида қолиб борур, бунинг боиси недур? Илм-урфондан мутлақо маҳрум, нодонлик-гумроҳликка муттасил фарқ бўлмишлар. Миллатимизнинг бу жароҳатларига даво излайлик, шафқат қилайлик! Уламо ҳазратлар биздан асло ранжимасинлар,— деди қори дадил оҳангда,— бу масалалар хусусида бир оз оғиз очсак, мактаб, мадрасаларга бир оз ислоҳ киритайлик десак, ҳазратлар ўта мутаассиблик ила зиддият кўрсатурлар. Истамбулда дорилфунун бор. Туркиянинг Анқара, Измир каби шаҳарларинда янги усул мактаблар очилмиш. Арабистонга бир назар ташланг: Қоҳира, Искандария, Дамашқ, Бағдод шаҳарларининг барчасида дорилфунунлар, мактаблар бисёр эмиш. Жаноблар, аҳвол шундоқ. Туркистон вилоятида маориф машъали йўқ, халқимиз ҳаёти том зулмат. Эски мактабларимиз ғоят қолақ. Ҳолимиз фоже ва аянчли. Унча-мунча тараққийпарвар зиёлилар, жадидлар пайдо бўлиб келурлар. Булар ҳам шариятимизни, қуръони шарифни муқаддас билурлар, инчунун мактаб ишларига ғамхўрлик кўрсатурлар. Уламо ҳазратлар, муҳтарам бойлар, зиёлилар, жадидлар орасида бирлик лозимдир. Айни замонда мактаб-мадрасаларимиз ислоҳ талабдир.

Хужра эшигида, ташқарида, бир тўда шогирдлар турарди. Улар баъзан эшикни қия очиб, тагин ёпар, ўзаро ивир-шивирлашиб қўяр эдилар.

Уламолар қовоқлари солиқ, ерга боқиб, сукутда ўтирардилар. «Изоҳ»нинг котиби мулоғим оҳангда секин сўзлади:

— Жадид аталмиш кимсалар пайдо бўлди, майли, ўзларини муқаддас ислом байроғимиз остига олсалар, қаршилик кўрсатмайлик, биргаллашиб миллат учун жон куйдирайлик. Туркия ва Арабистон яқин дўстларимиздир. Ғоямиз, иқболимиз, маслагимиз бирдир. Айни замонда вазибаларимиз зўр ва масъулиятлидир. Олло таоло ўзи қарам этсин!

Уламолар жиндай юмшадилар. Улардан баланд бўйли, серсават, эллик беш ёшлардаги бири муғамбир кўзларини Анвархон қорига тикандай қадади:

— Ислом байроғи остида бирлашувга эътироздан ожизмиз. Дин учун, иқбол учун, муқаддас вазибалар учун

жонимиз фидо!— деди кескин равишда ҳаяжондан қизариб.

Садриддин аълам, одати бўйича, кўзларини ердан олмаган ҳолда шошмасдан минғиллаб сўзлашга киришди. «Жадидлар орқадан динга раҳна солиб юрурлар», дея турли далиллар кўрсатишга ўриниб, узоқ гапирди. У ичида Анвар қорини ақлли, тадбирли, ҳушёр, оламдан хабардор, деб ўйлаганидан, ҳар нечук тихирлик қилса-да, аста-секин бўшашди:

— Ислом дини пок ва улвийдир. Уламолар дин ҳомийси, халқ йўлбошчисидирлар. Модомики, шундоқ экан, зиёлилар, бойлар — барчаси уламолар билан иноқ бўлиб, уламоларга асло шак келтирмай бирлашсалар, шояд халқ бошидаги ташвиш ва кулфатларни, тангрининг қудрати ила даф этурмиз. Уҳў-ўҳў,— деб бир-икки йўталди аълам, тагин асабий ҳолда бошини кўтариб, қорига қаради:— Жаноблари огоҳ бўлсинларки, хоин жадидларнинг шаллақиликлари ҳаддан ошгани ҳамон сад чекурмиз. Тошбўронни билурмисиз? Туркистон ўлкасига, бандаларига қудратли тангри раҳм қилса, ўзи нур ато этур!

— Пок виждонимда зарра шубҳа йўқ, ҳазратим!— деди қўллари кўксида таъзим билан қори.— Олло ҳақи, асло шак келтирмагайсиз...

— Тақсирлар,— деди Саидахмадхон аввал уламоларга, сўнгра аъламга мурожаат этиб,— ғалва-можаро, низооларга барҳам берайлик. Алҳамдулилло, барчамиз мусулмонмиз, бизни шарият йўлидан сиз олиб борурсиз. Лекин замонамизнинг талабига мувофиқ, қори афанди айтганларидай, қитдай ислоҳ билан мактаб-мадрасаларга илми ҳисоб киритмоқ гуноҳ бўлмас, деб ўйлаймиз. Тақсирим, менга ижозат берсинлар, тижорат ишида ҳар бир дақиқанинг қиммати ғоят зўр,— деди бой ва пихиллаб ўрнидан қўзғалди.

— Чой, чой лозим эди, афсуски фаромуш бўлибмиз,— деди Садриддин аълам ўрнидан турар экан.

— Ташаккур!— деди бой қуллуқ этиб, уламолар билан хайр-маъзур қилиб ва қорига кўзини қисиб зимдан имо билан боқди-да, ҳужрадан чиқди.

Уламолар ҳам ҳовлига чиқдилар. Саидахмадхон ва Анвархон қори тагин қуллуқ қилиб, уламолар билан қайта-қайта хайрлашдилар ва кўчага қараб аста юрдилар. Кўча эшик олдида икки талаба «Ассалому алайкум!» деб таъзим билан салом берди. Анвархон қори тўхтади, қўл бериб,

ҳар иккиси билан кўришди. Бой «Ваалайкум...» деб ўтиб кетишни мўлжаллаган бўлса-да, ноилож тўхтади.

— Бу кишининг зеҳни олмос, юраги пок, дарди илмда,— деди қори бойга Умаралини кўрсатиб.— Қани шундай чанқоқ йигитларга илм булоғини очиб юборсак. Буниси эса машҳур ялқовлардан,— деди кулимсираган ҳолда қори.— Тарбия билан балки эпга келтириб бўлур, дейман, жиндай заҳарлиги ҳам бор.

— Шогирдларни миридан-сиригача биласиз-да, қори жаноблари. Сабр-матонат билан илм ва динни чуқур ўргансалар, ахир бир кун муддаога етадилар,— деди бой гердайиб.

— Кўп яхши гапирдилар, қори ҳазратлари. Мароқ билан тингладик, айтганларингиз барчаси ҳақиқатдир. Илмга ташналимизнинг таърифидан тил ожиз...— деди Умарали таъзим билан қорига мурожаат этиб.— Хужрадаги суҳбатни эшик орқасидан эшитдик. Афв этгайлар,— жилмайди йигит.

Умарали йигирма уч, йигирма беш ёшларда, баланд бўйли, оқишдан келган, келишган йигит. Унинг кенг пешанаси, йирик кўзларидаги фикр ва ақлнинг теранлиги ички руҳиятидаги гўзалликни кўрсатарди. Эғнидаги жуда содда, ҳатто фақирона, лекин тоза кийими ҳам, бошидаги кунт билан ўралган кичкина оқ салласи ҳам жуда ярашган.

— Талабалар моддий ва маънавий аҳволининг шу тобда ғоят чатоқлиги — барчамизнинг дилимиздаги жароҳат. Унинг давосини ахтармоқ, шифосига эришмоқ кўнгилларимиз орзусидир, иним,— деди қори Умаралига мулоҳим боқиб.

— Ҳар ишда сабр-қаноат лозим, жаноб Анвархон, мусулмончилик аста-аста,— деди шошганидан тоқатсизланиб Саидахмадхон.

Умаралининг шериги, қори, ялқов, деб таништирган шогирди, Хуррам мирзо кўзлари ола-кула, кўсароқ, қаримсиқ, паканагина йигит эди.

— Бой ака!— деди Хуррам мирзо Саидахмадхоннинг пинжига суқилиб.— Номим Хуррам, дўстларим эркалаб «Танбал» дейдилар. Лекин араб тилида мадраса аҳли орасида олдимга тушадигани йўқ. Уқтин-ўқтин шу маконда дилим сиёҳ бўлиб кетади-ю, битта-яримта чапани улфатларим олдига бориб жиндай май ёхуд банг билан кўнгил очаман. Шундоқ, бой ака, мендек фақирга зигирдай шаф-

қат ва эҳсон кўрсатсалар. Давлатингиз бундан ҳам зиёд бўлган.

— Оббо, нафси бузуқ, сира бу қилингни қўймадинг!— деди ранжиб шогирдлардан бири.

— Фалокат, писмиқсан, нарироқ тур!— деди Хуррам мирзо тўнғилаб.

Қори билан Умарали кулиб юборишди.

— Серзавқ кўринасан, эртага ҳовлига бор, гаплашамиз, хўпми?— деди бой кеккайиб.

Хуррам мирзо қайта-қайта букилиб таъзим қилди. Анвархон қори билан Саидаҳмадхон кўчага чиққач, дарвоза олдида учраган шилпик кўзли чолга: «Чилим, тез чилим!» деди сабрсиз ҳолда.

— Жоним ўргилсин сиздан, бей ака, чилим, мана!— Чилимни шошилиб бойга тутди чол.

Саидаҳмадхон чилимни бир-икки узун-узун тортди ва «ол!» дея бир чақани ташларкан, чол букилиб қўл қовуштирди.

— Уламоларнинг дилини оғритманг, жаноб қори, иноқлик билан иш кўрсангиз; ютасиз. Уламонинг қудрати зўр, тегажаклик қилманг,— ўғит берган бўлди Саидаҳмадхон мийиғида кулиб.

— Уламоларга ҳурматимиз чексиз,— жавоб берди қори, лекин...

Бирдан қорининг сўзини кесди Саидаҳмадхон:

— Городга чиқмаймизми?

— Ташаккур!— деди қуллуқ қилиб Анвархон қори.— Матбаага киришим зарур, бир рисола битган эдим, шунинг нашрига доир жиндай юмуш бор. Китобдан аввало сизга ҳади этажакман.

Бой қуллуқ қилди:

— Индинга бизнинг ҳовлига марҳамат этсинлар, суҳбатлашамиз.

Қори: «Албатта борурман», деб хайрлашгач, Саидаҳмадхон фойтонга ўтирди.

— Заводга!— буюрди бой извошчига.

II

Файтон юриб кетиши билан, Анвар қори қайтиб мадрасага кирди ва Умарали ҳужраси томон юрди.

Умарали эҳтиром билан қорини ёлғиз кичкина кўрпачага ўтқазди.

— Саидахмадхон пахтачи бойлар орасида энг эътибор-
лиларидан. Рус фабрикантлар ҳам яхши танийдилар,—
деди қори пешанасини уқалаб.

— Биламан, лекин гурури ҳам хийла баланд,— деди
Умарали қорининг қаршисига — қуйига чўккалаб.— Илм-
га тушунмайдиган, қадри-қимматига етмайдиган махлуқ
ҳаммаси.

— Бойлар кўпаймоқда, бу ёмон эмас. Уларни ташви-
қот-тарғибот билан тараққийпарварлик йўлига солиш биз-
нинг вазифамиз. Миллатнинг аҳволи фожедир, буни бой-
ларга тушунтирмоқ бизнинг бурчимиз. Аввало бойларни
ғафлат уйқусидан уйғотурмиз, сўнг улар билан биргалик-
да миллат ғамини кўрурмиз. Иним Умарали, бу ғоят муш-
кул иш, лекин миллатнинг корига ярайдиган одамлар —
бойлар. Уламо ҳазратларнинг жадидларга зидлиги авжга
минмоқда, билмадим, оқибати не бўлур.

— Жаноблари ҳаргиз ифрот, эҳтиёт бўлсинлар! Булар-
нинг сири фақирингизга кўп аён,— деди Умарали товуши-
ни пасайтириб.— Ҳақиқий дин ҳомийлари бўлмиш уламо-
ларга ҳурматимиз комил, афсуски, ашаддий нодон мутаас-
сиблар ҳам бор, уларга тоб бериш мушкул.

— Зинҳор машаққат чекманг, иним,— деди қори ва
кулиб юборди.— Саидахмадхон бўлмаса эди, уламолар
сб қўярдилар мени. Тошбўрон, деб дўқ қилдилар, эшит-
дингизми?

— Ақл соҳибининг сўзи эмас, албатта, танғрим ўзи
сақласин сизци. Аммо жаноблари амин бўлсинларки, бу-
лар орасида ҳар қандай қабиҳликдан бош тортмайдиган-
лар бор.

— Модомики шундоқ экан, биз кези келганда жасур-
лик, кези келганда мулойимликни ишга солиб, волиб чи-
қурмиз,— деди Анвархон қори. Кейин бир оз сукутдан
сўнг давом этди:— Бир кун сизни Саидахмадхонникига
олиб бораман. Ҳа, бойни ёқтирмадингизми?

— Уларнинг зиқлиги тағин, бай-бай-бай, такаббурли-
гини, гурурини айтмайсизми? Асло тоқатим йўқ!— назо-
кат билан жилмайди Умарали.

Ҳаётнинг мушкулликлари, муаммолари ҳақида қори
узоқ гапирди. Умарали кўнглини эзган ҳасратларини га-
пирди. Отаси кўпдан вафот этганлигини, онаси ҳар ким-
нинг эшигида юмушда юрганлиги, ёлғизгина синглиси
жияк тикиб тирикчиликка ёрдам беришга мажбурлиги ҳа-
қида дард билан сўзлади.

— Мен бўлсам, илм гадои бўлиб мадрасада юрибман
Онам билан синглимни ўйласам тунлари кўзларимга уйқу
кўнмайди...

Анвархоннинг кўнгли эзилган эди, қаршисида ўтирган.
руҳан сиқилган йигитнинг аҳволини яхши тушунган эди.
Узоқ сукут қилгач, юпантирувчи, мулоим товуш билан
деди:

— Иним Умарали, модомики онангиз, синглингиз рўз-
горни қийинчилик билан бўлса-да тебратиб турур эканлар,
сабр қилинг, таҳсилингизни бир нуқтага етказинг. Ҳар бир
туннинг бир кундузи бўлгани каби, ҳаётингизнинг ҳам
кундузи келур. Илм шами йўлингизни ёритур. Иншоолло,
муддаонгизга етурсиз.

— Фақирликнинг подшоҳликдан улуғлигига аминман,
жаноблари!— деди енгил тортиб Умарали.

Шу тобда бирдан эшик очилди, талабалардан бири
ҳужрага бошини тикди:

— Дўстим, тез чиқ, мударрис дарс бошладилар, лекин
жуда феъллари айнаган.

Қори ўрнидан турди:

— Бизга ижозат беринг, сиз ҳам дарсдан қолманг,
илмнинг дурлари беҳуда сочилмасин!

Умарали арабча бир китобни қўлтиғига тикиб, қори
билан бирга ҳовлига чиқди, уни эшикка қадар кузатгач,
назокат билан хайрлашди:

— Жаноблари кўнглимизни ва ҳужраимизни нурга тўл-
дирдилар. Минг қатла ташаккур, тез-тез кўрмоқни орзу
қилардим...— деди ва қорини жўнатиб, дарсхонага югурди.

УЧИНЧИ БОБ

I

Шокир ота дўконига Тулки тилмоч ўзининг қиморбоз,
безори дўстларидан биттасини эргаштириб кириб келди.
Тулки тилмочнинг асли исми Бозорбой бўлса-да, бу исми-
ни кўплар билмас, у кўпдан айёриги, қувлиги сабабли
орттирган «Тулки тилмоч» лақаби билан ҳаммага маълум
эди. Узи ҳам ўрганиб кетган, мабодо биров: «Исмингиз
нима?» деб сўраса: «Исмин Тилмоч, ишим ҳам тилмочлик,
бу ҳунарда олдимга тушадиган кимса йўқлигидан мени
Тулки тилмоч, дейдилар!» деб ғурур билан жавоб берарди.
У узун бўйли, холадай бесўнақай, беўхшов киши. Узи

қирқларга энди кирган бўлса-да, қоп-қора териси суякларига ёпишган, юзлари тириш, у ёқ-бу ёққа қараб сўррайган йирик тишлари чурук. Катта ола-кула кўзлари қинидан отилиб чиқадиғандай, айниқса, гилайлигидан жуда ҳам хунук. Шунинг учун ҳам Тилмоч ҳамиша қора кўзойнакда юрарди. Булар етмагандек, тагин пастки жағи олдинга чиққан, пастки лаби ҳам осилиб турар эди. Тулки тилмоч Шайхантахур қозиси олдида тилмочлик қилар ва ўзининг касбидан ниҳоят мағрур бўлганидан, маҳалласидаги косиб, бўзчи, темирчи ва бошқа касб эгаларини писанд қилгиси келмас, фақат элликбоши, бой-бойваччаларга қуюқ салом берар эди. Оёғида этик, эғнида узун тринка камзул, кўкрагида соатининг узун йўгон занжири.

— Эҳе, бобой, ҳорманг, ишлар қалай?— деди Тулки тилмоч дўкон четидаги наMATга ўтириб ва имо билан ёнидан дўстига жой кўрсатди.

— Келинлар,— деди Шокир ота нохушгина товуш билан, энсаси қотган ҳолда.

Тулки тилмоч у ёқ-бу ёқдан бир қадар гап айлантирди. Шокир ота унча рўйхуш бермаганини пайқаганидан гапининг пўскалласини айтди қўйди:

— Унсин қалай?— сўради тишларини тиржайтириб.

— Оҳо, ана энди келдинг ўзингга!— деди қиморбоз қалин лабларини ялаб.— Гоҳо ой қизингиз, бобой, гузардан паранжида ўтиб қолади. Сулувлиги сочвон тагидан ҳам билинади, орқасидан термилганимча қотиб қоламан... Уртаниб кетаман. Олай шу қизни, дейману, лекин камбағалман-да, ҳамёнда ҳемири йўқ, қани илож...

— Бас-бас! Йўқол, аблаҳ!— жаҳлдан бўғилиб бақирди чол.

Қиморбоз Шокир отанинг сўзини писанд ҳам қилмади, киссасидан халтача чиқариб, эски қоғозга махорка ўради, тишлари орасига қистирди, дўконнинг бурчак-бурчакларига аланглаб қаради:

— Дўконнинг озодалигига қара, Тулкибек, исқирт чолнинг омади...

Шокир ота ойнак устидан ўқрайди:

— Бас, йўқол деяпман сенга, баччағар!

— Хафа бўлманг, бобой, гапга қулоқ солинг,— деди Тулки тилмоч айёрона кулиб.— Яқинда Саидахмадхон бойнинг меҳмони бўлдим. Бойларнинг сараси эканлигини биласиз. Шаҳарнинг обрўли бойлари, каттаконлари кўп эди. Дастурхонга ҳолва-ю асал, кабобу мантиларни тўкиб

ташлади. Бойлардан биттаси: «Йўлчи ўлди-ю, лекин ҳануз тинчимадик, ишчилар, мастеровойлар сувни лойқатяпти», деб қолди. Дарров сўзни мен олдим: «Йўлчи ҳам, мастеровойлар ҳам барчаси бир гўр, албатта, тезда олдини олиш керак. Лекин Йўлчининг фариштадай бир синглиси бор, бир маҳсидўз чолнинг қўлида, қиз ҳам косибликда фаранг, тиккан маҳсилари мисоли бир гул», дедим. Бою бойваччалар ҳайратда қотиб қолишди.

Шокир ота ишдан тўхтаб, кўзойнагини пешанасига кўтарди:

— Йўлчининг арвоҳини тинч қўй, тил тегизма! Йўлчи мард, шер йигит эди, дунёга бир келди, бир кетди. Синглиси камтар, меҳнатқаш бир қиз. Ҳуснда Тошкентнинг тўрт даҳасида тенги йўқ. Лекин ҳали ёш, йигирмага кирсин, кичик акаси Элмурод келсин, рабобчиликда юрибди... Унга, ўзига муносиб, боадаб, ақлли, ювошгина куёв топамиз.

— Бобой, сиз менинг сўзимга қиринг, Унсинни менга топширинг. Бизнинг хонадонда супуриш-сидиришдан бошқа иш йўқ, пишириш-куйдириш келиннингиздан ортмайди. Кенг-мўлчилик, яйраб юради, гулдай асрайман, зинҳор қайтарманг сўзимни. Каталакдай ҳовлинингизда диққинафас бўлиб, меҳнатда чақилиб ўтирибди, ивсоф қилинг, қария! Раҳмим келади, бир савоб иш қилай, дейман.

— Хўп, денг, бобой!— деди маҳорканинг тутунини бурқситиб қиморбоз.— Мен-ку муттаҳам қароқчи, хуллас, расво одамман, айбим шу... Уйлан, уйлан, деб худонинг берган кунни кампирим қулоғимни битиради... Энди, бобой, сиз тихирлик қилманг, қизни Тулки тилмочга беринг, маҳси тикиш қиз болага осон юмуш эмас, сил бўлади-я, бу ёғиниям ўйланг-да. Тилмочни бекорга Тулки демаган одамлар, бир бой куёв топади, қараб туринг, чўтал берамиз сизга!.. Хо-хо-хо!

Шокир ота қаршисида ўтирган безориларнинг тегажаклигидан, шаллақилигидан куноб бўлган ва қаҳрланган эсада, индамади. Тулки тилмоч тағин гапга киришди. Пўписа ҳам қилди, ялиниб ҳам кўрди, лекин чолни сира кўндиролмади.

— Бефойда гап билан тилингни кўп қайрайверма!— бақирди Шокир ота ўрнидан туриб.— Фалокат, шеригингни олдинга сол! Даф бўлларинг!

— Ҳе, қари така!— деди қиморбоз Тулки тилмоч орақасидан кўчага чиқа туриб.— Бир кун пушаймон бўлмагин

дейман, Тилмочнинг қози калондай тирговучи бор, биллиб қўй!

— Алжирама, жўна!— ҳайдади бўғилиб Шокир ота ва дўконнинг кўча эшигига шақирлатиб занжир сола бошлади.

— Вой ўлай, нима гап, отажон? Нима шовқин?— йи-вонга чиқадиган эшик орқасидан сўради ташвишли овоз билан Унсин.

— Гап кўп, қизим, тура тур!— деди чол йўталиб.

— Оҳ, овозингдан!..— деди қиморбоз беҳаё шивирлаб, Унсиннинг товушини эшитаркан.

— Тинчликми, отажон?— тагин сўради Унсин сабр-сизланиб.

— Қараб тур! Барибир қизни ахир суғурамыз инингдан. Чурук уйингга ҳайф шундай фаришта!— деди қиморбоз кўчада мушти билан пўписа қилиб.

Чол асабийлашган ҳолда уйга киргач, бўлган воқеани Унсинга гапириб берди.

— Қўйинг, куйманг, отажон, худойим бутун дўзахни у муттаҳамлар бошига ағдарсин!— деди Унсин чолга таскин бериб ва тагин ишини қўлга олди.

II

Саидахмадхон заводдаги торгина конторасида столга оғир гавдасини ташлаган ҳолда пишиллаб ўтирар, қарши-сида нозик қоматини алифдай тутиб Эшонхон турар эди.

— Қани айтган пахтанг, йўқ-ку?— сўради зарда билан бой.

— Келиб қолар, йўл узоқ, бой ака,— жавоб берди Эшонхон.

— Тур, механикни чақир, йўлакай чой ҳам ола кел,— буюрди бой.

Заводнинг машина бўлиmidан, девнинг қалби каби, гурс-гурс узлуксиз зарб эшитилиб туради. Завод Паркент кўчанинг пастқам бир жойида, аҳоли кам яшайдиган ерда. Конторанинг деразасидан толлар, қайрағочлар кўринади, кўча ботқоқ, йўллар ёмон. Пахта ташийдиган аравалар ёзда тупроқ булутига кўмилса, қишда ботқоққа чўмилди. Аравакашлар «ҳай-ҳай», «чуҳ-чуҳ» дея шовқин билан кўчани бошга кўтарар эдилар.

Эшикдан қўлида чойнак Эшонхон ва механик Аркадий Петрович кириб келдилар. Механик эллик ёшлардаги соқоли калта, чарм камзул кийган киши эди.

— Э, Аркадий Петрович, келинг-келинг, саломатмисиз, ишлар яхшими?— деди бой ўтирган жойида ва қаршидаги ўриндиқни кўрсатди.

— Салом, ишлар ёмон эмас, жойида,— жавоб берди механик ўриндиққа ўтириб.

— Эшитишимга қараганда заводда, ишчилар орасида сартлардан, маҷчойилардан бир гуруҳ ялангоёқ бузуқлар, ғаламислар, йўлдан урарлар пайдо бўлибди. Кўзингиз йўқми, бу қандай номаъқулчилик?!— асаби тутганидан қизариб сўради бой.

— Сиз қизишманг,— деди мулоим, вазмин товушда механик.— Барчалари меҳнаткаш, азамат йигитлар, бир зум қаддини ростламасдан қанор-қанор, той-той пахтани кун бўйи ташийдилар. Норозилигингизнинг сабабини тушунолмадим, бой?

— Сувни лойқатиб, содда меҳнаткаш йигитларга йўл-йўриқ кўрсатиб юрганлар бор эмиш ишчилар орасида,— деди бой ўзини бир оз босиб.

— Ах, бор эмиш денг... Ундай миш-мишларга мен ишонмайман, лекин мен ишлайдиган машина бўлимида иш бир секунд ҳам тўхтагани йўқ, хўжайин. Прессларга қўйилиб турган пахта дарёси, пресслардан думалаб чиқаётган той-той пахталар бир нафас тингани йўқ. Бундан ортиқ яна нимани талаб қиласиз?— Механик бойга тикилиб қаради.

— Заводнинг иши кетяпти, бунга аминман, лекин ҳа-лигидек мен айтган бузуқилар оралаб юрган бўлса, бизга кўп зиён етади. Менинг сиздан талабим — ҳар ишнинг олдини олиш лозим, сиз ҳам кўз-қулоқ бўлиб юринг. Хўшёрлик керак, оқ подшонинг йўлидан юриш керак.

Аркадий Петрович индамади-да, бир оз сукутдан сўнг ўрнидан турди.

— Мен борай, машиналарни назоратсиз қолдириб бўлмайди, мен уларнинг кўз-қулоғиман,— деди ва тез юриб чиқиб кетди.

Саидахмадхон чойни эринчоқлик билан ҳўплаб, ниманидир ўйлаб жим ўтирарди.

— Бой ака,— деди Эшонхон Саидахмадхон узатган пиёлани ола туриб,— бу механик, техникларнингизга ишо-

ниб бўлмайди, мусулмон ишчиларни йўлдан уриб, ақл ўргатаётганлар шуларнинг ўзлари!

— Сенинг ақлинг бало! Битта сенга ишонаман, мирза Эшонхон!— деди бой узун ҳомуза тортиб.— Ҳа, айтгандек, бугундан бошлаб Смирновга пахта беришни тўхтатдим. У падар лаънат кам нарх билан олиб, зўр бериб Масков-Петрга жўнатыпти, фойдани у қилаётибди. Келса, берманглар, хўжайинга учраш, денглар, уқдингми?

— Хўп, бой ака! Эгрига эгри бўлинг, дейман-ку ҳаммаша сизга. Лекин ишни зимдан қилиш керак. Қўполлик ярамайди. Пахтачи бойлар, процентчилар билан гоят но-зик муомалада бўлмоқ лозим. Улар деҳқон қийналиб турган пайтни пойлайди, қарзга пул беради-да, шартта боплайди қўяди, сиз қолаверасиз. Мана шунга доғман. Сиз ижозат беринг, мен пинҳон иш қилай: даладан пахтани тўппа-тўғри заводингизга оқизиб берай, ҳамма рақибларингиз доғда қолсин! Ана шунда уларни ҳуржунга ўтқа-замиз.

— Ҳақиқатан, мирза, дағаллигим бор,— кулди бой.— Майли, ўзинг ҳамма ишга разм солиб юр. Замон жуда лойқаланиб кетяпти, ҳали қарасанг у бой синибди, ҳали бу бой... Пахтачи бойларнинг орасида энг бели бақуввати, қўли баланди ўзим бўлсам ҳам, баъзан хаёлга кетиб, чўчиб қоламан.

— Иқболингиз баланд, сира қўрқманг, тақсир!— деди Эшонхон ўрнидан турган Саидахмадхоннинг елкасига по-лапўстин ёпиб.

— Мен кетдим. Эшон, аравакашлар, пул, деб келса, қайда ҳаммасини, бугун пул йўқ, дегин. Уқдингми?

— Уқдим, уқдим, бой ака!— деди Эшонхон таъзим билан.

Бой оғир қадамлар билан айвонга чиқди, бир зум тўх-лаб, завод томонга, кенг ҳовлидаги брезент ёпилган тоғ-тоғ той пахталарга назар ташлагач, тоза ювилган файтонга ўтирди:

— Ҳайда!— буюрди извошчига.

— Бой ака, қаерга?— сўради извошчи узун қамчини баланд кўтариб.

— «Регина»га!— деди бой файтоннинг юмшоқ ёстиғига ясланиб.

Файтон заводнинг катта дарвозасидан кўчага чиққач, балчиқни сақатиб, учиб кетди.

III

Эшонхон бойни жўнатгач, қайтиб конторага кирди. Бир оз чўт қоқиб, ҳар кунгидек ҳисоб-китоб қилди. Кейин ташқарига чиқди, пул кутиб турган аравакашларга, бирини сўкиб, бирига дўқ қилиб, қўпол муомала қилди. Аравакашларнинг баъзи кексароқлари ялиниб кўришди, ўспиринлари сўкишди, баъзилари индамасдан хўмрайганча жўнашди. Аравакашлар ҳар вақт Эшонхонни: «Бой акамнинг ити!» деб сўкар эдилар. Эшонхон буни билар ва ичида: «Шошма, хап сенларними!» дея яниб юрар эди.

Эшонхон завод ичига кирди, пахта ташиётган ишчиларни терғаб, ҳар ишдан чалкаш топиб, бир қанчаларини хафа ҳам қилди:

— Ҳой, анқов, қопинг йиртиқ, кўзинг кўрми?

— Ҳой, тожик, ҳангамангни бас қил, тез-тез қимирла!

Урта ёшли мўмингина бир ишчини тўхтатди:

— Ишлар қалай?— сўради пўнғиллаб Эшонхон.

— Лаббай, хўжайин, хизмат?— сўради ишчи катта қанор пахта остидан икки букилган ҳолда.

— Ҳозир ишингдан қолма, ишдан чиққач, олдимга кир, гап бор.

— Хўп, хўжайин, хўп!— деди ишчи ва инқиллаганича қилтириқ оёқларини бир-бир босиб, қанор тагида букилганча кетди.

Эшонхон кўксини баланд кўтариб, гердайган ҳолда самовар томон юрди, лекин у ерга яқинлашганда яна бир ишчини тўхтатди.

— Ҳой, фалокат, ичганмисан? Тўхта-чи!

Кўзлари қийиқ, кўса ишчи оқариб тўхтади.

— Хўжайин, зинҳор койиманг, ичганим йўқ...— деди ишчи ўзини четга тортиброқ.

— Баччагар, кўриб турибман-ку!— бақирди Эшонхон.

Ишчи индамади, завод томон тез юриб кетди.

— Келинг-келинг, хўжайин!— қарши олди Эшонхонни самоварчи — бир кўзи ғилай, семиз, пакана киши.

Кичкина, ифлос чойхона олдида уч-тўртта тўрқовоқ осиглиқ турарди. Бир-икки ишчи йиртиқ намат устида чой ичиб, гаплашиб ўтирарди.

Эшонхон чойхонани, у ердаги чойхўрларни бир оз кўздан кечиргач, аста туриб, яна контора томонга кетди.

— Тузукмисиз, онажон?— сўради Умарали хаста ётган онасининг пешанасидан меҳр билан ўпиб.

Ўғлини ҳамиша соғинч билан кутувчи Ҳилол буви севинганидан дарҳол ёстиқдан бошини узди:

— Ўтир, танчага ўтир, болагинам, рангинг ўчибди, совуқ-да... Ўтира қол!

— Уринманг, ётинг, ойи...— деди Умарали онасининг юзини силаб. Бошидан салласини олиб, қозиққа илгач, эскигина дўппини бошига кийди ва танчага суқилди.

— Жим бўлиб кетдинг, хабар олай ҳам демайсан. Биласан-ку, йўлингга қўз тикиб ўтираман... Кечиксанг ташвиш тортаман,— шикоят қилди она сўниқ, ғамгин товуш билан.

— Ойи, мадраса жафосини чекиб юрибман...— жавоб берди Умарали мулойимлик ила.

— Майли, ўғлим, таҳсилингга ғов бўлмайман асло. Эҳтимол, масжидга имом бўларсан... Бирпасгина бўлса ҳам, ора-чора кўриниш бериб, нотавон кўнглимни тинчитиб кетсанг бўлгани...

Ҳилол буви мажолсиз гавдасини базўр ростлаб, ёстиққа суянди. Эски пешанабоғни қошларига тушириб боғлади. У ўрта бўйли, жиккак гавдали, қорамтир келган, кўҳликки-на хотин эди. Бурушиқ юзида ва ғамгин кўзларида она муҳаббати, самимий юрак меҳри баққир эди.

— Изғиринда айвонда ётибсиз, уйга кирсангиз бўлмасмиди?— сўради Умарали онасининг орқасидаги ёстиқни тузатиб.— Кўчириб қўяйми?

— Йўқ, жоним, ёруққина айвон тузук менга, уйда нафасим тикилиб кетади.

Умарали буни биларди. Ҳилол буви унча-мунча ёмғир-қорни писанд қилмас, қишнинг қаҳратон чилласидагина танчани уйга кўчирар ва совуқ бўшашган ҳамон, кўклам дараги келмасдан, тагин айвонга кўчиб олар эди.

— Оғриқ қолдими, уйқунгиз қалай?— сўради Умарали онасининг ранг-рўйига разм солиб.

— Билмайман, болам, қандай бедаво дардга чалиндим, на уйқу бор, на иштаҳа. Кўкрагимнинг санчиғи сира қолмайди,— жавоб берди она хаста товуш билан.

Умарали индамади, у онасининг аҳволига ич-ичидан қайгурар, табиб чақирсаммикан, деб ўйлар, пули йўқлиги

дилини эзар, онасидан ёки синглисидан пул сўрашга тили бормас эди.

— Жамила кўринмайди, қаёққа кетди? — сўради Умарали ҳовлига, ўчоқ бошига кўз югуртириб.

— Жиякларини Ойниса бувисига олиб кетган эди, келиб қолар. Қиз бояқишга қийин бўлди... Мен ётиб қолдим... — деди Ҳилол буви ва шу он ўғлининг юзидаги гам кўланкасини сезиб, сўзини бошқа мавзуга бурди: — Қўшнилардан ҳали униси, ҳали буниси ҳолимни сўрагани чиқиб туради. Жиндай гаплашамиз. Шу кеча-кундуз турли-туман миш-мишлар кўпайди. Худога ёлвораман, ўзи асрасин сени. Бағримда бўлсанг, кўнглим тинчроқ бўлармиди. Нима гап ўзи, нега замон чайқалиб қолди? Мадрасадасан-ку, ўғлим, гапир, сенга ҳаммаси аён бўлса керак, тушунтир мен гумроҳгаям. Нима бўляпти? Ўйлаб ақлим етмайди сира.

Умарали кулимсиради.

— Сира ташвиш тортмагайсиз, ойи, мен тинчман, таҳсил билан машғулман, — деди онасини юпатиб. — Миш-миш гапларга эътибор берманг. Эшитишимга қараганда, Русия аскарлари урушдан бош тортишаётганмиш. Лекин тирикчилик машаққати ҳаддан зиёд, халқнинг аҳволи борган сари харобликка кетяпти.

Эшик ғирч этиб очилиб, Жамиланинг овози жаранглади:

— Вой, акам келиптилар! Мунча соғинтирасиз! — Қиз паранжисини айвон четига улоқтириб, акасини қучоқлади.

— Танчага ўтир тезроқ, қизгинам, совқотибсан, — деди Ҳилол буви.

Умарали синглисини эркалаб, ҳол сўрашгач, ёнига ўтқазди ва танчанинг оловини очиш учун куракчани излади.

— Қўйинг, безовта бўлманг, ака, ўзим очаман оловни, — деди Жамила ва ўчаёзган кўрнинг устидан кулни тортди. — Жияк ўлгур сув текин кетди, эсиз меҳнатим. Буям майли-я, насияга олиб қолди Ойниса хола, пули йўқ экан. — Танча устидаги чойнакни бошига кўтариб совуқ чойдан қулт-қулт ютди. Кейин рўмолини ечди-да, сочларини тузатиб, қайтадан ўради.

Умарали синглисига ҳам меҳр, ҳам қизганиш ҳисси билан термилди. Синглиснинг ингичка, нозик қошлари остидаги шахло кўзларида мунг кўриб, ич-ичидан дард чекди.

«Насия» сўзини эшитган Ҳилол буви бўшашиб кетган эди. Бир оз сукутдан сўнг қизини овутишга уринди:

— Майли, қизим, қечқиси йўқ. Ойниса холанг инсофли хотин.— Умаралига қараб давом этди:— Попоп тикишга шундоғам чеварки! Тошканнинг тўрт даҳасида ҳеч ким унга тенг кела олмайди.— Кулимсираб сирли товуш билан шивирлади.— Катта ўғли ҳам попопнинг пири, меҳнаткаш йигит, попукдай йигит. Синглинг ҳам нозандай бўй етиб қолди. Худойим хоҳласа, шу мўмин-қобил йигит бизга куёвликка насиб бўлармикан, деб умид қиламан.

— Э-э, қўйинг-э!— деди уялганидан лоладай қизарган Жамила ва ирғиб ўрнидан туриб уйга кириб кетди.

Умарали онасидан ранжиди:

— Эрта-ку! Энди ўн бешга кирди-я!

— Куним битиб, қазо қилсам, синглинг аро йўлда қолмасин, дейман. Кўзим очигида, жойига, буюрганига топширсам, дейман. Мазам йўқ, Умарали!.. Кейин, яхшигина қиз топиб, келин қилсам. Сенинг ҳам бошингни икки қилсам. Ақлли, ҳушли қиз бўлса, обрўли жойдан бўлса... Кейин ўлсам армоним йўқ,— сукут қилди Ҳилол буви, ўксингандай узун бир уҳ тортди.— Пул йўқ-да, болам!.. Бу ёғини ўйласам, кўзларимга уйқу қўнмайди.

— Қасқдаги гапларни айтасиз!— деди ранжиган Умарали.

— Йўқ, гапимга қулоқ ос, болам! Кўзимнинг остига олиб юрган бир попукдай қиз бор. Оти Хурсан. Биласан, ўзинг ҳам кўргансан. Ота-онаси фақиргина одамлар, лекин таги асил, узоқ чатишган қариндош бизга. Қомати расо, оппоққина, қошлари қалам, юзлари анордай, садағаси кетай, чиройли қиз.

Умарали жилмайди, кўзларида аллақандай бир хаёл жилваланди, ичдан бир уҳ тортди.

— Арзийди мақтовга!— деди у секин.

— Тадбирли, доно қиз,— деди она давом этиб.— Ўқтин-ўқтин Жамиланинг олдига бирров келиб кетади.— Ҳилол буви бир оз жим қолиб, кейин деди:— Расми озроқ пул бериш керак. Ориқ бўлсаям, кичкина бўлсаям, битта қўй керак. Таомили шу, болам. Хаёлхонамда гир айланаман, шунга илож тополмайман, ночорман...

— Бўш хаёллар... Қўйинг, дилингизни асло ранжитманг!— деди Умарали хомуш бир аҳволда.

— Намозгар яқин, ойи, нима овқат қиламиз?— сўради уйдан чиқиб Жамила.

— Угра ош қил, қизим. Кошки эди палов бўлса, болагинамни сийлаб юборсам... Гўшт йўқ, гуруч йўқ. Майли,

омон бўлсин, масжидга имом бўлсин, танграмдан тилаганим шу...

— Уграми, умочми, бари бир, зиёни йўқ,— деди Умарали кулимсираб.

Умарали ва онаси узоқ дардлашиб ўтирдилар. Умарали, гоҳ-гоҳ онасининг чеҳрасига тикилиб қўяр ва унинг хасталигига чуқур қайғураар эди.

Жамила чўнтагидан бир ҳовуч туршак олди ва патнисга ташлади.

— Туршак шиминглар, рўпарадаги қўшни Ойтош буви бор-ку, ака, биласизми? Ҳали ўтин ёриб берган эдим, дуо қила-қила эси кетди, кейин чўнтагимни тўлатиб туршак берди. Тиш синдирадиган туршак, эрмак қилиб ўтиринглар,— деди Жамила ва ошхонага кетди.

Ҳилол буви туршакка қўл узатди:

— Ҳа-я, рангидан билиниб турибди, тошдай экан.— Қурт еган туршакдан битта олди, оғзига солиб сўра бошлади.— Ол, шимиб ўтир,— деди ўғлига. Умарали икки дона туршакни қўлига олиб, «пуф-пуф» қилиб тозалаган бўлди, кейин шима бошлади.

— Бай-бай-бай, тишни синдиради, дегани рост экан, лекин мазаси ёмон эмас,— Умарали жилмайди.

Она-бола туршак шимиб ўтирдилар. Ҳилол буви на-матнинг четини кўтариб, катта бир қайроқ тош олди, Умаралига узатди.

— Данагини чақиб егин, эрмак.

Шу тобда эшикдан аммаси Бувсара кириб келганини кўрган Умарали, қўлидаги қайроқни танча четига қўйиб, меҳмонни қарши олгани айвондан тушди. Аммасини кўрганидан севиниб кетган Жамила ошхонадан югуриб келди.

Бувсара узоқдан, Қаънидан ҳориб келган эди, паранжисини Жамиланинг қўлига ташлаб, уни қучоқлади, икки чозидан ўпиб кўришди, Умаралини ҳам қучоқлади, Ҳилол бувига энгашиб елкасини тутди. Жамила дарров уйдан кўрпача олиб чиқиб тўрга солди, аммасини ўтқазиб, орқасига ёстиқ қўйди, қаршисига чўнқайди.

Бувсара кўрпачага ўтиб ўтиргач, «Омин!» деб қўллари кўтарди. Ҳаммалари дуога қўл очдилар. Бувсара шивирлаб, яхши тилаклар, ниятларни айтиб узоқ дуо қилди, ҳаммалари қўллари юзларига тортдилар.

— Бувсарабону, саломатмисиз, поччамиз, ўғиллар, келинлар ўйнаб-кулиб юришибдими?— сўради Ҳилол буви.

— Шукур, худога минг қатла шукур, айланай, ҳаммаси саломат, салом деб қолишди...

Бувсара баланд бўйли, қошлари пайваста, кўзлари тий-рак, зуваласи пишиқ, оппоққина, эллик икки-эллик уч ёшлардаги аёл эди. У кексайган бўлса-да, кўзларининг ўти сўнмаган, сочида бир тола оқ йўқ, қануз хушрўй, унга ҳеч кимса қирқ-қирқ иккидан ортиқ ёш бермас эди.

Бувсара гапга тушди:

— Умарали чирогим, бола-чақа кўп, тирикчилик ғамида поччанг бояқиш чақилиб кетди. Кунимизга яраб турган ёлғизгина бир отимиз бор эди, тўсатдан ўзини таппа ерга ташлаб ўлди-қўйди. Энди пешанамизга тагин қачон от битади, нарх-наво осмонда...

— Э, афсус, биламан, қизил қашқа, ювош от эди, чакки бўлибди,— деди Умарали ачиниб.

— Ҳа, ўргилай Бувсара, келган бало-қазо ўшанга урсин, ўзларининг танларинг соғ бўлсин, қаттиқ куйманглар, худонинг қаҳри келади-я,— тасалли берди Ҳилол буви.

— Тўғри айтасиз, ўзим ҳам шундоқ деб поччангизни овутаман, лекин ўйласам юрагим жиз-жиз ачиб кетади. Эр қаноти — от! Тушларим ҳам шундоқ алкаш-чалкашки, эрталаб ҳеч қасрга сизмадим. Сизларни бир кўриб келай, деб йўлга тушдим. Қаньям жуда узоқ-да, ҳали пиёда, ҳали аравада, хуллас, етиб келдим.

— Яхши қилибсиз, аммажон, биз ҳам сизни соғинган эдик,— деди Жамила Бувсаранинг келганига беҳад севиниб.

— Мендан хабар олиб турганингиз яхши, Бувсарабону,— деди Ҳилол буви дард билан.— Кундан-кун қасалим зўрайса зўрайптики, орқага қайтиш йўқ. Куним битиб, қазойим яқинлашиб қолди шекилли...

— Ундоқ деманг, опогойжон, рангингиз туппа-тузук. Олдингизда қатор-қатор тўйларингиз турибди-я, парвардигорим ўзи шифо беради ҳар қандай дардга!— юпатиб гапирди Бувсара.— Умарали иним, яхшиси, ўқтин-ўқтин ойингизни ўқитиб туринг. Уқитганда ҳам тузукроқ домлага ўқитинг.

Ҳилол буви деди:

— Айланай сиздан, домлалар бор, лекин нафаси ўткирини топиш қийин. Билмадим, қиёмат яқинми, яъжуж-маъжуж келяптими, тавба дейман, домлалардан ҳам путур кетган.

— Узим Қаънидан бошлаб келаман, нафаси жудаям даво бир домла бор,— деди жиддий тусда Бувсара.

Бувсара арзир-арзимас гапларни айтиб эзмалик қиларди. Умарали бошини қуйи солиб, жим ўтирарди. Жамила ўчоқ бошида шошилиб хамир ёйиб, угра кеса бошлади.

Хавода янграган азон товуши намозгарни эслатди. Умарали ирғиб ўрнидан турди-да, ҳовлига тушиб таҳорат олгач, масжидга чиқиб кетди.

ТУРТИНЧИ БОБ

I

Саидахмадбойнинг меҳмонхонасига улфатлар лиқ тўлган. Дастурхонда мураббо, асал, хил-хил ҳолвалардан тортиб, гўшткуйди сомсалар, жазиллаган иссиқ кабоб, яхна кийик гўштига қадар анвойи ноз-неъматлар мўл.

Улфатларнинг аксари пахтачи бойлар ва баззоэлар. Зиёлилардан Анвархон қори, Мирзаюнусхон, шоир Ғарибий бор. Шоир баланд бўйли, қирқлардан энди ошган киши. Унинг йирик хаёлчан кўзлари, кўркам, калта қора соқоли, эғнидаги олача тўни, кичик оппоқ салласи — ҳаммаси ўзига ярашган. Қалбидаги ишқ ва шеър булогининг жилваси юзига тошгандай жозибадор.

Ғарибийнинг бир ёнида машҳур ҳофиз Мулла Тўйчи ўтирарди. Бу юксак нафосат соҳибининг бутун борлиғида ёқимли жозибадор ифода кўринар эди. Ҳофиз ва Ғарибий яқин дўст, бир-бирларининг шоирона нозик руҳларини, шеърийят ва мусиқий тўла қалбларини яхши тушунар эдилар.

Эшикка яқин жойда Саидахмаднинг ўзи, маҳалланинг бир неча обрўли кишилари ва шундай ўтиришларга ҳаммаша хиралик билан суқиладиган Тулки тилмоч ўтирар эдилар.

Меҳмонлар даҳага кирган қуртдай: бировлар иссиқ кабобни чайнар, бировлар кийик гўштига ўзини ташлаган, бировлар бу таомларга хўп тўйганидан кекира-кекира пис-та-бодомни эрмак қилар эдилар.

Суҳбатлар гоҳ қизиб, гоҳ узилиб давом этарди.

— Утган сана завод қўлдан кетаёзди. Банкадан жиндай қарзим бор эди. Иш бир орқага кетдими, ўнғарилиши мушкул бўлади. Қарз деган нарса мисоли бўйинга боғланган

бир харсанг тош, ботқоқнинг қаррига тортади кетади... «Саидахмадбой ана синади, мана синади», деб ҳар дақиқа кутиб турган рақиблар оз эмасди...— Сирли табассум билан меҳмонларга бир қараб олгач, давом этди мезбон.— Бир кун Мирзакаримбойнинг боғида зиёфатда эдик. Бой тикка юзимга солди. «Қил устида турибсиз; силлиқлик билан бутун чигирни ўзимиз ечамиз, заводни бизга беринг, тақдирга вақтида тан бериш маъқул. Йўқса, пушаймон бўласиз, жаноб!» деса бўладими! Юзимга айтди-я! Оқариб кетдим. Ирғиб ўрнимдан турдим-да. «Э, балли, бой ота, ташаккур!» дедим, тўғри дарвозага юрдим, орқамдан Ҳакимбойвачча югурди: «Афв этсинлар, бой ака, падаримиз ҳазиллашдилар. Завод олиш ниятим асло йўқ, худо хоҳласа ўзим қурдираман»,— деди. Жаҳлдан жуда авзойим бузилган эди. «Бой отангиз қари тулки, тайёрга айёрликни яхши кўради. Толеимиз бугун насллашибдими, эртага баланд бўлса ажаб эмас, ҳали лойга тиқилганимизча йўқ, бойвачча. Умидим зўр, оллога шак келтирмайман, дедим. Мабодо заводни сотгудай бўлсам, Мирзакаримбойга сотмайман, сиз амин бўлинг, ўрисними, туркманними, арманними, жуҳудними топаман, бойвачча!» дедим. Ҳакимбойвачча чурқ этолмади, уялганидан қотиб қолди. Извошга ўтирдиму, жўнадим.

— Мирзакаримбой эски тулки,— деди йўталиб баззоз Муҳаммадмансур, олтмишдан энди ошган калта қиров соқолли, лекин йигитлардай олифта ясанган киши.— У, хабарингиз бўлғай, хасис бой. Чимкентда, Авлиёотада, Қўқонда, Фарғонада — кўпгина шаҳарларда дўконлари бор. Бой ота хизматкорининг фариштадай сулув, ёшгина қизига уйланиб олган эди, бултур ёзда тўсатдан заҳар бериб ўлдириб қўйишди, эшитгандирсиз, жаноблар. Шаҳарда ёмон шов-шув бўлди; бой отанинг ҳам, гердайган Ҳакимбойваччанинг ҳам обрўйи бир пул бўлди! Қизнинг отаси Мирзакаримбойнинг йигирма йиллик хизматкори, бир кечада Салимбойваччани чавақлаб, ўлигини жарга тепиб юборди. Ана офат!

Балли, жаноб, шунда мен, хўп бўлди, дедим, толеининг настлиги ана шу, шундоқ бўлади!— деди гердайиб Саидахмадбой.

— Э-э, бу воқеани Тошкан аҳолиси орасида эшитмаган қолмади,— деди пахтафуруш Мирҳожиде, боши юмалоқ, катта бурнининг катаклари керик, дағал соқолли, тўнғиздай совуқ, гердайган бой.— Чавақланган шаҳид Салим-

бойвачча ернинг қаърида ҳок бўлиб ётибди, кейин хизматкор Ермат Сибирга ҳайдалди, холос!

— О, қори афанди,— деди неғадир бугун чурқ этмасдан хомуш ўтирган шоир Ғарибий Анвархонга энгашиб.— Шаҳид кетмиш нотавон қизга бир қатра ачиниш излайман, афсуским, надомат чеккан бир кимсани-да тополмасман... Барбод бўлмиш қиз қалбимни чўгдай узди...

— Ҳаёт чигилларининг биридир,— жавоб берди шоирга шивирлаб Анвархон.— Қизни ажал бу дунё жаҳаннамидан қутқазмиш...

— Тагин бир хизматкори бор эди Мирзакаримбойнинг,— дўнғиллаб давом этди Мирҳожибой,— туғишганларидан, девдай йигит эди. Ёмонлар йўлдан урди чамамда, оломонга эргашиб қўзғолонга аралашибди. Алалхусус, саллотлар ўқи билан гум бўлди. Ёмонларнинг бети қурсин, ёмонлар кўп. Оқ подшо олий ҳазратларига арз қилиб, жамики исқирт, муттаҳам қашшоқларни отиш эмас, осиш керак, ибрат бўлса шояд.

— Тўғри айтасиз, жаноб бой, ёмонлар кўп,— деди юмшоқлик билан Мирзаюнусхон, мадрасада бир неча йил таҳсил кўрган, татар ва турк адабиётидан хабардор, ориққина, қирғий бурун, фақирона кийинган, ўттиз беш ёшлардаги жадид.— Туркистон ўлкасининг халқлари маърифатдан беҳабар, зимистон бир ҳаёт кечирурлар. Бутун фалокат шунда! Афсуски, боёнларимиз халқ манфаати, халқ дардини назар-писанд қилмайдилар, шифосини ахтармайдилар.

Мажлис аҳли чуқур сукутга кетди. Қош-қовоғини осилтириб ўтирган Муҳаммадмансур ранжиган оҳангда деди:

— Олло таолога асло шак келтирмагайсиз, мирзам, бандаларининг ғамини ёлғиз оллонинг ўзи чекади.

Тагин ўртага узоқ сукут чўкди. Лекин Эшонхон бошлиқ бир неча хизматкорлар катта-катта хитойи чинни лаганларда буғи бурқираган қазии-қартали паловни кўтариб киргач, мажлис аҳлида бир енгиллик ҳис этилди. Эшонхон ва Тулки тилмоч гўштни бир лаҳзада чаққонлик билан тўғраб ташлагач, меҳмонлар енгларини шимариб, бир-бирларига «олсинлар-олсинлар» қилишиб, паловни ошай бошладилар.

Суҳбат гоҳ узилиб, гоҳ янгиланиб, тагин Мирзакаримбой устида тўхтади.

— Жанобларининг хабарлари бўлса керак, Мирзакаримбой бултурнинг ўзидаёқ дўндиққина, олифта бир тул

хотинга уйланибдилар!— деди Саидаҳмадхон Муҳаммадмансурга мурожаат этиб.

Муҳаммадмансурнинг айёр кўзлари табассумдан қисилди. У чайнаётган қазисини ютганича йўқ эди, Тулки тилмоч сўзни илди:

— Ижозат этгайлар, жаноблар, батафсил ҳикоя қилай. Бой отанинг икир-чикир, нозик сирларига камина хўп ошнаман,— деди у, мойли бармоқлари билан кўзойнагини тўғрилаб.

— Сўзланг, тилмоч, бундоқ қизиқ гаплар эрмак-да, меҳмонларнинг жиндай кўнгли очилсин!— деди Саидаҳмадхон ва Эшонхон кўк чой сузиб узатган пиёлани олди.

Тулки тилмоч ўтирган ўрнидан бир кўзғалиб, жойлашиброқ олди.

— Бой ота бир сира Салимбойваччага қаттиқ мотам тутди, аммо кўп муддат кечмади, тақдирга тан берди. Мен ҳам гоҳо бой отанинг ҳузурида бўлардим, пайғамбарларнинг, азиз-авлиёларнинг ҳам жафо-алам чекканлари ҳақида ибратли гапларни айтиб бояқишга тасалли берардим. Бой отанинг олдига маҳалласининг элликбошиси, обрўли, доно, гапга чечан соҳиби тадбир Олимхон ака ҳам тез-тез кириб турарди. Элликбоши — бой отанинг яқин дўсти, маслаҳатгўйи. «Уйланинг, уст-бошингизга, таҳорат сувингизга қараб туришга бир маҳрам керак, умр ғанимат,— деди бир кун Олимхон ака.— Ижозат беринг, бир жононни ўзим топаман, шунча давлат билан тоқ ўтирасизми!»— деди. Хуллас, бойни кўндирди. Лекин уй ичи — Ҳакимбойвачча, қизи, Салимбойваччанинг хотини шундай бир ғавғо кўтаришдики, у ёғини қўяверинг. Бой ота қаттиқ турди. «Ҳаммангдан кечсам кечаман, илло уйланаман», деди.— Тулки тилмоч бармоқларини қирсиллатиб, мажлис аҳлига диққат талаб бир-бир қараб чиқди.

— Қани, гапиринг, эшитайлик, оқибати не бўлди экан?— сўради кибр билан Саидаҳмадхон.

— Бой ота билан Ҳакимбойвачча ўртасида элликбоши бўзчининг моксидай югуриб қолди. Ниҳоятда эпчил, билимдон одам-да Олимхон ака, алалхусус ишни битирди. Бой давлатни бўлиб беришга рози бўлди, улар оталарнинг уйланишига ижозат беришди. Бутун ишни зимдан, киши билмас, пинҳон битиришди. Элликбоши ҳар иккала томондан чўтал олди ва бой отага қизлардай бир ёш жувонни топиб бердики, ҳусни бажо, орқаси билан битта

соч, юзлари сутдай тиниқ, қошлари пайваста, йигирма саккизга тўлиб-тўлмаган бир барваста қомат маҳбуба...

— Бай-бай-бай... чол қургурнинг иқболини кўринг!— деди бошини сараклатиб Мирҳожиди.

Меҳмонлар қотиб-қотиб кулишди.

Эшонхон билагига сочиқ солиб, бир қўлида дастшўй, бир қўлида обдаста билан пайдо бўлди. Меҳмонлар қўллари ювиб, бировлар кўк чой, бировлар фамил чойни иссиқ-иссиқ хўплашга киришдилар. Суҳбат ўзга мавзуларга кўчди. Подшо ҳақида, уруш ҳақида, олди-қочди хабарлар тилдан тилга ўтди. Эшонхон даҳлизда ичириб-едириб меҳмон қилган бир гуруҳ танбурчи, ғижжакчи созандаларини бошлаб кирди.

— Хайрият, хуш созу, муаззам овозингиздан кўнгилашимиз мунаввар бўлғай! Ё раббий, фисқу фасод тутунидан ифрот бўғилдик-ку,— деди шивирлаб шоир Ғарибий табассум билан Мулла Тўйчига.

— Балли!— деди кулиб шоирнинг сўзини эшитган Мирзаюнусхон.

— Ҳофизиди аъзам, мажлисни хушнуд қилсинлар, мунтазиримиз!

— Мен товушимни ростлагунимча, созандалар лутф айласинлар, «Роҳат»ни эшитайлик,— деди юмшоқлик билан Мулла Тўйчи танбурчига мурожаат этиб...

«Роҳат» янгради. Мажлис аҳли сукутда эшитди. Танбурнинг мўъжизакор торларидан қуйилган мусиқа мавжи ҳавони тўлдирди. Юксак маҳоратли созандалар ижро этган дилнавоз куй бирдан барчанинг кўнглига сафо келтирди. Мажлис аҳлининг кўпчилиги лаззатпарастликдан инсоний маънавияти бузилганлар эса-да, сеҳркор «Роҳат» куйидан ажойиб нозик ҳаяжонлар тўлқинида сирли бир рўёга ботдилар. «Роҳат» хотимага етганда шоир Ғарибий енг учи билан кўзларидаги намни артиб, бошини тебратар эди. Мулла Тўйчининг мислсиз ёқимли овози қудратли бир шалола каби қуйилиб кетди. Мажлис аҳли мароқ билан, ихлос билан тинглар эди. Тошларни ёриб, қуёшга интилган бир ниҳол каби диллар юксалар, ҳатто кибрдан қалблари қотиб кетган Тошпўлат баззоз, Саидахмадбойларнинг оғзидан ҳам «Офарин!», «Саломат бўлсинлар!», «Ўлманг!» деган хитоблар ўқтин-ўқтин янграб эди.

Тўйчи ҳофиз Навоий, Фузулий, Машрабларнинг қалблари ёлқини абадий сақланган байтларни буюк маҳорат билан куйлар эди. Бу куйлардан, мусиқа сеҳридан кўнгили

лар зиёга, шавққа тўлиб равшанлашди, майин ҳисларда балқиди.

— Ассалому алайкум! Астағфирулло!.. Тангрим ўзи сақласин!..— деди дабдабадор оҳангда қўққисдан меҳмонхонада пайдо бўлган Саидақбар Бузрук эшон — Саидаҳмадхонбойнинг катта қайнатаси.

Унинг ортидан бир неча уламо кириб келди. Устларида қат-қат ярқироқ тўнлар, бошларига саватдай оқ саллалар қўндирилган, соқоллари серкиллаган, салобатли, баланд мавқели казо-казолар...

— Марҳамат, ҳазратим, марҳамат! Иноят ва илтифотларига ҳасанот!— деди одатдаги ясама табассуми, айёрлиги билан Саидаҳмадхон қўлларини тавозеда қовуштириб.

Кайфиятлари кескин бузилган меҳмонлар барчаси оёққа қалққан эди, ҳурмат билан бир-бир кўришилгач, уламоларга тўрдан ўрин берилди, узундан-узун дуодан сўнг: «Омин!» дейилди ва қайта-қайта ҳол-аҳвол сўрашга киришилди.

Саидақбар эшон баланд бўйли, кенг яғринли, йирик гавдали, олтмиш ёшлардаги киши. Катта юзи гўштдор, қипқизил бурни баайни хўрознинг тожиси, қават-қават камзул ва тўнлар устидан тагин кенг, кумуш товланган банорас тўн кийган, бошига катга оқ салла ўраган, оёқларида сағри кавуш. Ота-боболари эшон ўтган, ёшлигидан тоат-ибодат, зикр билан суяги қотган. Бухоро мадрасасида таҳсил кўрган, эшонлар орасида машҳури, обрўлиси, бузруги.

— Бу янглиғ базмларда азозил ҳам шерик бўлур эмиш.— Бузрук эшон Саидаҳмадбойга мағрур тусда қараб олди.— Сизлардан оллонинг қаҳрини қайтармоқ ниятида остонангизга қадам ранжида қилдик...— деди эшон танбесҳловчи оҳангда.

— Хотирларига малол келмагай, ҳазрат. Тангрим ўзи карам қилсин, бандаларига марҳамати бениҳоядир,— деди уламолардан бири.

— Қадамларига ҳасанот, кўп хурсанд бўлдик, марҳабо!— Заррача саросималик сезмаган Саидаҳмадхон уламоларни дастурхонга таклиф этди.— Таомлар интизор...

Эшонхон ўзига хос чаққонлик билан иссиқ сомса ва бир неча лаганда буғи бурқираган палов билан уламолар олдини бирпасда тўлатиб ташлади. Уламолар «Бисмилло!», «Алҳамдулилло!» дея узун енгларини шимариб, овқатга берилдилар.

Қази-қартали паловни хўп ошагандан кейин уламолар сомсага, юмшоқ нон билан мураббога, асалга ўтишди.

— Қори афанди, дарвоқе, қулогимга чалинди, бир рисола ёзганмишсиз,— деди Бузрук эшон сўзларига вазминлик бериб.— Нима гап ўзи?— Усиқ қошларини кўтариб, сурма тортилган йирик кўзларини қорига тикди.

— Тақсир, ёшларга онд қадимдан қолган, халқ яратган ибратомуз, ахлоқий ҳикоялар, масаллардан иборат бир рисола тартиб этмиш эрдим,— жавоб берди Анвар қори ўзига хос сиполик билан.

— Кўп ножўя қилмишларингиз бор, қори,— деди Бузрук эшон ранжиган тусда.— Рисола тартиб қилмоқ бағоят яхши гап, аммо пайғамбарлар, авлиё-анбиёлар ҳақида диний ривоятлар битилган рисоаларни чоп эттирсангиз, кўп савобли иш қилган бўлур эдингиз.

— Ҳазрати бузруквор,— шошмасдан гапирди қори,— форсий, араб китобларда ибратомуз, ёшларга фойда келтирувчи ҳикоялар кўп бўлади, биз ҳам ислом машъалини баланд тутган арабларга тақлид қилдик. Фақирингизнинг рисоласида диний ривоятлар ҳам бисёр.

— Балли, қори, суҳбатда балиқдай сузасиз! Аммо ҳаргез охиратни унутмағайсиз: марг уштўр аст, ки бур сори ҳар хонадон меояд!¹— деди эшон кинояли оҳангда ва чойни бир-икки ҳўплаб, устма-уст йўталди.

Эшонхон лаганда устига мурчли пиёз сочилган кабобни кўтариб кирди.

— Бай-бай-бай... Чўғдай кабоб экан! Қоравойингиз хўп пазанда,— деди Бузрук эшон ёғи томиб турган кабобни сихдан суғуриб.

Уламолар пиёз аралаш кабобни чайнашга тутиндилар. Уй соҳиби таъзим ва такаллуф билан:

— Олсинлар! Таомни мунтазир қилмағайлар!— деб ейишга қистар эди.

— О, тромларнинг аълоси кабоб эмиш! Ажаб тотлиқ пишибди,— деди эшон иккинчи сихни бўшатиб.— Ҳовлида кўзим тушган эди, қўра устига мукка тушиб пиширмақда эди, кўп яхши извошчингиз бор-да!

— Нафсиламр, мундоғ лаззатли кабобни емаслик гуноҳдир,— деди лаганга қўл узатиб уламоларнинг бири ва димоғига мурч урганидан устма-уст аксириб олди.

Улфатлар бамайлихотир икки-уч киши бўлиб, паст овозда суҳбат қилар эдилар.

¹ Форсча-тожикча: ажал гўё бир туяки, ҳар хонадон олдида чўқади.

II

Саидакбар эшон «Ё олло!» деб базур ўрнидан турди.

Саидахмадхон ва бир-икки ёшлар ўринларидан туриб: «Хуш келибдилар!» дея тавозе қилдилар. Эшонхон тўғрилаган пишиқ кавушларини кийиб, мағрур юриб, ташқарига чиққан Бузрук эшон олма, шафтоли дарахтлари орасидаги гиштин йўл билан ичкарига қараб юрди.

Ховлида ўйнаб юрган бир тўда катта-кичик болалар «Ассалому алайкум!» дея, назокат билан қўл қовуштириб, эшон олдига дув йиғилдилар.

— Боракалло, катта бўлинглар! Олло-таоло инсоф бергай барчангизга!— деди Бузрук эшон болалардан бирининг елкасидан қоқиб, бирининг бошини силаб ва гишт зинали баланд айвонга чиқди.

Хона эшиги очилиб, бойнинг катта хотини Арабхонбегим севинганидан юзи ёруғлашиб, югуриб чиқди:

— Ассалом, хуш келибдилар, марҳабо!— деди отасига букилиб салом бериб.

— Оппоқ ойим, попук ойим!— деди эшон қизининг елкасини қучиб.

Арабхонбегим шоҳи-атлас кўрпачалардан иккитасини танча тўрига қаватлаб солди ва катта пар ёстиқни эшоннинг орқасига қўйиб, қаршисига ўтирди.

— Омин!— деди эшон аллақандай бир дуони ўқиб, соқолини сийпади.

— Хуш келибдилар, ойижоним тетиккина юрибдиларми, саломатмилар?— узундан-узоқ сўраша бошлади Арабхон.

У ориққина, ўрта бўйли, қошлари пайваста, бодом қовоқ, озгина сепкили бўлса-да, истараси иссиқ, ўрта ёшли хотин эди. Узун сочларига чирмашган сочпопуклар орқасини тўлатган, қўлларида қўш-қўш узук ва билагузуклар.

— Ўзинг яхшимисан? Қалайсан, оппоқ қизим?— сўради эшон жойлашиб ўтиргач.

— Худога шукур, юрибман. Юмушим кўп, болалар шўх, ҳар куни меҳмон, куёвингиз меҳмонсиз туролмайди,— деди Арабхонбегим рўмолини тузатиб.

— Шукур қилинг, қизим, оллонинг марҳамати ёғилган уйга меҳмон ёғилади. Ношукур бўлманг!— деди эшон қизига насиҳат бериб.

— Тангримга минг қатла шукур!— деди Арабхонбегим табассум билан.

Ота билан қиз бир оз ундан-мундан гаплашиб ўтирдилар.

— Ассалому алайкум!— деди шошилиб хонага кирган Жўраҳон — Арабхонбегимнинг иккинчи ўгли, олифта кийинган, оппоққина, кўзлари ўтли, ўн олти ёшлардаги кўркам йигитча.

— Қани ўтир, тентак! Эшитдим, май ичармишсан, аҳмоқ!— деди эшон набирасига тикилиб.

Жўраҳон индамади, қизарган ҳолда кўзларини ерга тикди.

— Жўраҳон ювош бола, бобоси!— Арабхон ўглининг ёнини олди:— Жиндай эркалиги бор, бир кеча сағалгина ширакайф келибди... Улфатлари кўп-да... Отасининг иши йўқ.

Қовоғини осилтириб ўтирган Бузрук эшон нимадир демоқчи бўлди-ю, оғзини очишга улгурмади. Эшикдан бойнинг кичик хотини Зебихон лоп этиб кириб келди.

— Ассалом!— деди у икки қўлини кўксига қўйган ҳолда букилиб.

— Боракалло! Саломатмисиз, қани ўтиринг!— деди эшон Зебихонга.

Зебихон пастроқ бўйли, оппоқ, кўзлари айёрона ўйноқлаган, семизгина, йигирма беш ёшлардаги жувон эди. Кундошига зимдан қараб қўйди, ўтиришга ботинмади.

— Ишим кўп, улуғ ҳазрат, узр...— Уялиб ерга боқди ва орқаси билан секин юриб чиқиб кетди.

Бир зумда Арабхоннинг кўзлари ғазабга тўлди, йиғламсираб отасига қаради.

— Куйганимдан адо бўлдим,— деди дардли товуш билан.— Худонинг берган куни бойнинг қулоғини ғийбатга тўлдиради, бой бўлса менга фироқ қилади, ғазаб қилади. Икки кундош тез-тез қирилиб оламиз... Кундошлик бошим, заҳарли ошим...— Арабхонбегим лиқ ёшга тўлган кўзларини ерга тикди.

Қовоғини солиб, жим ўтирган Жўраҳон секин ўрнидан туриб чиқиб кетди.

— Оллонинг амрига итоат қил, бека қизим, пешананга ёзилганини кўрасан.— Бузрук эшон насиҳат қилди...— Зебихонга қаттиқ гапирма, дилини оғритмай сабр қил, у дунёда кундошларнинг мақони жаннатда...

Арабхонбегим маъюсгина жилмайди.

— Отажоним кечирсинлар, кўнглимнинг дарди тошиб кетган эди, жиндай бўшатдим.— Овозини пасайтириб шивирлади:— Зеби шу даргоҳга ўн етти ёшда тушди, мана саккиз йил бўлиб қолдики, фарзанд кўрмади, алам қилади шекилли.

Эшон индамади, бир зум хаёлда жим ўтирди, кейин қизига боқиб деди:

— Узинг бош бўлиб, нафаси шифокор домлага ўқит, шояд парвардигорим қудрат қалами билан пешанасига фарзанд битса!

— Вой ўлақолай, бузруквор ҳазратим, жудаям ажойиб гапирасиз. Кундошим туғмайди, деб ҳам куяйми! Бе-е-е, тирноққа зор бўлиб ўтмайдими дунёдан!

— Ҳай-ҳай, тавба дегин, қизим!— кўзларини олайтирди отаси.— Оллонинг қаҳри келади, асло ғайирлик қилмай, кўнглингни кенг тут!

Арабхон отасига жавоб бермади, хомуш ўтириб қолди. Бирдан эшикнинг икки тавақаси очилиб кетди, оқсоч ҳарсиллаганча самовар кўтариб кирди.

— Ассалом алайкум, тақсир, хуш келибсиз!— деди самоварни ерга қўйгач, боши ерга етгунча эгилиб оқсоч.

Эшон бошини қимирлатиб, алик олди. Арабхонбегим оқсочга: «Бораверинг, ишингиздан қолманг», дегандай имо қилди-да, сурилиб самоварга яқин ўтирди. Оқсоч иссиқ нон, патир, мева-чева уюлган катта патнис, пиёла, янги сочиқ олиб кирди, кейин оёқ учида юриб чиқиб кетди.

— Қорним жуда тўқ, меъдам андак койиб турибди, оппоқ қизим,— деди эшон Арабхон узатган пиёлани олиб.

— Новвот билан иссиқ-иссиқ ичинг,— деди Арабхон ва кулчадан, патирдан ушатиб қўйди.

Ота-бола чой ҳўплашиб, сўзлашиб ўтирдилар. Арабхон катта ўғли Отабекдан шикоят қилди:— Улфатлари кўп, қоқ ярим тунда маст келади, келин ҳам аразлаб отасиникига кетганига уч кун бўлди...

— Чакки бўлибди,— деди эшон соқолини қашиб.— Уртага совуқлик тушмасдан алдаб-сулдаб олиб келинлар.

— Эрталаб Отабек тушмагур: «Араз қиладиган хотиннинг кераги йўқ, бугун келмаса уч талоқ қилдим», деб чиқиб кетди.

— Тентак бола! Бойга айтаман, насиҳат қилсин, йўлга солсин, эркалатишнинг ҳожати йўқ, ёмон йўлга тушиб кетади,— деди танбеҳлаб эшон.

— Қайнатаси бу йил Қарқарага кетаётиб, юр, деса, бормади. Қўй ҳайдаб келамиз, ўйнаб, дунёни кўриб келасан, деб чунон ялинди, бўлмади. Отабек қайнатасини ёмон кўради. Улгудай зиқна, хасис бой ўзиям!— кулди Арабхон.

— Мадрасада таълим олсин, десам, бой кўнмади, тузем мактабга бераман, деб кофирларга қўшиб қўйди. Мусулмон одам бундай номаъқулчилик қилмоғи ярамайди,— деди ранжиган тусда эшон.

— Рост айтасиз, ҳазрат. Отабек мадраса кўрмади, янгичаниям ёлчитиб ўқимади, ташлаб кетди. Мана энди, аро йўлда қолди. Отасидан олади сабоқни: ҳали улоққа, ҳали базмга югуради.

— Тангрим ўзи инсоф берсин,— деди йўталиб эшон ва фотиҳа ўқиғач, ҳарсиллаб базўр ўрнидан турди.

Эшон Арабхонбегим, Зебихон ва болалар билан хайрлашгач, бир-бир босиб ташқарига чиқди.

Меҳмонхонада суҳбат қуюқ ва қизгин эди. Анвар қори бармоқларини ўйнатиб, силлиқ, чиройли сўзларди. Саидакбар эшон кириши билан ҳамма ўрнидан қўзғалиб, ҳазратга жой берди. Қори ғариб ва йўқсилларга боёнларнинг шафқат кўрсатмоғи, халқ ғамини бирга кўтармоғи ҳақида аллақандай ифодалар, ибратли гаплар билан сўзларди. Бузрук эшон қулоқ солиб, бир оз сукутда ўтиргач, бирикки йўталиб олди, мағрур тусда бошини кўтариб гап бошлади. У ўзига хос усул билан авлиёларнинг гурбати, саҳобаларнинг фақирлиги ҳақида турли оятлар, ривоятлар келтирди. Сўфиларнинг ҳаётидан, уларнинг ишқи — ҳақиқат ишқи, улар ҳақиқатни излайдилар, оллонинг ошиғидирлар, ҳақиқий инсон охиратни ўйламоғи даркордир, деб шошмасдан ҳикоя қилди.

Суҳбат ортиқ қизимади, ундан-бундан гаплашиб, чой ичишди. Узундан-узоқ дуодан сўнг меҳмонлар қўзғалишди.

Ботқоқ кўчага қоронғилик оғир чўккан, изгирин шамол юзларнинг иссиғини шиларди. Саидахмадхон ва қўлида фонарь тутган Эшонхон меҳмонларни жўнатиб, меҳмонхонага киришди.

Қоровой билан Эшонхон дастурхонлар йиғар эканлар, бой ичиди: «Городга қарта ўйнагани жўнасаммикан ёки

яқинроқ пинҳон жойда бойваччалар билан бирга бўлсам-микан,— деб ўйлар эди.— Йўқ,— деди у ўз-ўзига,— чарчадим, уйга кирай».

У меҳмонхонадан чиқиб, ичкари томон ҳорғин юрди.
Майда қор сепалар эди.

БЕШИНЧИ БОБ

I

Саидахмадбойнинг заводи ишчиларидан Жумабой ва Шермат бозорда, чархчилар олдида ўтирар эдилар.

— Алалхусус, ука, турмуш шундоғам мушкуллашдики, дўзахнинг ўзи бу дунёга кўчибди, десам, асло муболага бўлмас,— деди Шермат, янги чархланган пичоқни қинига солиб.

— Уҳў, оғайни, одам деган махлуқ ҳар қандай оғирликни кўтаравераркан,— деди кўзлари шилпиқланган, совуқдан қизарган қирғий бурнига синиқ кўзойнак қўндирган қуришиқ жуссали қари чархчи.

Унинг өғнида олача тўн, устидан белбоғ, ранги ва мўй-пасидан асар қолмаган эски телпакни бостириб кийган, оёқларида пайтаваси оққан йиртиқ маҳси. Чолнинг қарши-сида ўтирган шериги — йирик гавдали, пешанаси дўнг, мулойим йигит. У кир, ямоқ гуппи чопонга ўралган, яланг оёқларида йиртиқ калиш, бошида яғир дўппи. Йигит гунг-соқовлигидан индамасди, бир отим носни тил тагига ташлаб, чарх тортади, чархнинг бутун оғирлиги унинг гарда-нида. Чол эса қайроқ устида пичоқни қайраб ўтиради. Чархдан тинмай учқун отилади, ғув-ғувдан қулоқлар битади.

— Меҳнат аҳли ҳамиша забунликда. Савдогарлар-чи? Барчаси зангин, бизнинг бел ва билак кучимиздан семирган ҳаромтомоқлар!— деди қаҳр билан Жумабой.

— Нафсиламр айтдингиз, пул қутуртиради-да, давр уларники,— деди чархчи чарх устига ростлаб.

— Ҳақ ерини топар, деган доно сўзни сиз яхши биласиз, қария,— деди Жумабой чолга мурожаат қилиб.— Хотиржам бўлинг, золимни кўтармайдиган замона келади, шунда ҳақиқат қуёши ярқираб кетади!

— Шояд олло таоло бандаларини ярлақаса, рўзгор танглиги эзиб юборди, ука!..— деди чархчи бошини ғамгин тебратиб.— Қани энди биздақа ғарибларга ҳам кун туғса!

— Туғади, албатта туғади яхши кун, зolimнинг жойи жаҳаннам!— жавоб берди Жумабой ишонч билан.

— Айтганинг келсин, омон бўл, иним, умид шами билан кўнглимни равшан қилдинг,— деди чол енгил тортиб.— Эгри озади, тўғри ўзади, деган сўз бор. Дилимиз тўғрим, иқболимиз баланд бўлгай!— деди қўлини кўксига уриб чархчи. Узоқ сукутдан кейин ичдан бир уҳ тортиб давом этди:— Қачон палов еганимни билмайман, қора шўрва, арпа нон, холос... Бизнинг энди тўримиздан гўримиз яқин... Ҳадемай маконимизга равона бўламиз... Э-э, бевафо дунё!.. Чироқларим, сизлар ёруғлик кўринглар...

— Йўқ, отажон!— деди Шермат.— Тенгликни, ҳурриятни, ҳақиқат офтобининг балқиб чиққанини сиз ҳам кўрасиз!

— Иншоолло!.. Садағанг кетай, иним, умид қиламиз, ноумид — шайтон...— сийрак соқолини силаб қўйди чол.

— Ота, бизлар кўп нодон эканмиз,— деди Шермат ёнидаги икки қадоқ мош солинган халтачани қўлига олиб,— бир қошиқ умочми, мошхўрдами ҳалқумимиздан ўтса бас, худога минг қатла шукур, бугунги кун ҳам ўтди, деймиз, хурсанд бўламиз. Э-э, падарига лаънат бундай турмушинг! Хўш, биз худога нима қилибмиз?! Нима гуноҳимиз бор?!— бўғилиб йўталди Шермат.

— Ҳай-ҳай-ҳай, калима келтир, иним, оллога минг марта тавба дегин,— деди чархчи чол ранжиган тусда.

— Йўқ, отахон, дўстимнинг сўзи тўғри, биз нодонмиз,— деди Жумабой, кўкрагини кўрсатиб.— Кўзи сўқирдан, кўкраги сўқир ёмон! Мен рус ишчиларга разм соламан, ўзаро ивир-шивир гапларига қулоқ осаман, эшитганларимни дилимга тугиб, хўп мағзини чақаман. Улар кўп нарсани тушунадилар. Шу кеча-кундуз бутун оламда бўлиб турган жамики воқеаларни биладилар; бизга ўхшаш кўкраги кўр эмас. Тез-тез йиғин қилиб, маслаҳатлашадилар. Тошкентда туриб, дунёнинг бир чеккасидаги Масков, Питер ишчилари билан зимдан алоқа қиладилар; полисарлардан ҳам, тўралардан ҳам, оқ пошшодан ҳам қўрқмайдилар!

— Тавба!— деди чархчи ёқасини ушлаб.

Соқов йигит на бир товуш эшитар, на бир сўз тушунар,

унинг ички руҳияти ўзга бир олам, ўз фикрлари, ўйлари-га чулганган ҳолда чарх тортар эди. Гоҳо йигит суҳбатдошларнинг юз ифодаси, кўзлари жилвасидан бирор нарса тушунгиси келар, ночор ичдан уҳ тортиб қўяр ва тагин битмас-туганмас хаёлларга ботар эди.

— Сен бу дунёга, ёлғиз гапга келган инсон экансан, дўстим. Отанг раҳматли гоят мўмин, камгап одам эди. Бир ош пишгунча оғзидан бир калом чиқмасди. Кўча-кўйда, самоварда бирор жанжалми, ғавғоми чиққудай бўлса, секин шип этиб қочиб қоларди. Сен бўлсанг гап оламида балиқдай сузасан, оламни бошингга кўтариб бақирасан, балли сенга-е! Мен кетдим.— Халтачани кўтариб Шермат ўрнидан турди.

— Олов йигит-да, олов!..— деди кулиб чархчи.

Жумабой ҳам кўзгалди. Чархчилар билан хайрлашгач, икки дўст йўлга тушдилар. Булар гоҳ гаплашиб, гоҳ сукутда борар эдилар, чархчилар пичоқчилар қаторидан, бозорнинг чуввос шовқин-тўполонидан чиқиб, Чорсудан ўтгач, Кўкча тарафга қайрилган ҳамон, чап кўчага кирдилар.

— Оқшом самоварга чиқ, жиндай гаплашамиз,— деди Жумабой кичкина эшик олдида тўхтаб.

Шермат «хўп» дегандай бошини қимирлатди ва ҳорғин юриб кетди. Унинг уйи бир кўча юқориди эди, бир оз юриб ўнг қўлга буриларкан, ит уриштириб, тўполон кўтарган йигитчаларга дуч келди.

— Э-э, қўйворинглар, жабр-ку бояқишларга,— деди Шермат ранжиб.

Лекин болаларнинг биронтаси Шерматнинг гапига парво қилмади, оғзи-бурни қон итларни бир-бири устига ташлаб, олқишлардилар. Шермат юзини терс ўгириб ўтиб кетди.

II

Шермат эшиги олдида дукчи чолга дуч келди. Оташ-дукчи икки қўли орқасида ерга қараб хомуш турарди.

— Ассалому алайкум!— Халтасини қўлтиғига қисиб, қўлларини чолга узатди Шермат.— Қани, амаки, ҳовлига марҳамат!— деди у дукчи билан кўришгач, эшикни кенг очиб.

— Келган эдим, йўқ экансан, иним, ҳозир келиб қоладилар, деган эди келин.

Шерматнинг овозини эшитиб, уйдан тўрт ёшдан саккиз ёшгача икки ўғилча ва қизчаси югуриб қарши олиш-

ди. Устларида бўз гуппи, эски калиш, чориқларни оёқларига илган гўдаклар, меҳмонни кўргач, учовлари ҳам бир оғиздан: «Ассалому алайкум!» деб салом берар эканлар, «Ваалайкум ассалом, чироқларим», деди дукчи; бирининг бошини силади, бирининг елкасига қоқди. Энг кичиги, жажжи қизча отасининг қўлларида севиниб бўйнини қучган эди.

Шермат амакиси Оташ-дукчини танчага таклиф қилди. Бир косадан угра ош ичдилар, кейин чойга ўтгандан сўнг чол мақсадни очди.

— Ука Шермат, бир маслаҳат учун келган эдим,— деди чол соқолини силаб.

— Хизмат, амаки?— сўради Шермат, қўлидаги пиёла-ни танча устидаги эски баркашга қўйиб.

Оташ чол гапни узоқдан бошлади. Ўғли йўқлиги, бор-йўғи ёлғиз бир қизи эканлиги, ҳоли танглиги, чол-кампир кексайиб, бу дунё билан видолашув чоғлари яқинлашгани — ҳаммасини шошмасдан сўзлади. У гапни қариларга хос эзмалик билан айлантира-айлантира, ниҳоят, Саидаҳмадбойнинг Эшонхонни совчи қилиб юборганига олиб келди.

— Гап шу, иним, бошим қотиб қолди. «Кўнгил кўнгилдан сув ичар», деган қадимгиларнинг гапи бор. Ақл ёшда эмас, бошда. Сен ёш бўлсанг ҳам, ақли комилсан, акамдан қолган ёлғиз ёдгорсан, деб келдим.— Дукчи жавоб кутгандай Шерматга қаради.

Шермат бошини қўйи солиб жим ўтирарди. У ўз фикрини — хўжайини Саидаҳмадбойга кўнглидаги нафратини, бойларнинг расво феълини бу содда чолга лўнда қилиб қандай англатишни ўйларди.

Оташ чолнинг ҳам боши қотган эди. Ўртадаги узоқ сукутни Шермат бузди.

— Кўзингизнинг оқу қораси, ёлғиз қизингизни Саидаҳмадбойдай бир тўнғизга, тагин икки кундош чангалига қандай берасиз?! Йўқ, амаки, мен бунга асло рози эмасман!— деди Шермат қатъият билан.— Бой куёвни ахтарманг, қўлида ҳунари бор, қизингизга муносиб бир инсофли, ақлли йигит топилиб қолар. Ҳунари бор хор бўлмайди, амаки, буни ўзингиз яхши биласиз. Саидаҳмадбойларнинг миридан-сиригача бизга аён. Бузуқ, ишқи йўқ эшақ-да бари!..

Дукчи чурқ этмади. Суюққина дамланган фамил чойдан бир пиёла ичгач, чол ўрнидан турди.

— Ҳайлашиб кўрамиз, ука, бу оғир савдо,— деди оёқ-ларига зилдай оғир чориқларини кийиб.

— Саломат бўлинг, оппоқ ойимга, Зумрадхон синглимга салом айтинг!— деди Шермат чолни кузатиб кўчага чиққач, бу ишдан норозилигини амакисига тагин қайта-қайта уқтиришга тиришди.

Чол қоронғи тушган лой кўчада қоқила-сурина аста юриб кетди...

ОЛТИНЧИ БОБ

I

Совуқнинг захри кесилган, февралнинг охирлари...

Саидакбар Бузрук эшон катта хонақоҳга ёндош тор ҳужрада ёлғиз ўтирар эди. Кенг ҳовли шохлари гўж тўп қайрагочлар, бесўнақай тарвақайлаган тутлар, тик ўсган адил тераклар билан тўла. Чор атрофида кичик-кичик ҳужралар қаторлашган бу ҳовлини ўртадан қоқ ёриб, катта бир ариқ тўла сув оқиб турарди.

Эшон якка деразаси зич ёпилган қоронғи ҳужрада тасбеҳ ўғирар, ибодатга берилган эди.

— Ҳазратим, ижозат берсалар,— сўради эшик очилиб, остонада тўхтаган жиккак гавдали, соқоли бир тутам чол эшоннинг эски муриди, хизматкори Худойқул махсум қўл қовуштириб.— Ҳазратимни зиёрат қилгали қишлоқдан одамлар келган.

— Киришсин!— деди эшон бир лаҳза сукутдан сўнг ва деразага имо қилди.

Махсум чориқларини шошмасдан ечгач, оҳиста бориб деразани очди. Кичкина деразадан кирган қуёшнинг бир тутам сўниқ шуъласи ҳужрани сал ёритди. Махсум енгил юриб чиқиб кетди.

Эшон ўсиқ қошларини ва қуюқ соқолини силади, бошини қуйи солиб, тасбеҳ ўғиришда давом этди.

Эшик очилиб, етти-саккиз ёш-қари деҳқонлар ҳужрага кирдилар; елкаларидаги хуржунларни остонага ташлаб, қўллари кўксига, қайта-қайта букилдилар, ихлос ва чуқур тавозе билан салом бергач, эшоннинг қўлларини ўпиб, тўнларининг этакларини кўзларига суртдилар.

— Бўлди, бўлди, ўтиринглар!— деди секин эшон.

Деҳқонлар хуржунларидан нимта-нимта гўшт, думба ёғларни, турли кийимликларни чиқариб, эшоннинг олдига қўйдилар, кўзларида ёш, тагин таъзимда букилдилар.

Махсум деразадан ташқарида турган икки-уч қўй-эчкига имо қилиб:

— Ҳазратим, дуо қилсинлар!— деди.

Эшон қўлларини баланд кўтариб дуога очди.

Деҳқонлар ҳам қўлларини кўтариб, чўкка тушдилар. Эшон кўзларини юмиб узоқ дуо ўқиди: «Омин!» дея юзини сийпади. Товушсиз йиғлаган деҳқонлар, эшонга эргашиб, қадоқли қўллари билан юзларини сийпадилар.

Эшон, беш вақт намозни канда қилмаслик, оллога, авлиё-анбиёларга сиғиниш, олло йўлига хайр-садақани унутмаслик, охиратни ҳамиша ёдда тутиш ҳақида вазминлик билан узоқ сўзлади. Кейин ҳазрат меҳнат мавзуига кўчди:

— Меҳнат қилинглар, ўғилларим, кор ор нест, яъни меҳнат ор эмас, меҳнаткашлар, косиблар оллонинг суйган бандаларидур алкосибу ҳабибулло!— деди эшон сўнгги сўзларни қироат билан.— Хорлик, муҳтожликдан асло ор қилмагайсиз, қаноатни дилларга жо қилгайсиз, зеро, охиратда иқболингиз мисли чироқдир!..

Деҳқонлар ҳўнг-ҳўнг йиғлаб, ихлос билан эшитар эдилар.

— Дам олинглар, ўғилларим!— деди эшон майин товуш билан.

Деҳқонлар тагин букила-букила таъзим билан чиқиб кетдилар.

— Бир чойнак аччиқ чой келтиринг, махсум!— деди эшон, эшик олдида буйруққа мунтазир тўхтаган махсумга.

— Хўп, пирим!— деди мурид ва товушини тагин ҳам пасайтириб сўради,— гўшт-ёғларни ичкарига олиб кирайми?

— Балли!— бошини қимирлæтиб тасдиқлади эшон.

Махсум бир чойнак чой билан пиёла олиб келди, бир-икки қайтариб қўйди, пиёлани эшонга узатгач, гўшт-ёғларни ичкарига таший бошлади.

Ҳазрат эрталаб катта бир товоқ қуюқ қаймоққа иссиқ нонни бостириб тўғрар ва тўйиб еб олар эди.

Ҳар кун яқин-узоқдан эшонга товоқ-товоқ қаймоқ келарди. Дарвоза олдида, ҳовлида ўтирган муридлар: «Балли, балли, боракалло, ҳазрат ибодатдалар», деб дуо қилиб,

қаймоғу сариёғларни олиб қолардилар. Бир қисмини ичкарига жўнатсалар, бир қисмини ўзлари урардилар.

Саидакбар эшоннинг ота-боболари ҳам кўп тақводор эшон ўтган. Атроф қишлоқларга донғи кетган бу катта даргоҳдан ҳар вақт муридлар, уламолар аримас, ҳамиша тоат-ибодат, зикр узилмас эди.

Эшон чойни ҳузур билан ичиб, чойнакни бўшатгач, ўрнидан турди, аста юриб ҳовлига чиқди. Эшонни кўрган ҳамон катта ҳовлининг бурчак-бурчагида, ҳужралар олдида ўтирган муридлар ўринларидан туриб, қўл қовуштирдилар. Эшон бир-бир босиб, икки тавақали ўймакор эшикдан ташқари ҳовлига ўтди.

Ҳовлида ўйнаб юрган бир тўп ўғил-қиз болалар — эшоннинг неваралари «Ассалому алайкум!» деб таъзимда қотишди. Эшон кулимсираб, бирининг пешанасидан ўпди, бирининг юзини силади. «Боракалло, катта бўлинглар!» деди.

Ташқари ҳам кенг, катта дарахтларга тўла боғ. Ёнғоқ, шотут, гилос — ҳаммасидан бор. Ҳовлининг икки томони бўғот иморат; катта чорхари, шифти рангдор тоқили, деворлари ганчли меҳмонхоналар. Эшиклари ва деразаларининг эшиклари ўймакор, пишиқ, саҳнига чорси, қадимий гиштар терилган даҳлизлар, ҳужралар...

Саидакбар эшон у вақтлар ёш бола эди. Бу иморатлар унинг эшон бобоси замонида қурилган. Муридлар, атрофдаги усталар, деҳқонлар ўша эшондан дуо олиб, қўй-эчкиларни бўғизлаб, пойдеворни бошлаб юборган эдилар. Ички, ташқари ҳовли ва унга ёндош хонақоҳ, ҳужралар терилган учинчи ҳовлида бутун ёз иш қайнаган. Булар ҳаммаси ўша вақтда беш-олти ёшда бўлган Саидакбарнинг эсида. Баъзан у ёлғиз ибодатда ўтираркан; бобосини хотирларди. Йирик гавдали бобосининг зикрда, даврада юргани, муридлар, халойиқ ҳаяжон билан, йиғи билан зикр тушгани, Машрабнинг газаллари ўқилганда бобосининг этагини ушлаб тинглагани, баъзан ўзи ҳам биргалашиб ўқигани... Ҳаммаси бир-бир кўз олдида гавдаланар эди.

...Эшон оҳиста юриб, даҳлизга кирди. Кенг, равонли даҳлизда ўтирган меҳмонлар дув қалқиб, қўл қовуштирдилар. Бузрук меҳмонхона бўсағаси олдида амиркон кавушини ечиб, ичкари кирди.

Меҳмонхонада қадларини эгиб, таъзимда турган меҳмонлар орасидан фарғоналик икки меҳмон унинг олдида

илдам қадамлар билан келди, қўлларини ўпиб, орқага чекинди.

— Утиринглар, марҳамат!— деди эшон меҳмонларга ва улар бўшатган жойга ўтирмасдан, пойгакроққа, дераза тагига чўкди. Меҳмонлар ҳам эшонга ҳурмат, эҳтиром изҳор этгандай, секин-секин чўккаладилар. Дуодан сўнг, кимдир икки қўллаб узатган пиёлани олиб, эшон чойни майда хўллаб ичди.

Меҳмонлар деярли барчаси уламолар, бойлар, бойваччалар эди. Жадиждлардан фақат бир-икки киши кўринарди.

— Қўқонданмисизлар? Қалай, у ерларда, нима гап?— сўради эшон мусофир меҳмонларнинг биридан.

— Тақсир, бугун саҳар Қўқондан келдик,— жавоб берди каттагина, новчадан келган, чўтир киши.

У, Қўқон бойларидан бўлса керак, мовут камзул устидан янги сирма тўн кийган, бошида катта сувсар телпак.

— Ҳазратим, зиёратингизга мунтазир эдик, тангрига минг дафъа шукурлар бўлсинки, мунаввар бўлдик,— деди иккинчи мусофир — Абдулазиз махсум.

У, ўртаҳол, мулланамо киши эди. Кичиги тринка камзул устидан олача тўн кийган, бошида катта кўк салла.

Ҳазрат бирон сукутдан сўнг биринчи меҳмонга мурожаат қилди:

— Уғлим, Қўқон аҳволидан сўзланг, эшитайлик. Ҳа, дарвоқе, Жамолиддин Муҳаммадкарим сўфи саломатмилар?

— Саломатлар, тақсирим, ҳаммалари саломатлар. Ҳазратимга кўпдан-кўп дуо ва салом йўлладилар,— деб жавоб берди меҳмон назокат билан.

— Ифрот мусаффо инсон, шариатнинг чин ҳомийси, эшону азимдирлар. Тошкентга бир дафъа келган эдилар, кўп яхши суҳбатда бўлган эдик.

Қўқондан келган меҳмонлар Жамолиддин Муҳаммадкарим сўфини тариқатнинг пешвоси, авлиёи пир, дея кўп таърифини гапирдилар. Мажлис аҳли чурқ этмай жим ўтирар эди. Баъзи бойваччалар зерикканларидан секин уҳ тортиб қўярдилар.

— Ислоҳ аҳли учун шариатнинг пири — пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом йўриқларини астойдил эътиқод билан, муҳаббат ва иштиёқ билан бажо келтирмақ оллонинг буйруқларидан биридир,— деди эшон оғир, майин овоз билан ва меҳмонга юзланди:— Сўзлангиз, Мирсиддиқхон махсум, Қўқонда аҳли савдода ғанилар, зангин-

лар мўлми? Эшитувимизга кўра, боёнлар орасида пахтачи бойлар кўп эмиш.

Мажлис аҳли эшоннинг боёнлар хусусида гап очганидан хурсанд бўлиб, бир оз жонланди.

— Тақсирим, Қўқонда зангинлар, айниқса, пахта савдосига машғул бўлганлар, пулдорлар кўп,— кулди меҳмон,— гапу гаштак, тўй-томоша сероб. Пулни қай йўлга сарф қилишни билмай, гангиганлар ҳам кўп топилади.

Биққа семиз, юмалоқ гавдали, калта, қалин соқолли киши қув кўзларини сузиб деди:

— Меҳмон кўп тўғри айтдилар, Қўқонда бойлар, айниқса, қишлоқларда заминдорлар кўп. Уларнинг хазинасига пахтадан олтин бамисоли дарё бўлиб оқяпти.

— Оқ пошшо ҳазратлари Туркистон ўлкасида тинчлик ва осойишталик ўрнатгани туфайли, боёнларимизнинг савдо-тижорат ишлари кўп яхши ривож топди,— деди Абдулазиз махсум.— Афсуски, заводчи, фабрикант бойлар кўп эмас, боиси нима? Фақирингизнинг гумонига қараганда, савдо аҳли орасида аҳволи замонни кўп фаросат қилғувчи зийрак, эпчил одамлар йўқлигидадир. Мадрасада таҳсил кўрганлар дарҳақиқат шариятнинг мағзини чақадилар, лекин савдо оламида балиқдай сузадиган донишмандлар йўқ, десам лоф эмас. Тақсир, сиз фунун-маърифат чашмасининг бошидасиз, биз каби ҳокисор фақирингиз, аҳволи замонга оид муборак, дурдона фикрларингизни эшитсак...

Мажлис аҳли оғир сукутда эшоннинг жавобини кутарди. Мирсиддиқхон: «Бу қандай номаъқулчилик?» дегандай Абдулазизни туртиб қўйди. Абдулазиз пинагини бузмасдан Бузрукдан жавоб кутарди.

Эшон чуқур мулоҳазага кетгандай, кўзларини юмган эди, ҳайтовур қўйфуруш Бадриддинбойнинг ўғли Қамариддинбойвачча сукунатни бузишга журъат этди:

— Ҳақиқий дин — бизнинг муқаддас ислом динимиз. Биз бандалар барчамиз оллонинг ихтиёридамиз. Алалхусус ҳаёт кундан-кун мураккаблашмоқда. Ҳайҳот, барча ҳунармандлар, боёнлар гирт оми. Пирим, бу мушкулотнинг чораси нима?

Эшон кўзларини очди, узун соқолини силагач, «Ҳм-м...» деди ва сўзларини чертиб гапирди.

— Аҳли ислом, Муҳаммад алайҳиссалом умматлари оллони ҳақ билурлар. Э-э, жаббор, гуноҳга ботган ожиз бандадурмиз. Узинг билурсан, мушкулотларни осон қил!..— Эшон бир неча дақиқа тағин кўзларини юмиб,

фикрлар ичра чўмди, кейин вазмин давом этди:— Идрок, зако маърифатли кишиларимиз дилларида ҳамиша олло ва пайғамбарни тутиб, амал қилсалар, барча мушкулотлар осон бўлғусидир.— Эшон товушига сирли тус берди. Ҳар бир мўмин-мусулмон фақирми, зангинми сабрли, қаноатли бўлмоғи даркор.

У тоат-ибодат, тасбеҳ ҳақида гапирди. Мажлис аҳли ихлос билан тинглар эди. Эшон Абдулазизга қараб илжайди:

— Шоҳ Машрабнинг назмларини ўқигандирсиз? Сўфиёна, кўп ибратли назмлари бор:

Машраб сани деб келди жаҳонга,
Бошини қўйди остоналарга.
Эй, майфурушим, бир коса май бер!
Ваҳдат майидан ичголи келдим.

— Ўқиганмиз, тақсир, ўқиганмиз,— дейишди бир неча киши.

— Боракалло! Шоҳ Машраб ҳам оллонинг ошиғи,— деди эшон мамнуният билан.— Оллонинг ишқи ҳақиқий, пок ишқ.

— У энди сўфийларининг тариқати ҳақида гапира бошлади. Форсий, сўфиёна назмлардан ўқиб, маъносини ўзбекча тушунтирди.

Меҳмонлар иштиёқ ва эътиқод билан тингладилар.

Баъзилар кўзларига ёш олиб: «Воҳ, бу олам пуч!..» дер эдилар.

— Балли, бу ёлғон дунёнинг моҳиятини яхши тушунинг, охират боқийдир,— деди эшон ва қуйида жим ўтирган ўғли Саиднабихонга буюрди:— Меҳмонлар зерикмасинлар, зиёфатни қуюқ қилгайсиз, хуш суҳбатда бўлгайсиз.

Саиднабихон дик этиб туриб, отасига назокат билан қуллақ қиларкан, бутун мажлис аҳли оёққа қалқиб таъзимга эгилди.

Эшон ўрнидан турди, мағрур, бир-бир босиб, меҳмонхонадан чиққач, ичкари ҳовли томон юриб кетди.

Эшоннинг катта ўғли Саиднабихон меҳмонларни дастурхонга даъват этди. Хизматда бўлган ёш муридлар иссиқ варақилар, иликдай пиширилган эт-мойларни тортиб, кулча ва патирларни ушатдилар.

Меҳмонлардан бири:

— Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим, пиримизнинг дастурхонлари табаррук, бу неъматлардан тановул қилмоқ савоб,— деди такаллуф билан.

Очиқиб ўтирган меҳмонлар таомларни ошашга киришдилар.

— Ҳазратнинг биродари амакингиз — улуғ пир ҳақида кўп эшитганмиз, афсуски, табаррук дийдорларини кўришга муяссар бўлолмадик. Сўланг, махсум, эшитайлик,— деди Абдулазиз Саиднабихонга мурожаат этиб.

— Тошкан аҳли кўп ихлос билан сигинар эди улуғ ҳазратга,— деди терифуруш бой Мирсаид, қўлидаги иликли суякни ғажиб.

— Марҳум улуғ ҳазратнинг ажойиб хислатлари бениҳоя эди,— деди Саиднабихон.— Шарият бобида ғоят билгич эдилар. Доимо ҳонақоҳда муридлар ва мухлислар билан тоат-ибодатда бўлур эдилар. Марҳум ғоят кам уйқу эдилар. Бир куни улуғ ҳазрат ҳужрада ёлғиз ибодатда эканлар, бир киши ҳузурларига келди. Улуғ ҳазрат дарҳол оёққа қалқиб: «Марҳабо, хуш келибсиз», дея таъзимда букилибдилар. Муридлар секин эшик очиб боқсалар, ҳужрага нур ёғилмиш, у сирли авлиё ғойиб бўлмиш. Улуғ ҳазрат: «Афсус, афсус!» деб қайтиб жойларига дилгир ўтирмишлар. Сўфилар: «Тақсир, бу не каромат?» деб сўрасалар, улуғ ҳазрат: «Ғойибдан келди, сир қолсин...» деб жапоб берибдилар. Бу каби сирларни, бола эдим, сўфилар ва муридлардан кўп эшитардим.— Аллақандай ўйга чулғаниб сукут қилди Саиднабихон.

— Улуғ ҳазрат уйланмасдан тоқ ўтганлар, деб эшитамиз, ҳақиқатми? Рафиқалари бўлмаганми?— сўради меҳмонлардан бири.

— Йўқ-йўқ, уйланмаганлар! Ҳақиқий пок инсон эдилар!— жавоб берди Саиднабихон.— Бир кам етмишда вафот этдилар, бу дунёдан тамом тоқ ўтдилар.

— Улуғ пирнинг афт-атвори нечук эди? Билсак бўладими?— сўради чимкентлик бир меҳмон.

Маҳалланинг элликбошиси сочиқ билан оғзини артиб, қих-қих кулди:

— Новчадан келган қоп-қора киши эди. Индамас, ювош одам эди. Кўзлари кичкина, лекин ҳамиша ўтдай ёниб турарди. Тоқ ўтганлиги рост, аммо ҳарамларида фаришталардай соҳибжамоллар кўп бўлганмиш. Бировлар ундай дейди, бировлар бундай...

Саиднабихон жаҳдан қизариб кетди.

— Мошоолло! Бу не бўҳтон!—қичқирди у бўғилиб.—
Гуноҳдан қўрқинг, улуғ ҳазрат бағоят пок зот эдилар!

Мирсаидбой кулиб деди:

— Шайхнинг тоқ ўтганлиги ҳақиқат. Ҳузурларида кўп бўлганман, хизматларида турганман. Оқсочлари, ёш-ёш қора соч парилари кўп бўларди. Ким билади... Пайғамбаримиз тўрт марта уйланган...

Суҳбат ўзга эшонлар, тарихда ўтган машҳур шайхлар устига кўчди.

— Бир вақт замонанинг зайли билан шаҳри Туркистонга борганман,—деди кекириб юмалоқ, семиз меҳмон.— Аҳмад Яссавий мақбарасини зиёрат қилмоқ нияти ила борган эдим. У киши авлиё бузрук. Халқ орасида у киши хусусида кўп ибратли ривоятлар бор. Яссавий мақбарасини Темир Кўрагон бино қилдирган, кўп ҳайбатли, муҳташам мақбара. Гумбази самога етади. Ҳазрат олтмиш уч ёшга етганларида: «Пайғамбар ёшига етдим, энди ёруғ дунёдан воз кечдим», деб чоғга кирмишлар. Ўз кўзим билан кўрдим, у қоронғи бир чоҳ. Тоат-ибодат билан ҳазрат етти йил яшагандан сўнг, адамга равона бўлмишлар. Туркистондан Макка-Мадинага йўл бор эмиш. Ҳазрат Султон чўлу саҳро, дарёю денгизларни бир лаҳзада ўтиб, пайғамбаримиз ҳузурига борган эмишлар.—Юмалоқ киши қўлидаги пиёлани бўшатиб, дастурхонга қўйди ва шошмасдан тагин сўзида давом этди:—Ҳожилар ойларча йўл юриб Макка-Мадинага борганларида, пайғамбаримиз: «Аввало Аҳмад Яссавийни зиёрат қилинглар, кейин бу томонга келинглар», дермишлар. Халқнинг гапи бу.

— Аҳмад Яссавий балки бизнинг пиримизга чатишган қариндошдир?—сўради мажлис аҳлидан бири.

— Эҳтимол, ота-боболаримиз, аждодларимиз Аҳмад Яссавийга бориб етар,—жавоб берди Саиднабихон.

Суҳбат қизиб кетди. Бойваччалардан бири, пахтафуруш, соддароқ кийинган, кўп бадавлат, лекин хасис, камгап йигит:

— Тақсир, бир савол бор, мумкинми?—деди Саиднабихонга.

— Бажону дил, марҳамат!—тебранди эшоннинг ўғли.

— Халқнинг гапига кўра пайғамбаримизнинг мўйи муборақлари ва бир дона муборақ тишлари бормиш. Изоҳ берсалар, эшитсак.

Меҳмонлар қизиқиб кетди, ҳамма қулоқ солди. Саид-

набихон пайғамбарнинг мўйи ва тиши ҳақида батафсил жавоб бериб деди:

— Саҳобалар авлодида бир араб пайғамбаримизнинг мўйи муборагини Тошкентга ҳадя қилиб келтирган. Шайхлар ва сўфилар мўйи муборакни гоят эҳтиёт сақлаганлар. Ҳозир мўйи муборак ҳам, муборак тиш ҳам шу хонақоҳда.—Саиднабихон қўли билан ён ҳовлига ишора қилди.— Гумбаз остидаги тошнинг тагида сақланади.

Меҳмонлар ихлос билан кўзларига ёш тўлиб тингладилар.

— Марҳум бобомиз — улуғ шайх пайғамбаримизнинг муборак мўйи ва муборак тиши устида халқ кўз ёшларини тўкавермасинлар, деб тош ичига жо қилиб кўмдирганлар.

II

Меҳмонлар бирдан ўринларидан турдилар ва эшоннинг ўғлига: «Бошласинлар!» дея ишорат этдилар. Барча меҳмонлар ташқари ҳовлини ўтиб, хонақоҳ ҳовлисига чиқдилар. Дарахтлар орасидан ва ҳовуз ёнидан ўтиб, гумбаз олдида тўхтадилар. Сўфи қоровул бўйра устида хуррак отиб ухлар эди. Бўз яктак ва малла бўз тўнга ўралган пана сўфининг бошида тўхтаб, Саиднабихон деди:

— Туринг-э, сизга нима бўлди, сўфи, одамлардан уялмайсизми? Хоб — бародари марг!¹

Сесканиб уйғонган чол саросимада қолган эди, сапчиб ўрнидан турди, шошилиб чоригини оёқларига илди-да, қўлида катта калитни чангаллаган ҳолда хонақоҳ томон югурди.

— Марҳамат, хуш келибдилар!—деди каловланиб. Хонақоҳ эшикларини кенг очди сўфи ва букилиб, меҳмонларга таъзим қилди.

Меҳмонлар оғир сукунатда қоронғи хонақоҳга битта-битта кирдилар. Барча ўзини гўё пайғамбар қабри олдида ҳис этарди. Уртадаги тошни навбат билан бир-бир ўпиб, ҳўнг-ҳўнг йиғладилар. Гумбаз устидаги кабутарлар овози уларга гўё самодан келган пайғамбар овози каби туюларди.

Ҳаммалари тош олдида ерга чўкка тушдилар, кейин бир дўппифуруш, хотинбоз, шўлқим дўқондор ингичка, ёқимсиз овоз билан аллақандай оятни ўқишга киришди. Ҳаммалари ихлос билан тинглаб, узундан-узун дуо қилдилар

¹ Форсча-тожикча: уйқу — ажалнинг укаси.

ва орқалари билан юриб, хонақоҳдан чиққач, тагин ташқари ҳовлига қайтиб, даҳлизда обдаста ва сочиқ тутиб турган хизматчилар олдида тўхтадилар, қўлларини чайиб, меҳмонхонага кириб ўтирдилар.

— Бобонгиз кўп савоб иш қилган эканлар, чунончи, пайғамбаримизнинг тишлари ва мўйларини шундоқ эҳтиёт сақлаганлар. Бу муқаддас даргоҳ қиёматга қадар улур зиёратгоҳдир,—деди Мирсиддиқхон Саиднабихонга қараб.

— Дарҳақиқат, гапингиз тўғри,—деди эшоннинг ўгли бошини тебратиб.

Хизматкорлар товоқ-товоқ палов келтирдилар. Сергўшт, сермой, қази-қартали паловдан гуркираган хуш бўй ҳамманинг нафсини қўзғаб, иштаҳасини очиб юборди. Бир-икки эпчил киши дарҳол енгларини шимариб, гўшт, қази-қартани бирпасда тўғраб ташлади, меҳмонлар: «Олинг, олинг!» билан ошашга киришдилар.

Паловга хўп тўйгач, кўк қашқар пиёлаларда ҳузур билан кўк чой ичишди.

Меҳмонлар энди эзилиб суҳбатлашиб ўтирдилар.

Эшоннинг кичик ўгли Саидганихон бир бойвачча билан кириб келди. У жужун камзул, беқасам тўн, янги мош ранг духоба дўппи кийган олифта ёш йигит эди.

— Ассалому алайкум!—деди у остонадан меҳмонларга.

— Утиринглар, кўрганимиз — кўришганимиз,— деди Мирсандбой.

— Уҳў, сиз жаноблар, беҳабардирсизлар, янги воқеалар оламни титратиб юборди-ку!— деди Саидганихон даврага суқилиб.

— Мишмишларни городдан эшитиб келяпмиз,— деди Саидганихоннинг ёнига чўкка тушган бойвачча.

— Мошоолло, тинчликми?—сўради қўлидаги пиёлани дастурхонга қўйган Саиднабихон.

Меҳмонлар таажжубда сабрсизлик билан қотиб қолдилар.

— Некалай подшо тахтдан тушибди, бу машъум хабар шу бугун Петербургдан етиб келибди,—шошилиб гапирди бойвачча.

Меҳмонлар аввал чўчиб тушдилар, кейин ҳаяжондан бири оқарган, бири қизарган ҳолда, ағрайиб қолдилар.

— Э-э, бўлмаган гап...—деди ўртага чўккан оғир сукунатни бузишга журъат этиб кимдир.

— Олло ҳақи, городда дув-дув гап,— деди Саидганихон.

— Жим-э, полислар эшитмасин!— Саиднабихон қалти-
раб манглай терини артиб олгач, укасини туртиб қўйди.

— Оқ подшо ҳазратлари,— деди бойлардан бири оқа-
риб,—оллонинг бандаларига абадий буюрган ҳомийси эди,
бу қандай бемаъни гап!

— Хоинлар кўп-да, шуларнинг тарқатган гапи-да,—
деди бепарволик билан гапиришга тиришган бир бой.—
Тангрим ҳамиша ўз паноҳида асрасин подшоҳимизни.

— Городдан келяпмиз ахир, жаноблар,—деди ҳовли-
қиб Саидғанихон.—Эшитганимизни айтамиз-да, шов-шув
кўп. Газеталарда ҳеч нарса йўқ, лекин одамлар орасида
гап кўп. Петербургдаги ишчилар солдатлар билан бирлик-
да қўзғолон кўтариб, Қишки саройни ҳалқалаб ўрабдилар,
тожу тахтни тору мор қилибдилар. Бу хабар бизнинг эски
шаҳарга ҳали етгудай бўлмабди. Городда қиёмат, ишчилар
билан мастеровойларнинг оғзи қулоғида.

— Дарҳақиқат, Петроградда аҳвол ниҳоят бетинч, деб
эшитган эдим,—деди Мирсиддиқбой.—Очлик, муҳориба
ишчилар орасида норозилик туғдирган. Эҳтимол, тўғри ха-
бардир... Оқ подшо ҳазратлари нуқсондан албатта холи
эмас. Ҳар қилай бу гап ёлгон бўлсинда...

Мажлис ҳаяжонда эди, Абдулазиз сўз бошлади.

— **Балки оқ подшонинг ўнгилари тахтга кўтарилган-
дир.** Лекин бемор хаста бир ўнгилари бор, деб эшитар-
дим,— деди Мирсандбой.

— Ҳеч ишонгим келмайди,—деди бошини чайқаб юма-
лоқ бой.—Ёлгон гапдир. Некалай-а, Некалайдай подшоҳи
аъзам!—Оёқларини уқалаб, ўнгланиб ўтириб олди бой.—
Лекин бир подшо тушса, тагин бири чиқади тахтга, вассало-
м! Азалдан таомил шу. Қани, омин, денглар, турайлик.

Бу хабар кутилмаганда қарсиллаган чақмоқдай барча-
ни ҳайрат ва ҳаяжонга, саросимага солган эди. Фотиҳа
ўқилгач, меҳмонлар дув туриб, эшоннинг ўнгилари билан
хайр-маъзур қилишди, ҳазратга салом айтиб, тарқалишди.

Саидғанихон ёнидаги бойваччаларга ниманидир шивир-
лади-да, ичкарига, отаси олдига шошилиб кириб кетди.

Бир неча дақиқадан кейин бошига оқ мисқоли салла
ўраб, банорас тўн кийиб Саиднабихон чиқди, хизматкор-
ларга буйруқлар бериб отда Шайхантаҳурдаги мадрасага,
дўсти олдига жўнади: «Балки, биргаликда городга чиқар-
миз», деган фикрни кўнглидан кечирди.

У миш-миш хабарларни суриштириб, ҳақиқатни аниқ-
лашга шошиларди...

I

Жумабой билан Шермат, ҳар кунгидай ишдан чиқиб, уйга қайтмоқдалар. Заводга пиёда қатнайдилар, трамвай кирасига сарф бўладиган чақа ҳам ҳарна рўзгорга мадад...

Айниқса, шу кунлари бу икки дўстнинг суҳбати қуюқлигидан тонгда ишга, оқшом уйга етганларини сезмай қоладилар.

— Чамамда, йўлнинг таноби ҳам тортилди шекилли,— деб кулиб қўйди Шермат.

— Биласанми, биродар,— жиддий сўзларди Жумабой,— Николай тахтдан тушди-ю, тагин гап кўпайди, ишчилар, айниқса, мастеровойлар Петроград воқеаларини шу кеча-кундуз дақиқа сайин кузатиб туришибди.

— Уша бадбахтдан қутулганимиз ростми, оғайни, таги пуч гап эмасмикан, деб чўчиб қўяман. Оқ подшо-я?! Тожи тахтдан нечук воз кечди экан-а? Ақлим етмайди...— бошини чайқади Шермат.

— Назаримда Питер ишчилари ниҳоят уюшқоқ, шижоатли дейман-да,— деди секин қадам босиб Жумабой,— ораларида зўр-зўр адвокатларни чўкиб ташлайдиган раҳбарлари бор эмиш; ҳар завод, ҳар фабрикада тўдалари, жамиятлари бор эмиш,— деди Жумабой овозини пасайтириб.— Шу ердаям борга ўхшайди...— Дўстига синовчан назар ташлади у.— Гап кўп, билмайсан, хумпар, лақмалик ҳам эви билан-да. Нуқул: «Хўжайин, хўжайин!» деб букиласан, э-э, мазанг йўқ.

— Биродар, бу дунёнинг тузини сендан уч кун илгари тотиганман, хўжайинларга таъзим қилсанг ёқасан, ёқсанг— тинч бўласан. Башарти «хап, сеними!» деса, ўша куни орқангга тепки ейсан. Шу важимга тушунсанг, менга таъна қилмассан.— Шермат Жумабойга юзини ўгирди.— Сен бўлсанг тезсан, ҳовлиқиб кетасан. Мундоқ бўлиш ярамайди. Ҳар ишни мезони билан қил, садағанг кетай!

Жумабойнинг ҳар нечук энсаси қотса-да, тагин гапда давом этди:

— Ишчилар нуқул Николайни калака қилади. Иш билмас, нўноқ, лаванг эмиш у. Малика-чи, ўта айёр, муғамбир, айш-ишратга ботган... Қўй-чи, поп ўйнаши бормиш. Ҳа, шундай аломат гаплар.

Шермат қотиб кулди:

— Уларнинг поплари ҳам бизнинг эшонларга туғишган экан!

Ўрдани босиб ўтиб то Самарқанд дарвозага етгунларигача Жумабой билан Шерматни ҳар қадамда таниш-билишлари—самоварчилар, косиблар тўхтатишар, шаҳарда тарқалган миш-миш гапларни суриштиришар эди. Икки дўст шошилмасдан билган-эшитганларини ҳар сўраганга такрорлаб борардилар.

Чойхоналарда одам қалин. Бировлар: «Худо бизни ёрлақади, ҳуррият!» дейишса, бошқа бировлар: «Балли, тожи тахтни остин-устин қилганларнинг отасига раҳмат, минг таҳсину тасанно уларга!» дейишар эди. Яна баъзилари бўлса: «Бу қандоқ гап бўлди, подшосиз мамлакат ҳам бўлар эканми?» дейишарди ранглари ўчиб.

Шермат уйига етганда, Жумабой билан хайрлашиб ҳовлига кирди. Шаҳардаги шов-шув гаплар унга тинчлик бермасди.

— Хотин, ҳой хотин, бу ёққа қара.— Шермат айвон лабига ўтирди.

Рухсора қора қозонига бир қошиқ ёғ солиб, ёвғон уграга уннаган, бироқ ҳўл ўтинни ёндирилмасдан хуноб эди: У тутундан ачиган кўзларини уқалаб, айвон олдига келди.

— Йўлингизга қарайвериб ўлиб бўлдим, арпа унидан хамир қордим. Бир ёқда ўтинни ёндирилмай жоним ҳалак. Овқатим кеч қолиб кетяпти, нима дейсиз?

— Ўтирсанг-чи, хотин, гап кўп. Оқ подшо тахтдан қулабди. Уқдингми?

Ҳайратдан қотиб қолган Рухсора бир оздан сўнггина фаҳмлади гапнинг маъзини.

— Ажаб бўпти-да, зора энди биздақа гарибларнинг ғамини ейдиган бирон адолатли подшо тахтга чиқса.

— Вой, ҳафтафаҳм-эй, подшонинг яхши-ёмони бўлади-ми?! Оқ ит, қора ит — бари бир ит! Бизнинг мастеровойлар шундоқ дейди, жуда билгач, ўтқир одамлар. Ўзимизнинг Жумабой бор-ку, у ҳам ақлда мастеровойлардан қолишмайди, зийрак.

Шермат, хотини сопол қумғондан қуйиб турган сувда ювинди-да, сандал тўрига ўтиб, деворга суянди.

— Овқатингни тезлат, хотин, арпа угра бўлсаям қорини тўйсин.

— Икки ой бўлади, болаларнинг тиши гуруч кўрмайди...— деди Рухсора ошхона томон кетаркан.

Шу чоқ эшикдан қора-қура уч-тўрт бола кириб келди. Энг кичиги — қизчани катта ўғил опичлаб олган. Болалар чуввос билан оталарига ёпишдилар.

— Вой-бў, ариқда сув йўқми, қизим,— деб Шермат ўр-нидан ирғиб турди. У қизчасини ариқ бўйига олиб борди. Қўшни ҳовлидан чиққан торгина ариқча икки қулоч ерни босиб, яна иккинчи қўшни ҳовлисига ўтиб кетар эди. Шермат қизчасини яхшилаб ювинтирди, қизча хархаша қилиб йиғлаб ҳам олди. Шермат ўйлар эди: ғарибмиз, бечорамиз, мана, энди ҳуррият фазилати билан толе ярқираб кетса, шу гўдакларнинг бошига бахт қуши қўнса, золимлар панжасида биз кўрган зулмларни балки булар кўришмас-миди?

Шу пайт, қўшни ҳовлида бир челақ мағзава ариққа ағдарилди. Қўшни кампир кимнидир шанғиллаб қаргарди.

— Э-э, сувни расво қилдингиз-ку, хола, мағзавани сувга ағдарасизми!— ранжиб девордан қаради Шермат.

— Сен ҳам бормидинг энди! Бо, мен билан ади-бади айтишгунигча оқади-кетеди, болам. Бобонг ўлгурнинг ҳаммоллиги жоқимга тегди, наҳотки қишин-ёзин кири ари-маса-я.

— Бас қил, мунча жаврадинг, кампир,— айвонда ўтирган еридан дўнғиллади чол.— Хурсанд бўлиб келган кунинг ҳам дийдиёсини ўқиб кайфингни бузади-я, баччагар.

Кампир яна бобиллаб берди.

— Савил, нимангизга хурсанд бўлар экансиз?

— Э, хотин, Некалай подшо тахтдан тушибди. Бозорда дув-дув гап.

— Вой, чоли тушмагур-эй, боядан бери энди айтасизми?— гангиб қолган кампирнинг қўлидан челақ тарақлаб ерга тушди.

Шермат кулгидан қотиб қолди. У сандал теграсида хотини пиширган ёвғон уграни бола-чақаси билан ичиб ўтираркан, қўшни кампирнинг нарвон орқали нариги қўшнилари-дан золим Николай тахтдан йиқилганини айтиб, суюнчи олаётгани қулоғига чалинди. Атроф қўшнилари шовқин-сурон кўтаришиб, бир-бирларига хабар қила кетишди.

Шермат ҳам овқатини шошиб-пишиб ичди-да, чойхонага — ёру биродарлари олдига югурди. Ишдан қайтишда Жумабой билан ваъдалашишган эди.

II

Баҳор ҳавосидан кўнгиллар ҳузур қилади...

Заводнинг пресслаш цехида рус, ўзбек, тожик — турли миллат ишчилари тўпланишиб, алланимани муҳокама қилишарди.

Айниган тринка камзул кийган, чаккалари ичига ботган, баланд бўйли, сариқ соч бир рус ишчи кир кепкасини сиқимлаган қўлини ҳавода ўйнатиб, куйиб-пишиб гапирар, гап орасида папиросини қаттиқ-қаттиқ тортиб, бусиз ҳам димиқиб кетган хонага ҳалқа-ҳалқа аччиқ тутун таратар эди.

— Уртоқлар, чоризм ағдарилди. Ниҳоят, даҳшатли зулм уяси парчаланди. Меҳнат аҳлининг, ғарибларнинг зориқиб кутган революция қуёши бугун юзини кўрсатди. Генерал-губернатор Куропаткин бўлса, телеграммани қиндирига босиб ўтирибди. Бадбахт заводлардан, корхоналардан янги хабарни эшитиб келаётган вакилларни: «Жаноблар, император олий ҳазратлари ўз жойларида, тахтларида!» деб лақиллатяпти. Жамики халққа маълум бўлсинки, романовлар сулоласи тожу тахтдан абадий маҳрум бўлди. Биз ишчилар, солдатлар, камбағал деҳқонлар билан биргаликда курашиб эришдик бунга. Бироқ кураш ҳали тугагани йўқ. Яна курашамиз, асло чекинмаймиз! Токи ишчи-деҳқонлар ҳокимиятини ўрнатгунимизча курашамиз. Шу заводимизнинг ўзида қанчадан-қанча миллат фарзандлари бор. Агар бир ёқадан бош чиқариб иш тутсак, бу ердаги эски тузумни ҳам синдирамиз, меҳнаткашларни оғир мусибатдан қутқарамиз.

Сўнг нотик барчани ишга тушмоққа даъват этиб, ўзи зудлик билан темир йўл корхонасига учрашиб, бугунги ҳодисалардан хабардор бўлиб қайтажагини айтди ва тез чиқиб кетди.

Рус тилини тушунмайдиган мусулмон ишчиларига унинг айтганларини Жумабой ва Шермат шивирлаб таржима қилиб беришди.

— Золим Николай подшо тахтдан қулапти. Ҳурриятга чиқадиган фурсат келди. Лекин ўзимизнинг хону беклар бор ҳали. Буларни ҳам таг-туғи билан йўқотмагунимизча бизга тинчлик бўлмайди. Шунинг учун ҳам ҳушёр бўлмоғимиз керак. Яна айёр бойларнинг янги тузоқларига илинмайлик, такрор айтаман, ҳушёр бўлайлик! Қани ишга!

Ишчилар кўнгилларида орзу-умид, ҳаяжонли ҳислар тошган ҳолда ўзаро сўзлаша-сўзлаша ишга тушиб кетдилар.

Хавода чанг, чигит тўзони булут каби сузарди. Қанор-қанор, той-той пахталар остида қадди дол ишчилар қадамларини ҳорғин, базўр сургар эдилар...

III

Вақт пешиндан оғган. Қовоғи солиқ Эшонхон асабий ҳолда айвонга чиқди, извошни артиб-тозалаб юрган Қоравойга: «Хўжайиннинг ҳузурига Жумабой билан Шерматни тез айтиб кел!» деб буйруқ қилди-да, яна конторага кириб кетди.

Бутун гавдасини столга ташлаган ҳолда ялпайиб нимадир чизиб ўтирган Саидахмадга деди:

— Бой ота, чақирдим бадбахтларни. Пича дўқ қилинг, кофирларнинг эгри йўлига зинҳор бошларинг оғмасин, Некалай олий ҳазратлари одил подшойи аъзам, деб тушунтиринг итларга.

Бой Эшонхонга айёрона кўз қирини ташлади.

— Замон қалтис, ука, нодонсан... Петербургда шу кунлари бебошлиқ авжида; ишчилар, саллотлар ҳокимиятга чанг соляпти. Кўпаслар бўш келмас, тангрим ўзи асрасин, офатларни бошимиздан даф қилсин...

Эшонхон бойнинг қаршисига ўтириб олди, папиросини тутатиб валдирай бошлади. У Туркистон бойларининг камфаҳмлиги, тадбирсизлиги ҳақида сўзлади.

— Мусулмонлар — диннинг қули. Дин-шариат йўлида маданият ва маърифат билан халқни тарбияламоқ лозим, мусулмон ишчиларининг рус ишчилари билан дўстлашуви-га сад чекмоқ лозим. Бунда уламоларнинг эътиборидан фойдаланиш зарур.

— Бас қил, валдирама! — қўлини силтаб жеркиди газабидан қизарган бой. — Қўйиб берсам, жағингни хўп шақилатадиганга ўхшайсан. Маданият, маърифат эмиш... Калтафаҳм, деб сени айтса бўлади. Некалай подшо тахтдан тойиб турган шу тобда бундай тутуриқсиз гапларнинг нима ҳожати бор?! Мактаб, маърифат аста-аста бўлаверади. Омимизми? Қирққа чидаган, қирқ бирига ҳам чидай-верамиз. Сен тадбиркор бўлсанг, бугунги дардга даво топ!

— Тушундим, тушундим, бой ота,— деди нафаси ичига тушган Эшонхон ва папиросини кулдонга эзиб ўчирди.

Лекин ишнинг кўзини биласан, Эшон,— юмшади бой.— Ҳийла-найрангда устаси фарангсан. Отанг яхши, онанг яхши, деб алдайсан-сулдайсан, қарабсанки, мўлжалингдагини бирпасда қўлга туширасан, хуллас, юлдузни бенарвон урадиганлардансан.

— Қулингизни жанобларининг ўзлари тарбия қилганлар, ўла-ўлгунимча миннатдорман,— деди таъзим билан Эшонхон.— Тадбиркор бўлсангиз ютасиз, йўқса сизни бошқа балиқлар ютиб юборади, иш чиппакка чиқади...

— Дуруст, ақлинг бажо!— деди мамнун жилмайиб бой.— Ёдимда, етти йил муқаддам отанг бояқиш бошлаб келган эди сени олдимга. «Рус тилини биладиган болани ахтараётган экансиз, кунимга яраб, деб ўғлимни тузем мактабда ўқитган эдим, сизга топширдим, ишлатинг, ўргатинг»— деди, ялинди, отанг раҳмагли. Хўп, дедим, олиб қолдим. Падаринг ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди. Дарҳақиқат, мана, ажабтовур йигит бўлдинг.— Мўйловини бир-икки бураб қўйди бой.— Заводни тез-тез айланиб, мусулмон ишчиларни таъқиб қилиб тур, кўз-қош бўлмасанг, ҳамма нарса ишқал бўлади. Уларга тушунтир, боёнлар ўзимизники, бир мазҳабдамиз, динимиз, ирқимиз бир, бир миллатмиз, дегин. Намойишга борманглар, шу заводдан нон еб турибсизлар, хиёнат йўлига қадам қўйманглар, дегин. Э-э, Эшон, нимасини ўргатаман сенга, ўзинг гапга чечансан, билиб гапиравер,— деди Саидахмадхон яна хомуш тортиб.

Эшонхон недир демоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаган эди, эшик очилди.

— Мумкинми? Ассалому алайкум,— деди Жумабой, Унинг кетидан кирган Шермат ҳам салом бериб, Жумабой ёнида тўхтади.

— Чақиртирибсиз, бой ота, хизмат?— сўради Жумабой.

— Утиринглар, қани, ўтиринглар,— деди Эшонхон икки ўриндиқни ўртага суриб.

Бир-икки дақиқа сукутдан сўнг Саидахмадхон сунъий табассум, ҳалим овоз билан сўз бошлади. Замонанинг қалтислиги, Петрограддан етиб келган хабарлар устида гапирди.

— Оқ подшо олий ҳазратлари кўп одил эдилар. Неча йиллар мобайнида шундай азим бир мамлакатни осуда ту-

тиб келардилар. Афсуски, кўкраги кўр безорилар, нон-кўрлар тож-тахтни оёқ ости қилишибди. Албатта тадбирли одамлар кўп, замон тинчиб, ҳар нарса ўз изига кириб қолар,— деди юмшоқ товуш билан бой.— Бойми, камбағалми — биз мусулмонлар барчамиз Муҳаммад пайғамбарнинг умматимиз, бир ёқадан бош чиқармоғимиз фарз. Сизлар бебошликка йўл қўйманглар, мусулмон ишчиларга тушунтириб, йўлга солинглар,— деб узоқ гапирди Саидахмадхон.

Жумабой билан Шермат кўзлари ерда, қошлари чимирилган, жим ўтирардилар.

Эшонхон папирос тутатиб, қаттиқ-қаттиқ сўрди. Қошлари керилиб, кўзлари олайди, асабийлашди:

— Амманнинг бузоғидай бақрайиб ўтираверасанларми, гапирсаларинг-чи, эшитайлик.

Шермат Эшонхонни шу дамда ғажиб ташлагудай бўлса-да, Жумабойдан ҳайиққани сабабли индамади, фақат «сен гапир» дегандай дўстига қаради.

— Хўжайин!— деди Жумабой.— Бир миллатмиз, бир умматмиз, деганингиз бари маъқул, лекин биз ночор, қашшоқмиз, сиз бойсиз, хасиссиз. Шу сабабдан бир ёқага сифмасак керак.

— Оббо, Жума-ей, тузингни ичиб, тузлуғингга тупураман, дегин,— деди бой пичинг билан.— Ҳаромзодаларнинг йўлига тушдингми?

— Йўқ, хўжайин, асло ёмон йўлга бош суқмаганман. Бола-чақа дардидан ортмаймиз, тирикчилик дарди бамисоли жаҳаннам, ютиб юборган бизни,— тик қаради бойга Жумабой.

— Шермат мусулмони комил, намозни канда қилмайди, бой ота, боодоб йигит, шу сабабдан хуш кўраман уни. Жумабой бўлса шов-шув можаронинг бошида,— гап қистирди Эшонхон.

— Гапир, товуткаш!— деди бой, қув кўзларининг қири билан Жумабойга боқиб.— Отанг ғайратли, донишманд, мўмин одам эди, кўп йиллар раҳматли отамизнинг хизматларида бўлган эди.

Жумабой кўксини ғазаб ва нафрат ҳисси чулғаб келаётган бўлса ҳам, ўзини босиб, бошидаги кир дўпписини бирикки асабий айлантириб қўйди.

— Ишласанг — тишлайсан, деган гап бор, хўжайин. Биз ишдан бош тортмаймиз, бироқ ишламасдан тишлайдиганлар бор. Николай бадбахтдан қутулдикми, зулмдан қу-

тулибмиз, худога шукур,— деб Жумабой аввал бойга, кейин Эшонхонга дадил боқди.

Бой жавоб тополмай бир дақиқа сукутда қолди, у ички саросимани яширишга тиришарди. Нимадир демоқчи бўлган Эшонхонга бир хўмрайган эди, у ҳам жим қолди.

— Бўпти, ишларингга жўнанглар, лекин мусулмонлар ҳақ йўлдан озмасинлар!— деди тўнг оҳангга бой.

Жумабой билан Шермат бир-бирларига маъноли қараб олишгач, енгил юриб чиқиб кетдилар. Орқаларидан хўмрайиб қараб қолган Эшонхон: «Касофатлар!» деб тўнғиллади, лекин бойнинг ички кайфиятини яхши тушунганидан, шу топда бир оғиз гап айтишга ботинмади, жим тураверди.

Саидахмадхон қўлидаги папиросини чекиб тугатгач, керишиб ўрнидан қўзгалди, Эшонхонга заводга чиқ, деб ишорат қилди-да, айвонга ўтди.

Гавдасининг оғирлигидан зинадан чайқалиб зўрға тушгач, заводнинг кенг ҳовлисига бир қараб олди ва кеккайиб извошга ўтирди.

САККИЗИНЧИ БОБ

I

Қоронғилик тонг ёругида эрир экан, қуёш муҳташам кўтарилди. Юзларига шафақ сурган, он сайин минг турланган майин булутлар мовий ҳавода кўркам кезар эди.

Эскижўвада одам кўп. Аксарият ёшлар, зиёлилар, янги мактаб муаллимлари — маърифатпарвар жадидлар. Усталар, мардикорлар, дурадгорлар кўп эди. Бир четда ҳаваскор ёш созандалардан иборат духовой музикачилар тўдаси эски-янги куйларни чалар эди. Мадраса талабалари, бойваччалар ҳам кўзга чалинар эди.

Бир зиёли бойвачча жадид дўсти билан хотин-қизлар масаласи хусусида қизгин баҳслашарди.

— Ислом динида хотин-қизлар масаласи мураккаб муаммо. Пайғамбаримиз тили билан айтганда, бизнинг ислом динимиздаги аёллар иффатли, номусли, ҳаёли бўлмоғи шарт,— дерди у.

— Дарҳақиқат, мушкул масала,— дерди жадид бойваччанинг сўзини маъқуллаб.— Хотин-қизларимиз таълим олоқлари мумкин, аммо ҳамиша пардада бўлоқлари шарт.

Тўғри, бизнинг паранжиларимиз бир оз хунуқроқ, ислоҳ талаб.

Нарироқда Умарали бир-икки дўстлари, толиби илмлар билан қуюқ суҳбатда.

Йиғилган халойиқ сурон билан янги шаҳар томон қўзғалди. Музикачилар янги ўрганилган аллақандай бир маршни чалиб, олдинда борардилар. Йўл-йўлакай гузарларда, чойхоналардаги одамлар, баққоллар — ҳаммалари ўринларидан туриб томоша қилардилар. Дув-дув гап, кулги, ҳазил — ҳаммаси фақат Николай устида эди.

Оломон Ўрда сувини ёқалаб, Сквер майдонига қараб йўл олди. Кўчаларда қизил байроқлар, турли шиорлар ёзилган плакатлар кўтарган кишилар. Майдон атрофида отлиқ ва пиёда аскарлар турарди. Буларнинг чеҳраларида жиддият, тантана ва ҳаяжон ифодаланарди.

Рус ишчилари эски шаҳардан чиққанларни мамнуният ва олқишлар билан қаршиладилар. Зўр ҳаяжон билан бир-бирларини табрик этдилар. Ишчилар, усталар, мардикорлар рус дўстлари билан қучоқлашиб кўришдилар.

— Яшасин ҳуррият!

— Қонхўр Николай даф бўлсин!

— Яшасин меҳнаткашлар!

Ҳаяжонли шиорлар гоҳ ўзбек тилида, гоҳ рус тилида кетма-кет янграр эди.

Намойиш юксак руҳда, ҳаяжон тўлқинида давом этарди. Руслар кўп эди, демократ зиёлилар — муаллимлар, журналистлар, приказчиклар кўп эди. Темир йўл корхонасидан, трамвай паркидан, заводлардан, турли майда корхоналардан йиғилган ишчилар Сквер, Товуқбозор, Пиёнбозорга лиқ тўлган. Озодлик байрами бутун меҳнат аҳлининг қалбига севинч тўлдирган. Шавқ билан, юксак ҳаяжон билан барча кўчага чиққан.

Саидахмадбойнинг югурдаги Эшонхон ишчиларни алдаб-авраб, заводдан чиқармасликка уриниб кўрса ҳам, иложсиз қолди. Жумабой, Шермат бутун мусулмон ишчиларни бошлаб, рус дўстлари билан биргаликда намойишга қўшилдилар.

Мана, Жумабой бир тўп мусулмон ишчилар ўртасида нутқ сўзламоқда. Ҳаяжондан унинг юраги гурс-гурс уради. Қўлини паҳса қилганича унча-мунча рус сўзларини аралаштириб, баланд овоз билан сўзларди у. Нарироқда Петров, шапкаси қўлида, жўшқин нутқ сўзлайди. У

гоҳ-гоҳ киссасидан рўмолчасини олиб, пешанасини артиб қўяди.

Нотиқлар ўзгариб турарди, кетма-кет янги-янги нотиқлар сўз оларди. Булар бир-биридан жўшқин, бир-биридан тўлқинли сўзлардилар. Асрлар бўйи ҳукм сурган зулм занжири парчалангани, жабр уяси бўлган Романовлар тахти емирилгани, зимистон ҳаётга ҳақиқий озодлик қуёши кулиб боққани ҳақида шавқ-завқ билан гапирардилар.

Мусулмон ишчиларнинг кўпчилиги рус мастеровойлари, раҳбар ишчилари сўзлаган бу ҳароратли нутқларни тушунолмаганликларидан хит бўлардилар. Ораларидаги рус тилини унча-мунча тушунадиганлари таржима қилишга уринардилар.

Бир ерда дурадгорлар, ғиштчилар, маҳсидўз усталар, сувоқчилар, мардикорлар гуруҳ-гуруҳ турардилар. Улар орасида соқоли кўксига тушган, кўринишдан жиддий, серфикр, мулоҳазали меҳнат шерлари диққатни жалб этардилар. Булар чуқур сукутда нутқ тинглардилар.

Чекқароқдаги катта дарахт тагида Саидахмадхон кеккайиб, папирос чекиб турибди. У бу гаплардан энсаси қотганини, юрагида қўзғалган ташвишини яширишга тирришар, ишчиларнинг хатти-ҳаракатларига лоқайдлигини кўрсатиш мақсадида олдидаги бир-икки бойваччага Петроград воқеаларини гапирар эди.

— Бу ялангоёқлар вақиллайверди-да, қўлларидан нима келарди? Князлар ҳам қараб ўтиришмагандир. Тадбир-чора кўришаётган бўлса, эҳтимол давлат яна олий ҳазрат Михаил Александрович қўлига ўтар. Буни менга жаноб губернатор махфий суратда маълум қилдилар,— деди шивирлаб, сўнг қув кўзларини қисиб, маъноли жилмайиб қўйди.

Татар бойларидан бири узоқдан Саидахмадни кўриб қолган эди. Кўзига олтин пенсне, устида бахмал ёқали янги пальто, билагига асо осган татар бой Саидахмадхон ва бойваччалар билан сўрашиб: «Ийй, тангрим, бу ниндий маъшар!» деди ва ҳассасини билагидан олиб ерга тиради-да, гапга тушиб кетди. У Петербург воқеалари, муҳораба ҳақида, кечагина ўзининг генерал-губернатор Куропаткин ҳузурида бўлгани ва ўрталарида ўтган суҳбатни гоҳ пеннесини тузатиб, гоҳ ҳассасини ўйнаб бениҳоя ээмалик билан сўзлай бошлади. Сўнг: «Иншоолло, замон тинчиб қолар, афандилар», деди ва таъзим билан хайрлашгач, тагин бир танишининг олдида ўтиб кетди.

Кўнгилларига ғашлик тўлган Саидахмадбой ва бой-
ваччалар ҳам ён кўчада турган извошларига ўтиришиб
жўнаб қолишди.

II

Умарали дўстлари билан хайрлашгач, Сквердан айла-
ниб Пиёнбозорга борди. Пиёнбозорда одам кўп эди. Умар-
али бугунги воқеалар, эшитган нутқлари ҳақида хаёлга
чўмган ҳолда секин юриб, қатър қассоб дўконлар олди-
дан ўтди ва тор чойхонага келди. Кир шолча ёйилган кара-
вотга ўтирди.

— Ҳа, ишлар қалай?— деди самоварчига қараб кулим-
сираган Умарали.— Ташна бўлдик, битта чой.

Чаққон самоварчи шу ондаёқ бир чойнак чой кўтариб
келди.

— Хўш, мулла ака, кўринмайсиз, ҳамма ёқ намойиш,
Некалай золим қулапти, фалокатдан қутулдик. Озод-
миз,— кулди самоварчи.

Умарали чойни қайтарди:

— Соз бўлди, халқ жуда хурсанд, ажойиб давр кел-
япти. Лекин, ука, Туркистон ўлкаси қоронғида, ҳаммамиз
ялписига саводсизмиз, бунинг чорасини излаш керак,—
деди Умарали чойдан ҳўплаб.

— Мусулмонлик аста-аста, мулла ака, тўғрими? Ўзи-
миз оми бўлсак, бир кун болаларимизнинг саводи чиқиб
қолар. Ҳа, ростдан, маҳалла тинчликми? Бир ҳафтадан
буён уйга тушолмайман, иш-иш... Хўжайин қурғур ҳадеб
қимор ўйнагани ўйнаган. Ҳа, мулла ака, қулинг ўргилсин
кабоб бор, ейсизми? Сели жизилаб турибди.

Умарали кулимсиради:

— Ҳол сўр, аммо ҳамённи ҳам сўр, ука, биласан-ку,
қип-қизил гўштмиз.

Самоварчи сўзамол эди:

— Э-э, ака, вақф сандигининг калити сизларда-ку!

— Эй тавба,— жавоб берди кулиб Умарали,— бизда
эмас, уламоларнинг чангалида.

Самоварчи индамади.

Чойхонада деҳқонлар, корандалар кўп эди. Ҳали чой,
ҳали нон сўраб турардилар. Самоварчи битта кулча билан
икки сих кабобни секин Умаралининг олдига қўйиб кетди.

Умарали кабоб устидан бир-икки пиёла аччиқ чой
ичди. Сўнг ўрнидан қўзғалди. Чой ва кабоб ҳақини таш-
лаб, хайрлашди:

— Ташаккур, биродар, саломат бўлинг,— деди ва ка-
бобпазга ҳам бошини лиқиллатиб хўшлашди.— Хужрага
марҳамат, суҳбатда бўламиз.

— Фурсат бўлганда албатта борамиз, ўзлари ҳам ке-
либ турсинлар, мулла ака,— деди самоварчи ва қўлидаги
бўш чойнакларни кўтариб нариги бошга югурди.

Умарали шошмасдан Пиёнбозордаги трамвай тўх-
тайдиган жойга борди. Киссасида бир-икки чақа борли-
гида трамвайга тушмоқ ниятида эди у. Шу пайт ёнидан
ширакайф икки бойвачча ўтди. Умарали уларга қараб:
«Тавба, дунёнинг тўфони тўпиғига чиқмайди-я, буларнинг!»
деб кўнглидан ўтказди. Бойваччалардан энсаси қотиб,
тескари қараган эди, олдига келиб тўхтаган уч паранжи-
ли — икки қиз ва бир кампирга кўзи тушди. Одатда янги
шаҳарда мусулмон аёллар кам учрарди.

Умарали секин бир-икки қадам ташлаб, қизларга яқин-
роқ келди. Чачвон тагидан қизларнинг бири, айниқса, кўҳ-
лик кўриниб кетди кўзига. Айни пайтда танишдек ҳам
туюлди. Қизлар ўзаро секин суҳбатлашиб туришарди. Тў-
сатдан назарини тортган қиз кулиб юборди.

— Уша, ўзимизнинг маҳаллалик йигит-ку,— деди у
кампирга шивирлаб.

Буни Умарали ҳам эшитди ва фурсатдан фойдаланиб
қиз билан бир-икки оғиз суҳбатлашишга жазм қилди.

— Зумрадхонмисиз? Танияпман,— деди эскигина па-
ранжидаги қизга мурожаат этиб.— Нима қилиб юрибсиз
городда, таажжуб?— сўради кулимсираб.

— Мероводдан келяпмиз. Бир ўртоғимникига қиз
ошига борган эдик. Мен-ку, таниш эмасдим-а, мана бу ўр-
тоғим қўймади, юр деб,— Зумрад ёнидаги янги шоҳи па-
ранжидаги Бадриддин кўйфурушнинг қизи Манзураҳонни
имлаб кўрсатди.

Умарали билан Зумрадларнинг маҳалласи бир-бирига
яқин. Умарали Зумрадни болалигидан хуш кўрар эди.
Қиз ўша вақтларидаёқ шўх, ўйноқи, гапга чечан, дилдор
эди. Ёшликда икки-уч маҳалла қизлари, болалари йиғили-
шиб «кепак-кепак», «қуш тили» ўйнашар эди. Ўйинга қи-
зиқиб кетганларидан, қош қорайганда оналарининг зўри
билан истар-истамас тарқардилар. Йиллар ўтиши билан
булар ўсиб, Умарали мадрасага ўқишга кетди. Зумрад
бўйи чўзилиб паранжиге кирди. Болаликда пайдо бўлган
туйғунинг нималигини Умарали кейинроқ тушунди. Қиз-
ни кўриш мушкуллашган сари уни тез-тез эслар, юраги

тогли уриб, бирга ўтган дамлар хаёли билан яшар эди. Гоҳо уйига келганда синглиси Қумрихонга: «Ойпопук қалай, омонми? Оламда мисли йўқ, гўзал қиз-да!» деб қўярди. «Юрибди, аввалгидан ҳам кўхлик, бир ҳуснига ўн ҳусн қўшилган. Сизни тез-тез сўраб туради», дерди синглиси.

Умарали Зумрад олдига тагин бир қадам босди:

— Бурқаъни кўтар, тагри учун, эл сени кўрсун,
Бу ҳусну малоҳат яна қай кун учундур?—

деди шивирлаб, ҳароратли оҳангда.

— Гўзал байт, Лутфий ҳазратларини ўқишни ҳам, тинглашни ҳам яхши кўраман,— деди Зумрад чиройли кулиб.

— Гўзал қизларга ярашадиган байтлари кўп ҳазрат Лутфийнинг. Эшитдимки, мактабга бориб, отин ойимга дарс берибсиз?!— кулиб юборди Умарали.

— Йўғ-э, ўлдимми! Отин ойим раҳматли ўқиган, до-нишманд, ширинсухан аёл эдилар,— деди Зумрад.

Шу орада трамвай келиб тўхтаган эди. Қизлар чаққонлик билан кампирни қўлтиқлашиб трамвайга чиқиб олишди, уларнинг кетидан Умарали ҳам чиқди. Кампир трамвайдан тушишнинг осонлигини кўзлаб олдинга йўрғалаган эди, Манзура ҳам Зумраддан энсаси қотиб, кампирнинг ёнига кетди.

— Зумрад ўлгурнинг беҳаёлигини қаранг, дарров ошигини топиб олди. Уялмайдиам, шунча одамнинг олдида шақиллаб ўтирганини қаранг!— деди Манзура кампирга шивирлаб.

Кампир индамади, бир неча дақиқа ўтгандан кейин аста деди:

— Ҳа, айланай, замон охир бўлгани шу-да.— Бир оздан сўнг қўшиб қўйди:— Кўнгила кўнгиладан сув ичади, деган гап бор, қизим, бизлар гумроҳлик билан ўтказган эканмиз умрни.

— Йўғ-э, таги пастлигидан, буви,— деди Манзура ва ёнига келиб тўхтаган оппоққина рус кондуктор хотинга қайта-қайта санаб, билетга пул узатди ва учта бармоғини кўрсатди.

— Мулла акам менга белат олганлар, овора бўлманг, Манзураҳон,— деди Зумрад ўтирган жойидан.

Манзура дарров кондуктор хотин кўлидан ортиқча пулни олиб, чўнтагига солди:

— Мулла акангизнинг оқчалари атиги иккита билетга етибди-да,— деди кесатиб.

Узаро қуюқ суҳбатга киришиб кетган Зумрадхон билан Умарали Манзуранинг пичингини эшитмадилар ҳам.

Вагон бўшгина, танишлар ҳам кўринмас эди. Одамлар кўпиңча эски шаҳар билан янги шаҳар ўртасида пиёда қатнар эдилар.

Умарали завқ билан гапга берилган эса-да, гоҳо ён-теварагига қараб кўярди. Мусулмонлар хотин-қизларнинг кўча-кўйда эрлар билан сўзлашишларини гаш кўрадилар.

Шайхантаҳурда Манзура ва кампир Зумрад билан хайрлашдилар. Манзура уч кундан кейин келишини, зарур иши борлигини айтди. Зумрадинг қулоғига энгашиб шивирлади:

— Мулла акангиз силлиққина эканлару, бироқ камбагалликлари бор-да, мундоқ пулдорроғи йўқмиди?!

Зумрад дарров пичинг билан секин жавоб берди:

— Мулла акам фақир бўлсаям ақли расо. Пулдорлар сизга муносиб.

— Бас, тилинг жудаям аччиқ-эй!— жеркди Манзура ва юзини терс бурди.

Зумрад писанда қилди:

— Уртоқжон, билмайсиз, меҳнатнинг оши лаззатли бўлади...

Манзура индамади, кампирни олдига солиб, тушиб кетди.

Баландмачитга етгач, Зумрад билан Умарали ҳам тушдилар. Улар бир-икки қадам олдинма-кетин юриб, Жаркўчага бурилдилар.

Умарали ҳислари тўлқинланган ҳолда ширин гапларни, ажойиб латиф сўзларни шивирлар эди. Жаркўчада сув ёқалаб хуш суҳбатда секин борардилар.

— Ҳамиша хаёл оғушида юраман,— деди Умарали бир он тўхтаб,— дардим-аламим, орзу ва тилакларим — барчаси кўнглимга ҳибс этилган. Юрак доимо ишқ ўтида ўртанади...— Тагин аста юрди қизнинг изидан.

Зумрад йўлнинг паст-баландидан эҳтиёт қадам ташласа-да, қоқила-суқила борар эди. Қалби гурс-гурс урар, кўксини тўлатган ширин туйғулардан маст, энтикиб кўяр

эди. У қанчалик сарбаст, шўх бўлса-да, шу топда айтишга бир сўз тополмагандай, ёки ширин рўёни бузгиси келмагандай сукутда борар эди.

— Фикрим, хаёлларим фақат сизда, болаликдан севаман сизни, инонинг, Зумрадхон,— деди йигит ялинган оҳангда.— Хужрамда ёлғиз ўтирганимда ёшлик, болалик чоғларимизда бирга ўйнаганларимиз, томма-том чопиб, варрак учирганларимизни эслайман. Эсингиздами, катта қуроғимни сиз учириб юборган эдингиз... Ҳис этаманки, сизга етадиган қиз йўқ жаҳонда...

— Хайр, мулла ака,— деди қизариб Зумрад маҳалласига етгач,— одамлар ёмон-а, гап-сўздан қўрқаман...

— Хайр, гўзалим, фақирингизни унутманг... Умидим катта,— деди Умарали ҳам қизарган ҳолда.

Зумрад индамади, тез юриб кўчасига бурилиб кетди.

III

Умарали мадрасага ҳорғин, лекин кўкси тўла ширин хаёллар билан кириб келди! Мадраса сокин. Хужраларда талабалар бири араб, бири форс тилини мутолаа қилиш билан банд.

Умарали чўнтагидан калитни олиб, ҳужрасини очди, бошидаги салла ва устидаги олача тўнини қозиққа илди, токчадан эскигина дўпписини олди-да, бармоғи билан чертиб қоқди. Кичкинагина тақир пўстакка чўзиларкан, хаёли тагин Зумрад томон учди... Умарали кўзларини юмиб, хаёл дарёсида оқади, кейин аста-секин Зумрад узоқлашди. Умарали мадрасанинг аҳволи, толиби илмлар ҳақида ўйлади, сўнг бугун намойишда эшитган гаплари ёдига тушди. Эшитган гапларини бир-бир эслаб, мағзини чақишга уриниб кўрди. Рус тилини билмаганидан ўкинди.

Эшик гийқ этиб очилиб, Хуррам махсум кирди.

— Мумкинми? Ишлар қалай, городга лақиллаб чиқиб келдингизми?— қочириқ қилди у.

Умарали истар-истамас ёстиғидан бошини кўтарди, эринчоқлик билан керишиб, Хуррам махсумга ўтиришни имо қилди.

Хуррам махсум муллаёқа кир кўйлак устидан кийган олача тўнининг этаklarини ўраб, чўкка тушди, сийрак эчки соқолини бармоқлари билан тараб олди, пилтаси чиққан эски тақиясини бошида бир айлантириб қўйди,

«қани гапиринг», дегандай, шилпиқ кўзларини Умаралига тикди.

— Городга чиқдик,— деди шошмасдан Умарали.— Жуда катта намоиш бўлди. Рус ишчилар, мастеровойлар барчаси ўша ерда. Мусулмонлар ҳам бор. Палиса, миршаблардан нишон йўқ, ин-инига кириб кетибди. Қонхўр Николай йиқилди, энди барчамиз озодмиз, деб барча беҳад хурсанд. Айтинг-чи, ога, Николайдан қутулдик, бу ҳақроост. Лекин оқибати нечук бўлар экан?

Хуррам махсум оғзидан носвойни девор тагига туфлади-да, минғирлаб гап бошлади.

— Э-э, шунгаям бошингни қотирасанми, хом калла?! Бири тахтдан тушса, яна бири чиқади, таомили шу, вассалом!— бирпас жим қолди у, сўнг кўнглидаги андишага ўтди.— Дўстим Умарали, бу бефойда гапларни йиғиштир, таомдан гапир.

Умарали илжайди:

— Пайғамбарларнинг буюргани қаноат, буни жаноблари асло унутмагайлар. Бир бурда нону бир пиёла чой бас, биз ўзгасини орзу қилмаймиз.

— Мадрасанинг тўқлари ёғли, гўштли паловни мусаллас билан уради, биз-чи, биз худога пима ёзибмиз!— деди Хуррам асабийлашиб.

Шу чоқ ҳужрага елкасида хуржун, ҳарсиллаб Сидқий махсум кириб келди. Елкасидаги хуржунни деворга суяб қўйгач, севиниб кетган Умарали билан қучоқлашиб кўришди, Хуррам махсумга қўлини узатди.

— Бугун барча городда экан, сизни кўп изладим, гапсўз кўп, чироқ!— деди этикларининг чангини артиб Сидқий.

— Узоқдан бир кўриндилару, яна одамлар орасида кўздан ғойиб бўлдилар,— жавоб берди кулимсираб Умарали.

Шоир Сидқий махсум Искандардан; камбағал оилада туғилиб ўсган, қаттиқчиликда қийналиб ўқиган, кейин мадрасага жойлашган. Кўп хору зорлик билан мадрасани тугатгач, Искандарга қайтмасдан, шаҳарда қолган. Назмда хийла тузук, қалами ўткир, пишиқ, ҳозиржавоб шоир эди. Ўрта бўйли, мулоим ифодали, юзлари бурушиқ, фақирона кийинган, хушфеъл, хушмуомала киши эди.

Шоир мўъжазгина ҳужранинг тўрига чиқиб, чордана қуриб ўтиргач, намоишда кўрган-эшитганларини гапира бошлади.

— Подшонинг ўзи лаванг экан, якка-ягона ўғли касал-

манд экан, иним. Аммо халқнинг ғазаби кекирдагига келган, ҳозир Искандар Зулқарнайинни тахтга ўтқазсалар ҳам, эплай олмайди. Ҳа, замон шундоқ,— деди Сидқий махсум ва калта мошкичири соқолини сийпаб қўйди.

— Тожи тахтдан, подшолардан бездик, даф бўлсин барчаси,— деди шоирга қараб Умарали.— Лекин Туркистоннинг аҳволи нечук бўлади, шу кўнгилга ғашлик солади, оғир ғафлат оғушидамиз-ку, оға!

Шоир кўзларини юмган, қуйи солинган бошини чайқаб ўтирар эди:

— Шу топда, замон бир дошқозондай қайнаб турибди, иним, сабр қилайлик-чи, уламолар, зиёлилар табақасидан ақли зақолар бир йўл кўрсатар, деган умид бор. Кўнгилдаги илҳом булоғи сира тиним бермайди. Шу лаванг подшонинг чирик уясини, маккора маликанинг поп ўйнашини ҳикоя қилиб бир ҳажв ёзсам, деган ниятим бор.

Қотиб кулган Умарали ўрнидан туриб кетди:

— Балли, ёзинлар, сизнинг ўткир қаламингиз уларнинг қабих қиёфаларини барчага ошкор қилгай. Ёзинг, илҳом париси мадад бергай,— деди Умарали ва меҳмоннинг рўбарўсига ўрнашиб ўтирди.

— Э-э, тавба!— деди буларнинг гапи тугамаганидан хит бўлган Хуррам махсум.— Ҳаёт бир мисли дарё, уни на сиз, на биз, на уламолар тескари оқиза олади, ўз йўлида кетаверади, беҳуда бош қотирманглар, барака топгурлар. Тақсир, сиз дейман, шу мадрасанинг тупроғини хўп яладингиз, лекин ҳануз эшон ва уламанинг кимлигини билмаган гофил экансиз. Уламолар халқнинг ғамини ермиди? Улар ўзларининг тасмоғи, қорни дардида! Эшоннинг қорни бешдир, бири ҳамиша бўшдир, деган гапни эшитмаганмисиз? Қани, дўстлар, вақт пешиндан оғди, тамадди лозим, бизнинг қорнимиз битта, ғамини ейлик... Пулдан чўзинглар, каминадан хизмат, бир паловжон ясаб келай.

Шоир истеҳзоли кулги билан жавоб қилди:

— Пул бизда чикора, махсум, нафсни тийинг. Халқнинг тишлагани бурда нони йўқ, сиз паловни орзу қиласиз!

— Бас қилинг бемаънилиқни!— деди Хуррамга Умарали қизарган ва ранжиган ҳолда, кейин шоирга мурожаат этди.— Дарров бир рисола битсинлар, қофияларни пишиқ-пухта қилиб, ибратли ибораларни ёғдириб ташлагайсиз. Каминангиз ҳам қарашиб юборади, кўчириш, босмага

тайёрлаш каби ишларни бизнинг зиммамизга юклайверсинлар.

Шоирнинг юзи ёришди, индамади, ўрнидан туриб хайрлашган ҳамон чиқиб кетди.

Хуррам махсум бир отим носини тилининг тагига ташлади, дудуқланиб деди:

— Ё раббим, тилнинг узунни даллолга керак деб ўйлардим, гумроҳ эканман, энди билсам, тилнинг узунни шоирники, қолаверса, сеники экан.

Умарали индамади, токчадаги китобларни титкилай бошлади. Махсум нохуш кайфиятда бўшашиб чиқиб кетди.

Умарали бир арабча китобни қўлигига босиб, ҳужрани кулфлади, дарсхонага — ўртоқлари олдига югурди.

ТУҶҚИЗИНЧИ БОБ

I

Бўғотлари тўкилиб турган торгина зах айвонда пастақкина омонат курсига ўтириб, Унсин маҳси тикар эди.

Қиз Шокир отанинг болаларга мослаб бичган бачкана маҳсиларини тикаркан, ипни қулочкашлаб тортар ва пишиқ бўлсин учун уни тез-тез мумлаб қўяр эди. Қиз бутун зеҳни, диққатини бериб, жон-дили билан чок тикарди.

Шокир ота Унсинни ўз қизидай севади, эркалайди, ачинади унга. «Унча кўз нурингни тўкма, қизим, нари-бери тикавер, бозор кўтараверади», дерди Унсинга. Қиз кўнмас: «Болаларга пишиққина бўлгани яхши», дер эди кулиб.

Унсиннинг таърифи чор атрофга тарқалган. «Қўли гул, толеи офтоб», деб мақтардилар уни. Одамлар шу сабабдан буюртма маҳсиларни Шокир отага топширардилар. Айрим косиблар Унсинни ўзларига оғдириб олиш учун баъзан уриниб ҳам кўрардилар. Шокир отадан ва бувисидан яширин Унсиннинг олдига бирор кампирни юбориб, минг турли нарсалар — пул, яхши кийим-бош, ҳатто бой куёвлар ҳам ваъда қилардилар. Унсин баъзиларини яхши гап билан қайтарар, баъзиларини койиб ҳайдар эди. «Ҳолни кўр, дардни сўр», дейдилар. Шердай оғам адо бўлди, орқасида соядай титраб қолдим; ёлғиз жигарим Элмурод Русиянинг аёз ерларида не ғурбатларда юрибди. Менга кийим нима даркор, куёв нима даркор? Маъни борми

сизда?! Бас, жаҳлим чиқса, кавушингизни тўғрилаб қўяман» деб оғзиларига урарди уларнинг.

Ҳеч ким уни алдай олмас, йўлдан уролмас, ақлли, фаросатли қиз, Шокир отани ўз отасидай севар, ҳурмат қилар эди.

Шокир отанинг дўкони келди-кетди, бекорчилар кўп. Биров нарх-наво, қимматчиликдан шикоят қилса, биров у ёқ-бу ёқдан гаплашиб, кўнгил ёзгани келади.

Унсин кўпинча айвонда ёлғиз ишлайди. Шундай вақтларда у ўз хаёлларига эрк бериб, қалбини ҳамиша чўғдай куйдириб турган дард тўлқинига ботади, баъзан Шокир ота ҳузурига келганларнинг суҳбатларига қулоқ бериб овунади. Баъзан отанинг олдига битта-яримта саводли танишлар келиб қоларди. Ана ўшанда, Абомуслим жанглари, форсийдан таржима қилинган турли жангномаларни ўқирдилар. Бундай кезларда Унсин вақтнинг ўтганини ҳам, чарчаганини ҳам сезмас эди.

Баъзи-баъзида ўзига ўхшаш фақир қўшни қизлар, ўртоқлари чиқишиб, кўнгилларини ғам-ғуссадан жиндай бўшатадилар.

Шокир отанинг кампири Рисолат биби уйда кам бўлади, тентирашдан бўшамайди. Гоҳ кинна солгани кетади, гоҳ эшонникига кетиб йўқ бўлади. У эшоннинг хизматида бўлишни оллога ибодатнинг бир йўли, деб ишонади.

Осмонда булутлар карвони тинмай сузади. Қуёш гоҳо бир кўриниб, тагин булутларга бурканиб олади. Ҳаво изғирин...

Қор, ёмғир айниқса Шокир отанинг чаккасига теккан эди. У ҳар гал эски омонат нарвонни томга авайлаб қўяди. Қирқ ямоқ гуппи чопонга ўралиб, бошига алмисоқдан қолган телпагини бостиради-да, томга кул ташлаб тепкилайди.

Унсин тоғаси Мирзакаримбойдан бутунлай умидини узган. У баъзан паранжига ўралиб, гузардаги баққолгами, ёки бозоргами ўтадиган бўлса, дарвоза олдида почапўстинга ўралиб, кўпинча элликбоши билан суҳбатлашиб ўтирган тоғасини кўриб қолади. Шунда ўзини кўчанинг нариги бетига уриб, зингилаганича ўтиб кетади. Мирзакаримбойнинг ўткир кўзлари барибир уни пайқайди: «Ҳой кўр бўлгур, салом қани!» деб бақиради у. Унсин тоғасининг гапига парво қилмайди, жўрттага қаддини тагин ҳам тикроқ кўтариб, ўтиб кетаверади.

Қиз билмайдик, «одобсиз» жияннинг «кўрнамак»ли-

гидан ранжиган Мирзакаримбой, элликбошига: «Битта-яримта кўрними, калними топиб, қўшиб қўйиш савоб, қизнинг бўйи чўзилиб қолди. Бу ишни ўзингиз бажарасиз, чолни фақат сиз кўндирасиз», деган. «Ташвиш қилмасинлар, чол ўжар-ку, лекин қизни хамирдан қил суғургандай, чол кулбасидан суғурамиз», деб жавоб берган элликбоши ҳам.

Унсин ёшлигида ўз қишлоғида ўрганган, ҳануз ёдида қолган бир қўшиқни оҳиста куйлаб иш тикар эди.

Шокир ота дўконда чармга қаттиқ сув пуркади, кўвани тақ-тақ урди, кейин ўтирган жойида энгашиб эшик тирқишидан қичқирди:

— Ойпўпoch, туш бўлди-я, тўп отилди, эшитмадингми? Қумғонни ўтга қўй, қизим, қорин очди.

— Ҳозир, отажон, ҳозир! Кун ҳам чошиб кетяпти-да,— деди Унсин ва шошилиб чармга бигиз тикди.— Нон озроқ эди,— деди тагин астагина.

— Қаноат қорин тўйдирармиш, ой қизим,— хохолаб кулди чол.

Унсин иштини йигиштирди-да, оёғига эски кавушини илиб, ўчоқ бошига югурди. У ҳўл ўтинни тутатиб аранг ёққач, қора қумғонга сув тўлатиб оловга қўйди.

Шу пайтда бир таёқни сургаб Собиржон кирди:

— Опа, қориним очди...

Унсин қозикдаги саватдан битта қоқ нонни олди, бир бурдасини ушатиб унга тутқазди.

— Оз-ку, опа, яна беринг,— олган нон бурдасини чайнаб туриб сўради бола.

— Қаноат қорин тўйдиради, тушундингми, ука!— деди Унсин чойнак-пиёлаларни юва туриб.— Бир кун қорнимиз тўйиб қолар, Собиртой.— Қиз ошхонага кетди.

Чолга бир чойнак чойни аччиқроқ дамлади.

— Ота, чойни дамладим, келинг!— чақирди Унсин.

— Бу ёққа узата қол, қизим, олдимда улфатим бор,— деди Шокир ота.

Унсин бир бурда нонни ўзига қолдириб, кичкина патнисга яримта нон ва иккита пиёла қўйиб, чойнак билан патнисни дўконга узатди. Эшик тирқишидан секин мўралади.

Жумабой ака.

Заводда ишлайди. У Унсинга жуда қадрли ва қадрдон. Йўлчи акасининг жонажон дўсти эди. Йўлчи акаси орқасидан Шокир ота билан ҳам таниш-билиш бўлиб қолган.

Унсин ўзига ҳам чой дамлаб, Шокир ота билан Жумабойнинг суҳбатига қулоқ солди.

Заводда ишлайдиган Жумабой ака Шокир отасига топган-тутганини тўкиб кетади, отасининг ошнаси. Наригиларини танимади.

Жумабой отага шу кунлардаги воқеалар, рус ишчилардан эшитганларини, давом этаётган қонли урушдаги талафотнинг кўплиги, қурол-аслаҳа озлиги ва бошқа билган-эшитганларини ҳикоя қилиб ўтирарди.

Шокир ота чойда ивиган нонини лиқ этиб ютди, бир-икки йўталди.

— Жаҳаннамнинг лабида турибмиз, иним, охири бахайр бўлсин, халқ жуда эзилиб кетди-да, водариг!..— деди бошини чайқаб.

Жумабой овозини пасайтириб яна алланималарни узоқ гапирди. Ишчиларнинг қандайдир яширин ташкилотлари ҳақида сўзлаб: «Биз ҳақмиз, бойларингизнинг охири вой», деди у тиззасига уриб ўрнидан тураркан.

Унсин чойини ичиб бўлиб, тагин ишини қўлига олди. Жумабойнинг охирги сўзлари қизни ҳам ўйлатиб қўйган эди. Қиз ўзи кўрган-кечирган баъзи воқеаларни хаёлидан ўтказиб, дунёнинг ҳақиқатан ҳам адолатсиз қурилгани устида ўйлаб кетди, ўзича Жумабой айтган фикрларнинг маъзини чақишга уриниб кўрди.

Охир пешинда битирган маҳсиларини йиғиштириб:

— Буюртмалар битди, ота, менга берадиган ишингиз борми?— деб сўради Шокир отадан.

Шокир ота қўлидаги чармни чўза-чўза, қиздан мамнун бўлиб жавоб берди:

— Болам, пича дам ол, ўртоқларингизникига чиқиб, бирпас гурунглаш. Энди, чироғим, хуфтондан кейин ўтирарсан ишга.

Унсин ўрнидан турди. Шу топда кайфи жуда чоғ эди, дугонаси Раънохонларникига ров чиқиб келгиси келиб кетди. Ҳовлининг бир чеккасида таёқ йўниб ўтирган Собиржонни чақирди:

— Собиржон, бирпас қимирламай ўтиргин, мен Раъно опангизникига бирров чиқиб келаман, жуда зерикдим.

Собирга ёқинқирамади, бир жойда ўтиришга тоби йўқ эди боланинг.

— Кечаси чўпчак айтиб берсангиз, ўтираман, опа,— деди у кўзларини ўйнатиб.

«Хўп, хўп!» деди Унсин. У яланг оёқларига эски кавушларини илди, паранжини бошига ташлаб кўчага югурди.

Шокир отанинг уйи билан Раъноларники яқин эди. Унсин бир кўча айланди-ю, кичкина, эски ўймакор эшикни очиб, оҳиста ичкари кирди.

II

Раънонинг отаси Мирвали таърифи кетган наққош. Раъно уларнинг ёлғиз фарзанди. Наққош катта, дўнг пешанали, соқоллари сийрак киши. Унинг кўзлари сермаъно, мулойим боқади. Муомаласи ҳам ёқимли. Кўз очиб меҳнатни кўрган. Наққош Йўлчининг яқин дўсти, сирдоши бўлган. У Унсинга жуда меҳрибон, ҳамиша илиқ сўз билан қизнинг кўнглини олишга тиришар:—«Сабр қил, қизим, Элмурод аканг келса, суюниб қоласан. Яхши одамнинг бағридасан», дер эди у.

Наққош Раънони эски мактабда ўқитган. Раъно қомати келишган, юзи сутдай тиниқ, нодир бир ҳайкалтарошнинг ижоди каби гўзал. Кўзларида шўхлик ва ақл мавжи, табиати қувноқ, қуюқ сочлари белига тушган; ўзига ярашган гурури ҳам бор. Навойни, Ғолибийни чиройли ўқийди, чуқур ҳис қилади, бу аср шоирларидан Муқимий, Фурқат, Завқий каби шоирларнинг ғазаллари билан яхши таниш. Наққош бундай китобларни Раънонинг сўроғи, ялинишига қараб, саҳҳофликдан топиб келтирар, ўқитиб ўзи ҳам эшитишни севар эди.

Раънонинг онаси Мунисахон: «Ўн саккизга кирдинг, намоз ўқи, қуръон ўқи, бу нимаси — ўқиганинг нуқул ошиқ-маъшуқлар можароси, уят-ку,— деб ранжир эди қизидан.— Тикиш тик, қизим, қизга кашта ярашади, мошина олиб берсин даданг, яхши ҳунар қизларнинг ҳуснига ҳуси қўшади». Қиз онасини қучиб: «Ўргилай сиздан онажоним, ишқим фақат китобда. Шоирларнинг шеърлари, ғазаллари, фикрлари, рамзлари беҳад, бениҳоя. Отам бир муаллим топиб берсалар ўрисча ҳам ўқирдим», дерди эркаланиб.

Мунисахон ҳайратдан сўз тополмасди, сўнг ранжирди: «Астағфирулло дегин, ёмон бўлиб кетяпсан, ташқаридаги маржадан, Валядан чиққан гап-ку бу. Отанг ўлгур ҳам ўрис мастеровойлар деса жонини беради, гуноҳидан қўр-

қаман». Баъзан у қизининг кундан-кун өчиلىб бораётганидан севишиб: «Ёлғизимсан, қизим, кўзимнинг оқу қораси, назаримда сенинг тенгинг йўқ оламда... Совчилар ҳам эшигимизнинг турмини бузаяпти», дерди оналик гурури билан.

Наққошнинг ташқарисида бўғот томли, пишиққина кичик даҳлизли бир хонадан иборат уй бўлиб, шифт рангдор сирлар билан бўялган, тоқидор эди. Бунда бир рус оиласи яшайди. Эри Андрей Соколов Тупроққўрғонга яқин бир корхонада хизмат қилади, хотини Валя машинада попоп тикади, қўл ҳунарига ҳам ғоят моҳир. Беш-олти яшар ўғилчалари ҳам бор.

Унсин деразани чертди.

— Валя опа, яхшимисиз?— дея сўрашди у.

Дераза қаршисида ўтирган Валя попоп тикарди. Пишиққина, ихчамгина, сочлари сариқ, мовий кўзли, серҳаркат, шўх аёл эди у.

— Кел-кел, Унсин, кела қол, азизим,— деди ёқимли товуш билан Валя.

— Раъноникига,— деди Унсин ичкарини имлаб.

— Бирпасгина ўтир олдимда, зерикдим,— деди Валя ўзбекчалаб. У ўзбек тилини бутун нозик томонлари билан яхши билар эди.

Унсин кавушини остонада қолдирди, паранжисини даҳлиз бурчагига отди-да, қаддини сал эгиб салом бергач, Валянинг қаршисидаги ўриндиққа ўтирди.

Уйнинг жиҳози жуда содда, эскигина шкаф, каравот, стол, тўрт-бешта ўриндиқ. Деворга суратлар осилган: оналари, бобо-бибилари, эри билан ўзи, ўғли...

Хотинлар гулкўрпа, чойшабларни чизмакашлардан чиздириб келардилар ва Валяга попоп тиктирардилар. Ўзбек аёлларининг завқини яхши билган Валя ишларини кўнгилларигадайдой бажариб мамнун қиларди уларни.

Ишдан ҳориб келган эри, баъзан: «Шу ҳам ишми, зерикмаганингга ҳайронман. Заводдами, фабрикадами ишлаш минг марта афзал-ку бундан» деб қўярди.

Валя Унсин билан гаплашиб ўтириб, шиғиллатиб ишини тикади. Унсин матога нинадан тўкилаётган ранг-баранг нақшларни мароқ билан кузатади.

— Буюртмаларингиз кўнми, Валя опа?— сўради Унсин кулиб.

— Сарт аёллар қизларига туғилган кунидан бисот йиғадилар-ку, Унсин! Қиз чиқарадиган оналар тугун-ту-

гун иш кўтариб келишарди, бу иил бир оз тортилиб қолди. Замон оғир-да, жоним, халқнинг турмуши кун сайин оғирлашиб кетяпти...

Валя бирдан бошини кўтариб Унсинга боқди, жилмайди:

— Попоп тикишни ўргатайми сенга, азизим? Зеҳнинг баланд, бирпасда ўрганиб оласан.

— Эплай олармиканман, қийин бўлса керак,— деб жавоб берди Унсин.

— Вой, сен-эй, маҳси тикиш бундан осонми?!— кулди Валя.

— Хўп, опажон, баҳордан бошлаб ўргатинг. Ҳунардан унар, дердилар онам раҳматли. Майли, бу ҳунарни ҳам ўрганиб қўяй,— деди Унсин севиниб ва паранжисини қўлтиғига олиб, ичкарига югурди.

— Нима гап, жим бўлиб кетдинг, ишинг кўпми? Энди ўзим хабар оламан, деб турган эдим,— деди Раъно кўришиб, кейин Унсиннинг қаршисига ўтириб сўраша бошлади.— Отанг яхши юрибдиларми? Яхши одамлару, пича ўжарликлари, сергапликлари бор-а?

— Ужарликка ўжарлар, лекин сергапликлари менга ёқади, ўртоқжон, бўлмаса зерикканимдан юрагим тарс ёрилиб кетмасиди?

— Раънонинг ойиси ошхонада нимагадир куйманиб, гивирлаб юарди. Икки қиз танчага суқилиб одатдагидай қизгин суҳбатга берилдилар.

Раъно гапга уста, ранг-баранг сўзлар, нозик рамзларни кетма-кет тизиб, гапни қийиб юборар, қочириқ, учирма гапларни ўринлатиб, суҳбатдошини зумда шошириб қўяр эди. У шеър, ғазал ўқишда ҳам ҳар кимсани йўлда қолдирарди.

Унсин билан Раъно қониқиб, кўнгилларидаги пок ҳисларни, нозик кечинмаларини бир-бирларига очиб, гўё сирли рўёда оққандай ўтирардилар.

Айвонга эрта баҳор офтоби қуйилган, кўк гумбази ажойиб олтин ранг олган, табиатнинг кўнгил губорларини ювадиган гўзал онлари...

— Баҳорнинг дарағи бу,— деди Унсин майин оҳангда осмонга қараб,— қиш қариб қолди...

— Қишдан қитдай бор. Ҳут-ют, сариқ сумалак, аямажиз... Қаторлашиб турибди,— кулимсиради Раъно.

— Ўртоқжон, яхши ғазаллардан ўқи, эшитсам кўнглим гулдай яшнаб кетади.

— Пича сабр қил, бирам қизиқ гапларим бор, эшит,— деди Раъно.

— Нима гап экан, тезроқ гапир,— қистади сабрсизлик билан Унсин.

— Ҳар кун совчи келади, безорлар бўлиб кетдим,— шивирлади Раъно.— Тунов кун ҳовлида ёлғиз қолган эдим, эрмакка жияк чашиб ўтирсам, эшикдан бир дўмбоққина бола кириб келди. «Опажон, шу сизга!» деб бир мактубни қўлимга тутқазди-ю, йўқ бўлди. Ким ёзибди, дейсанми? Ҳа, ану бор-ку, косибнинг ўғли, Миркарим лаванг, шу ёзибди. Жиндак саводи бор, ўлгурнинг хати жуда хушхат. У-чи, жуздонларни жуда пишиқ тикади, ўймакорлаб бежайди. Отасининг кайфи ҳамиша бузуқ, егани шолғом; ўзи ўлардек зиқна, у ёғини сўрама; уйлари қутичадек бежирим, маҳкам-мустаҳкам.— Раъно рўмолини тўғрилаб, сочларини сийпаб қўйди.

— Э-ҳа!— деди Унсин.— Уйи паст маҳаллада, онаси ҳам мўлтонигина, деган эди бувим, балки ўғли яхшидир;— бир кўзини қисиб ҳазиллашди Унсин.

— Эшит, у ёзибди: «Ёнимдан бепарво ўтиб-кетдингиз, мен бўлсам ҳушимдан айрилиб телба қолдим...» ва ҳоказо гаплар. Эсимдан ҳам чиқаёзибди. Ҳа, хатнинг охирида: «Рад этсангиз, ўлимга ҳукм бўлганим... қитмир-қитмир», деб қўйибди. Аввалига кулавериб ўлдим, кейин жаҳлим чиқиб кетдим. Майда-майда қилиб йиртиб ташладим хатини. Кеча кўчада ўзиниям учратдим, бир тугунни қўлтиқлаб олибди, физиллаб бозорга кетяпти. Менга кўзи тушди-ю, телбадек қотди қолди. «Мажнун бўлмай ўла қол», дедим ичимда. Ўзимни кўрмаганга солиб, зинғиллаганимча ўтиб кетдим олдидан. «Вой, азизим, ошиқи беқарорман», деб алжиради; тўхтамадим, кетавердим, орқамдан: «Юринг, бозорга борамиз, қулинг ўргилсин нўхатшўрак еймиз», деб валдираганича қолди. Эси пастнинг — иши паст, дедим ичимда, жуда энсам қотиб кетди,— қошларини чимирди Раъно.

Унсин Раънонинг гапларини кула-кула тинглади. Навбат ўзига келиб алланимани айтмоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаётган эди, эшикдан кириб келаётган Валяни кўриб тўхтади.

— Келинг, Валя опа, танчага ўтиринг, бозиллаб турибди,— уни тўрға таклиф этди Раъно.

— Йўғ-э, танчага ўтиргани кўрқаман. Қишин-ёзин айвонда ўтирасиз, тоза ҳавода, шунинг учун ўзбек қазла-

рининг ёноқлари лоладай бўлар экан-да,— кулди Валя ва танчанинг сиртига ўтириб олди.

Валя ўзбекчани бинойидеккина билса ҳам, Раъно жўрттага, русчани ўрганишга уриниб, билганини русча, билмаганини ўзбекча, қориштириб гапирарди.

— Русия совуқ, Туркистон ўлкаси қишда ҳам шунақа офтобли,— деди айвонда жилваланган қуёшга кўзларининг ишораси билан кўрсатиб Раъно.

— Нимани гаплашиб ўтирибсизлар?— сўради Валя.

— Русларнинг одати яхши, хотин-қизлари хоҳласа уйда ўтиради, хоҳласа кўчани бир айланиб келади. Биз бўлсак, кўчага бесўроқ қадам босишга ҳаддимиз йўқ, ўтирибмиз сандалга тикилиб,— деди лабларини чўччайтириб Раъно.

— Сартнинг закони ёмон,— қизнинг гапини маъқуллади Валя.— Динингиз хотин-қизларни жуда ҳам таҳқирлайди.

— Бизга ҳам ёруғлик кун бормикин?— деди ўксиниб Унсин.

— Ажаб эмас, қизлар, ҳуррият рост бўлса, энди замонлар бошқача бўлади...

Қизлар уйдан-бундан узоқ гаплашишди, орзуларга берилишди. Гап айланиб кийимга тақалди. Қизларнинг яхши кўргани кўш этакли бурма кўйлак. Валя дид билан кийинишнинг сирларини тушунтирди қизларга. Шол, духоба, ҳарир... хил-хил газламалар тўғрисида гапирар, қизлар ҳавас билан тинглаб ўтиришар эди.

— Буларнинг ҳаммаси бойларнинг қизларига. Камбағалнинг шўри қурсин, мана, мени кўринг, кийганим нуқул чит,— деди Унсин.

— Ҳа, бойларнинг қизлари шоҳи-атласга ўралиб юришади, биз бўлсак читга ҳам зўрға етишамиз...— лабини бурди Раъно.— Бисотимда битта-ю битта ипак отган кўйлакким бор,— деди Раъно Валяга қараб,— аммам ҳадя қилган, тикай десам, бузиб қўяманми деб қўрқаман.

— Қани, кўрсат-чи!— ялинди Унсин қизиқиб.

Раъно ичкарига кириб кетди. Валя энди оёқларини танчага узатиб, ўрнашиброқ ўтирди. Ичкаридан даранг-дурунг сандиқ очилгани эшитилди. Раъно кулиб, кўйлаклигини олиб чиқди, авайлаб танча устига қўйди-да, жойига ўтирди.

Валя билан Унсин кўйлакликни ёзиб кўра бошлашди.

— Ёмон эмас, қани энди буни бизларникидақа қилиб

янгича тиктирсанг, жуда сенга ярашади-да. Бу қуёшда товланиб туради, тиктириб берайми, Раъно?

Раъно севиниб, кўйлақликни қўллари билан сийпалаб қўйди.

— Городда таниш машиначим бор, хўп десанг, ўзим бошлаб бораман,— ваъда қилди Валя.

— Бўпти,— кўнди Раъно ва шивирлади,— бироқ ойим билмасин. Чевар хотинниқига чиқамиз, деб тўғри городга жўнаймиз. Ойим билса, қиёмат қилади-я.

Учовлари пиқ-пиқ кулишди, Раъно сақраб туриб, кўйлақликни сандиққа жойлаб чиқди.

Шу пайт эшикдан уст-боши кир-чир Мирвали наққош келиб кирди. Унсин дарров ўрнидан қалқиб салом бераркан, наққош сўраша бошлади:

— Боракалло, қизим, саломатмисиз, ота яхшимилар? Валяхон, қалайсиз?

— Намозгар бўлибди, чиқай, ўзинг ҳам чиқиб тур, Раъно,— деди Унсин паранжисини ёпиниб.

Раъно билан Валя Унсинни эшиккача кузатиб чиқдилар.

III

— Қани, махсум, «Минг бир кеча»дан бир ўқисинлар, кўнгил чигилини ечайлик, ҳу тоқчада,— Шокир ота кўзлари билан имлади.— Косиблардан ялиниб олувдим, йўлингизга кўз тутиб ўтирибман.

Дилкаш махсум индамади, ўрнидан туриб китобни олди-да, оҳиста варақлаб жойига ўтирди:

— Шартим шуки, ота, бугун озроқ ўқиймиз, зарур ишим бор эди,— деди йўталиб.— Ҳай-ҳай-ҳай, «Минг бир кеча» арабларнинг нодир гавҳари, ўлмас, абадий асар! Мисли йўқ ажойиб ҳикоялар бор бунда. Муаллифларнинг услуби гўзал, хаёл денгизи чексиз кенг бўлган, отахон!

— Тўғри айтасиз, махсум, нодирликда тенги йўқ, лекин аёл зоти ҳақида бунда бирмунча камситишлар бор, шунисига ҳайронман,— қих-қих кулди чол.

Махсум китобни тез-тез варақлаб, бир ҳикояни топди.

— Қани эшитинг, отахон, парилар ҳақида бир ажойиб тотли ҳикоя, тинглаанг-чи,— тилсимга кирган каби шавқ билан ўқий бошлади махсум.

Чол ишдан тўхтамади, хаёли, фикри китобда, берилиб завқ билан тинглайди.

— Одамни сеҳрлаб қўяди, махсум, хаёл денгизига фарқ

қилади-я, ҳай-ҳай парилар олами!.. Лекин уятли, беҳаё гаплар кўп...— деди чол бошини тебратиб.

— Ҳа, турмушда ҳам шундай фисқ-фужур гаплар бисёр,— кулди махсум.— Кулгили латифалар ҳам керак, тақсир.

Махсум эҳтирос билан ўқирди, қўлларининг, қошларининг имоси жўр бўларди. Ҳар бир сўзга жон бериб, руҳ бериб ўқирди.

Кўп ўтмади, бир лаҳзанинг ўзида дўконни одам босиб кетди. Ўқишдан хабар топган бир неча кекса, ёш-яланг тўпланиб қолди. Хат-саводи йўқ кишиларда эшитиш иштиёқи зўр бўлади. Улар чурқ этмай, махсумнинг ўқишига қулоқ тутдилар. Ранг, зиё, назокатга ўралган фикрлар, туйғулар, хаёллар... Саройлар, қасрлар, вазирлар, сухсур йиғитлар... зебо, ақли комил, ой чеҳра маликалар, гўзал қизлар... Кийимлари бахмалдан, зардан, бўйин, биллак, бармоқлари гавҳар, лаъл, марваридларга беланган...

Махсум ҳикояни тугатди, қиз ва ҳаммол ҳақидаги бошқа бир ҳикояни бошлади.

— Қани, қани ўқисинлар, ҳангамага ташнамиз,— дейишди тингловчилар бир оғиздан.

— Уҳў, иш катта-ку,— деди махсум атрофига кўз югуртириб. У шунча одам йиғилганидан беҳабар эди. Ўқишни давом эттирди.

Кетма-кет боғланган воқеалар рангли, ажойиб эди. Воқеалар борган сари мураккаблашиб, кенгайиб борарди.

Боядан бери ишдан тўхтаган, анграйиб тинглаб ўтирган уста ҳаяжонда деди:

— Қаранг, қандай хаёлга бой, серзавқ, сеҳрли ҳикоялар. Эшитганман, арабларнинг ривоят-ҳикояларида нозик завқ, чуқур фикр, юксак хаёллар бисёр бўлармиш.

Шўхроқ йиғитлардан бири устага луқма ташлади:

— ... Зар ва ипакка бурканган маликалардан бирининг қўйнига, момиқ тўшагига кириб олсангиз-а, айш-ишратга тобингиз борми, уста?

— Э, жиян, қани келтиринг бир паризодни, шув этиб кўрпасига кирай, йиғитлардан ҳам баттар чирмашиб кетайки...— жавоб берди, сир бой бермай, бир тутам соқолини қайта-қайта силаганча Шокир ота.

Хонада «гур» кулги кўтарилди. Дилкаш махсумнинг силласи қуриди.

— Хайр, дўстлар, энди бизга ижозат, ота!— деди махсум устага боқиб.

— Барака топинг, махсум, зим-зиё кўкраклар жиндай равшан бўлди,— деди миннатдорчилик билдириб уста.

— Тез-тез келиб турсинлар!— деб ўтинишди бошқалар ҳам.

УНИНЧИ БОБ

I

Кенг меҳмонхонада қават-қават атлас кўрпача-ю, момиқ кўш ёстиққа ёнбошлаганича Саидахмадбой ётибди: қаршисига Эшонхон чўкка тушган. Қуюқ фамил чойни эрмак қилиб ўтиришар. Эшонхон бойга ҳамон Зумраднинг таърифини қилар эди.

— Ойдай сулув, париларникидай қомати бор, рақсда ўзингиз биласиз, мисли йўқ! Дукчининг олдига тўрт дафъа бордим, бой ака, алдадим-аврадим, ишқилиб, дукчини кўндирдим-да. Қиз кўнмаган эмиш, зиёни йўқ, қиз деган бир муштипар нарса, кимга тутқизса кетаверади-да, ҳадди борми! Энди бой ака, тўйни жадал бошлаб юборамиз, қолган ишга қор ёғади.

Саидахмадхон ёстиқдан ўзини кўтариб жилмайди, устма-уст бир неча топқир кекирди, кейин деди:

— Қайдам, қиз сулувликка сулув, гурури ҳам баланд бўлса керак. Бироқ бойвуччаларнинг ғалваси дардисар бўлармикан, дейман. Орқаворатдан Зебихоннинг қулоғига чалинганми, кейинги кунларда симобдай эриб кетяпти. Уғиллар ҳам хабар топишганми, тузук рўйхуш беришмайди, зимдан ўшшайиб қўйишади. Катта ўғлим очиқдан очиқ: «Яна уйланадиган бўлсангиз, бошимни олиб чиқиб кетаман», деди шартта юзимга.

Эшонхон аввал ҳайратдан қотиб қолган эди, бир зумдан сўнг секин гапира бошлади:

— Аттанг, бой ака, ишни хўп пухта пиширган эдим, чиппакка чиқишига доғман. Сиз бўшашманг, бойвуччаларингиз ҳам, эркатой ўғилчаларингиз ҳам кўнади, кўнмай иложи қанча. Уғилларингиз ҳали ёш, вақти келганда ўзлари ҳам қўша-қўша хотинни орзу қилиб қолишар. Сиз пайтни қўлдан берманг, вақт ғанимат.

Оғзининг таноби қочган бой, ички ҳаяжонини яширишга тиришиб, бир он сукут қилгач, деди:

— Уйдагилар, қолаверса, маҳалла-кўй раёйига қарши иш тутсам бир карра оғизга тушишим турган гап. Уғил-

ларнинг обрўйига ҳам путур етадим, дейман. Замон но-
зик. Қил устида қалқиб турибди. Яхсиси, Қўқонда уйлан-
ганим маъқулмиди? Тез-тез бориб-келиб тураман, умрим-
нинг кўпи Қўқонда ўтяпти. Шартта шинамгина бир
ҳовлини олардим-қўярдим. Пулга нима топилмайди дей-
сан?— Пиёладаги чойини ҳўплаб давом этди бой.— Қўқон-
да ошналар ҳам кўп...— Бой бир зум сукутга толди.— Бу
ишни пухта ва пинҳон олиб борганимиз маъқулмикан
дейман?— бақрайган кўзларини Эшонхонга қадади бой.

— Хўш-хўш? Муддаоларини очикроқ айтсинлар,— де-
ди айёр кўзларини ўйнатиб Эшонхон.

Саидаҳмадхон, одати бўйича, салмоқ билан пихиллаб
аста гапирди. Ҳеч кимга билдирмай кичик бир ҳовли
топишни, дукчига яхшилаб тушунтиришни, борди-ю, чолни
бунга кўндириб бўлмаса, қиз ошига — зиёфатга, деб қизни
тузоққа илнтириш мумкинлигини тушунтирди. Бойлар-
нинг шундай ишлар қилишини, бир вақт ўзи ҳам бир гўзал
билан неча йил ҳам шундай яшаганини айтиб, қоринни
серкилатиб кулди.

— Мундай ишларнинг давоси ҳам, калити ҳам — пул,—
деди Саидаҳмад мўйлобени бураб.— Пул бўлса — чангал-
да шўрва! Эшонхон жиян, мана мундай ишлар бор жа-
ҳонда.

Кув Эшонхон бойнинг муддаосини дарров фаҳлади:

— Бу ўйлаганингиз ҳам чакки эмас, бой ака, уддаласа
бўлади. Қиз ошига деймизми, ўзга бир йўл топамизми,
хуллас, ўз оёғи билан келтириб қўндирамиз кафтингизга,—
деди у кўзларини ўйнатиб.

— Балли,— деди бой енгил тортиб,— Қўқондан ши-
рингина бир ҳовли топ, иложи бўлса шинам бир боғча
бўлсин. Пулидан қўрқма, ҳамма ишни махфий бажар. Қиз
хоҳласа қолар, хоҳламаса кейин кетаверади, кўрамиз-да...—
Бой, кўнглидан бир гап ўтиб, жилмайди.— Раҳматли па-
даримиз мулкни жуда яхши кўрар эдилар, пул билан, тад-
бир билан, ўрни келганда ёқалашиб бўлса ҳам, кўз тиккан
ерларини қўлга киритмай қўймасдилар. Ҳовли ҳам мулк.
Яхши-ёмон кунларда керак бўлиб қолади. Яхши-яхши му-
сулмонни, русми жувонлар бўладик, олифта, шўх, дил-
дор... Ҳозирча ишратга яраб турар.

Эшонхон хандон ташлади. У бой билан бундай мавзу-
ларда суҳбат қилишни севарди, хурсанд эди ҳозир.

— Хўп, жоним фидо сизга, бой ака, шарқираб оқиб
турган суви бор, беҳиштнинг бир бурчагидай шинамгина

боғча топайки, ҳузур қилинг. Башарти пулни аямасангиз, барча иш жойида бўлади. Маслаҳатимга юрсангиз, даставвал бир оқсоч топамиз, таомларга моҳир, пазанда аёл бўлсин, муомалани биладиган, озода бўлсин. Ана ўшанда амирнинг ҳарами деяверинг боғингизни: ҳамма ёқ бежоглик. Ҳадеганда кабобу манти-ю, гўштқуйдилар келиб турса. Кўнглингиз тўқ бўлсин, бой ота, ўзим дўндириб юбораман бу ишларни,— деди Эшонхон даҳанини йиғиштириб оломай.

— Маъқул, гапингда маъни бор,— деди бой тиззаларини уқалаб.— Тўғри айтасан, оқсоч жуда зарур. Қирқ-эллик ёшлардаги тил-жағи йўқ, чаққонгина бир аёлни топ, қимир этмай ўтирадиган бўлсин. Қоровул ҳам керак-да, ахир. Тилига қулф солиб қўямиз, сидқидил хизмат қилса, хафа қилиб қўймасмиз.

Эшонхон қих-қих кулди, уқдим, дегандек боши билан имо қилди, кейин деди:

— Қайдам, гоят нозик иш, бой ака, дукчигаям жабро бўлади-да, қизга ҳам...

Бой асабий тусда бир хўмрайди:

— Айнадинг, тентак, майли, амримизга мунтазир фидойи йиғитларимиз кўп, лаҳзада ҳар на юмуш бўлса қотириб ташлашади.

Эшонхон оқариб кетди, тили бир зум гўлдираб қолган эди, базўр ўзини ростлаб олди:

— Бой ака, тузингизга нонкўрлик қилмайман. Отамсиз, ваалиеъматимсиз, мени одам қилган ҳам ўзингиз, ўлаўлуғунимча остонангизда қулман. Амр этинг, қизни дўндириб қўлингизга қўндираман.

Бойнинг айёр кўзлари қисилди:

— Пўписа қилдик-да, хафа бўлма.

Эшонхоннинг яна чеҳраси ёришиб кетди.

— Қуллуқ, жаноблари, қуллуқ,— деди таъзимга эгилиб.

Бой тилла занжирли соатни киссасидан суғурди:

— Олти бўлибди-ку, хўп эзмаланибмиз, Эшон, меҳмонлар келади, хизматчиларга айт, жой тайёр қилишсин.

— Хўп, бой ака,— деди Эшонхон ва меҳмонхонадан отилиб чиқиб кетди.

II

Меҳмонлар соат саккизларда йигила бошладилар. Аксарият, ўн-ўн икки киши жадидлар бўлиб, булар меҳмон-

хонанинг қуйроғидан жой олдилар. Тўрда, орқаларига қўйилган момиқ ёстиқларга суюниб, гавдалари юмалоқ, гўштдор бир неча атоқли бойлар терилган эди. Салласини силлиқ ўраган, соқоли мошкичири, янги мовут тўн ва амиркон маҳсиларда базвоз Муҳаммадмансур, унинг ўнг ёнида дегрезлик машҳур аттор Тошпўлат. У соддароқ, қўполроқ кийинган, бақбақаси қўш қават осилган, кенг ягринли, митти кўзлари айёр, калта тўрва соқолли, олтмиш ёшлардаги киши. Унинг ёнида жадидларнинг мўътабари Анвархон қори ўтирар эди. Қори билан ёнма-ён ўтирган киши — машҳур адвокат Абдуллаҳўжа. У Москвада таҳсил кўриб, биринчи бўлиб олий маълумот олиб келганлардан; пакана, тўлароқ, олифта кийинган, юзлари жиддий, ифодали, ақлли одам. Адвокатдан қуйроқда, биринчи дафъа янги мактаб очган Масъудхон ўтирибди. У қотмадан келган, ўрта бўй одам, кенг пешанали, мулойим чеҳрасига қора мўйлов жуда ярашган, содда кийинган, ўттиз беш ёшлардаги киши. Унинг ёнида, ўрта ҳол бойваччалар орасида энг илғори, зиёлиси, қоп-қора кўзлари учқунли, йигирма беш ёшлардаги барваста йигит. У нотик, ҳазилга уста, русчани яхши биладиган, тузуккина маълумотли Жалилхон эди. Бошқалари, Муҳаммадмансур бойнинг чап қўлида ўтирганлар — Тошкентда машҳур бойлар, катта ерсув эгалари, бойваччалар, бир неча жадидлар...

Улфатлар қизгин суҳбатга киришиб кетдилар.

Дастурхон башанг: иссиқ нон, патир, хилма-хил пишириқлар, қазии-қарта, яхна гўшт, турли ширин нозу неъматларга тўла. Пойгакда оқ рух самовар шақиллаб қайнаб турибди. Самовар ёнида чўкка тушган Эшонхон ҳалим вазиятда, тавозе билан, бир қўли кўксига, меҳмонларга дам-бадам чой узатади. У тез-тез бойга термилади, унинг имоли қисқа буйруқларига мунтазир. Мана, бойнинг «Норин тийёрми?» дея шивирлаши билан, «Хўп бўлади, жаноб!» деди-ю, учиб чиқиб кетди.

— Жаноблар ижозат берсалар, икки оғиз гап бор эди,— мурожаат этди меҳмонларга ўзига хос енгил табасум билан Анвархон қори.

— Марҳамат, марҳамат, жаноб қори,— деди дарҳол уй соҳиби.

— Бугунги диққатга сазовор муҳим воқеа Петроградда Муваққат ҳукуматнинг барпо бўлганидир. Олий табақали зотлардан бўлмиш князь Львов, Ручков, Родзянко, Керенский ва бошқалар ҳукумат аъзоларидир.

— Үзимизнинг тошкентлик Керенский, машҳур адвокат, ўткир нотик,— шивирлади Абдуллахўжа Масъудхонга энгашиб.

— Ҳа-ҳа, биламан, ҳамшаҳаримиз-да, ҳовлиси Гоголь кўчасида,— деди астагина Масъудхон.

Қар Абдуллахўжа қўлини қулоғига қўйиб Масъудхонга энгашди, лекин эшитолмади. Масъудхон кулимсиради, фақат такрор гапирмади.

— Аҳволи замон чакки эмас,— сўзида вазмин давом этди Анвар қори.— Муваққат ҳукумат ҳарбни давом эттирмақда, қурол-аслаҳанинг гамини емоқда. Барча сармом аҳли, барча боёнлар мустабидлик сиқигидан қутулиб, мамлакатнинг идорасини ўз қўлига олди. Дарҳақиқат, бу буюк инқилоб. Туркистон ўлкаси қавмлари ҳануз зулматда, бугунги бизнинг муқаддас бурчимиз, жаноблар, халқни ғафлатдан қутқариш, маърифатга бошлаш. Бу гоят оғир, албатта.

— Тўғри-тўғри, барчамиз ғафлат балчиғига ботганимиз, аввало замонга мувофиқ мактаб тартиб этмоқ шарт. Боёнларимиз ўз зиммаларига олсинлар бу бурчни,— деди Масъудхон.

Жадидларнинг бир нечаси бир оғиздан маъқулладилар.

— Ҳақиқатни сўзладилар, қори афанди, ўзлари ўрناق бўлсалар.

Қори аччиқ чойни шошмасдан бир-икки ҳўплади, кейин деди:

— Жаноблар, зиёлилар, боёнлар, зангинлар барча савдо аҳли билан бирликда, иттифоқлик билан, бир-биримизга кўмакдош бўлиб, бир ташкилот тузсак.— Қори ўтирганларга бир-бир назар ташлаб олгач, тагин сўзда давом этди:— Бунинг айни вақти-соати келди, фурсатни қўлдан бермаслик, ҳушёрлик даркор. Башарти, ислом байроғи соясида улуг вазифалар, тадбирлар, режаларни олдимизга қалаштириб, шижоат ва виждон билан, ватанимизга муҳаббат билан ижтиҳод қилсак, шояд шону шараф билан мақсадга етурмиз. Азиз дўстларим, биз турк авлодимиз, Туркистоннинг тарихида бизнинг шону шарафимиз юксак бўлган. Халқни маърифат томон бошламоқ бизнинг бурчимиз. Иншоолло мушуқларимиз осон бўлгай. Жаноблар, русларда «Совет» ташкилоти бор, менимча, биз ташкилотимизга «Шўро», ёхуд «Ислом байроғи», ё эса «Шўройи исломия» дея ном берсак чакки бўлмас. Ихтиёр сизларда, айта беринг-чи, фикрларингизни билсак.

Мажлис аҳли чуқур сукутда қулоқ солар, баъзилар қаттиқ ҳаяжонда эди. Кўпчилик «Шўройи ислом»ни маъқул кўрди.

— Кўп яхши, «Шўройи исломия» чуқур мазмунли, қавмларимизнинг айни муддаоси бўлғай,— деди қатъият билан Анвархон.— Тошкентда бу ташкилотнинг маркази бўлиб, ўзга шаҳарлар ва мавзеларда шўьбаларини туза-жакмиз.

— Офарин, қори афанди,— деди шавқланиб, ёниб Жалилхон.— Бутун ўлка бўйлаб бу ташкилот шўьбаларини сгдириб ташлагаймиз. На қилсинки, халқимиз асрлар бўйи разолатда қолмиш, биз шу халқимизнинг ожиз кўзларига равшанлик келтирайлик. Мақсадимизга фақат бирлик, иноқлик билан етурмиз, ўзга икир-чикир масалалар билан фикрларимизни чалғитмайлик.

— Жаноблар!— деди минғирлаб пахтафуруш Мирҳожбой.— Албатта бу ташкилотни уламо ҳазратлари раҳбарлигида барпо этиш зарур, ҳушёр бўлайлик, ислом йўлидан чекилмайлик.

Абдуллахўжа бир-икки дафъа йўталиб олди, кейин у, Петроград воқеалари, князлар, графлар ҳақида, Муваққат ҳукумат хусусида гапирди ва деди:

— Муҳтарам Анвархон қори бу масалани кўп чуқур таҳлил қилиб, ўзларининг ёрқин фикрларини баён қилдилар. «Шўройи исломия» номи бизнинг бутун орзуларимизга муносибдир, ғоят ўринлидир. Қонунга мувофиқ, бир ташкилот барпо этилажак бўлса, албатта, авом билан ва авомнинг улуғлари, яъни уламо ҳазратлар, обрўли боёнлар раҳбарлигида таъсис мажлиси ўтказилур, расмий эълон этилур; ташкилот шундай туғилур, жаноблар! Шунинг билан бирга, ташкилотнинг ҳайъати сайланур, ана ундан кейин бутун иш ҳайъат қўлида бўлажак. Албатта, ҳайъат таркибида энг эътиборли, бообрў, вазифашунос шахслар бўлмоғи лозимдир.

Мажлис аҳли Абдуллахўжанинг айтганларини маъқуллаб, бошларини тебратдилар.

— Жаноб қори,— деди пихиллаб Саидаҳмадхон.— «Шўройи исломия»нинг ташкили сизнинг зиммангизда бўлса. Маъқулми, жаноблар?— меҳмонларга мурожаат этди бой.

— Балли жаноб, барчамизнинг муддаомиз шу,— деди Муҳаммадмансур баззоз қорига.— Вазифашунос, интизомкор киши — сиз жанобларининг ўзларидир. Уламо сизни севади, ҳурмат этади.

Анвархон қори назокат билан қуллуқ қилди.

Шу тобда икки хизматкор катта хитой лаганларда серқази, сергўшт норин олиб кирдилар, кейин Эшонхоннинг идорасида катта-катта жонон косаларда мурч билан ўлдирилган пиёзли ҳўл норин тортилди.

Суҳбат тўсатдан кесилган эди.

— Қани, дўстларим, суҳбат қочмайди, таом совимасин,— деди Саидахмадхон меҳмонларни норинга даъват этиб.

Меҳмонлар бир-бирларига: «Олсинлар, олсинлар» дея мулозамат қила-қила норинхўрликни бошлаб юбордилар.

Лаззатли таом меҳмонларнинг кайфини кўтарган эди. Меҳмонлар ҳазил-ҳузул қилишиб, иштаҳа билан ҳўп едилар.

— Бай-бай-бай, кўп лаззатли норин бўпти, мунақасини олам асло кўрмаган,— деди кекириб меҳмонларнинг бири.

Нориннинг устидан биров фамил, биров кўк чой ичгач, пихиллашиб, кекиришиб, момик ёстиқларга ёнбошладилар.

Остонада шоир Ғарибий пайдо бўлди.

— Э-э, келсинлар, муҳтарам шоир,— деди Саидахмадхон ва кулимсираб ёстиқдан қаддини сал кўтарди.

Икки қўли кўксида шоир меҳмонларга таъзим қилди:

— Ассалому алайкум, кўрганимиз — кўришганимиз.

Шоир қуйига чўкка тушишни мўлжаллаган эди, лекин ўрнидан ирғиб туриб, ўзининг ёнига тортқилаган Жалилхонга қаршилик қилолмади, ўтиб унинг ёнига ўтирди.

— Афсуски, бир зарурият йўлимга сад чекканидан кечикдим. Жаноблар, кечиргайлар,— деди шоир назокат билан жойлашиб ўтиргач, сўнг давом этди:— Заволли Туркистон ўлкасида озодлик қуёши ярқиради, камина кўп мамнун ва умидвордирки, маърифат-санъат қуёши ҳам биз каби мазлум халқлар бошида порлагай. Озоди ободи аст!¹ Бу ҳақ сўздир...

Ҳаёти машаққат ва мусибат билан тўла бўлган шоир Ғарибий аксарият ишқий ғазаллар битса-да, маърифат, илм ҳақида ҳам кўп қайғура ва ёзар эди.

Эшонхон катта косага тепалаб сузилган шўрвали норинни икки қўллаб меҳмонга тутди:

— Марҳамат, тақсир!

¹ Форсча-тожикча: Озодлик ободлик келтиради.

— Шоир, қани олсинлар, таомни зориқтирмагайлар!— деди Саидахмад меҳмондўстлик билан.

— Мажлисни давом эттирайлик, шоиримизнинг ҳам қулоқлари очиқ, норинни ошаб туриб, суҳбатимизда иштирок этаверсинлар,— деди кулимсираб Анвархон қори.

— Хўп, тақсирим, хўп,— норинга қўлини солиб, бошини тебратиб маъқуллади Ғарибий ва жилмайди:— Уштурки қоҳ меҳоҳад — гардан дароз мекунад.²

Меҳмонлар кулиб юбордилар.

Масъудхон илм-маърифат устида ҳаддан ташқари эзмалик билан сўзга киришди, халқни тарбия қилиш, ёш авлодга хос одоб-ахлоқ ҳақида узоқ гапирди.

— Оллоҳи таоло инсонларни истеъдодли, қобилиятли, яхши-ёмонни, фойда ила зарарни, оқ ила қорани фарқ қиладиган этиб яратган. Аммо инсондаги бу қобилият бир жавоҳирки, уни камолотга еткурмакчун тарбия лозим. Агар инсон гўзал тарбияга мушарраф бўлса, бутун умр бахтиёр бўлғуси, агар бузуқ одатларга ўрганса, ахлоқсиз, номуссиз, танбал, инсонлик турқини йўқотган махлуқ, оллодан қўрқмайдиган, шариатни ҳамиша оёқ ости қиладиган бўлур. Астағфирулло, ундай кимсалар у дунёда ҳам яхшилик кўрмагайлар, жаҳаннам уларнинг абдий макони бўлур.

Туғиб ташлов ила бўлмас, бола бўлгай бало сизга.

Вужуди тарбият топса, бўлур у раҳнамо сизга.

Масъудхон, калта соқолини сийпаб, даврадагиларни кўздан кечирди.

— Агар фикр яхши тарбият топса, ханжару олмосдан бўлур ўткур,— деди Ғарибий қўлларини сочиққа артиб.

Мажлис аҳли: «Тўғри-тўғри!» дея бошларини лиқиллатди.

Масъудхон вазминлик билан яна сўзда давом этди:

— Илм, фан ва фикр олами ниҳоят кенг ва чуқур. Ахлоқ ҳуснияни айниқса ёш авлодимизга ўргатмоқ бизга ҳам фарз, ҳам вожиб. Энг мўътабар одамлар яхши хулқ эгаларидирлар. Минг чандон афсуски, боёнларимиз ахлоқ ҳуснияга эътибор қилмайдилар. Умуман, савдо аҳли маърифатга бепарво.

¹ Форсча-тожикча: Туяга овқат керак бўлса, бўйинни чўзади.

— Офарин!— деди Анвархон.— Кўнглимиздагини айтдингиз, илм-маърифат ҳамиша ақл билан йўлдошдир.

Масъудхон тагин гапга тушди, «Шўройи исломия»нинг ташкилий вазифаларига тақади сўзни:

— Уламолар, ўз боёнларимиз ҳам рус бойлари Муваққат ҳукумат билан иттифоқликда, ҳамкорликда иш тутмоқлари зарурдир,— деди.

Мажлис аҳли Масъудхоннинг айтганларини маъқуллагач, турли масалалар, айниқса, моддий масала хусусида музокаралар, тортишувлар қизиб кетди.

Саидахмадхон лоқайдлик ва ғурур билан деди:

— Кўрамиз-да, ҳозир баҳснинг ҳожати йўқ, боёнларимиз қараб турмас ахир, бу ҳақда бафуржа гаплашармиз.

Қори ва зиёлилар юзларида норозилик ифодаси кўринди, лекин индамадилар.

— Ечиб олиш лозим бўлган яна бир жузъий масала бор эди.

— Ташкилотимизга мувофиқ, яхши бир бино керак,— деди ўриндан бир қўзғалиб олгач, Жалилхон.— Кейин стол, ўриндиқлар, жавон, умуман, жиҳоз керак-да, қуруқ ўзи бўлаверадими?

Тутилиб-тутилиб минғирлади Тошпўлатбой:

— Бино, ҳовли обдан зарур, ўринли гапирди инимиз Жалилбойвачча,— узун кекириб яна давом этди:— Иккимизнинг зиммамизга тушади бу масала,— деди Саидахмадхонга қараб,— ўйлашиб, бамаслаҳат зангинларнинг ҳамёнига бир-бир қўл соламиз, оқча йиғамиз. Оқча бўлса, бино топишнинг мушкуллиги йўқ.

Сухбат ярим тунга қадар давом этди. Бу орада палов ҳам ейилди, неча топқир чой ҳам ичилди. Шоир Ғарибий чўнтагидан таҳланган бир варақ қозони қайта-қайта чиқариб, бир-икки янги шеърларини ўқиди. Меҳмонлар «Балли», «Офарин!» каби олқишлар билан тингладилар. Ғарибий илм-маърифат, нодонлик, гофиллик ҳақида ёзган эди.

Меҳмонлар ўринларидан қўзғалишиб, хайр-маъзур билан тарқалдилар.

III

Саидахмадхон иккинчи хонага ўтди. Жиғилдони қайнаганидан бетоқатланиб, ўзини ёстиққа ташлади, бир чойнак хўк чойни ҳам бўшатди. Аҳволи яхшиланмагач, қичқирди:

— Хап дору келтир, ҳой!

— Лаббай, тақсир?— сўради остонада пайдо бўлган Эшонхон.

— Жавонни оч, асил дори, деб мақтаб берган эди ҳинд табиб, қани, кўрайлик-чи.

Эшонхон дорини дарров топиб, бир пиёла сув билан бойга тутди.

— Асил дорига ўхшайди, ҳидидан биялпман. Жигилдо-нингиз қайнаши нориндан, хўжайин, ҳечқиси йўқ, ўтиб кетади.

Дорини ютиб, қулт-қулт сув ичгач, бой чўзилди:

— Ҳовлига кир, ташқари ҳовлида ётиб қолдилар де,— деди кекириб.

Эшонхон ичкари ҳовли эшигининг ҳалқасини оҳиста шиқирлатди, қаршисида пайдо бўлган оқсочга деди:

— Бой акам ташқарида ётиб қолдилар, бир оз товлари бўлмай турибди, янгалар хавотир олишмасин.

— Ҳа, меъдаси бузилгандир,— деди оқсоч энсаси қо-тиб.— Овқатни орқа-олдинга қарамай ёйди-да, бой акан-гиз. Нафсини тиймайди.

Эшонхоннинг дарди бўлак. Оқсочни туртиб қўйди ва шивирлади:

— Эрга тег, оппоқ қиз, юрасанми оқсочликда, ўзим олардиму, ҳамён қуруқ-да.

Оқсоч қўлидаги чироқни баландроқ кўтариб, Эшонхон-нинг юзига тутди:

— Ҳа, туллак, ола қарғага ўхшаб ҳамиша кўзинг аланг-жалаңг, шунча пул топсанг ҳам, лабингни ялаб ту-раверасан. Ташвишим сенга тушмай қўя қолсин. Тегсам ҳам сендақа ялақига тегмайман.

Оқсоч эшикни таққа ёпиб, занжир солди.

Гаранг бўлиб қолган Эшонхон бир-бир босиб, ғарибона ҳужрасига кирди, токчадаги чироқни ёқиб, ўзини ёстиққа ташлади, хомуш хаёлга толди...

Эндигина йигирма беш-йигирма олтига кирган Эшонхон шу дамда ёшини яшаб бўлган кексалардек ҳис этди ўзини. Уйга толди... Бой пишиқ одам, бир тийинни чакки томизмайди. Бу алдаб-авраб унча-мунча тортади, лекин бой ўлгудай қурумсоқ. Ҳали завод, ҳали дўкон, ҳали боғ ўртасида бўзчининг моксидек қатнагани қатнаган. Яна меҳмон кутишини айтмайсизми, ёлғиз бошида шунча ғав-го. Саккиз йил бўлибди шу эшикда. Пахтачилик савдоси яхши ҳунар. Ун-ўн беш йил сабр қилса, ўзи ҳам бир мустақил иш бошлаб юборар. Бир кун эмас, бир кун унинг

толе юлдузи ҳам чақнаб қолар. Онаси бояқиш: «Қачон бир бошинг икки бўлади? Мен ҳам бу дунёнинг ташвишидан тинчиб, кўз юмсам», дегани деган. Ҳар ишнинг боши пул. Пул бўлса — чангалда шўрва, ҳар қандай хонадоннинг қизига қўли етадиган бўларди...

Эшонхон узоқ ҳаёл сурди. Бетинч қиладиган, ташвишга соладиган режалари, ўйлари кўп эди. Ниҳоят, у папирос олиб тутатди. Тор ҳужрасида ҳалқа-ҳалқа тутун бурқитиб у ёқдан-бу ёққа юрди. Тез-тез туйнук-дарча олдига бориб, ташқарига қулоқ солиб қўярди. Папиросини зарда билан ўчириб, энди ўрин солмоқчи бўлиб турганида, енгил оёқ товуши эшитилди ва ўша заҳоти дераза аста чертилди.

— Эшигингизни илмасангиз нима бўларкан!— деди Зеби Эшонхон эшикни очиб, уни ҳужрага олган ҳамон.

Урта бўйли, тикмачоқдай, оппоқ Зебихонга устидаги янги пушти товар кўйлак жуда ярашган эди. Пешанасига қора товар дуррани ноз ила танғиган, катта шол рўмолга бурканган эди.

— Чироғингизнинг пилигини пасайтиринг...— деди Зебихон паст овоз билан.

Зебихонни бундай ҳолатда сира кўрмаган Эшонхон довираб, пилигини пасайтираман деб чироқни ўчириб қўйди. Ҳужрадаги якка ўриндиққа Зеби ўтириб олган эди. Эшонхон нафасини ростлагандан кейин дераза олдига ташланган кўрпача устига ўтирди.

— Бой отангиз бўкиб қолган бўлса керак!— деди истеҳзоли оҳангда Зеби қошларини чимириб.

Зебининг кайфиятини пайқаб ололмай турган Эшонхон қихиллаб кулди:

— Бой ота Ҳиндистондан келган хап дорини ичдилару, дарҳол дев уйқусига кетдилар. Сизга не бўлди, икки ҳафтадан буён фақирингизни зориқтириб қўйдингиз?

Зебихоннинг маъюс кўзларида ишва жилваланди.

— Келмасам, аҳволимдан ўзингиз хабар олай ҳам демайсиз. Отамникига бориб келдим. Эшитгандирсиз, отам бояқиш синди! Шу-шу уйга чўкди, ваҳима бўлиб қолган,— узун уҳ тортди Зеби.— Бой отангиз ўлгурнинг парвойига ҳам келмайди. Дадамнинг беҳиштдай қанақа боғи бор эди, ўзингиз ҳам кўргансиз. Узуму олма, ноку нашвати... ҳаммаси энди ҳосилга кирган. Отам шу боғимизни сотаман, деяпти. Дилига чироқ ёқса ёримайди шу кунда. Бир кўйлак эт бўлиб юрадиган онам шўрлик ҳам куявериб, бир

ховуч суяк бўлибди қолибди. Гап шунақа, Эшонхон ака, дард кўп, ҳамдард йўқ.

Зебихон дилгир ҳолда қўлини чаккасига қўйиб, жим қолди. Эшонхон нима дейишини, уни қандай юпатишни ўйларди.

— Жуда ёмон иш бўлибди. Отангиз жуда танги бойлардан эдилар. Давлатни аямай совурганлар-да. Балки қарзлари кўпдир, қайдам... Дўкандор аҳли ниҳоят пишиқ бўлиши керак, мутлоқ насияга мол олмаслиги зарур. Насиянинг оти қурсин, оти ҳам ёмон, оқибати ҳам.

— Рост айтасиз, қандай донғи кетган катта дўкандор эди отам, эшигимиздан бир лаҳза одам аримас эди. Қаердан келди бу фалокат, ақлим ҳайрон.

Эшонхон Зебининг маънос кўзларига тикилиб, икки тиззасини кафтлари орасига олганича жим ўтирарди.

— Ҳа, бу бир фалокат. Бироқ куйишнинг сира фойдаси йўқ. Ҳар бандаи мўминни яратганнинг ўзи ёрлақасин.— Зебихон узоқ сукутда ўтиргач, бошини кўтариб узун бир оҳ тортди.—Отам ҳам майли-ю, ҳаммадан ҳам икки укамга ачинаман. Бири ўнда, бири еттида. Иккаласи ҳам ҳали жуда ёш. Ҳозир эски қўр-қутдан бор, лекин ётиб еганга тоғ чидамайди. Отам шўрлик телбалардай эрта-ю кеч наша чекади, одамгарчиликдан чиққани шу-да... Ҳовлимиз жудаёам хароб, билмадим, охири не бўлар экан.

Зебининг кўзларидан дув ётиб ёш тўкилди. Эшонхон шошиб, камзулининг чўнтагига қўл солди. Сўнг Зебининг кўкрак чўнтагидан кўриниб турган рўмолчасини олиб ёшини артди.

— Тақдир дейдилар бунди, Зебихон, толе ва иқбол қуши отангизнинг бошларига яна қўнса ажаб эмас.— Сўнг қўшиб қўйди:—Отангизга жиндай ёрдам керак эди... Бой отанинг омади юришган ҳозир. Пахта нуқул олтин бўлиб ёғилляпти, бай-бай-бай, қани шу давлат менда бўлса...

— Ҳа, бой битиб кетяпти, бироқ бизга нима нафи бор?—деди Зеби энсаси қотиб.

— Нега нафи бўлмасин, азизим? Бойга йиғлаб-ёлвориб кўринг-чи, зора кўнгли юмшаса, мурувват қўлини чўзиб, суяб юборса.

Боядан бери мотамсаро ўтирган Зеби аста кулиб қўйди. Бу билан у анча енгил тортгандай бўлди. Сочларини силаб дуррасини тўғрилади, кўзларидаги намни артди.

— Рост айтасиз, ўзим ҳам кўнглимга тугиб қўйган эдим буни, Эшонхон ака. Кези келганда сиз ҳам айтиб туринг, зора қурумсоқнинг кўнглига худо раҳм солса... Сизнинг гапингизга киради-ку валинеъматингиз, ораларингиздан қил ўтмайди, нимасини яширасиз,—кинояли кулди.

Эшонхоннинг ранги қув ўчган эди... «Ҳамма сирдан хабардор кўринади», дея кўнглидан ўтказди. Хомуш у бурчакдан-бу бурчакка юра бошлади.

— Зебихон, мен гапирсам бўлмас, сизнинг йўригингиз бошқа. Гапга чечансиз, жоним, яна бойнинг тилини яхши биласиз... суюкли хотинисиз... Мен бўлсам тобе бир одамман. «Сенга бу ишнинг нима дахли бор?» деб қолса, нима дейман? Йўқ, жоним, эҳтиётлик шартдир...— оҳиста эркалаб Зебининг бошидан ўпди у.

— Қўйинг, шу топда кўнглимга ҳеч нарса сирмай турибди,—деди Зеби елкасидаги рўмолини тузатиб.

— Ноз-истигно, ғам-андуҳ олиб чиққан эканлар-да бизга.—Эшонхон қўярда-қўймай Зебини кўрпачага ўтказди. Сирғалиб тушган рўмолини авайлаб елкасига ёпди.—Зебихоним, дунё шундай, вафоси йўқ, кўнгилинг ороми фақат айшу ишратда. Келинг, унутайлик бу ташвишларни, инсоннинг умри жуда қисқа. Ғам-андуҳ айниқса тез қарилади инсонни...

Эшонхон Зебининг қўша-қўша узук, билагузук ярақлаб турган момиқ қўлларини ўпиб, белидан қучди.

— Қўйинг-э, суюқлик қилманг, шу топда юрагим тарс ёрилиб кетай деяпти,—деди Зебихон ва бир оз нари сурилди.

Кўнгли хираланган Эшонхон папиросга зўр берди.

Зебихоннинг ҳамон ҳасратидан чанг чиқарди.

— Етти йил бўлади шу даргоҳга қадам босганимга. Лаззатини ҳам тотдим, заҳар-заққумини ҳам. Лекин бир фарзанд кўрмадим, шунга доғман... Бойнинг бу билан иши йўқ. Мен туғмасам, катта хотини тугиб берган. Ер ютгурларнинг биттаси ҳам ёқимтойгина эмас, бири биридан бедаво. Айниқса Отабеги жуда қўрс, бузуқ, ўсалки! Бетинг қурғурни кўришга тоқатим йўқ. Хотинининг дарров бўйда бўла қолибди. Билмадим, мен бечорага худо нега фарзанд ато қилмайди?! Онам шўрлик кўрсатмаган на дўхтир, на табиб қолди. Бир ўрис дўхтир: «Туғасан, ғам ема», деган эди. Ишқилиб, юрагимни бир парча чўғ ҳамиша ёндириб ётади-да...

Зеби яна сукутга толди. Ҳомуш ўтирарди. Эшонхон унга ачингандай сохта ғамхўрлик кўрсатди:

— Ноумид шайтон, дейдилар, оппоғим, ноумид бўлманг. Донғи тўрт даҳага кетган бир афғон табиб бормиш. Дарак солиб кўрай-чи. Кейин сизга тайинини айтарман. Бойнинг давлати катта. Бироқ меросхўрлари ҳам кўп. Сиз икки қўлингизни бурнингизга тиқиб қолаверасизми? Йўқ, ётиб қолгунча отиб қол, деганлар, сиз ҳам ҳаракатингизни қилинг...

— Ҳа, дардим ичимда. Кундошим амал-памал қилмадим деган гумоним ҳам бор. Кундошлик— кўнгил ғашлик экан, Эшонхон ака. Майли, ўша табибни дараклаб кўринг, албатта бораман.

Зебикон руҳан енгиллашгандай сизди ўзини, эркаланиб, Эшонхоннинг елкасига бошини қўйган эди, у секин қучиб, ёстиққа тортди...

УН БИРИНЧИ БОБ

I

Зумрад тўкилиб турган пастаккина эски уйнинг энсизгина айвончасида ўртоғи Гуласал билан иш тикиб, гоҳ кулишиб, гоҳ жиддий сўзлашиб ўтирарди.

Кўкламнинг энг кўркам чоғи. Айвон офтоб. Ҳовли чиннидай тоза. Момосулув хола ҳовлини қиртишлагани қиртишлаган.

Чети жарликка туташган бу кичкина ҳовли дарахтларга лиқ тўла. Дукчи бўйрадай бўш жой кўрса, дарров бир новда кўчат топиб тиқиб қўяди. Ҳозир нафис гулларга бурканган бу дарахтларнинг ҳар бири гўё бир муаззам гулдаста каби, қуёшда кўркам чақнаган.

Тепаликдан оқиб тушадиган бир ариқ сув шаддираб шу ҳовли орқали ўтиб жарга қуюлади.

Момосулув хола ошхонада бўз энглик тутиб тандирдан жазиллаган зогора нон узмоқда эди. Қимматчилик бу оилада ҳар дақиқа ўзини кўрсатиб туради. Зогора нон, буғдой гўжа, қора шўрва тангликнинг биринчи белгилари.

— Уруш қурсин, бошга битган бало бўлди,—деди Зумрад ўртоғига.

Хафақон ўтирган Гуласал бўшашибгина қатим тортарди, узун тин олиб, хўрсиниб қўйди.

— Ёлғизгина акам мардикорликка жўнади. Мўмин-қобил, меҳнатқаш, зеҳни баланд йигит эди; ҳар нарсанинг уддасидан чиқадиган эпчилгина эди. Акам кетди-ю, уйимиз ҳувиллаб қолди... Мана энди... на хат бор, на хабар...

— Хафа бўлма, ўртоқжон, отам ҳар куни бозордан бир янги гап топиб келади. Некалай золим тахтдан тушди, энди мардикорликка кетган йигитларимиз яқинда қайтиб келади, деган миш-мишлар бор,—деди Зумрад ўртоғини юпатиб.

— Айтганинг келсин, ўртоқжон,—деди Гуласал бир оз енгил тортиб. Отасининг рус ишчилари, мастеровойларидан топган гапларини ҳар кун уйга йиғиб келишини ҳикоя қила кетди.—Пиёнбозорда трамвайнинг изини тозалаб юриб, отам кўп гапларни эшитади. «Спасибо», «харашо», «чорт вазми», яна алланимабало сўкишларни ҳам ўрганиб олибди. Дадам бояқишни тирикчилик ташвиши, ғами эзиб ташлади. Маҳалламизнинг имоми ўлгур дадамга: «Намоз ўқи, чулчут, кофир бўлиб кетяпсан-ку, охиратда азобини тортасан: вужудингни гуноҳга ботирма!» деб ҳар кун сўкармиш. Отам ҳам бўш келмас экан: «Саҳарда ишга жўнасам, оқшом кир-яғир, ҳориб қайтсам, худонинг ўзи кечирар, тақсир», деркан. «Мана, сиз озода, кийим-бошингиз ярқирайди, шошмасдан бир-бир босиб юрасиз, обрў катта, имом деб барча қўл қовуштиради. Яна оқчани хазондай супуриб ўтирибсизу ўлгудай хасис, қурумсоқсиз, чўзинг пулдан», деб ҳазиллашар эмиш. Имом жаҳдан қизариб: «Сенга худонинг ўзи бас келмаса, бандаси бас келолмайди!» деб ўтиб кетаркан. Отам бояқиш бизни қоқила-суқила зўрға боқяпти-да, ўртоқжон,—деди Гуласал хомуш ҳолда.

— Ҳа, отанг меҳнатқаш, аёлманд одам,—деди Зумрад ишдан бош кўтармай.—Мана, менинг отам дукчи. Эртадан шомга қадар ғир-ғир дук учлайди. Дукни ким олади? Бизларга ўхшаш фақирлар олади-да, шундан билавер, нима бўларди пули... Лекин отам намозни сира қанда қилмайди, ҳар жума эшонникига зикрга боради, ўлгудай бўғилиб, силласи қуриб қайтади.

Зумрад кўзларини чиройли сузиб, кенг қулоч ёйиб керишди-да, айвондан пастга тушиб жағи йиртилган эски кавушини оёғига илди.

— Қадди-бастинг сарвдек келишган...—деди Гуласал ўртоғига ҳавас билан қараб.

Зумрад кулди.

— Қорин тиришиб кетди-ку, хабар олай-чи, зоғора пишди шекилли, ҳиди димоққа келди,—деди-да, ошхонага югурди.

— Қоринларинг очиб кетди, қизим. Олиб бор, Гуласал ҳам есин,—деди Момосулув меҳрибон товуш билан.

Зумрад лорсиллаб турган зоғора нондан иккитасини қўлидан қўлига ола-ола пуф-пуфлаб айвонга югурди, дастурхон ёзиб, нонни бурдалади.

— Иссиққина, ола қол, ўртоқ, ишингни йиғ бирпас,—деди зоғорадан бир тишламини оғзига солиб Зумрад.— Бай-бай-бай, бирам ширин уннадики оғзимга.

Момосулув саватда зоғораларни кўтариб айвонга келганида, қизларнинг иштаҳа билан нон еяётганларини кўриб, ўксингандек гапирди:

— Толеларинг очилса, ёғли патир чайнасаларинг ҳам ажаб эмас. Худодан эрта-ю кеч тилаганим шу. Зумрадни, бутун шаҳарга донғи кетган заводчи бой сўратяпти. Бойнинг югурдаги Эшонхон худонинг берган куни бўзчининг моксидек қатнагани қатнаган. Отаси икковимиз кеча розилик бериб юбордик.

Зумрад ҳар кунги гап, деб бепарво кулиб ўтирган эди, онасининг «розилик бериб юбордик» деганини эшитиб, ялт этиб кампирга қаради:

— Нима деяпсиз? ойи? Тегмайман унга. Тенг-тенги билан, тезак қопи билан. Бой бўлса, бойларнинг қизими олсин.

Кутилмаган бу гапдан Гуласалнинг томоғига нон тикилай деди.

— Энди бу гапингни бас қил!—деди Зумрад ва жаҳдан қалтираб онаси.— Қизнинг изми отада; отаси кимга муносиб кўрса, шунинг этагини тутиб кетаверади қиз деган расми. Бахтинг очилди-ку, кўр бўлмагур! Еганинг олдингда, емаганинг орқангда, бойвучча бўлиб юрасан, ёмонми?! Отанг бояқишнинг ҳам кексайганда кўкрагига шамол тегадиган бўлди, буниям ўйлагин-да!

— Гапимни эшитинг, ойи,—деди Зумрад жаҳлини босиб,—у қутурган бой, кунига битта хотин олгиси келади. Эшитдим, икки хотини бормиш, икки кундош устига қайси юрак билан бермоқчисиз мени?! Еб қўйишади-ку!.. Ақли расо хотинсизку, нега буларни ўйламайсиз?!

— Ҳа, кўрганман, учта хотин устига тушганлар ҳам бор, балодай иззатли-обрўли юришибди. Ёш хотин эрка

бўлади, сўзингни ўтказиб ўтирасан, нодон қизим,— деди Момосулув ва кулимсираб қизининг елкасини қоқди.

Зумрад қўлида бир бурда зоғорани ушлаб деворга сунган ҳолда бир лаҳза жим ўтириб қолди, кейин асабий титроқ билан онасига деди:

— Сиз ўйлаган танги бой мингдан битта чиқади. Бойлиги кўп бўлса—ўзига, сизга гарди ҳам юқмайди. Икки орада мен куйиб кетаман. Сатанг хотинлари тинч қўярмиди мени, онажон!

Кампир қизига жавоб тополмади, алланималар деб пўнгилаб, саватдаги зоғораларни ёйиб қўйди-да, ошхона йиғиштиргани кетди.

Зумрад яна бир неча дақиқа ваҳимали хаёллар оғушида ўтирди-да, сўнг Гуласалга қараб кулимсиради.

— Улсам ҳам топган бойларига тегмайман. Ол, нондан е!

— Беҳуда куйма, ўртоқжон, тегмайман десанг, оёқ-қўлингни боғлаб беришармиди, раўйингга қарашар,— деди Гуласал нонга қўлини узатиб.— Бизникида ҳар куни арпа нон, жудаям чаккамга тегиб кетди, зоғоранинг мазаси бошқа.

Шу пайт эшикдан Манзура кириб келди. Бошида гунафша шоҳи паранжи. У ўрта бўйли, қорача, лўппигина қиз. Қошлари ўсмадан пайваста, бодомқовоқ, қисик кўзларининг қув ифодасига такаббурлиги қўшилган. У оқ шоҳи кўйлаги устидан белини сириб кимхоб нимча кийиб олган, қўлларида қўша-қўша ёқут кўзли тилла узук, билагузуклар.

Зумрад ирғиб ўрнидан турди-да, у билан қучоқлашиб кўриша кетди.

— Жим бўлиб кетдинг, ўртоқжон, кутавериб эсим кетди. Соғинганимдан ўзим келяпман,— деди Манзура ва қизариб четда тик турган Гуласалга зимдан қараб олгач, бепарвогина кўришди.

— Келиб яхши қилибсан, мен ҳам соғинган эдим,— деди Зумрад ўртоғининг паранжисини олиб тахлар экан.— Бу — Гуласал, яқин қўшнимиз, жуда чевар қиз.

— Шундайми?— деди Манзура Гуласанинг бошидан оёғигача разм солиб.— Чевар бўлса, бир жуфт қозиқ лунги тикиб берсин. Лекин ҳеч кимда йўқ нусха бўлсин. Ойим қўша-қўша зардевору кирпечларни, қозиқ лунгиларни тиктириб қўйибди. Майли, тагин иккита қўшилса ортиқчалик қилмас.

— Еқтирсангиз тикиб бераман,— деди тортинибгина Гуласал.

Манзура тўрга чиқиб, Зумрад солган қават-қават кўрпачага ўтирди ва димоғ билан Гуласалга қараб деди:

— Бир йўлим тушганда шоҳи билан ипакларни ташлаб ўтарман. Нархиниям гаплашиб қўяйлик, ишни бошидан пишиқ қилган яхши.

Гуласал хижолатдан ерга кириб кетай деди:

— Ўлдимми сиздан пул олсам, уят бўлади-я.

Манзура севинчини яширолмади:

— Қани, аввал тикинг-чи, кейин ўшанга қараб муомага қилармиз,— деди кибр билан.

Манзуранинг овозини эшитган Момосулув ошхонадан югуриб келди, кўришиб, қайта-қайта ҳол-аҳвол сўрашгач, ёски самоварни кўтариб, яна ўчоқ бошига кетди.

Зумрад билан Манзура болаликдан бирга ўсишган. Манзуранинг ҳовлиси икки маҳалла нарида эди. Улар бир отин ойида сабоқ ўқишган...

Зумрад отин ойисини севарди, у «раҳматли отин ойим яхши хотин эди», дея тез-тез эслаб қўярди. Отин ойилари олтишларга етиб вафот этди, новча, тўладан келган, салобатли хотин эди. Қишда ёғнига олача мурсак кийиб, бошига шол рўмол ўраб, устидан телпақ бостириб оларди, ёзда ёса ола-була гулдор, кенг чит кўйлак кийиб, бошига оқ дока рўмол ўрарди: рўмолнинг устидан бир қора липс пешанабоғни тиккайтириб боғлаб қўярди. Отин ойининг қўлида тутданми, жингилданми асо бўларди, қаддини тик тутиб, бир-бир босиб юрарди. Отин ойи қуръонли ёддан ўқирди. Навоий, Фузулийнинг кўп ғазалларини ҳам ёд биларди, оҳанг билан чиройли ўқирди. Ўзи жуда хушхат, лекин шогирд қизларига асло хат битишни ўргатмас эди. «Қизларнинг хат билмагани тузук, йўқса йигитларга хат ёзишади», дерди. Диннинг талабларига қаттиқ ўжарлик билан риоя қиларди. Намоз-ибодатга берилган бу хотин охир пешинга қадар қизларни ўқитиб, кейин уларни озод қилгач, жойнамаздан силжимас, ўтирган жойида келинлари, невараларига иш буюриб ўтирар эди.

Отин ойи шогирдлари ичида Манзурани кўп туртарди, Манзуранинг қизлар билан сўзлашиб, кулишиб ўтирганини пайқаб қолса, дарров қўлида таёқ билан шаққа туширарди. Манзура аламига чидамагандан ҳўнг-ҳўнг йиғлаб оларди.

«Қизгина, эркалигингни уйингда онангга, отангга қила-

сан, бу даргоҳни мактаб дейдилар, мисоли қудуқни игна билан қазигандай, сабр талаб қилади илм деган нарса», дерди у.

Зумрад билан Манзура мактабга кўп йиллар бирга қатнадилар. Зумрад зеҳни баландлиги, ўқишга ҳаваси зўрлигидан кўп ўтмай саводини чиқариб олди. Манзура тузук ўқимади, хаёли, ҳаваси ўзга нарсаларга банд бўларди. Мактабга шунчаки «ўқидингми — ўқидим» қабилида қатнаганидан, чала савод қолиб кетди.

Зумрад ўн беш ёшларга етганда турмушнинг қаттиқчилиги туфайли таҳсилни тўхтатишга мажбур бўлди. Манзура бўлса Зумраддан кейин тагин бир йил чамаси мактабга қатнади, кейин ўз истаги билан ўқишни ташлади.

Бу икки қиз қалин дўст, сирдош бўлганидан бордикелди қилиб турсалар-да, Зумрад ўртоғиникига ҳар замонда бир борарди. Манзура Зумрадининг олдига ҳафтада бир-икки дафъа келиб кетарди.

Зумрад оппоқ ювилган тик дастурхонни ўртага ёзди, кичкина патнисда тўртта зогора, тақсимчада бир ҳовуч парварда олиб чиқди. Манзуранинг қаршисига ўтириб, гап бошлади:

— Қани, гапир-чи, нима янгиликлар бор?

— Куёв муборак бўлсин, ўртоқжон, толеинг бор экан, жуда севиным. Саидахмадбойникига борганман. Уй-жойлари яхши, ўзиям ҳали анча ёш, қирчиллаган вақти. Донғи кетган заводчи бой. Битта камчилиги — қўш хотиними? Ахир, сени ошиқу беқарор бўлиб олаётган эмиш-ку. Бо, ёрка хотини бўлиб юраверасан... Тўй қачон? Яқинми?

Гуласал гапга аралашмай жим ўтирарди, у Зумрадга кўз қирини ташлаб, лабини тишлади.

— Тўй бўлади, деб бир оғиз айтмайсан ҳам-а, ўртоқжон! Ўртоқлик ҳам шунақа бўладими? — деди тагин Манзура.

— Менга бой эрнинг даркори йўқ, — деди Зумрад қошларини чимириб. — Кундошлик қурсин. Ўз тенгим топилиб қолар.

— Вой тентаг-эй, жинни-минни бўлдингми! — Утирган ерида бир тўлғаниб қўйди Манзура. — Бу нима деганинг? Мен муборак бўлсинга келсам, сен нима деб валдираяпсан? Тўрт кунми, беш кунми бўлди чоғи, акамнинг олдига бир-икки бойваччалар билан бирга Эшонхон келган эди, — овозини пасайтириб шивирлади Манзура. — У тез-тез ке-

либ туради, ўзи қувгина, билимдон, яхши йигит. Менга ёқади-ю, фақат фақир-да... Акамга гапираётганида дераза орқасидан эшитиб олдим. Ўшандан бери чопқиллаб келиб кетай дейману, сира иложини қилолмайман. Бугун ойим, меҳмонлар келади, деганларига ҳам қарамай, олдингга югурдим...

Момосулув самоварни кўтариб келаётган эди, Зумрад югуриб бориб, «мени чақирсангиз бўлмасмиди?» деб кўлидан олди.

Кампир меҳмонга чойни аччиққина дамлаган эди, Зумрад ўртоқларига чой қуйиб узатди.

Кампир ўтириб олгач, гапни узоқдан бошлади. Эрхотин бутун умр фақирлик, танглик билан турмуш кечирганларини, бераҳм тақдирнинг тоши ҳамиша бошларида дўлдай ўйнагани ҳақида узоқ гапирди, кейин деди:

— Худога шукур, ёлғизгина қизимнинг бахти бор экан. Лекин қизим тушмагур ёшлик қилиб оёқ тираяпти, Манзураxon. Ўзингиз тушунтиринг, насиҳат қилинг ўртоғингизга. Тагли-тахтли одамларнинг қизисиз, сизга ўргатгулик сри йўқ,— ялинди кампир.

— Ҳаммасини гапирдим, холажон, кўнади, кўнмай нима қиларди. Шундай катта даргоҳга келин бўлса ёмонми?!

Зумрад қовоғи солиқ, сукутда ўтирарди. Кампир эзмалик қилаверди.

— Муҳаммад алайҳиссалом, тўрт хотин олиш мумкин деган,— деди.

Энсаси қотиб, чурқ этмасдан ўтирган Зумрад чидамади, асабий титроқ товушда онасига деди:

— Кундошлар билан ит-мушук бўлиб юрар эканманда!.. Қани тагин бир келсин-чи... жувонмарг бўлгур Эшонхон... Ер ютгур югурдакни... итдай бир талаб берай, мушукдай қочсин!..

Кампир оқариб кетди, қизига бир хўмрайиб, индамади, Манзура бармоғи билан юзини сидирди:

— Вой ўла қолай, уят бўлади-я, уят — ўлимдан қаттиқ, Зумрад! Бас, нозингни йиғиштириб, хўп дегин-да, тегиб кетавер, кейин пушаймон бўлиб юрма!

Зумрад лабини буриб, тескари қаради.

— Юринглар, қизлар, ҳовлига тушайлик,— деди у ойисига жаҳл қилиб.

Кампир каловланиб, дастурхонни йиғишга тутинди. Қизлар гоҳ ундан, гоҳ бундан гаплашиб, ҳовли айланиш-

ди. Кўклам шабадаси қизлар руҳини кўтаргандек бўлди. Ҳазиллашиб, кулишиб, сув бўйига қатор ўтиришди-да, томларда тўполон билан қуроқ учираиб юрган болаларни томоша қилишди.

Манзура кўпдан бери йиғилиб қолган гапларини қизларга шивирлаб ҳикоя қила бошлади. Ҳар кун совчилар эшиклари турмини бузишаётганини, онаси уларга дастурхон ёзиш, ош-сув қилишдан чарчаганини, «Отаси билади, бамаслаҳат жавоб қилармиз», деб жўнатганини ғурур билан сўзларди. Барчаси тагли-зотли одамлар эканлиги, улар келдими, дарров беркиниб олишини, совчилар, «қизни кўрамиз», деб хиралик билан туриб олишларини Манзура ҳузур қилиб гапирарди.

— Эртадан кечгача эшигимиздан совчилар аримайди. Баъзиларини-чи, Зумрад, жўрттага билмаган киши бўлиб, ўзим кутиб оламан, салом-алик қилиб кўришаман. Кейин ташқаригами, қўшниларикигами чиқиб кетаман,— деди Манзура қошларини ўйнатиб.— Мен, албатта йигит зангинлардан бўлса, кўҳлик, қомати алифдай, шижоатли, олифта бўлса, деб орзу қиламан. Шунақаси чиқмаяпти-да. Бирининг давлати бўлса, ўзи пакана, кўримсиз, бири чиройликкина, лекин чўлоқ, савил қолгурлар. Ҳаммасини ўзим киши билмас кўриб келаман. Кейин дадам ойим билан маслаҳатлашганда, қулоқ солиб эшитиб оламан. Машҳур бир базвознинг ўғлига сўратишибди. Оппоққина, сухсурдай йигит экану, бироқ бир кўзи ғилайроқ экан. Ойим ўшандан гап очган эди, бир лўлилик қилиб бердим, тенгим кўршапалакми, деб.

Зумрад Манзуранинг гапларини бугун ғоят лоқайдлик билан тингларди. Чунки онасининг «жавоб бериб юбордик» деган гапи унинг юрагига ваҳима солиб кўйган эди.

Манзура Зумрадга ачиниб, ич-ичидан қайғураётган ва индамай жим ўтирган Гуласалга кўз қирини ташлади.

— Зумрад, ўртоғининг ҳам зимдан яхши кўрган йигити борми? Қора мағиздай истараликкина экану, бўйи бир оз пастроқ экан-да,— деди у кибр билан.

Гуласал қип-қизариб кўзларини яширди, индамади. Лекин Зумрадининг энсаси қотган эди, дарров жавоб қайтарди:

— Бизга ҳам ўзимизга муносиби топилиб қолар. Бечора, ғариб бўлса ҳам, хулқи кўҳлик, ақли расо бўлсин... Эшитганман, ақл бошда, шижоат юракда, дер экан ҳақимлар. Айтишади-ку меҳнатни яхши кўрадиган йигитнинг кў-

ли ҳам, дили ҳам гул,— деди у ҳар сўзини чертиб-чертиб.

Гуласал дугонасидан хурсанд бўлиб кетди, «ажаб қилдинг, бопладинг бу кеккайган ўртоғингни», дегандай кулимсираб қаради Зумрадга.

— Мана бу манзарани қаранглар, қизлар,— деди Манзура орага тушган кўнгилсизликни тарқатиш мақсадида.— Осмон ҳам кўм-кўк, ер ҳам кўм-кўк. Анави булутларнинг чиройли сузишини қаранглар...— шундай дея Манзура пастга қараб югуриб кетди.

Гуласал жарнинг нариги юзига имо қилди. Узоқда бир неча ёш-яланг йигитлар ит уриштиришар эди. Зумрад билан Гуласалнинг пастга тушгилари келмади. Манзурани чақиришди. Бироқ у эшитмади. Пастга тушиб олиб, ҳадеб қизларни чақирарди.

— Юринглар, анави ерда тегирмон бор экан, томоша қиламиз,— дерди у. Зумрад билан Гуласал ҳам нонлож пастга қараб югуришди.

Қизлар пастликка, жарга қараб кетма-кет чопқиллаб тушдилар.

— Епирай, сувнинг гувиллаши жуда ваҳимали-я!— деди Манзура чуқурликда оқаётган бир тегирмон сувга қараб.

Жарнинг нариги юзида ит уриштираётган йигитлар очиқ юрган қизларни кўриб, алланималар деб қичқира бошлашди. Бегона кўздан ҳайиққан қизлар изларига қайтишди.

Манзура паранжисини бошига илди. Момосулув хола билан, қизлар билан хайрлашиб эшикка юрди.

— Ҳали вақт эрта-ку, ўтира турсанг бўларди,— деди Зумрад.

— Утириш шунчалик бўлади-да, меҳмонларим бор, бир-икки ўртоқларим келадиган эди. Сен ҳам бориб тургин, ҳадеб мен келавераманми?— деди аразлаган оҳангда Манзура, кейин эшик олдида бир зум тўхтади:— Зумраджон, кўп қийиқлик қилма, ота-онангнинг айтганига тегиб кетавер, олтинга кўмиласан...

Зумрад лабини бурди:

— Олтини бошида қолсин ер ютгурнинг.

Манзура, «эсинг йўқ», дегандай бошини чайқади-да, зингилаганича чиқиб кетди.

Орқасидан узоқ қараб турган Гуласал кулди:

— Бирам димоғдорки... Бой-да, пул қутуртиради бу нақаларни!

Зумрад «ҳа» дегандай бошини қимирлатди, лекин индамади.

Гулсал ҳам ишини йиғиштиришга тушди.

— Мен ҳам уйга чиқа қолай, оймга қарашаман,— деди. Хайрлашиб чиқиб кетди.

Зумрад айвонда аллақандай қўшиқни оҳистагина хиргойи қилиб, яна кашта тикишга берилди.

II

Намозгарга яқин эшикдан қовоғи солинган дукчи кириб келди.

Зумрад отасининг кайфи бузуқлигини дарров сезган эди. Уридан туриб ишларини йиғиштирди-да, ичкарига кириб кетди.

— Кампир, бери кел!— чақирди чол хаста товуш билан.

— Ҳа-ҳа, нима гап, мунча қовоғингиздан қор ёғилмаса?!— деди кампир, шошилиб айвон лабига ўтиргач, сўнг эрига тикилди.

— Иш думи хуржунда бўлиб қолди, хотин. Боя Эшонхон олдимга келган эди. Бойнинг иши кўп эмиш. Яқинда Маскопга, Петербургга жўнаш эҳтимоли бормиш. Савдогар бойларнинг иши шундай-да, кампир, гоҳ у шаҳарга, гоҳ бу шаҳарга қатнаб туради... Пул ўзи келадими! Хуллас, тўйни хўжайин сафарга бориб келгандан кейин қилмоқчимиш. Кейин Эшонхон ўтириб-ўтириб: «Бой хотинларидан жиндай андиша қиляпти, ота, сабр қилинг», деди. Шундай, кампир, гап мужмал...

Чолнинг гапини анграйиб эшитиб ўтирган кампир бир неча дақиқадан сўнг эрига қараб деди:

— Куйманг, отаси, пешанасига ёзилганини кўради. Бойгами, фақиргами, тақдирнинг буюргани бўлади.

Зумрад уйда, эшик орқасида туриб ҳамма гапни эшитган эди. Севинганидан юраги гурс-гурс уриб кетди, юғуриб айвонга чиқди-да, онасини қучоқлади:

— Бахтим бор экан, ойижон! Пешанамга бой ёзилмаган!— Зумрад севинчига сизмай Гулсалнинг олдига югурди.

Оташ-дукчи қизининг энгилтаклигидан қаттиқ ранжиди, лекин на уришди, на сўкди. Қушдай учиб югурган Зумрадининг орқасидан бақрайиб қолди.

Унсин сандиқдан катта тугунни олиб очди-да, енг учи билан кўз ёшларини арта-арта, онасидан қолган буюмларни бир-бир назардан кечирди. Эскигина кўйлак, четига гул тикилган рўмолча, икки дона алмисоқдан қолган ангишвона, икки дона тайёрланмаган хом дўппи... У ҳар қайсисини бирма-бир қўлга олиб, авайлаб сийпади, қалби ғам исканжасида қисилган ҳолда, узоқ хомуш ўтирди.

Рисолат кампир неварасини олдига солиб, аллақайга дайдиб кетган. Шокир ота тирикчилик дардида бозорга жўнаган. Тиқ этган товуш йўқ, қиз танҳо.

Тугунда тагин акаси Йўлчининг майда-чуйда нарсалари: эски бир дўппи, қийиқ, сарғайиб кетган қоғозга русча ёзилган хат — Йўлчи ўлганда Унсин унинг ён киссасидан топиб олган эди бу хатни. Унсин дўппини бармоқларининг учи билан қайта-қайта авайлаб сийпади, лабларига тегишиб бир-икки ўпди, тагин эҳтиёт билан тахлади, кўзларига суркади, қўш қўллаб кўксига босди. Онаси ва акасининг хотираларига чўмиб, юм-юм кўз ёшларини тўкди: аламдийда қиз узоқ ҳушсиз ўтирди. Қишлоқдаги ҳаётидан турли манзаралар кўз олдидан қаторлашиб ўтарди: меҳрибон онаси, қалбига энг яқин, азиз Йўлчи акаси билан хаёлан гаплашгандай, товушсиз алланималарни пичирлаб қўярди. Узоқ юртларга, мардикорга кетган Элмурод акасини эслаб хўрсинарди... Унсин шу аҳволда узоқ ўтиргандан кейин, хомушгина тугунни йиғиштираётган эди, Раъно кириб қолди.

— Қўрқиб кетдим-эй,— деди Унсин сесканиб, кейин тескари ўгирилиб тезгина кўз ёшларини артиб олди, мажолсиз ўрнидан туриб, ўртоғи билан кўришди.

— Мунча қўрқмасанг!— хандон ташлаб кулди Раъно, кейин бирдан қизнинг кўзидаги намни, вазиятидаги сиққикликни пайқаб қолди-да:— Нима гап ўзи? Сенга нима бўлди?— деб сўради ташвишли оҳанг билан.

— Нимасини сўрайсан, ўртоқжон?— Узун уҳ тортди Унсин.— Сенинг нима ғаминг бор, нимани тушунасан! Туриб-туриб хуноб бўлиб кетаман, гоҳо онамдан қолган майда-чуйдаларни бир ёзиб кўраман, шунда пича ҳовурим босилгандай бўлади.

Раънонинг юзида табассум ўчди, бўшашибгина намага ўтирди-да, рўмолдаги нарсаларга аста кўз югуртирди: — Ростдан ойнинг тикканми бу дўппиларни? Жудаям чевар аёл эканлар, чамандай ёниб турибди-я!

Унсин бош силкиди, узун бир хўрсиниб олди-да, титроқ овоз билан гапирди:

— Ҳа, дўппи тикишга жуда чевар эди, ўла-ўлгунимча онамдан хотира деб сақлайман буларни!— Унсин қаддини ростлаб олди. Йўлчининг дўпписи орасидаги хатни чиқариб Раънога узатди.— Акамнинг чўнтагидан топиб олганман бу хатни, кўр-чи!

Раъно хатнинг тахини ёзди, у ёғ-бу ёғини ўгириб қаради:

— Урисча-ку, эсизгина, ўқишни билмайман-да, билганимда ўқиб кўрардик, нима ёзилган экан-а?

— Акамнинг ўрис ошнолари бор деб эшитган эдим. Акам, ўрис ўртоқларим билан туппа-тузук гаплашаман, деган эди бир марта менга,— дардчил товуш билан жавоб берди Унсин.

Раъно хатни буклади.

— Кўз ёш тўкиб ўтирганингдан нима фойда чиқади, ўртоқжон. Яхшиси, юр, Валя опамга бориб ўқитиб кўрамиз,— ҳаяжон билан қистади ўртоғини Раъно.

Унсин шошилиб тугунни сандиққа солди-да, паранжисини ёпинди, эшикни омонатгина қулфлаб, Раънонинг кетидан кўчага чиқди.

Дарахтларнинг кўм-кўк япроқлари ҳар соат, ҳар дақиқа гуркираб ўсган чоғи... Қуёш нурларидан гўзал олтинланган ҳавода енгил, ёқимли кўклам шамоли зир югуради...

Валя ҳовлида оппоқ ювилган кирларни чайқаетган экан.

Унсин кўришган ҳамон нима мақсад билан келганларини айтди.

— Шу хатни ўқинг-да, мумкин бўлса, бизларга тушунтириб беринг, опажон,— деди у ялинган оҳангда.

— Нега мумкин бўлмасин, албатта мумкин,— деди Валя ва дарров ҳовлида турган стол атрофидаги табуреткаларга қизларни ўтказди, ўзи ҳам уларга қаршима-қарши ўтириб олиб, қўлларини фартуғига артди-да, хатни очди, қошларини чимирган ҳолда жиддий тус билан кўз югуртиб, бир карра хатни назардан ўтказиб олди, кейин сўзларни бир-бир доналаб ўқий бошлади. Унсин бу сўзлар-

нинг маъносини гарчи тушунмаса-да, қулоқ соларди. Раъно баъзи жумлаларни, ибораларни андак тушунарди.

Валя хатни ўқиб тугатди-да, тикилиб турган Унсинга тушунтира бошлади:

— Мазмуни шуки,— рус ва ўзбек сўзларини қориштириб сўзларди Валя,— Петров деган киши Васильев деган бир кишига ёзган бу хатни. Турмадан Йўлчи икковимиз бирга қочдик, дейди Петров. Мен узоқ жойга кетяпман, махфий иш... Эҳтиёт бўл, ўртоқларга салом. Бу хатни сенга топширувчи Йўлчи бизга ниҳоят содиқ киши. Жасур йигит, Туркистоннинг меҳнаткаш йигитларидан. Турмада секин кечадиган кунлар, тонг отмайдиган тунлардан фойдаланиб, рус тилини ва сиёсий билимни пича ўргатдим унга, дебди. Большевиклар партиясига арзийдиган йигит, дебди. Вассалом, хатнинг қисқа мазмуни шу,— деди Валя ва қоғознинг орқасига кўз югуртирди, адреси ҳам бор экан.

Раъно бир русча сўзга бир ўзбекча сўзни тиркаштириб, баъзи тушунмаётган сўзларни қайта-қайта сўраб, аниқлади. Унсин кўзларида жиққа ёш, индамай ўтирарди. Валя билан Раъно уни овутишга, кўнглини олишга тиришардилар.

II

Индинига соат ўн бирларда икки дугона трамвайда янги шаҳар томон жўнашди. Унсин трамвайга энди тушиши эди, унинг шовқинидан гўё бирдан боши айлангандай туюлди. У ўқтин-ўқтин пешанасини уқалаб қўяр эди. Раъно пиқ-пиқ кулди.

— Ўрганиб қоласан, конка ажойиб нарса, мўлжаллаган жойингга лаҳзада элтиб қўяди,— деди ўртоғининг тиззасини туртиб. Қизлар вагондаги бегона кишилардан тортишиб, паст овозда гаплашиб ўтиришарди.

— Манави Қозикўча, шу ерда яхши ўртоқларим бор, қайтишда уларнинг олдига кириб чиқамиз-а,— деди Раъно Унсинни тирсаги билан туртиб.

— Қани, Қозикўча қани?— у ёқ-бу ёққа аланглаб сўради Унсин.

— Унг томонда, орқада қолди. Конка деганинг шамолдай ўтди кетди-да,— кулиб жавоб берди Раъно.

— Хўпам яхши нарса бўларкан,— деди Унсин ойналарга, курсиларга кўз югуртириб.

Трамвай Урдага етганда Раъно Унсинни шошира бошлади.

— Юр-юр, тезроқ туш, юриб кетади,— ўзи чаққонлик билан тушиб олди. Унсин ҳам шошилиб, ўртоғи орқасидан ерга сакраган эди, вагон эшигига паранжининг қулоғи илиниб қолди. У «Вой шўрим!», деб нима қилишни билмай турган эди, дугонаси бир силтаб, тортиб олди.

Урданинг икки томонида бир-бирига ёпишган эски, тор кичик дўконлар — баққоллар, қассоблар, машиначилар тизилган. Қизлар оҳиста юриб, дўконларга қараб, шивирлаша-шивирлаша Урда кўпригидан ўтишди, тўғри кўча билан кетишди.

— Городга икки марта чиққанман,— деди Раъно шўх овозини жаранглатиб.— Бир гал Мерободга борганман, у ерда ўзбеклар ҳам туради, кейин бир марта аллақандай кўчалардан ўтиб, Қорасувга, бир боққа борганмиз холам билан.

Қизлар у кўчага бош тикиб, бу кўчага бош тикиб, адашиб анча юришди, охири бир рус чолдан сўрашди.

— Ҳа, баришналар, адашибсизлар, орқага қайтиб, майдончадан ўтинлар-да, чапга бурилишлар, нақ ўзига чиқасизлар. Тинч, пастқам кўча.

— Испасипа, испасипа,— деди Раъно севинганидан қайта-қайта.

Қизлар тез-тез юришиб сердарахт, икки томонидан жилдир-жилдир сув оқиб турган энсизгина сокин бир кўчага киришди. Қизлар сўроқлаб келган кўча шу эди. Тусмол билан бир-икки эшикни қоқиб, охири Васильевнинг уйини топишди. Эшикни ориққина, жуссаси кичик, сочларига оқ оралаган бир рус аёл очди.

— Василич амаки уйдаларми?— тугилиб, қийналиб, ўзбекча-русча сўзларни аралаштириб сўради Раъно.

Унсин чачвонини орқасига ташлади:

— Васил амаким шўтдамилар?— дадил сўради Унсин бармоғи билан уйни кўрсатиб,— пажалиста чақиринг.

Аёл бир зум ҳайрон бўлиб турди-да:

— Киринглар, ҳозир келади,— деб қизларни ичкарига таклиф қилди.

Қизлар олдинма-кетин ичкарига киришди. Каталакдек торгина эски бир ҳовли. Деворга қисилиб ўсган икки туп олча ҳовлининг ёлғиз кўрки эди.

— Исмарингиз нима?— сўради аёл юмшоқлик билан.

— Менинг исмим — Раъно, ўртоғимники — Унсин, — жавоб берди Раъно русча сўзларни доналаб.

— Меники — Татьяна Ивановна, — деди аёл қизлар билан кўришиб. — Марҳамат, уйга киришлар, Васильевнинг иши жуда кўп, ҳозир келиб қолади. — Уйнинг эшигини очиб, ичкарига таклиф қилди қизларни у.

Қизлар хонага киришлари билан паранжиларини йиғштириб, дераза тагига ташладилар, ўриндиқларга ўтириб, сукутда атрофга кўз югуртирдилар. Томи паст, саҳни кичик бир хона, лекин оппоқ оқланган, озода.

Қаршида кулимсираб турган Татьяна Ивановнадан Раъно тутилиб сўради:

— Болаларингиз борми, опа?

— Иккита, — жавоб берди у мулойим табассум билан икки бармоғини кўрсатиб, — бир қиз, бир ўғил. Каттам — қиз, Самарқандда, турмушга чиққан. Ўғлим Ваня фронтда, — аёлнинг чеҳрасидан табассум йўқолди. — Ғам кўп, — деди у аламли оҳанг билан ва бошини чайқаб ҳовлига чиқиб кетди.

Қизлар ялт этиб бир-бирларига қарашди, Унсин лабини тишлаб, ачинганидан бошини тебратиб қўйди.

Аллақасрдан пайдо бўлган бир кучук даҳлизда қизларга кўзини лўқ қилиб ўтириб олди.

— Лайчамикан? — сўради Унсин. — Индамайди-я, кўзларига қара!

— Кўзларининг зийраклигидан ақлли кучукка ўхшайди, ўрисларнинг итлари шунақа ўргатилган бўлади, — деди Раъно.

Қизлар бирпас чурқ этмай, гап йўқ, сўз йўқ жим ўтиришди. Кучук ҳам кўзларини узмай ҳайкалдай қотиб ўтирарди.

Татьяна Ивановна кўчага, қаергадир чиқиб кетган эди, анчадан кейин қайтиб кирди:

— Ҳеч ким келмадими? — сўради қизлардан. — Эримда нима ишларинг бор эди? Балки мен ҳам кўмак бера оларман сизга?

— Бир хат бор эди, ўзларининг қўлларига топширишимиз керак, — деди Унсин. Раъно бунга русча тушунтирди хотинга.

Татьяна Ивановна индамади, фақат ўзларининг биласизлар, дегандай елкасини қисиб қўйди:

— Жек, йўқол, жўна! — деди кучукни жеркиб.

Кучук ирғиб ҳовлига отилди. Қизлар кулишди.

— Ұлгур-эй, серфаҳмлигини кўр!— деди Раёно хахолаб.

Шу пайт ўрта бўйли, кенг яғринли, оқ кўйлаги устидан тасма боғлаган, этик кийган Васильев кириб келди. Қизларни кўриб бошидан кепкасини олди. Қизлар дик этиб ўринларидан туришган эди.

— Здравстуйте!— деди у мулойим кулимсираб ва шапкасини қозикқа илди-да, четроқда турган ўриндиққа ўтирди.— Утиринглар, қизларим, ўтиринглар,— дея қизларни ҳам ўтиришга таклиф қилди.

Қизаришиб, тавозе ва назокат билан салом бергандан сўнг жимгина жойларига ўтиришаркан, Раёно кўзлари билан Унсинга имлади. Унсин нимчасининг чўнтагидан хатни чиқариб, ҳаяжондан қалтираган кўллари билан Васильевга узатди.

Васильев шошилиб кўзойнагини тақди-да, хатни қизиқиш билан кўздан кечирди. Сўнг бир оз сукут қилгач, деди:

— Йўлчининг таърифини эшитган эдим. Сизлар унинг кими бўласизлар, қизларим?

Раёно шу саволни кутиб тургандай дарров жавоб берди:

— Вот сестра, хороши кизимка. Қишлоқдан келган шаҳарга.

Унсин алланечук бўлиб кетди. Кўзлари жиққа ёшга тўлганидан, қизариб ерга қаради. Раёнонинг тиззасини секин туртиб: «Акаси ҳалок бўлганида чўнтагидан топиб олган, сизга келтирдик, дегин, тузуккина тушунтирсанг-чи, ўрисча биласан-ку!» деди шивирлаб ўртоғига. Раёно билганича тушунтиришга тиришди.

— Петров амаким қаердалар? Тошкентдамилар ёки бошқа шаҳардамилар?— сўради бирдан Унсин мулойимлик ва назокат билан.

Васильев Унсиннинг қалбидаги тўлқинли ҳисларни, аламли кечинмаларни сезган эди. Бир қўлида папирос, бир қўли билан пешанасини уқалаб, бирпас жим ўтирди. Сўнг Петровнинг ҳозир Самарқандда эканлиги, яқин кунларда Тошкентга келишини тушунтирди.

Унсиннинг юзи ёришди, кўзларининг жилваси миннатдорлигини ифода этарди.

Эрининг ёнида буларнинг суҳбатига қулоқ солиб турган Татьяна Ивановна, энди тушундим, дегандай бошини

маъноли тебратиб қўйди. Сўнг дастурхон ёзиб, чой ҳозирлай бошлади.

— Васильев папирос тутатиб, қизларга шу кунлардаги янгиликлардан ҳикоя қила бошлади. Кўп курашларда чиқиққан ишчилар синфи большевиклар партияси раҳбарлигида Николай истибдодини емириб ташлаганини тушунтирди.

— Афсуски, қизларим, бизга туғилган қуёш юзига булут тортибди. Буржуйлар помешчиклар, ифлос ва сотқин хиёнатчилар кўмаги билан давлатнинг жиловини қўлларига олиб қўйди. Оламнинг хўжайини биз, дейди улар. Ҳа, даҳшатли ҳақиқат бугун шундай,— деди қатъий равишда Васильев қаҳр билан бошини тебратиб.

— Буржуй деганингиз нима ўзи?— қизиқиб сўради Раъно.

— Ҳамма бойлар, фабрикантлар, савдогарлар, умуман айтганда, меҳнаткашларнинг қонини сўриб турган канамахлуқлар,— жавоб берди оғир сокинлик билан Васильев.

«Тушундик, тушундик» дегандай, кўзларида ғазаб билан бошларини тебратишди қизлар.

— Бутун меҳнат аҳли йиғилиб бир мушт кўтарсак, буржуйларни Муваққат ҳукумати билан бирга қўшиб жаҳаннамга ағдарамиз. Заводда мусулмон дўстларим кўп, ўзбекчани пича ўрганиб қолдим,— деди Васильев. Бирпас сукутдан кейин давом этди:— Қизларим, биз Совет тузумини қурамиз. Ишчилар, солдатлар, деҳқонлар — бир катта куч бўламиз,— деди муштини стол четига қўйиб, ишонч билан Васильев.— Омма учун хизмат қилиш, унинг юрагига кириб, ғафлат уйқусидан уйғотиш бизнинг муқаддас бурчимиз. Йўлчи нима қилди? Йўлчи ҳам шу йўлда қурбон қилди ўзини. Ҳар дақиқа ғанимат шу кунларда. Халқни айна курашга даъват этиш фурсати. Халқнинг юрагидаги орзу-истакларини тушуниш катта иш. Биз халқ билан биргамиз, асло чекинмаймиз бу йўлдан! Ҳамиша эл фойдасини кўзлаймиз, мақсадимиз ёлғиз шу!

Қизлар, бу сўзларнинг маъносини тушунишга тиришиб, лом-мим демай, жим тинглар эдилар.

Татьяна Ивановна самоварни олиб кириб, озгина қоранонни япроқлаб кесди, бир идишда олча қиём қўйди.

— Бу йил олчамиз бир талай гуллаган эди, лекин камроқ тугди, пишсин-чи, шакар бўлса, озгина қайнатардим,— деди қизларга чой узатиб Татьяна Ивановна.

— Биздаям олча бор, гуж-гуж тугди,— деди кўзларини ўйнатиб Раъно.

Ҳаммалари хурсанд ҳолда, оз-оз нон тишлаб, стаканда чой ичиб ўтирдилар.

— Аҳвол шундай, қизларим!— деди Васильев жиддий оҳанг билан аввалги гапга қайтиб.— Ҳозир бизнинг биринчи вазифамиз, рўй берган аҳволни халққа тушунтириш, курашни давом қилдириб, давлатни ўз қўлимизга олгунча курашга даъват этиш.

Қизлар гарчи Васильев айтаётганларнинг ҳаммасини тушуниб етишмаса-да, гапнинг замирини фаҳмлаб ўтиришарди.

— Қизларим, саводларинг борми?— сўраб қолди тўсатдан Васильев.

— Мукулмончадан саводим бор, лекин ўрисчадан сира хабарим йўқ,— деди Раъно афсусланиб.

— Мен бўлсам тамом гумроҳман. На ўқишни биламан, на ёзишни. Омилигимча қолганман,— деди ўксиниб Унсин.

Васильев ачинганидан, бошини қуйи солиб жим ўтирарди. Уртадаги оғир сукунатни бузмоқчи бўлиб, Татьяна Ивановна гапга аралашди:

— Хафа бўлманглар, сингилларим, ёшсизлар, ҳали ўрганасизлар, мана, мен хафа бўлсам арзийди. Туртиниб-туртиниб ўқийману, лекин ёзишни билмайман.

— Балодай шариллатиб ўқийсан-ку, қўлингга тушган романни,— деди хотинига ҳазиллашиб Васильев.

Ҳаммалари кулишди.

Қизгин, мароқли суҳбат анча чўзилди. Меҳмонлар ҳам, мезбонлар ҳам, гўё кўпдан таниш, қадрдон одамлардай, бир-бирларига яқин ҳис қилишарди ўзларини.

Ниҳоят қизлар ижозат сўраб, ўринларидан қўзғалишди ва қайта-қайта ташаккур айтишиб, хўшлашишди. Эрхотин қизларни кўча эшикка қадар кузатишиб, «Келиб туринглар», деб жўнатишди.

III

Қизлар Васильевникидан руҳлари кўтарилиб, хурсанд қайтишарди. Урдага яқин қолганда Раъно паранжисини қия очиб, жилмайди:

— Кўп ўйлайверма, ўртоқжон, кел, бу ёғига, конкада кета қолайлик.

— Пиёда томоша қилиб кетавермаймизми қайтага...—

деди Унсин иккиланиб, кейин бир нарса эсига тушгандай, ялт этиб Раънога қаради:— Айтгандай, Қозикўчадаги писта чақар қизларнинг уйига кирамиз деган эдинг, Раънохон, пиёда бора қолайлик.

— Ҳа-я, эсим қурсин, пиёда кетаверамиз,— деди Раъно шўх овози билан.

Чачвон остидан аста шивирлашиб, пиқ-пиқ кулишиб боришарди. Раъно ўнг томонга имлади.

— Мана бу — шифохона, бир марта томоғимга тепки келганда ўзим келганман шу ерга. Дўхтирлар ҳаммаси ўрис, ўзбекча биладиган ёлғиз битта-ю битта нўғай хотин бор экан. Узиям жуда билгич, машҳур дўхтир экан.

Унсин бир зум тўхтаб, шифохонага қаради.

Қизлар Қозикўчага қайрилиб, бир оз юришгандан кейин кичкина тор кўчага бурилар эканлар, дурадгорнинг эшигига қарши катта бир дарвоза олдида Зумрадга дуч келишди. У Манзура билан шу кўчадаги машҳур бойнинг қизи Гулчеҳра ва яна бир қиз билан гаплашиб турарди. Гулчеҳра лаби лабига тегмай, алланимани ҳикоя қиларди. Раъно билан Унсин юзларидан чачвонларини олишиб, қизлар билан кўришишди.

— Вой, дайди қизлар,— деди кулиб Зумрад,— ким экан булар десам, сизлар экансиз. Танишинг,— деди имлаб ёнидаги қизларга, кейин Раъно билан Унсинга ўртоқларини таништирди.— Бу қизлар Манзураҳоннинг ўртоқлари: Рафиқахон билан Гулчеҳраҳон,— деди.

Раъно билан Унсин эгилишиб, таъзим билан кўришишди.

— Манзураҳон бизни қиз ошига айтиб келибдилар,— деди Гулчеҳра Раънога табассум билан.— Йигитнинг таърифи баланд. Қўша қаришсин. Йигит қучоғи — севги ўчоғи... Базмдан қолмаймиз. Эртага бораверамиз.

Қизлар кулиб юборишди, Манзура қизариб, тескари ўгирилди.

— Келин пошшанинг сояси жуда юпқа, тил тегизманглар унга. Юринглар, қўшни қизларнинг олдида олиб кирай, ниҳоятда камтар, хушчақчақ қизлар, копток ўйнаб чиқамиз,— деди Манзурага Гулчеҳра.

— Юринглар, биз ҳам пистачи ўртоқларимизнинг олдида келяпмиз,— деди Раъно қизларга.

Қизлар қаршида, чап қўлда қийшайиб турган омонатгина тор эшикка киришди. Ҳақиқатан, бешта қиз, сердарахт, тангадай офтоб тушмаган салқин ҳовлида чир-чир

айланишиб копток ўйнар эдилар. Қизлар жундан ясалиб, ранг-баранг ипаклар билан тўрланган коптокни навбатманавбат ерга гуп-гуп уришиб, чир-чир айланишарди. Яна битта кичкина резинка коптоклари ҳам бор экан. Дугоналарини кўриб қизлар ўйинни дарҳол тўхтатишди-да, қучоқ очиб кўриша кетишди.

Дурадгорнинг иккинчи қизи, маҳмадона, гапга чечан, бир сўзлаб, ўн куладиган Бахмал бирпасда гапга тушиб кетди:

— Иши йўқнинг оши йўқ, ишламаган тишламас, дейдилар. Оч қолмасликнинг иложи шу деб кеча-кундуз мижжа қоқмай, pista чақиб берамиз. Пули қурсин, меҳнатига арзимади, лекин начора! Бирпасгина қўлимизнинг чигилини ёзиш учун копток ўйнаямиз.

Қизларнинг каттаси — Сулув, истараси иссиққина, ақлли, оғир, жафокаш қиз — Раъно билан Унсиннинг кириб келганидан севиниб кетди.

— Аразмисан, ўртоқ, нега келмай қўйдинг? Кашталарингни ола келганларингда дардлашиб иш қилардик, беш қиз зардоб ютиб ўтирибмиз,— деди гина билан.

Гулчеҳра дарров коптокка урди ўзини. Коптокни ерга қаттиқ-қаттиқ уриб, лапанглаб айлана бошлади. У етти-саккиз айланиши биланоқ коптокни ариққа қочирди. Ҳарсиллаб копток орқасидан югурган эди, қизлар пиқиллаб кулиб юборишди. Гулчеҳра қовоғини осилтириб бир ўқрайди-да, коптокни жаҳл билан ўртага отди.

— Ҳиринглашмай ўла қолларинг, айб пахта коптокда, шуям коптокми?— деди у кибр билан ва ўзини сояга олиб, қизларга бир-бир назар солди.— Пичир-пичир нима-си, эчкининг думини чайнаяпсанларми?

— Кулмай ўлайликми, ўйнагандан кейин кулишади-да, ўртоқ,— деди Бахмал қошини чимириб.— Тушинг, сиз, Раънохон опа, жудаям копток ўйинга устасиз, жоним тасаддуқ сизга.

— Қайдам, эсимдан ҳам чиқиб кетган шекилли, қани, кўрай-чи,— деб Раъно коптокни ерга бир урган эди, осмонга сапчиди. Қайта-қайта бўй баробар отилди копток; Раъно, гўё ҳавода учгандай, чир-чир айланар, оёқлари ерга сира тегмаётгандай, завқ билан, мароқ билан берилиб ўйнар эди. Қизлар ҳаммаси, нафасларини ичларига ютиб, чурқ этмай, санаб туришди. Раъно ўттиз олти марта айланган эдики, копток четга қочди. Қизлар навбатлашиб, зўр иштиёқ билан узоқ ўйнадилар. Бировлари даврадан

лақзада чиқди, бировлари узоқ, ҳамманинг ҳавасини келтириб, чиройли ўйнади.

Раъно Зумрадни дурадгорнинг қизлари билан яхшилаб таништириб қўйди. Қизлар дам ўтмай қалин ўртоқ бўлиб олишди, бир-бирларига юракларини очишиб, у ёқ-бу ёқдан бир оз дардлашиб ҳам олишди.

— Тирикчилик қуриб кетсин, бир он тиним йўқ, нуқул дўкондорларнинг пистасини чақамиз. Шунақа жонга тегдики, асти қўйинг...— зорланди дурадгорнинг тўртинчи қизи Қандолат.

— Зумрад, юр энди, ҳали қиз ошига айтадиган ўртоқларимиз кўп. Бирам эзмасан-эй,— деди қистаб Манзура.

— Манзураҳонникига қиз ошига боринглар-а, қизлар,— деди Зумрад ёқимли жилмайиб, кейин Унсиннинг қулоғига шивирлади:— Эрта-индин бир кириб чиқаман сизларникига.

Раъно билан Унсин опа-сингилларга қўшилиб, дугоналарини кузатиш учун кўчага чиқишди. Атласларга бурканган, пардози жойида Гулчеҳра кеккайганича, мағрур юриб дарвозасига кириб кетди. Раъно, Унсин опа-сингиллар билан ҳовлига қайтиб киришди. Қизлар кичик болғачалар билан писта чақишга ўтиришди. Иш орасида ўтган кетган ҳар ҳил қизиқ воқеаларни эслаб кулишиб ўтиришди. Унсиннинг ҳам кўнгли анча ёзилди, руҳи кўтарилиб, ҳазил-мутойибага аралашиб кетди. У ҳали турмушнинг оғирлигидан сўзлар, ҳали бойлар ҳаёти билан чоғиштирар эди.

— Тўғрисини айтганда, бойлар ўта ноинсоф, бағритош одамлар. Мана, машҳур пахтачи Мирзакаримбойни олинг, менинг тоғам бўлади. Эшигида бир оз турдим, ичганим ювинди бўлди, юмуш ўлгур кун ҳам, тун ҳам сира битмасди.

— Тўғри-тўғри,— маъқуллашди қизлар,— жамики бойлар зolim.

— Ҳа-я, шундай оламга донғи кетган бой тоғасиникидан зиғирдай наф кўрмади-я, ундан бир ёт камбағал кoсиб чолникини афзал кўрди ўртоғим,— деди Раъно қизларга тушунтириб.

Қизлар тинмай писта чақар, қўллари қўлларига тегмас эди. Шу тарзда гоҳ турмушнинг аччиқ-чучугидан зорланишиб, гоҳ ҳазил-мутойиба билан узоқ гаплашиб ўтиришди.

— Хайр, ўртоқжонлар,— деди ўрнидан қўзғалиб Раъно.— Биз томонга ҳам боринглар, ўйнаб келасизлар.

— Борамиз, ўртоқжон, бир ҳордиқ чиқариб келамиз,— жавоб берди лаби лабига тегмай Бахмал қақилдоқ.

Унсин Раъно билан хайрлашиб, ҳовлига кирганда чолу кампирлар авжи жангда эди. Бир-бирларига аччиқ кесатишиб, ҳақоратларни ёғдириб туришган эди.

— Ер ютгур чолнинг хархашасидан ўлар бўлсам ўлиб бўлдим. Эсиз умрим-а, ғам-ғусса билан адо бўлди,— деди кампир муштини ерга уриб.

Чол Унсинни кўриб, кампирини койиб берди.

— Бўлди энди, овозингни ўчир. Киримни ювмасанг қўя қол, ўзим ҳам ювман. Даф бўл-э! Қўшниларниқидан бери келмайди, шум кампир. Мана, қизим бор, бир оғиз айтсам, сўзимни икки қилмай ювади киримни.

Можаронинг сабабини тушунмай турган Унсин, чолнинг кейинги гапидан ўзига келиб, кулиб юборди.

— Уят бўлади-я, қўшнилар эшитса нима дейди, бас, буважон. Ундан кўра мана бу гапни эшитинг,— деди у бошидан паранжисини олиб тахларкан.— Йўлчи акамнинг чўнтагидаги хатни ўқиб берадиган одам топдик. Раъноларникида турадиган Валя опам ўқиб берди. Хатни Петров деган амаким Васильев деган кишига ёзган экан. Хатнинг орқасида турадиган жойи ёзилган экан. уйини адашиб-адашиб бўлсаям, топиб бордик. Бирам хушфеъл одам экан-ки... Йўлчи акамни биларкан, эшитган экан, ҳаммасини гапириб берди. Петров амакимни сўрадим. «Самарқандда, яқинда келади, хабар олиб тур», деди. Ота, гап кўп, бафуржа гапириб бераман,— деди Унсин ва ошхонага югурди, энгларини шимариб овқатга уриниб кетди. Қиз хурсанд, вақти хуш, ҳаяжонли эди.

Чол хархашани унутди, айвон лабига ўтириб, бошини икки қўли орасига олган ҳолда хаёлга чўмди: аччиқ-чучук воқеалар хотирасига берилди. Чолнинг кўз олдига кулимсираб турган барваста қомат, шижоатли Йўлчи келди-да, тагин паришон фикрлар бўронида йўқ бўлди...

УН УЧИНЧИ БОБ

I

Завод ёнбошидаги салқин чойхонада Жумабой билан Шермат чой ичиб ўтиришибди.

Завод дарвозасидан ўзбек, тожик, рус ишчилари кириб-чиқиб туришибди.

Жумабой кичкина патнисдаги бурдаланган нондан еб, устидан тез-тез чой ҳўплаб қўярди. У заводда тузилган тўгаракда иш фаол кетаётганини, ўзи ҳам унга аъзо бўлганини, анча нарсага ақли етадиган бўлиб, кўзи очилиб қолганини Шерматга мамнуният билан ҳикоя қиларди.

— Майли, кирганинг маъқул, эҳтимол фойдаси бўлар,— деди Шермат чой ҳўплаб.

— Сен ҳам кир,— деди атрофга бир аланглаб олгач Жумабой, овозини пасайтириб.— Мундоғ назар солсам, анча гаплар бор экану беҳабар, гафлатда юрган эканмиз. Кўкрагимиз кўр-да, кўр!— Нимадандир гумонсирагандай кўча томонга яна бир қараб олгач, сўзида давом этди:— Шунини яхши фаҳмладимки, биродар, мастеровойлар билан ишчилар сафининг олдида юриш керак экан. Ишчилар, тузумни ағдар-тўнтар қиламиз, дейди. Бу, биласанми, нима деган гап? Саидаҳмадга ўхшаганларни деворнинг тагига бостириб, барча ишга ўзимиз бош бўламиз, дегани. Яъни, ким меҳнат қилса— у хўжайин, гапнинг пўскаллеси шу. Ишнинг бутун жиловни советда бўлармиш, тушундингми, дўстим. Совет— халқнинг ғамхўри, бутун хатти-ҳаракати фақат халқ манфаатини кўзлаш экан. Совет деган сўзни бизнинг тилда шўро дер эканлар,— деди Жумабой уқтириб.— Сен ҳам кир бизнинг қаторга, дўстим, зеҳнинг баланд, кўп нарсаларни тушуниб оласан. Саидаҳмадхон, Эшонхонларнинг гапига кира кўрма, улар бўри, зинҳор ишонма!

Уйга толган Шермат Жумабой бўшатган пиёлага чой қуйиб узатди.

— Бойларнинг бўрилигини ўзим ҳам биламан, лекин мен мусулмон фарзандиман. Ўрисларга қўшилиб, ўзимизнинг мусулмонларга ҳадик солиб юришим яхши бўлмас, деб андиша қиламан. Кўраман-да, шоширма-чи.

Жумабойнинг қовоғи солинган эди, у ихтиёринг, дегандек, елкасини қисиб қўйди. Шу пайт заводдан мастер Аркадий Петрович чиқиб келаверди. У Жумабойни узоқдан кўрган эди.

— Салом, ишлар қалай!— сўради Жумабой қўл узатиб.

— Тузук,— деб жавоб берди мастер ва Шермат билан кўришга туриб, Жумабойга деди.— Юр мен билан. Александр боғида мажлис бор.— Қўлидаги ўралган махоркани тутатиб, устма-уст тортди, Шерматга нимадир демоқчи бўлди-ю, лекин индамади.

Жумабой чўнтагини ковлаштириб, патнисга чақа ташлагач, ўрнидан туриб Аркадий Петровичга эргашди. Улар заводдан тинмай чиқаётган ишчилар тўдасига қўшилиб кетдилар.

Шермат ёлғиз қолиб, Жумабой айтган гапларни бир-бир хаёлидан ўтказди. «Саидахмадбойнинг зулми, ноинсофлиги ҳаддидан ошяпти, ишчилар норози,— деб ўйларди у.— Савдо-сотиқни йўлга қўйишни яхши билади-ю, ишчиларини рози қилишни нега билмас экан-а? Ё дунёнинг ўзи шунақа қурилганми?»

Шермат шундай хаёллар билан ўрнидан энди қўзгалган эди, завод ҳовлисидан йўрғалаб Эшонхон чиқиб қолди.

— Ҳа, Шермат ака, уйгами?— сўради у.

— Каллам шишиб ўтирибман шу топда,— жавоб берди дилгирлик билан Шермат.

— Э-э, беҳуда ташвишлар билан бош қотирманг, юринг, менга йўлдош бўлинг. Эски шаҳардан бир ҳовли кўраимиз,— деди Эшонхон сирли жилмайиб.

— Ҳовли савдо қиласизми? Узингизгами?

— Бе-э, бизга чикора! Бойга-да, бойга оляпмиз. Биз ҳам сизга ўхшаган бир хизматкор. Лекин мен ихлос билан хизмат қиламан. Ҳар ким меҳнатдан топади, меҳнатсиз иш битмас, ака! Лекин садоқат лозим, бу гапимни мендан катта бўлсангиз ҳам кўкрагингизга жо қилинг, маъноси катта,— деди Эшонхон ғурур билан.

У бугун ҳаддан ташқари сергап эди. Шермат бўлса онда-сонда бир сўз қотиб, жим борарди. Улар трамвайга тушиб, эски шаҳар томон йўл олдилар.

Трамвайда одам сийрак эди. Вагоннинг олди роғига бориб ўтиришгач, Эшонхон ҳамёнини чиқариб узоқ титкилади. У тезда майда тополмади. Қоғоз пулни майдалагиси келмаётганини сезган Шермат, кулимсиради:

— Мулла йигит, чақанинг чиқиши қийин бўляпти, бизники яқинроқда, мен ола қолай.

Эшонхон Шерматнинг гапидаги кинояни сезган бўлса ҳам индамади. Ҳамёнидан ярим танга чиқариб паттачига узатди.

Энди иккови ҳам чурқ этмасдан ўз хаёлларига банд, сукутда ўтирарди. Дарҳақиқат, икковининг ҳам иши осон эмас. Шермат уззукун тинмай ишлайди, қанор-қанор пахтани ташийди. Эшонхоннинг зиммасида минг турли иш, бойнинг буйруқларини бажо келтириш учун ҳали эски шаҳарга, ҳали янги шаҳарга қатнайди.

Урдага етганларида дув этиб бир тўда ўспиринлар чиқишди. Барчаси ёш йигитчалар, устларида олди очиқ оқ кўйлак, белларида қўш-қўш шоҳи қийиқ, кимда олача, кимда беқасам тўн, бошларида олифта чамандагул дўппи. Барчасининг руҳи кўтаринки, хушчақчақ, шод...

— Уй-хаёлларига ғарқ бўлиб ўтирган Эшонхоннинг чеҳраси очилиб кетди:

— Эҳе-э, кайфлар жойида-ку,— деди у йигитларга қараб.

Йигитлар Эшонхон билан кўришишгач, вагоннинг бир бошига ғуж бўлиб ўтириб олдилар.

— Кайф ёмон эмас, қиттай пивохўрлик қилдик,— деди Эшонхонга яқин ўтирган чапанироқ бир йигит.— Тағин қаёққа кетяпсиз, Эшон ака, қаерга борсак оёғимизнинг тагидан чиқасиз-а?!

Йигитлар гурр этиб кулиб юборишди.

— Ҳа, хумпарлар, ҳамиша дон еган хўроздай қизариб юрасанлар, кайфларинг тарақ, мен шўрлик бомдоддан қоқ ярим кечагача юмушдан бўшамайман,— деди у кўзларини айёрона ўйнатиб.

— Ҳа, сен чайирсан, ишдан ўлмайсан, ўрисканиям сувдай биласан. Хўжайиннингнинг ҳамёнига тўққиз сўлкавой тушса, бир сўлкавой сеникига тушяпти. Нолима, дўстим,— деди бир йигит.

— Ия! Шундай дегин. Пулни қаерга тахлаяпсан, огайни? Мўндига жойлаяпсанми, банкада асраяпсанми?— сўради йигитлардан яна бири.

Бири у деди, бири бу деди, хуллас, Эшонхонни хўп айлантиришди.

— Пошшо юмалади, лекин шуниси таажжубки, бойларнинг ошиғи ҳануз олчи,— деди бир йигит жиддий.

— Ҳой падари қусур,— деди Эшонхон йигитни туртиб,— сен ҳали фақирмисан?! Бўзчи тиқ-тиқ этар, кўнчи пулни сузар. Бозорнинг пули сенда-ку.

Йигитлар яна қаҳ-қаҳ уришди.

— Юр, жўра, такагга борайлик, қулинг ўргилсин қовурма палов қиламиз,— деди бир йигит, кейин овозини пасайтириб шивирлади.— Бир нафас ошиқ отамиз. Қўлинг баланд келса — яна мўндига жойлайсан.

«Юр-юр!» деб қисташди бошқа йигитлар ҳам. Эшонхон рози бўлмади.

— Зарур ишим бор, жўралар, ишим битса, орқаларингдан етиб бораман. Узр.

— Кутамиз, ишингни бажо қилиб келавер!— деди яна бояги йигит.

Йигитлар Баланدمачитда тушиб қолишди.

Эшонхон чўнтагидан папирос олиб тутатди. Шерматга ҳам тутди.

— Чекинг!

Шермат индамади, фақат бошини чайқаб рад этди.

— Бу йигитлар ҳаммаси чапани, бизнинг маҳалламиздан. Бири кўнчи, бири косиб, бири қулупнайфуруш, аммо буларнинг асосий касби қиморбозлик,— деб Шерматга тушунтириб борарди.— Ютса — бой, ютқазса — қип-яланғоч гадой-да. Ниҳоят шўх, юлдузни бенарвон урадиган йигитлар.

Шермат ўз хаёллари билан банд, Эшонхоннинг гапларини лоқайд тингларди.

Эшонхоннинг эса бугун кайфи чоғ, гапни узгиси келмасди.

— Бой ака яхши, баҳоси йўқ одам. Аммо шу кунлари ишчилардан жиндай хафа. Рус мастерларнинг сўзи билан бир гуруҳ ишчилар бош кўтариб қолишди. Э-э, аллақандай талаблар билан киришяпти бойнинг олдига. Бузоқнинг югургани сомонхонагача, қўлларидан нима келарди дейсиз? Агар бебошлик қилаверадиган бўлишса, секин кавушларини тўғрилаймиз-қўямиз. Ишсизларнинг ҳисоби йўқ. Бир мўйлов қилсам, бир подани йиғиб оламан. Ога, огоҳ бўлинг, гап шундоқ!

Шермат ердан кўз узмай борарди, зимдан Эшонхонга қаради:

— Мулла йигит, йўл узоқми?— сўради у.

— Анча бор, Уғри кўчадан ўтсак, етдик деяверинг.

Тегирмонни босиб ўтиб, яна сал юрилгач, бир-икки тор кўчадан айланиб, кичкинагина дарвоза олдида тўхтадилар. Эшонхон дарвоза ҳалқасини секин шиқирлатди.

— Жуда пастқам жой экан, зоғ кўринмайди-я!— деди Шермат атрофга аланглаб.

— Бизга худди шунақаси керак, ака,— деди Эшонхон сирли шивирлаб.

Шермат Эшонхон нима демоқчи эканини тушунмаган бўлса ҳам индамади.

Эшик оҳистагина қия очилди: устида пишиқ кийим

бош, мўйлови олифта буралган, қирқ беш ёшлар чамасидаги бир киши пайдо бўлди. У келганлар билан кўришгач, дарвозанинг бир тавақасини кенг очди:

— Қани, марҳамат, киринглар, кўринглар,— деди ичкарига даъват этиб.

Ҳовлида хотинлар, катта-кичик болалар кўп эди: ёт кишиларнинг узоқдан шарпасини билган ҳамон ўзларини ошхонага олишди.

— Кўринг, бойга маъқул бўлса, биз тайёр,— деди ҳовли эгаси асабийроқ товуш билан.

Эшонхон дарров ҳовлининг тўрт томонига кўз югуртириб олди-да, гапни иморат устига тақади. Тўрда икки хона ва бир даҳлиз, кенг айвонли, тунука томли янги иморат эди.

Шермат дарахтлари саралаб терилган, беками-кўст бу боғ-ҳовлини ҳам завқ билан томоша қилар, ҳам бу оиланинг бошига қандай фалокат келган экан, деб ичдан ачинар, ҳовлининг қоқ ўртасида кўм-кўк дарахтлар остида милдир-милдир оқиб ётган сув бўйида нари-бери юриб турар эди.

— Уй янги, атиги олти йил бўлди солганимга. Ноиложликдан сотяпман,— деди уй эгаси.

Шу пайт оппоқ сочли бир кекса аёл ошхонадан бошини чиқариб, ҳўнграб йиғлаб юборди. У йиғи аралаш ўғлини қарғар эди:

— Ҳамма балони ўзинг бошладинг, ўғлимни тўй қиламан деб, бизни шу кунларга гирифтор қилдинг. Уч кун ош берибди-я! Кўрпанга қараб оёқ узатсанг бўлмасмиди, болам? Тўрт даҳадан казо-казоларни чорладинг, карнай-сурнай, базм... Буларнинг ўзи бўлармиди?! Оқсоқол жувонмарг ўргатган сенга бу номаъқулчиликни! «Мен сендан қоламанми» деган дандонбозликнинг оқибати шу...— йиғлаб-йиғлаб гапирарди кампир.

Ўз ёғига ўзи қоврилиб турган эркак онасининг даккисидан кейин баттар тутақиб кетди:

— Бас қилинг, она, ишингиз бўлмасин!

Кампир бир зум жим бўлиб, сўнг яна йиғлай бошлади, ўғлидан, тақдирдан шикоят қиларди.

Эшонхон она-бола ўртасида бўлиб ўтган можарони эламади. Шерматнинг эса юраги туздай ачишиб кетди. Туриб-туриб: «Ҳар хонадонда бир кулфат...»— деб қўйди ўзига ўзи.

Эшонхон бемалол айланиб хоналарни, ҳовлининг бур-

чак-бурчакларигача кўздан кечирди, кейин ҳовлининг сатҳини чамалади: икки таноб келар.

— Қайдам...— деди у қувгина кўзларини қисиброқ.— Бой чакки эмас, аммо бой отанинг жуда диди баланд-да, иморат ёқармикан,— деди гўё маслаҳат ташлагандай Шерматга мурожаат қилиб. Сўнг уй эгасига қаради.

Ҳовли эгаси бошини қуйи солган ҳолда асабий қадамлар билан у ёқдан-бу ёққа юриб турарди.

— Иморат жуда пишиқ,— деди уй эгаси Эшонхоннинг олдида тўхтаб,— бойга бешак ёқади. Кўп кутишга фурсатим йўқ, тезроқ пуллайман-да, Гишкўприкка, жиянларим-никига кўчиб бораман.

— Эрта ё индинга келаман, хайр,— деди Эшонхон дарвоза томон юриб.— Нархини ҳам эшитсак бўларди?

Ҳовли эгаси ердан бошини кўтармади. Эшонхонга қарамай жавоб қилди:

— Нархиям жойига яраша бўлади-да. Маҳалланинг элликбошиси бор, шу киши битиради ишни...

Эшонхон ва Шермат ҳовли эгаси билан хайрлашгач, тез чиқиб кетдилар.

— Кампирга юрагим ачишди, ота-бобомдан қолган мерос, деб йиғлайди-я. Кампирнинг орқасида турган келин бояқишга ҳам кўзим тушди, қанотсиз қушдай беҳуш кўринди. Беш-олти яшар болани кўрдингизми, мулла йигит, кийикдай сакраб юрибди, келган балодан беҳабар. Ана фалакнинг гардиши!..— деди Шермат бошини чайқаб.

— Э-э, ажаб гапирасиз, ҳануз гумроҳ ёкансиз. Бундай воқеаларни мен кўп кўрганман. Кеча — бой, бугун — бўйнида гадой тўрва,— жавоб берди Эшонхон, ҳамон хомуш келаётган Шерматга қараб, Шермат индамади.

— Ҳа айтгандай, тагин бир гап бор, ака,— деди Эшонхон Шерматга қараб.— Энди бизга бир кампир керак бўлади. Ёши қирқ-элликларда бўлса ҳам ёпчил, озода, пазанда бўлса, тушундингизми? Яна бир шарти шуки якка бош бўлсин. Чурвақалари бўлса, бизга тўғри келмайди.

Шермат ҳайратдан кўзларини катта очиб Эшонхонга қаради.

— Аёл нимага керак, тушунтиринг-чи?

Эшонхон Шерматнинг соддалигидан кулди:

— Шунча ёшга кирган бўлсангиз ҳам, гўр ёкансиз-ку, тавба! Бой ака меҳмондўст. Кўнгиллари — тўралар, бой-

ваччалар, эҳтимолки, баъзан хуфия базмни хоҳлаб қолади... Бу уй ана шунақа хилват меҳмонхона бўлади,— шивирлади Эшонхон айёрона жилмайиб.

— Ё олло!— деди Шермат ёқасини ушлаб.— Ҳали дунёда мундоқ гаплар ҳам бор денг?

— Кўнгилнинг бир кўчаси-да, ака! Топинг, бир кекса аёлни, ширин сўз, уддабурон, лекин оғзи маҳкам бўлсин.

Шермат икки қўлини орқасига қилиб, қовоғи солиқ борарди. У зангинларнинг бузуқ сафоси, ифлос кирдикори ҳақида ўйларди.

Эшонхон хўмрайди, лабидаги папиросини олиб четга улоқтирди:

— Айнидим сиздан, ака, оқ-қоранинг фарқига бормас экансиз. Мен бўлсам сизни фаросатли йигит деб эргаштириб юрибман-а. Гўшқуйди сомсаларни иликдай лазиз, ҳолвадай ширин пиширадиган, зийрамлиқда бу иқлимда мисли йўқ, идроки баланд бир аёлни топаман ўзим,— деди қатъият билан.

Шермат истеҳзоли кулди: «Чакки қилдим, ҳар қандай фалокатни бошимга ағдаришдан тоймайди бу шум йигит», деди ичида у.

— Маъқул,— деди у Эшонхонга қараб.— Бир аёл бор, эллик беш ёшларда, пазандаликда оламга донғи кетган, истараси иссиққина, озода, хушмуомала, ўзи ҳам ёлғизгина — сўққа бош. Юринг, хўжайин, олиб борай, ўзингиз гаплашинг.

Эшонхон Шерматдан хурсанд бўлиб кетди:

— Балли, мана энди ўзингизга келдингиз. Мана бу йигит кишининг иши! Аввало ҳовли масаласини бир ёқлик қилайлик, кейин кампирни ўзингиз бошлаб келарсиз, пича сабр лозим,— деди у Шерматнинг елкасига қоқиб.

Баландмачитга етганда булар айрилдилар. Эшонхон янги шаҳарга, Шермат Хадра томонга, ҳовлисига йўл олди.

УН ТУРТИНЧИ БОБ

I

Зумрад қалин, узун сочини қунт билан тарагач, пешана ва чаккаларидаги жингалакларини ойна қаршисида ўтириб тартибга солди-да, ювилган кўйлагини кийиб айвонга чиқди. Бугун у жуда хурсанд, чеҳраси очиқ эди. Ноуштага қушдай енгил келиб ўтирди.

Чол ва кампир тирикчилик икир-чикирлари устида ги-жиллашиб ўтирардилар.

— Бу нимаси, ҳар кун хархаша, бежанжал кун ўт-майдами, уят-ку ахир,— деб уларни босиб қўйди Зумрад.

— Бугун чоршанба бозор,— деди у онасига.— Эски-жўвага бораман-да, жиякларни пуллайман. Кейин гулдор фаранг читдан кўйлаклик оламан. Янги нусха чиққан ойи, биласизми?

Кампирнинг энсаси қотган эди, силтаб ташлади:

— Тек ўтир, бозорга ўзим бораман. Унақа юримсак бўлма, тентираш қизларга ярашмайди. Йигиб бер менга жиякларингни,— деди кампир юзига фотиҳа тортиб.

— Ойижон, ўзим сиздан ўргилай!— деди онасига яли-ниб, эркаланиб қиз.— Лаҳзада сотаман-у келаман, бозор тўла мендақа қизлар, нима бўлибди мен ҳам борсам? Ҳа-ялламай қайтаман. Сиз менга керак читни билмайсиз, ўзим ёқадиганини танлаб оламан.

Момосулув жаҳдан тушди. Қизининг бугун хурсанд-лигини кўриб, она қалби бир оз юмшаган эди. Эридан бой совчи юборганини биринчи дафъа эшитганида, ёлғиз қи-зини қўш кундош устига беришдан заҳраси учиб, розилик бермаган эди. Бироқ, дукчининг бой ҳақидаги ҳар кунги гаплари, турмушнинг танглигидан шикоятини эшитавериб, қизим кўҳликкина, кўзга яқин, зора бойга сўзи ўтадиган эрка хотин бўлса, деб розилик бера қолган эди. Сўнги кунларда хафақонлиги ошган, ота-она раъйига юрмаётгани учун қизини қойиб қўйса ҳам, кўндиришга ўриниб насихат қилса ҳам, бари бир ўзи хурсанд эмас эди. Уззукун ёлғиз-гина қизимни ўз қўлим билан қандай жаҳаннамга ташлай-ман, деб ўйлагани ўйлаган ҳатто шуни ўйлаб, тунлари ҳам уйқуси қочиб кетар эди. Она қизининг кайфиятидаги ўзгаришни кўриб, унинг қуёшда чўмилгандай ёруғ юзига боқиб мулойимлашди:

— Майли, бора қол, қизим,— деди.— Пулнинг ярмига турлаб ипак ол, қолганини сарфлама, читингни кейин олар-сан, ров изингга қайт.

— Хўп, ойижон, мен дарров бориб келаман,— деди Зумрад севиниб. Жиякларни бир дока рўмолга тугиб қўй-нига тикди-да, эски паранжисини бошига илиб, кўчага югурди.

Баҳорнинг роҳатбахш шабадаси кўнгиللарга ҳузур ба-ғишлайди... Кўм-кўк осмон узра узоқдаги чўққиларда оп-

поқ қор чақнаган тоғлардан гала-гала оқ булутлар карвони кўркам сузади.

Зумрад югура-югура ҳаллослаганича лаҳзада Эскижўвага етиб келди. Бозорда одам қалин, кампирлар кўп, қизлар, жувонлар ҳам оз эмас. Жияк, дўппи ҳаддан зиёд сероб, дўппиларнинг нухаси, хили кўп. Арзон, деҳқонбоп сатин дўппилардан тортиб, бойваччалар киядиган такдўзи, чамандагул, сидирға сипоҳ дўппиларга қадар ҳаммаси бор. Ғувур-ғувур — бозор гавғоси, сотувчилар билан харидорлар ўртасидаги жаллобларнинг «ҳа баракалла»си, шовқин қулоқни битирарди.

II

Зумрад жиякларини пешинга яқин пуллаб бўлди. Чақа ва тангаларни нимчасининг ички чўнтагига жойлаб кўнгли тинчигач, дўппи бозордан чиқди. Юк ортилган аравалар, эшаклар, қўлларини чўзиб турган тиланчилар, сават-сават нон кўтариб югурган болалар, Машраб ғазалларини ўқиб «Е ҳу!» дея бақириб кетаётган қаландарлар тўла кўчани оралаб бораётган Зумрад таққа тўхтади. Қизнинг рўбарўсидан Умарали чиқиб қолган эди. Зумрад ўзини секин четга олди, юраги гурс-гурс уриб кетган эди. Зумрад қочишни мўлжаллаган эди, аммо уни узоқданоқ пайқаб қолган Умарали йўлини тўсди.

— Ассалом, яхшимисиз?— сўрашди Умарали секин, ўзига хос мулойим товуш билан.

Зумрад уялибгина билинар-билинимас қаддини эгиб, жавоб қайтарди.

Умарали ҳам бу учрашувнинг қувончидан, ҳаяжонидан қизариб кетган эди. У овозини пасайтириб шивирлади:

— Дарров танидим, бир онда... Узоқдан паранжингиз кўзимга ўтдай кўринди, ёд бўлиб қолган... Ҳамиша кўз ўнгимдасиз...

— Шундайми?..— деди Зумрад, унинг нозик табассуми товушидан билинарди.— Ҳазилни яхши кўрасиз...

— Ният холис экан, алҳамдулилло, мана учратдим.

— Қўйинг-э, бунақа гапларни...— деди Зумрад нозли товуш билан.— Аттордан ипак олгани кетаётувдим...

— Ҳамроҳ бўлай сизга?— журъатсизгина сўради Умарали.

Қиз олдинда, йигит бир қадам орқада борар эди. А-торликка етганда Зумрад тўхтади.

— Муюлишда кутиб туринг,— шивирлади у.

Умарали кулимсираб, оҳиста бошини қимирлатди, қиз имлаб кўрсатган бурчак томон юриб кетди.

Зумрад ҳар вақт ипак харид қиладиган дўкони олдида тўхтади. Қаригина, жиккак, мулойим кишига одоб билан салом бергач:

— Савдолар яхшими?— деб сўради.

Чол ҳам хушмуомалалик билан:

— Келинг-келинг, ой қизим, кампир саломатмилар?— деб қуюқ сўрашди.— Хизмат?— дея дарҳол жилоланиб турган ранг-баранг ипакларни саралашга киришди.

— Икки сўмга хиллаб ипак беринг,— деди Зумрад пулни узатиб.

Чол турли рангдаги калава-калава ипакларни тарозида тортар экан, бир нафас жағи тинмади. Ё ўтган-кетган, ўшитган гапларини сўзлар, ё Зумрадга турли саволлар ёғдирар, азмаланар эди.

Юраги така-пука, шошиб турган Зумрад ипакларни қўлига олган ҳамон гўё қанот пайдо қилгандай, Умарали томон учди.

Икковлари бозордан чиқиб Жанггоҳдан ўтгач, сув ёқа-лаб кетдилар ва кимсасиз тор кўчага киргандан сўнг бир пана жой топиб, ўтирдилар.

Зумрад чачвонини гоҳ қия очар, гоҳ ёпиб гаплашар эди. У чачвони тагидан йигитга тўйиб-тўйиб қараб оларди. Барваста қомат, нурли кенг пешана, тим қора пайваста қошлар, ҳамиша кулимсираб турадиган маъноли кўзлар... Ўзига ярашган мўйлов... «Афсуски фақир...— кўнглидан ўтказди Зумрад, йигитнинг бошидан оёғигача разм солиб.— Бахтим фақат шу йигитда!» деган қатъий қарорга келди у.

Умарали аста-аста, бироқ ҳарорат билан сўзларди:

— Зумрадхон, инқилоб машъалдай ярқираб келди ватанимизга... Хуррият келди-ю, аммо ғариб, фақир халқимиз ҳануз гурбатда... Буржуйлар, кенаслар, тўқлар жиловни қўлга олди. Туркистон диёрининг аҳолиси ялписига оми, шу сабаб ғафлат уйқусида. Боёнларимиз ўз ҳамёнлари ғамида, уламолар динни қалқон қиладилар, аммо чақа кўрсалар, ўзларини томдан ташлайдилар. Жадидалар бойларнинг парвонаси. Аввало бой болалари ўқисин, халққа навбат кейин келади, дейди улар.

— Жадид деганингиз кимлар бўлади?— сўради жиддийлик билан Зумрад.

— Бу сўз арабча, Зумрадхон,— жавоб берди Умарали.— Айнан маъноси — янги усул демакдир. Янги усулдаги одамлар жадидлар дейилади, янги усулдаги мактаблар жадид мактаблар дейилади.

— Ҳм-м, шундайми,— деди ўйланиб Зумрад.— Бир марта эшитган эдим, янги мактаблар очилар эмиш, деб раҳматли отин ойимнинг заҳраси учган эди. Гапиринг-чи, эшитайлик, қулоғим сизда.

— Ўйлаб турсам, фикр этсам, оламнинг иши ниҳоят мушкул, дейман. Хаёл дарёсида оқишни севаман, ўйлаб-ўйлаб дейманки, халқ ечади-да тугунни, шундай фаҳмлайман. Омма тебранса бир онда тоғни толқон қилади. Куч-да у, нуқул куч, қудрати зўр. Қадимдан таомил шу, омма ҳал қилади ҳар бир чигилликни. Зиёлилар оммабоп йўлни тутсалар эди, барча мушуқлар осон бўларди. Бизнинг ғофил халқимиз тарбия, маърифат талабгоридир. Хулқ-одобимизга тарбия зўр таъсир этади, тарбия не чоғлик тўғри ва яхши бўлса, хулқ ва одобимиз ҳам шунчалик гўзал бўлгуси. Баъзан татар зиёлилари билан суҳбатда бўламан, мунозара қиламиз. Мактаб ва мадрасаларнинг ислоҳоти ҳақида муноқаша юритамиз. Ўйлаб қарасам, дарҳақиқат, мадраса ниҳоят чириган, унда ёлғиз диний ва шароит қонунлари, алмисоқдан қолган қондалар йўсинида таҳсил олиб борилади. Тошкент, ҳатто Бухоройи шариф мадрасаларида ўн беш, йигирма йиллаб таҳсил кўрган талабалар бўлади, гоҳо бири олим чиқиб қолмаса, кўпчилиги нодон қолади. Мана, саккиз йилдирки мадрасада истиқомат қиламан, арабчани мукамал ўргандим, аммо бошқа фанлардан, илмдан маҳрумман. Туркистон диёри қуюқ зулматда: нур, зиё, шуъла йўқ... Ватанимизнинг аҳволига назар солсам, ўпқон ва зулмат кўраман, бир тутам зиё йўқки, кўнгилни равшан қилса. Мана, ўрис тилини мутлақ билмаймиз, аммо маърифатимиз, маданиятимиз учун бу гоят зўр зарурият.

— Тўғри айтасиз,— унинг сўзини бўлди Зумрад,— мен «кизимка», «маржа»дан бошқа сўз билмайман. Гапиринг, мулла ака, сиз гапни узмасангиз, мен фақат эшитсам.

Умарали табассум қилди.

— Аллақандай гаплар билан сизни зериктирдимми деган андишадаман,— деди Зумрадга чачвон орқали термилиб, сўнг тагин сўзлай бошлади. Ҳаётнинг гўё бир денгиз каби тўлқинда тургани, Россиядаги инқилоб бўрони, бу-

нинг мавжи садоси бу ерларга ҳам етганлиги, рус ишчиларининг талаби, мусулмон меҳнаткашлари орасида ҳам турли ташкилотлар, жамиятлар барпо бўлаётганлиги ҳақида гапирди.

— Бу зулматдан, гафлатдан, нодонликдан қутулмоқ учун эллик йилми, юз йилми керак бўлар?— деб сўраган эди Зумрад, Умарали ўрнидан туриб кетди. Туркистон ўлкаси тарихида Ибн Сино, Улуғбек, Навоий каби чақнаб учган юлдузлар ҳақида ҳарорат билан сўзлади Умарали. Лекин бир равшанлик кўрган кун, илмда, санъатда ярқираган шону шавкат хонлар зулмидан таназзулга учрагани ҳақида ёрқин мисоллар, ўткир ифодалар билан сўзлади.

— Ҳуррият мавжлари тонг шабадаси каби оромбахшдир. Шояд бахт ва иқбол умидимиз қуёшдай чақнаб кетса,— деди Умарали.

— Кошки эди...— деди енгилланиб Зумрад.— Биз каби мазлумалар ҳам маърифатдан баҳраманд бўлса.

Умаралининг фикрида, хаёлларида шу тобда бир кескин ўзгариш бўлганини дарров пайқаган эди Зумрад. Йигитнинг юзидаги қайғу кўлкасини ичдан узун бир хўрсинганини сезган эди ҳассос қиз. Оғир сукутга чўмган Умаралига чуқур муҳаббат билан, меҳр билан термилди, унинг кўзларидаги маънони, юзидаги дард мавжини қиз англаган эди.

— Ҳовлига борган эдим,— деди чуқур хўрсиниб Умарали,— синглим сизнинг ҳақингизда бир машъум хабарни айтди, бутун вужудим ўт бўлиб тутаб кетди. Зўрға ҳужрамга қайтдим. Кечаси билан кўзларимга уйқу қўнмади...— Умарали қўйи солинган бошини кўтарди, умид ва орзулари чил-чил бўлгандай дард билан боқди қизга.— Ростми шу гаплар?...— сўради ғайри табиий товуш билан аламдан эзилган ҳолда.— Бойгами?... Бўладими?..

Зумрад бир оздан сўнг чачвонини қия очди:

— Ҳа, бу гаплар рост,— Зумрад чуқур хўрсинди.— Пули кўп бойлар қутуради, камбағалларнинг дами ичида...

Умарали оқариб кетди, аъзойи бадани ёниб, борлигини чақмоқ ёқиб ўтгандай бўлди. Беҳуш, рангсиз лабларини аранг қимирлатиб, «Ҳм-м», деди-да, кўзларини ерга тикди.

Зумраднинг раҳми келди. Нозик қалби билан яна шуни англадики, йигитнинг куюниши бежиз эмас экан.

— Мен «йўқ» деб оёғимни тираб турибман. Улсам ҳам бойга тегмайман, дедим. Эшонхон бўзчининг моксидек худонинг берган куни қатнагани қатнаган. Кеча, жувонмарг, яна отамга учрашибди, бой сафарга кетяпти, четда

ташвишли иши бор, шу ишини бир ёқлик қилса, тўй, депти. Сиз нима дейсиз, мулла ака?.. Нега индамайсиз?— сўради Зумрад Умаралига алаъм ва изтироб билан тикилиб.

Умарали юрагидаги ишқини оташин сўзлар билан қиз олдига тўкди, кейин деди:

— Ҳа, биз камбағалларнинг дардимиз ичимизда. Лекин, инонинг Зумрадхон, туну кун хаёлим сизда... Ишқ девонасиман, кеча-кундуз ишқ ғамини чекаман...

Кўрдим ул хуршид ҳуснин, ихтиёрим қолмади,
Соядек бир ерда турмоққа қарорим қолмади.
Бир кун ўлмаз талъатинг кўрмак муяссар, оҳким,
Заррача ул кун ёнинда эътиборим қолмади.

— Яхшими? Гўзал ва чуқур маъноли назм...— узун уҳ тортиб, сўздан тўхтади Умарали.

Зумрад табассум билан жавоб берди:

— Мавлоно Фузулийнинг ғазаллари дардли дилларга малҳам. Қани мен ҳам сиз каби ҳамиша китоб ўқисам. Пешанам қурсин, кун бўйи силлам қуриб игна билан инак чагтийман...— деди қиз маъюс.— Бошимда шўрим кўп, билмадим бу фалокатдан нечук қутуламан?

Умарали пешанасини ушлаганича жим ўтирарди. У қаттиқ изтироб чекар, аммо ноиложликдан, ночорликдан талвасада, саросимада эди.

— Ишқ дарди ёмон нарса...— деди ёниб Умарали,— мен ишқингиз мубталосиман. Наҳотки бахт қўлимдан кетди!

Умаралининг бу сўзи Зумраднинг барча умидларини кўкка совуриб юборгандай туюлди. Бир зум сукутдан сўнг хўрсиниб ўрнидан турди, «Хайр, мулла ака!..» деди фақат ва тез юриб кетди. Қизнинг юзини ювиб қуйилаётган қайноқ кўз ёшларини Умарали кўрмади. Аммо «Хайр, мулла ака!..» деганида қизнинг овози аламли титраб кетганини сезди...

УН БЕШИНЧИ БОБ

I

Шайхантаҳурнинг тор кўчаларидаги Валихонбойнинг ташқари ҳовлиси. Тахта-тахта гулзорлар ва саралаб ўтқазилган дарахтлар айланасида фишт ётқизилган йўлкалар. Ҳовли атрофида бир-бирига туташ хоналар.

Бир тўда бойлар, уламолар, жадидлар жума намозидан чиққач, Валихонбойнинг кенг меҳмонхонасига йиғилганлар. Меҳмонлар турли таомлар, ноз-неъматлар тўкиб ташланган дастурхон атрофига гир айлантирилиб тўшалган дуқоба, атлас кўрпачаларда ўтиришибди, орқаларида момиқ ёстиқлар.

Мажлисда уламолар, ислом байроғини кўтарган шариат пешволари бисёр эди. Устларида этаклари ерга сургаладиган олабайроқ тўнлар, бошларида қозондай катта саллалар: таралган қуюқ соқоллари кўксиларини қоплаган. Булар ғурур ва кибр билан гердайиб ўтирганларига қарамай, қазй-қартадан тортиб қанд-қурс, мураббога қадар, ҳаммасини ошайдилар. Бойларнинг аксарияти ягринли, бўйни йўғон, қориндор. Булар ичида фақат Саидикром нон емас озгин, жиккак, йўл-йўл читдан чопон ва ёски маҳси кийган, кўриниши фақирнамо. У патирдан чимдиб, жим ўтирарди.

— Олсинлар, тақсир, яхна гўштдан тановул қилсинлар, иликдай лаззатли,— шивирлади ёнидаги бой.

— Ташаккур, мумкин бўлса чойдан узатсалар, инсонда нафс оз, қаноат зўр бўлгани маъқул,— жавоб берди Саидикромбой.

Ён-верида ўтирганлар пиқ-пиқ кулиб қўйдилар. Бириси чой узатиб сўради:

— Не гап ўтди, тақсир?

— Бошимда ташвишим кўп,— чойдан ҳўплаб, жавоб қилди у,— Валихонбой таклиф қилдилар, азбаройи худо, кўзим қиймаганидан ишим кўплигига қарамай келишга келдим-у, кетишнинг иложини тополмай ҳалакман.

Саидикромбойнинг рўбарўсида пихиллаб овқат ураётган семиз баззоз бошини кўтарди.

— Бой ота, Шўройи ислом мажлиси бу ахир, ҳали гап кўп, ислом ҳақиқатини тинглангиз; сизга, бизга таалдуқли пул масаласи бор.

— А, лаббай?— бир сапчиб тушди нон емас бой.— Пулмиш-а, бе, номаъқулчилик бу,— минғирлади асабий тусда.

Бойлар бир-бирларини туртишиб қўйдилар.

Тўрга терилган тўрт даҳанинг эътиборли уламолари сўзларига жиддият ва салмоқ бериб, саҳобалар ҳақида, шариатнинг асослари, закот масалалари, дунё ва охират устида музокара олиб борардилар.

— Уламо ҳазратлар, жаноблар!— хитоб этди ўз одати-ча энгил табассум билан Анвархон қори.

Мажлис аҳли сукутга толди. Мударрислар йўталишиб, бойлар кекиришиб қорига қулоқ бердилар. Уламолар, мударрислар таомлардан қўл тортишмади, уларнинг таомили шунақа — еб ўтириб, тинглайверишади. Гоҳо ўзаро шивирлашиб, гоҳо бош кўтариб, хўмрайиб қараб қўядилар.

Қори секин, вазмин сўзлашга киришган эди, кумушдай товланган оқ банорас тўн кийган Садриддин аълам тўсатдан ўсиқ қошларини кўтарди, улар остида яширинган кўзларидан чақмоқ учди. Кейин у том лоқайдлик билан сўзлаб кетди. Бир неча бойлар, жадидлар бир-бирларини туртишиб, ивир-шивир қилишиб олдилар. Қизариб сўзини тўхтатган Анвархоннинг кўзлари ерга оғди. Садриддин аълам ҳазратнинг овози баланд, нутқи зўр: у араб, форсий сўзлар, ибораларни қориштириб салобатли гапирар эди.

У муқаддимани пайғамбар ва саҳобалардан бошлаб, ислом тариқатларига ўтди. Сўнг илм ҳақида сўзлади.

— Илм — ёлғиз оллога сиғиниш, ҳақиқат шудир, туншундингизми, қавм? — дея хитоб қилди у мажлис аҳлига.

Узоқ гапириб томоғи қақраб кетган аълам бир бойваччанинг таъзим билан тутган пиёласини қўлидан олди-да, бир йўла шимирди.

Мажлис аҳли аъламнинг нутқини ихлос билан тингларди. Гоҳ мудраб, гоҳ қулоқ осиб ўтирган Саидаҳмадхон ўрнидан туриб, мутавозелик билан аълам ҳазратнинг қўлини ўпди ва пихилаб қайта жойига ўтириб олди.

Аълам мамнуният билан жилмайди:

— Ўғлим, давлатингиз бундан ҳам зиёда бўлсин, аммо шафқатни, кор-хайрни унутмагайсиз.

Саидаҳмадбой қуллақ қилиб олгач, мадрасалар ва «Изоҳ» журнали бойлар ёрдамига муҳтож эканлигини айтди, аммо сўзини тезда мухтасар қилди.

Бир-икки зиёли шивирлашиб, «Бойнинг айёрлигини қаранг, гапи бу-ю, ўзи гўзал маликаларнинг қули» дея зимдан пичинг қилиб қўйдилар. Айрим зиёлилар ва жадидлар нохуш сукутда ўтирардилар.

— Жаноб ҳазрат, ақча масаласи боёнлар зиммасида бўлгуси, бир иложини қилурмиз,— оғир сумутни бузди Валихонбой.

Уламоларга жон кириб қолди, мадраса ҳақида, моддий масала хусусида тўйиб астойдил эъмаликка киришган

эдилар, зиёлилардан бири хомуш ўтирган Анвархонга мурожаат этди:

— Шўройи исломнинг вазифалари ёлғиз мадрасанинг моддий жиҳати эмасдир, ўзга вазифалар-да бисёр. Қори афандим, сўзласинлар, сизни эшитайлик.

— Кетсам бўларди, зарур ишлар кўп, ижозат бергайсиз,— уй соҳибига мурожаат қилди Саидикромбой.— Аълам ҳазратнинг гапларини мамнуният билан эшитдик.

— Хасис меҳмондан қочар, деган гап бор, уят бўлади, ўтиринг, Туркистон ўлкасида ҳеч кимсанинг хазинаси сизникига тенг келмайди ахир: инсоф қилинг-да,— шивирлади Валихонбой.

— Бўлмаган гап,— оқариб кетди Саидикромбой,— оғзингизга қараб гапиринг-э, фақир бир бандамиз.

— Мошоолло!— ўз-ўзига айтгандай шивирлади Валихонбой.

Аммо Саидикромбой ўрнидан туриб кетишга журъат ётолмади. Ички саросима билан лаб-лунжини осилтирган ҳолда ўтириб қола берди.

Энди чехраси хийлагина очилган Анвархон қори ёқимли оҳангда шошмасдан, равон гапирар эди:

— Керенский жаноблари ақли комил, ҳушёр, хусусан ҳуқуқ бобида етук, сиёсатга ўткир кимса. Шояд Туркистонга доир масалалар билан ўзлари машғул бўлурлар ва кунт билан ҳал қилурлар. Умидимиз зўр. Петербургда, Москвада, кўп жойларда, шу жумладан Тошкентда ишчилар, мастеровойлар ҳаракати бисёр авжга чиққан замондир ҳозир. Саккиз соат иш, тўла ҳуқуқ, моҳиёна жанжали ва ўзга кўп ғавғони кўтардилар. Жаноблар, олдимизда мусулмон фуқаросини, ўз меҳнат аҳлимизни тарбия қилмоқ зарурияти турур. Акс ҳолда рус ишчилари таъсирида ўз меҳнат аҳлимизнинг ҳам бебош бўлиб кетиш хавфи йўқ эмас!

— Офарин! Қори афанди айни муддаони айтдилар, шу замонда ишчиларнинг феъли бениҳоя айнаган. Саккиз соат эмиш-а, гофилларни қаранг, кўз очиб-юмгунча ўтадиган шу фурсатда иш битадими?!— газаб тўлиб кетди Саидахмадбойнинг кўзларига.

Қори турли миллий масалалар устида тўхтаб, савдо аҳли, хусусан, Кўқон боёнлари ва зиёлилари зўр фаолият, иштиёқ ва суръат билан ишга тушганликларини, миллат ҳам истиқбол ҳақида қайғура бошлаганларини узоқ сўзлади. Қори Тошкентда ҳам уламо ҳазратлар, боёнлар, зиёли-

лар аҳиллик йўлидан бориб, қавми ахлоқ, тарбия, садоқатга ўргатиш лозимлигини уқтирди. У сўзини тугатаркан, йўталиб олди-да, чой хўлади.

— Расули икром айтганларки...— деб оят билан бошлади сўзини баланд мавқели мударрислардан бири. У Қўқон билан хат-хабарлашиб турганликларини, қорининг айтганлари уламога ҳам маълум эканлигини қайд этиб, ҳаммага диққат талаб бир қараб олгач, гапида давом этди: — Подшоҳлар ҳокими мутлақ бўлиб келганлар, бу фарздор. Баъзи подшоҳлар золим, баъзи подшоҳлар Ҳорун-ар Рашид каби одил бўлурлар. Гавда бошсиз тирик эмас, халқ ҳам подшоҳсиз яшай олмайди. Табаррук авлодлар бор,— овозини пасайтирди мударрис.— Оллога сиғинамиз, шояд ҳурматга сазовор хоқон топилса, тангрим ўзи меҳрибон бўлғай.

Мажлис аҳли мударрисни оғир сукутда тинглар эди. У қуюқ соқолларини сийпаб жим бўлди.

Бир неча дақиқани ўтказиб, тагин Анвархон қори гапирди. У турли масалалар устида батафсил, шошмасдан сўзлади, ниҳоят, ақча масаласи устига келди. Яқин кунларда кенг миқёсда Шўройи ислом қурултойи бўлажagini сўзлаб, бунга турли тадбирлар, тайёргарликлар кераклигини айтди.

Бойлар, гўё мум тишлагандай жим ўтирардилар.

Мудраб ўтирган Саидаҳмадбой кўзини очди.

— Қани, муҳтарам боёнлар, гапирсинлар, ҳимматлари қандай?— сўради бойларга бир-бир боқиб.

— Жаноблар, гапирсинлар!— хитоб қилди Валихонбой Саидаҳмаднинг сўзини такрорлаб.

Бойлар сукут қиларди, фақат бир-бирини туртиб, имо билан шивирлашишарди.

Бурчакда бошини қўйи солганича жим ўтирган Саидикромбойни Валихонбой оҳиста туртди. Нима гап, дегандай ялт этиб мажлис аҳлига кўз югуртирган нон емасга қараб, сизга ҳам дахли бор бу гапнинг, тингланг, дегандек жилмайди Саидаҳмадхон. Пинакка кетиб, сўнгги гапларни эшитмай қолган Саидикромбой бир лаҳза оғзини очиб анграйиб қолди. Сўнг гап нима устида кетаётганини фаҳмлади-да, бирдан оқариб кетди. Хаста товуши билан секин гапирди:

— Жаноблар, аҳли растаданман. Кичик бир дўкончам бор. Масков, Петербург фабрикантлари билан унча-мунча алоқа қилиб, иш юргизаман. Савдо йўқ, десам ёлгон бўл-

мас. шундай, дўстлар, бир нав тирикчилик билан кун кечираман. Менда ҳеч вақо йўқ, иқтидорим йўқ. Тўғри, замон оғир, замон қалтис, бандаларини олло таолонинг ўзи ёрлақасин.

Барча ўтирганлар жим қолди, аммо Валихонбой жаҳлидан қизариб кетди:

— Биродар! Олтин-кумуш, гавҳар-марваридни сандиққа ҳўп босгансиз; нима, давлатингизни у дунёга орқалаб кетмоқчимисиз?! Хасслик ҳам эви билан-да, ҳар иш мезони билан, кори хайрдан бўйин товлашнинг шарофати йўқ!

Саидикромбой бир оқарди, бир қизарди, азбаройи бўғилиб кетганидан чурқ этишга қодир эмасди шу топда. Бирдан ўрнидан ирғиб турди-да, ёнида ўтирган Валихонбойга нафрат билан ўқрайди, кейин уламоларга қуллауқ қилиб, дағ-дағ титраганича, жағи ажраган кавушини оёқларига илди, физиллаганича чиқиб кетди.

Мажлис аҳли Саидикромбойнинг бу қилиғидан ранжиган эди. Ҳамма бир он жим қолгач, аста-секин нон емас бойнинг хасислигидан ҳикоя қила бошлади. Бу бой оқшомда барча келинларини ўз олдига чақириб, ҳамма чироқларни битта гугурт билан ёқиб бериши, ҳар куни уйида ёвгон мошхўрда қайнаши, заифалар ёвгон таомдан безганларидан тушда палов ёки чучвара қилиб ўзлари боплаб уриб оладиган бўлишганини бири олиб-бири қўйиб роса гапиришди.

— Афандилар, жаноблар, ишга ўтайлик!— деди бугун нечундир камгап, жим ўтирган адвокат Абдулла-хўжа.

Мажлис аҳли жим бўлгач, йирик гавдали, салобатли бир мударрис сўз бошлади. Бунинг ҳам гапи оят ва пайгамбардан келиб, «Боёнлар ёрдам қўлини чўзсинлар!» деган даъват билан тамом бўлди.

Бойлар жим ўтирардилар. Ориқ ва жиккак бир баззоэ уялибгина оғиз очди:

— Кори хайр улуғ нарса, тақсирлар, рўйхатга менинг номим ёзилсин, ўн сўм бераман.

Зиёлилар, жадидлар оҳиста бир-бирларини туртдилар.

— Оҳ, Туркистон!— бошни чайқади зиёлилардан бири.— Заволли Туркистон! Шафқатсиз ўғлонларнинг борки...

Саидахмадбой кибр билан илжайди ва мўйловларини бураб олди.

— Дарвоқе, хасис бойларимиз кўп, аммо сахийлар, инсофлилар йўқ эмас, рўйхатни менга топширсинлар, ҳаракатда — баракат, ўзим бир-бир гаплашиб, астойдил йиғман барча зангинлардан.

Саидахмадхоннинг сўзини яна бир-икки бойлар маъқуллашгач, Садриддин аълам мамнуният билан бойга қаради.

— Жаноб Саидахмадбой, эртага ҳузурингизга рўйхатни етказурмиз. Олло таоло ёрлақасин...

Жадидлар, зиёлилар саросимада ўзаро имо билан гаплашардилар.

Анвархон қори кулимсиради:

— Мажлиснинг кун тартиби тугади, меҳмонлар бемалол сўзлашиб ўтираверсинлар.

Ташқарида манти, кабоблар кўпдан тайёр эди. Ҳидлари хуш анқиган бу лазиз таомлар, дарҳол дастурхонга тортила бошлади.

Уламо ва бойларнинг сўзларига базўр бардош бериб ўтирган шўх Жалилхон энди яйраб кетган эди, ёнидаги ўзига тенг ёшлар билан қуюқ суҳбатга киришди.

— Бу муҳорабада Туркия мағлубиятга дуч келади, — дея оҳиста гапираётган эди у, уламолардан бири эшитиб қолди, дарров эътироз билдирди:

— Истамбул ислом пойтахти, халифа шариятимизнинг ҳомийси, оёқ ости қилиш ярамайди, бойвачча!

Пиқ этиб кулиб юборган Жалилхонга аълам бир хўмрайиб қўйди.

Музокаралар, мулоҳазалар, тортишувлар яна давом этди. Қоринлар тўйганидан барчанинг кайфи чоғ, руҳи кўтаринки, суҳбат қизгин эди.

Садриддин аълам улуғвор ўтирарди, уламолар жамияти тузиш ҳақида ёнидаги Муҳаммадмансур баззоз билан минғир-минғир гаплашарди, жадидлардан шикоят қиларди. Кейин бир неча эътиборли бойлардан эртага мадрасага бошлаб келишни, холи бир маслаҳат борлигини айтиб илтимос қилди. Баззоз бир нафас ўйланиб қолгандан сўнг ваъда берди. Аълам енгил тортди.

— Уламолар билан зиёлиларнинг аҳил бўлмоқлари лозим, жадидларнинг орзулари янги мактаб очишдир, уларга рухсат бермоқ маъқул бўларди, — дея баззоз

аъламга ётиғи билан сўзлай бошлаган эди, аъламнинг қиё-фаси, гўё булут босгандай, қорайиб кетди:

— Бетамиз калта думларнинг гапи бу, ҳолбуки, улардан ҳазар қилмоғингиз лозим эди, бу қандоқ номаъқулчилик? Шариат кўрсатмиш мактабларини билурмиз, ўзгасининг даркори йўқ; дин, фақат дин йўли!

Муҳаммадмансур эсанкираб, қизариб кетди. Урнидан бир қўзғалиб олгач, аъламга жавоб берди:

— Гапингизга асло шубҳам йўқ, тақсир, аммо мен Масковда, Петербургда кўп бўлдим, ўзимнинг саводсизлигимдан ҳамиша пушаймон қиламан. Туркия, Арабистон каби ислом мамлакатларида ҳам олий мактаблар бормиш, бизнинг болаларимиз ҳам саводли бўлмоқларини, илми ҳисоб китобини билмоқларини орзу қиламан.

— Сабоқ мадрасага келганингизда мактаб масаласини бафуржа музокара қилғумиздир,— гапни кесди аълам.

Бой қуллуқ қилиб, албатта мадрасага боражагини тағин бир марта ваъда қилди.

• Мажлисда суҳбат турли мавзуларда давом этарди.

...Намозгар яқинлашган. Паловни тўйиб ейилгандан сўнг Садриддин аълам қўлларини баланд кўтариб узоқ фотиҳа ўқиди. Меҳмонлар кетма-кет кекиришиб аълам бошлиқ ҳовлига чиқиб қўл чайдилар ва бир-бир босиб, оғир қадамлар билан Шайхантаҳурга, намозга йўл олдилар.

УН ОЛТИНЧИ БОБ

I

«Осмон каби катта палакни хилма-хил ипак билан турлаб уч ойда тикиб тугатармиканман!— дея ўйларди Зумрад. Кейин ишпечини титкилаб аллақандай рангдаги бир ипакни топди.— Уч палак тикдим, бу тўртинчиси. Ҳаммаси бойларнинг эркаларига, ўзимга қани, биттагина кирпеч ҳам йўқ... Дўппи тикиш енгил-а, ҳай-ҳай палакнинг машаққати... Чамандай товлатиш учун юрагимнинг бутун қувватини, кўзларимнинг бутун нуруни тўкишим керак-а. Палак оламнинг гардиши, дейди одамлар,— дерди яна Зумрад ўз-ўзига. Узундан-узун ипак қатимларини қулочлаб торта-торта, чидам ва бардош билан узоқ ўтирди у.—

Шу палакдан қўлимга тушган ақчага бир хонатлас олайки, кийганимда, гулдай яшнаб кетай, отамгаям, онамгаям тутқазмайман, албатта атлас оламан».

Дард ва алам ютиб меҳнат қилган бу қизни шундай орзу-ҳаваслар бир зум овунтирар, кунлари, ойлари шундай ўтар эди...

Хушҳаво савр оий. Қуёшга чўмилган гилам-гилам қизгалдоқлар... Дарахтлар нафис баргларга бурканган, шамол майин, ёқимли... Жарда, анҳорни тўлатиб оққан сув йўлида, қуюқ дарахтлар соясида ястанган тегирмоннинг гурлаши ҳам баҳор нашъасига яна бир гўзаллик қўшгандай...

Ҳовли ўртасидаги бир туп қаригина, букчайган, гавдаси қовжираган катта балх тутнинг фарқ пишган вақти. Зумраднинг онаси ҳар йилдаги каби эртага бу тутдан озгина шинни қайнатишни мўлжаллаб қўйган.

Зумрад нинани палакка тўғнади-да, ўрнидан турди, тиззаларини уқалади ва супурилган, чиннидай ҳовлига гиламдай тўкылган тутларни тера бошлади.

Айвонда, супа устида куймаланиб ўтирган она қалинқалин ясалган зоғора нонларни саватга герди-да, оёғига йиртиқ кавушини илиб, тандир бошига югурди.

Шу топда тўсатдан эшик гирч этиб очилди, аввал бошини суқиб, кейин ўзи пайдо бўлган бир бегона хотин шошилиб бошидан паранжисини олди. Юзлари сепкил, кўзлари ғилайроқ, ориққина хотин тортинибгина қарши борган Зумрадни бағрига босиб кўришди. Қизнинг бошидан оёғигача диққат билан кузатар, ундан кўзларини узолмас эди. Зумрад қизариб кетди, лекин дарров унинг қўлидан паранжисини олиб, ўтиришга таклиф этди.

— Уф-ф, иссиғ-эй кун, ёниб кетдим,— деди хотин ўтирган ҳамон кир дастрўмол билан елпиниб.— Юринг ҳозир, сингилгинам, отлана қолинг жадалгина,— деди хотин кескин буйруқ билан.— Манзураой юборди мени, ўртоғи Зухраҳон Бешёғочда бир кичик зиёфат беряпти, фариштадай-фариштадай қизларнинг сараси йиғилиб ўтиришибди, сиз бўлмаганга Манзураойгинанинг кўнгли тўлмаяпти. Хаялламай олдингизга солиб келинг, деди Манзураҳон. Ҳовлида бирон эркак оти қолмаган, ҳаммаси ишда... Базмки, дутору танбур авжида!— Ғилай кўзларини айёрона қисиб қўйди хотин.

Борсамми, йўқми, деб ерга қараган ҳолда, ичдан алла-

қандай бир қаршилик билан олишгандай, ўйланиб, иккиланиб қолди Зумрад.

— Қайдам, ишим кўп эди,— деди бошини кўтармасдан.

— Бо, иш қуриб кетсин, рангингизни сомон қилиб юборади-я бунақа ишлар. Қани, юра қолинг, ой қиз,— қистади хотин.

Момосулув бегона хотиннинг шанғиллашини эшитди шекилли, ичкаридан шоша-пиша югуриб чиқди. Айланиб, ўргилиб кўриша-сўраша кетди.

— Ўзинг ҳам қон бўлиб кетдинг, қизим, бора қол, отлан тезгина,— деди қизини шошириб она.— Манзураҳон чақирибдими, йўқ дема, қалин ўртоғинг-а, хафа бўлади, тезроқ кийина қол, шоҳи кўйлагинг бор-ку, ўзингга жуда ярашади.

— Вой, ўлсин, эскирган-ку,— деди қиз юзини тескари буриб, кейин хомуш ҳолда аста юриб хонага кириб кетди.

— Айланай эгачи, бойнинг уйда чўриман, тақдир шу экан,— вайсай бошлади хотин.

Қаршида чўққайган кампир бир сўз қотолмас, хотиннинг лаби лабига тегмас, жаврар эди, наमतда турган чойнакни кампирдан сўраб ўтирмади, бошига кўтарди-да, совуқ чойни бирдан шимирди.

— Қизгинангиз омон бўлсин, жудаям кўҳлик экан, қоматларига қараб тўймайди одам. Ажаб эмас толеи ярқираб кетса...

— Айтганингиз келсин, ўргилай, қизимнинг ҳусниям, ақлиям ёмон эмас, лекин жиндай ўжарлиги бор. Совчилар вшигимизнинг турмини бузаяпти, баланд мартабали, эътиборли, катта-катта бойлардан одам келяпти, ҳаммасига қиз қурмағур «йўқ» дейди.

Бир лаҳза ўйланиб турдида, хотин қошлари билан сирли имо қилди:

— Охир замоннинг қизлари-да, ёмон маҳмадона бўлиб кетяпти ҳаммаси. Эҳтиёт бўлинг-а, ўз хоҳишига қўйиб қўйманг, тагин бебошлик қилиб битта-яримта саёқ билан топишиб кетмасин, ўргилай, доғда қоласиз-а! Алдаб-сулдаб, ёшми, қарими, бир бойгинага беринг. Ошиқ бўлдим қизингизга, паризоддай ҳусни бор экан, бахтли бўлсин.

Шу аснода хонадан яшнаб Зумрад чиқиб келди. Соchlари чаккаларига буйраланган, бошида лоладай ёнган товар дурра, шоҳи кўйлак устидан сириб тугмаланган беқа-

сам нимчаси чиройли қабарган кўкракларини яширолмаган, оёқларида аяб аҳён-аҳёнда киядиган буюртма амирком маҳси-кавуши.

Хотин термилиб, бир лаҳза ҳайратда қотиб қолди, кейин кўзларини айёрона ўйнатиб:

— Вой эгачижон, қизингизни бир кўрган одам ишқ ўтида куяди-қолади, ёмон кўздан сақласин эгам. Қўрқманг, менинг кўзларим ёмон эмас, туф-туф-туф...— Ғилай кўзларини икки ёнига шиграйтириб тупук сачратиб қайта-қайта тупурди-да, шошилиб паранжисини бошига илди хотин.

«Кўзинг қурсин», деди кампир ичида. Қарғаб, энсаси қотган ҳолда тандир бошига юрди. Эскигина паранжисини бошига ёпиниб, Зумрад онасига ўғирилди.

— Билмадим, ойижон, қачон қайтаман, кечиксам ташвишланманг.

— Бекаларга қуюқ салом бериб кўриш, болам, одобли, сипо бўлиб ўтир, шақир-шуқур қилаверма,— тайинлади онаси қайта-қайта.

— Мунчаям эзмасиз-эй, ўзим биламан ҳаммасини,— эшикни шақ этиб ёпиб, хотиннинг орқасидан чиқиб кетди қиз.

Сув устига икки ёғоч ташлаб, шох солинган, тупроқ бостирилган лопиллама ингичка кўприкдан ўтиб, улар Хадра томон бурилдилар. Зумрад бирдан тўхтади-да, хотинга шивирлади:

— Мумкин бўлса, жиндай сабр қилсангиз, хув ана, жинкўчани кўрдингизми, шунда бир ўртоғим бор, ола кетсак.

Зумраднинг бу гапи хотинга сира ёқмаса-да, овозига сохта оҳанг бериб, жавоб қилди:

— Жоним билан хўп дердиму, жон синглим. Манзураой, дарров Зумрадхоннинг ўзини олиб келинг, бемаънилик қилиб нотаниш қизларниям эргаштира келманг, деб тайинлаган эдилар. Яна кўнгиллари хира бўлмасин. Юринг, айланай, жудаям ҳаяллаб қолдик, Зуҳраҳон ҳам хафа бўлмасин.

Зумрад ранжиди.

— Манзурага нима бўлди, жин урдими!— ўрnidан кўзгалмади Зумрад, бир оз ўйлашиб тургандан кейин тагин деди:— Манзураҳонга ўзим жавоб бераман,— бирпас тўхтанг, ҳозир олиб чиқаман, ақлли-ҳушли, яхши қиз.

Зумрад қайрилиб энди икки қадам ташлаган эди,

хотин унинг йўлини тўсди, яна эътироз қилишга киришди.

— Қўйинг, дўндиқчам. Зухраойдан жавоб олиб, ўзим қайтаман-да, гириллаб олиб бораман, гапимни қайтарманг, тасаддуқ.

Зумрад хуноб бўлганидан чурқ этмади, юрсамми, юрмасамми, дегандай аста қадамлаб, хотинга эргашиб кетди. Бир оз юргандан сўнг Олмазорга бурилдилар. Маҳкама олдидан ўтар эканлар, Зумрад бир оз тўхтади:

— Мачалоп ўлгур ўтирарди керилиб, жувонмаргнинг қамчисидан қон томарди-я. Оламнинг иши шундай, хола, оқ пошшо қулади-ю, ҳаммаси бир бўлиб сувга чўкди-кетди.

— Ҳа-я,— деди хотин қадамни тезлатиб.

Зумрад эса ўтган воқеаларни хотирлаб кетмоқда эди. Ишчилар ва косибларнинг исёнини, хотинларнинг доди фарёдини, кампир холаси «Дод!» деб йиғлаб, оломон олди-га тушиб югурганини, полициячилар хотинларни янчиб, уриб ҳайдаганини, холасининг ўлишига сал қолганини ҳикоя қилиб борар эди қиз.

Шарқираб оқиб турган бир сувдан ўтдилар-да, дарахтларга кўмилган, салқин, тинч, кичик кўчага қайрилиб, катта бир дарвоза олдида тўхтадилар.

— Яхши иморат-а, қутичадай пишиққина,— ғилай кўзлари билан уйга ишора қилди хотин ва темирдай мустаҳкам эшикни аста қоқди.— Чарчадингизми, оппоғим, пича дам олинг, мен ҳозир Зухраойнинг тагин бир ўртоғини чақириб келаман.

Шу топда калнамо, кўзлари бесаранжом, беўхшов бир кўса чол эшикни аста очди.

Шундайгина гулга ва дарахтларга тўла кўркам ҳовлига кирдилар. Қирқ беш ёшлардаги бир хотин ошхонадан чиқиб буларни қарши олди. Оппоқ, озода кийинган, чаққон, рангпаргина бу кампир югурганича келиб, қуюқ кўришди. Қизни бошлаб келган хотин кампирга нималардир деб шивирлади-да, кейин Зумрадга қаради, сохта илжайди:

— Марҳамат, меҳмонхонага кириб туринг, айланай, мен ҳозир келаман, ҳозир.

Кампир Зумрадни бошлаб кенг меҳмонхонага олиб кирди. Уюм-уюм қалашган асил жиҳозлар, қип-қизил яшнаган гиламлар, атлас кўрпачалар, бурчакларда одам бўйи хитой кўралар. Тўрдаги кенг сим каравотда қалин кўрпалар устига момиқ ёстиқлар ташланган... Зумрадининг кўз-

лари қамашиб кетди, ҳайратдан бир зум қотиб қолди «Тушимми, ўнгимми?»— шивирлади ўз-ўзига, тўрт тоқ монга аланглаб.

— Ўтиринг, ўргилай, отингиз нима? Бемалол, кўрпачага ўтинг, жонгинам, пича дам олинг,— деди кампир ва кўрпачага катта бир момиқ ёстиқни ташлади.

Зумрад тортинибгина назокат билан кўрпачанинг четига илиниб ўтирди. Бир он сукунатдан сўнг қаршисида унга термилиб жим ўтирган кампирга аста қаради.

— Ҳеч ким йўқ, сув қуйгандай ҳамма ёқ жимжит, ёлғизмисиз, бувижон?— сўради шубҳа ва гашлик аралаш бир ҳис билан.

— Болалар ҳаммаси боққа кўчган, ёлғизман, айланай,— жавоб берди кампир қизарибгина.

— Иморатингиз яхши экан, ҳар кимнинг ҳаваси келса бўлади, қават-қават хоналар-а!— деди Зумрад, дераза орқали латофат тўла гулзор ҳовлига кўз югуртиб.

— Ўзимизга тўқмиз, тасаддуқ, болаларим ҳаммаси дўкандор, баланд завқли йигитлар,— деди мулоийм табассум қилиб кампир.

Икковлари гангир-гунгур гаплашиб ўтиришди. Зумрад қизиқиб ҳали уни, ҳали бунни сўради. Бир онгина кўнглида пайдо бўлган алланечук гумон, гашлик тез ўтиб кетди: одатдаги шўхлиги, сарбастлиги билан эркин сўзлашиб ўтирарди.

Қизни осонгина келтириб, меҳмонхонага киритиб юборган хотин лип этиб, ҳовлининг четидаги бир хонага кирди.

— Уҳ, ўлдим-эй,— деди пойгакроққа ўтириб.— Ишнинг ўнгидан келгани шундай бўлади, тўрам!

Эшонхон ўзида йўқ хурсанд, уйнинг у бурчидан-бу бурчига юрар ва тинмай папирос сўрар, иблис маккорлиги билан бошлаб юборган фожианинг давоми учун режалар тўқиш билан хаёли банд эди.

— Фарҳодни алдаган ялмоғиз кампирни топиб келсангиз ҳам бажара олмас эди шу ишни. Минг бир қувлик билан алдадим-аврадим, ахир олиб келдим-да,— бўғиқ товуш билан қиҳ-қиҳ кулди хотин.

— Деразадан мўралаб кўрдим, дуруст, шайтонга сабоқ беришга ярайсан.— Папирос тутунидан бўғилиб йўталди Эшонхон.

Тишқолидан қорайган яккам-дуккам тишларини тиржайтириб, хир-хир кулди яна хотин.

— Айёрликда уччига чиққанман, деб мақтансам ёлгон эмас. Айниқса шу шахри азимнинг донгдор боёнларига жудаям манзур менинг ишим, ўргилай. Дукчининг ҳовлисига тўғри кириб бордим, Манзураой чақиряпти, дарров юринг, айланай-ўргилай, деб аврадим, бирпасда онасининг бағридан хамирдан қил суғургандай суғурдим чиқдим. Бора-бор-гунимча «Зумрад, Зумрад» деб отини ёдлаб бордим. Нақ сиз ўргатгандай, Манзураой айтиб юборди, деб шундоғам ишонтирдимки, шилқ этиб олдimgа тушиб келаверди қизгина. Мана, тилла қафасга солдим-бердим. Ҳаммаям эплаёлмайди мундақа ишни. Айёрликни мендан ўргансин манаман дегани ҳам.

Эшонхон кетма-кет папирос тутатар, ҳаяжондан ҳануз ўзини боса олмас эди.

— Қани, пулни чўзинг, ваъдангиз катта эди тўрам,— деди ғилай хотин-кескин товуш билан.

Эшонхон парвосизгина, ўз хаёллари билан банд ҳолда, дераза олдида узоқ турди, лабларига қистирган папиросни бир-икки қаттиқ-қаттиқ сўрди-да, очиқ деразадан ҳовлига иргитиб юборди. Найрангнинг давоми — қизни тагин қандай алдаш кераклиги, турли йўл-йўриқлар излаган фикрлари тинмай кетма-кет чулғанар эди.

— Ҳой, бу ёққа қаранг, пулни чўзинг деяпман, арпани хом ўрганмисиз, нима мунча хаёл?— бўғилди хотин жаҳлидан бурнини қийшайтириб.

— Э, бақирма, секинроқ, ғилай!— деди силтаб бирдан ўзига келган Эшонхон.— Бой ака шу ерда-я, жаврама кўп.

— Пулни чиқаринг, тезроқ даф бўла қолай,— қистади хотин.— Қанд-қурс бераман, деган ваъдангиз ҳам бор, унутмағайсиз, мойли патир ҳам... Қани, бўла қолинг.

Эшонхоннинг энсаси қотган эди, жуда секин, шошилмасдан киссасидан ҳамёнини чиқарди-да, уч сўм суғурди.

— Ма,— деди хотинга пулни узатиб, кейин ҳамёнини қайтиб киссасига тикди, жавондан икки қаттиқ патирни олиб, хотиннинг олдига тақ этиб ташлади.

— Шуми ваъда, имонсиз?! Ишим битди, эшагим лойдан ўтди, денг! Йўқ, чучварани хом санабсиз, пар-р-р этиб учириб юборсам овингизни, нима дейсиз?! Попукдай қизни иссиқ уясидан суғуриб олиб келдим, ҳусни оламда йўқ, шунинг нархи уч сўмми? Ноинсоф! Тилла билан тенг тортиб олса арзийди-я!

Эшонхон айёрона илжайди, хотиннинг орқасини силаб, бир-икки енгил уриб қўйди.

— Ҳали сендан умидимиз катта, кўзлаб қўйган яхши-яхши жонон қизлар, жувонлар бор, бойнинг хизматида бўл,— дея хушомад қилди. Ҳамёнини очиб:— Мана, ол тагин!— дея бир сўм пул улоқтирди. Жавондан бир сиқим қанд-курс олиб, хотиннинг ҳовучига тўкди.

Хотин енгиллашиб дуо қилди.

— Ун сўм берарсиз, деб орзу қилган эдим, майли. Ҳар бир бойлар борки, шарақ-шарақ пул тутқазади, ука. Ишингиз бўлса ҳамиша тайёрман,— деди ва эшик томон юрди. Остонада бир зум тўхтади-да, айёрона кулги билан:— Чаққонликда, маккорликда мендан ўтадигани йўқ, хўп денг, опаси жонидан,— деди гилай кўзларини қисиб.

Паранжисини бошига қийшиқ илиб, Эшонхонни яна қайта-қайта дуо қилди-да, товушсиз, мушук қадамлар билан дарвозага югурди.

Эшонхон вақти хуш ҳолда, иккинчи хонани босиб, учинчи хонага кирди.

— Мумкинми, бой ака?— сўради остонада тўхтаб.

Пар ёстиққа ёнбошлаганча қимиз ичиб, вақти чоғ ўтирар эди Саидахмадбой.

— Кел, кел, қани, нима бўлди? Сўзла, гивир-шивир кулоғимга чалинди.

Эшонхон мағрурона талтайиб, кўрпачанинг четига ўтирди.

— Зумрад қўлда, тақсир!

— А?— деди бой ўрнидан кўзгалиб, кейин қаддини ростлади, чордана қуриб ўтириб олди.— Зумрад деганда ақлимни йўқотаман, қомати кўрганни девона қилади. Айниқса ўйини, аҳ-аҳ...— бошини чайқади бой.— Атторнинг уйида кўрганман, рақси бемисл, эсингдами?

— Зумраднинг ҳануз ҳеч гапдан хабари йўқ. Оқсочга топширдим, зери-забарини тушунтирдим. Оқсоч ҳар балони эплайди, хумпар, найрангдан шайтонга дарс беради.

Бой янги сурма духоба дўппини бошидан олиб кўрпачага қўйди. Беҳад хурсанд, ниманидир ўйлар, сукутда эди. Чирпитдаги қимизни тиззасига қўйиб, бир-икки чайқалида, косани тўлатиб шимирди. Мешдай шишган қорнини силаб яна бир оз жим ўтирди.

— Ўзинг топ йўлини, соҳиби тадбирсан, фарангсан, бу тақлид ишларда ўзингга тенг келадиган кимса йўқ, мул-

ла.— Бирпас ўйланиб қолди бой, кейин кулгидан оғзини йиғолмай гапирди:— Ассалому алайкум, деб тўсатдан қизнинг олдига кириб борсам-чи?

Эшонхон қутичадан папирос олиб, бармоқларида эза бошлади, билимдонлик тури билан бир оз сукут этгандан сўнг, секин гапирди:

— Қиз жуда асов, андак сабр, эҳтиётлик лозим. Алдаб-сулдаб тақимингизга олинг, йўқса, иш пачава. Аввало, оқсоч қанд-қурс, ёғлиқ патир, қулинг ўргилсин ғарчча думбали сомсаларни тўкиб ташлайди дастурхонга. Ўғилларим ҳаммаси дўкандор, рўзгоримиз ҳамиша шундай олқиб-чалқиб туради десин. Кейин эрмак учун ўзим кабоб тайёрлайман, озгина ёғлиқ манти. Кейин қулинг ўргилсин мусаллас. Ертўлада бор-ку, асил, кекса мусаллас. Бой ака, икки соатлардан кейин қизнинг кайфи тарақ бўлади, шунда кирсангиз иш жойида-да...— Эшонхон айёрона тиржайди:— Бахтингиз баланд келди, бой ака, кам. фурсатда гул каби чирмашиб кетасиз Зумрадхонга!

Саидаҳмадбой жилмайиб қўйди, қимизни косага тўлатиб, деди:

— Гапингнинг маъноси бор, давоси мусаллас. Кўп хотинлар билан бўлдим, кўп айш-ишрат сурдим. Бу ишда энг аъло даво мусаллас. Оқсочга тушунтир, икковимиз бирга ичайлик, десин, аврасин қизни. Аввало кампир ўзи бошлаб ичсин,— тайинлади Саидаҳмад.

Эшонхон одоб билан ўрнидан турди, секин юриб ҳовлига чиқди. Айвон устунига суяниб, алланечук хаёл билан оғир сукутда ўтирган калга сирли товуш билан шивирлади:

— Оқсочни чақир, тез!

Эшонхон биринчи хонага кирди, бирдан кўнглида аллақандай ҳис тўлқинланиб кетди. Негадир унда бир ташвиш рўй берди. Хонада у ёқ-бу ёққа айланиб юрди. «Бойнинг қилиқлари қурсин, малайлигимдан попукдай бир қизни шу фалокатга солганим яхшими, ахир? Виждон, номус қилча ҳам йўқми менда?» деди ўз-ўзича. Аммо ундаги афсусланиш, кўнглида фақат бир зиё каби ёнди-ю, ўчди. У дарров тагин аввалги шайтонлик бандига тушиб олди...

Зумрад дилгир, паришон ўтирарди. Шифтнинг ганч шарафаларини, деворларнинг нақшини томоша қилди, кўралар ва ипак гиламларни бир-бир кўздан кечириб, ажабланди. Ўйлади ичиди: «Бойлар ҳаёти шавкатли, дабдабали, камбағал шўрлик хору зор, бир парча нон гадоси. Бойлар худонинг суйган бандаси, биз нима гуноҳ қилган экан-

миз?» Ҳусиниб, ичдан хўрсинди қиз, аста ўрнидан турди, енгил қадамлар билан ташқарига чиқди. Ҳовлининг олачалоқ соя саҳнига тушди. Чамандай гулзор қуёшда кўркам товланарди. Гуркираб ўсган садарайҳонлар, қашқар гуллар, гултожихўроз, хина... бир талай гуллар... Бири биридан гўзал, бири биридан хушбўй.

Зумрад кўтаринки руҳ билан гулзорни бир айланиб чиқди. «Мунчаям латиф манзил экан», деб ўйлади. Ҳамма ёқ бўм-бўш, чурқ этган овоз йўқ: жимжитликдан, хилватдан юраги чўчиб кетди, кўнгли ғаш тортди. «Ҳозир келаман», деди-ю, ташлади-кетди ғилай ўлгур, бир сир бўлмасин тагин, дея шубҳаланди-ю, бир дақиқа ўтмай кулиб юборди. «Юрагим қурсин, кўрқоқ эмасдим-ку». Зумрад бир-бир босиб дарахтлар орқасига кирди. Энди ранг ола бошлаган ғуж-ғуж гилослар кўзни тортарди. Ҳуриклар ҳам қўйилиб турибди. Думбул ўрикларга ҳаваси келди. Ингичка бир новдани эгиб, бир ҳовуч ўрикни сидирди. Думбул ўрикни яхши кўрарди, карсиллатиб чайнади. Олмалар тагида бир зум тўхтади. Ҳаммаси кузги экан. Қўшоқ-қўшоқ олма қалашган... Вой тавба, бодом ҳам бор экан!

Зумрад секин юриб, ҳовлининг четига чиқди. Энди у ошхона томон бурилган эди, бир йигитнинг шарпасини сезиб қолди-да, сесканиб орқага тисланди. Ким бўлди у? Чиройликкина йигит экан... Қиз атрофга аланглаб, деразалардан хоналарга қараб-қараб, меҳмонхонага қайтиб кирди.

Хонада ёйилган дастурхон ёниб-яшнаб турарди. Анвойи нози неъматлар тўкин. Чўпчакка ўхшайди-я! У бир зум дастурхонга тикилиб, кейин кўрпачага, дастурхондан узоқроқ ўтирди.

Ошхона томондан бурқираб сомса ҳиди келди. Енглари шимариглик, дока рўмолнинг бир учини саллачадай ўраб орқага ташлаган ҳолда, қўлида жазиллама қайноқ сомса уйилган лаганни кўтариб оқсоч кирди.

— Яқинроқ ўтиринг, жоним, мен хилма-хил таомларни пишириб туришни яхши кўраман. Иссиққина сомса, олинг, очиқиб қолдингиз.— Лагандан олиб даста-даста сомсаларни қизнинг олдига қўйди кампир.— Олинг, ея қолинг, совимасин, ўргилай, иссиғида мазалик,— қайта-қайта қистади қизни, кейин ошхонага югурди.

Эшонхон чаққонлик билан сихларга кабоб терарди.

— Ҳой кал, чўғни сол кўрага, қани илдам!— буюрди чолни шошириб.

— Гўшти, хамири тайёр, мантини ўзингиз тутиб юборинг, иним, чаққонсиз, ҳар ишга қўлингиз келиша қолади. Мен қизнинг олдига бормасам бўлмайди. Мусаллас қани?— сўради кампир Эшонхондан.

Эшонхон индамади, лип этиб илдам ўрнидан турди-да, ертўлага тушиб кетди. Дам ўтмай катта бир гардин чойнакни мусалласга тўлатиб биқинганча ошхонага қайтди. Узи ҳам озгина ютиб олганидан, томоғини қоқиб: «Бай-бай, ўткирлиги-ей, девни ҳам қулатади бу оби ҳаёт!..» деб шивирлади ва оқсочнинг қўлига тутқазиб, қайта-қайта тайинлади:

— Сомсага қўшиб ичкизаверинг, ҳозир кабоб тайёр бўлади. Олдида ўтиринг, аввало ўзингиз бир косани кўтариб, ўлмайсиз, кайфи яхши.

— Зорманда!— ҳиринглади кампир ва чойнакни икки қўл билан кўтариб, меҳмонхонага югурди.

Қиз қўлида сомса, кичик-кичик тишлаб, еб ўтирар эди.

— Овқатга асло мазангиз йўқ экан, пошша қиз, чимхўр экапсиз. Кўрдингки ош, кўтарма бош, деганлар қадимгилар. Овқатдан тортинманг сира. Олинг, ўргилай, лаззатли сомса.— Чойнакдан пиёлаларга мусаллас қуйиб, бир пиёлави Зумрадга узатди.— Ичинг, тасаддуқ, узумнинг суви, иштаҳа очади.— Бир пиёлани қўлига олди.— Қани, жоним, бирга ичамиз, менга табиб буюрган, шу билан одамман.

Қиз тортинибгина пиёлани қўлига олар экан, ҳидидан чўчиб кетди.

— Мусалласми, опогойи, ҳиди ўткир?

— Йўғ-э, мусаллас бўлганича йўқ ҳали, узумнинг суви, айланай, биракайига кўтариб юборинг, ҳиди билинмайди.

— Йўқ, мен ичолмайман, раҳмат, ҳиди қурсин, ичиб кўрмаганман. Менга қараманг, ўзингиз ичаверинг, опогойижон!— Пиёлани қайтиб дастурхонга қўйди Зумрад.

Оқсоч тагин сурбетлик билан қистай бошлади қизни.

— Хафа бўлманг, ой қиз, катталарнинг айтганини қилинг, кўнглимни огритманг,— ялинди кампир қизга тикилиб.

Зумрад қўрқибгина пиёлани олиб ичишга тиришди, бирпас тўхтаб қолди, кейин бирданига кўтариб юборди. Ухчиб, қизариб кетди.

— Ичинг, жоним, қани, бирга ичамиз,— деб кампир

ҳам юзини буриштирган ҳолда, кўзларини чирт юмиб, пиёлани бошига кўтарди.

Қип-қизил қизарган оқсоч сомсани ҳали у лунжи, ҳали бу лунжига олиб чайнарди.

— Олинг, сомсадан енг, яна биттадан ичамиз. Мен фақат шу билан овқат ейман, баданни пок қилади, қизим!

Зумрад бир пиёла майдан лов этиб қизарган эди. Иштаҳа билан кетма-кет бир-иккита сомса еди.

Кампир пиёлаларни яна лиммо-лим тўлатди. Қизни чалғитишга тиришиб, кулгили олди-қочдиларни гапириб ўтирди.

Зумрадининг руҳи кўтаринки, кайфи ошган. Маҳаллада анҳордай катта бир тегирмон сув оқишини, маҳалласидаги икир-чикир кулгили ғийбатларни усталик билан, турли ёрқин иборалар билан сўзлай бошлади. Кўнглидаги сирли, махфий, ишқий ҳавасдан гоҳо бир шингил айтиб юборгиси келар ва енгил оқ булутга ўрагандай қалбининг ээгу ҳисларини бир-икки қисқа сўзлар билан айтиб қўяр эди.

— Ишқ деган нарса жуда сирли нарса, бировга кўнгли бериш яхши, лекин севганинг бой бўлса, кийганинг шоҳи-атлас, еганинг болу мой бўлса. Зумрадхон, пешанангизга шунақаси битилган, менинг кўнглим дарров пайқади.

Қиз жилмайди.

— Қайдам, толе ёр бўлса... Бой бўлмаса ҳам, ақли хуши расо, кўнглимга хуш бўлса бас...— деди кўзларини яшириб.

Кайфи тарақ оқсоч пиёланинг бирини ўзи олиб, иккинчисини қизга узатди.

— Кайфи яхши, ичинг, отинча!

Зумрад пиёлани олди, қайтиб ерга қўйди, тагин кўтарди, ичкиси келарди.

— Бир марта далада кечаси мусалласдан озгина тотиб кўрган эдим. Тахирроқ эди, бу ширин кўринади,— деди у кампирга.

— Жуда хушичим, кайфи ҳам нозик, шунинг учун ичинг деярман-да, ёмон нарсани сизга ичкизармидим?! Кани, ўргилай, бирга кўтарайлик.

Иккови бирга кўтариб ичиб юбордилар.

Зумрадининг ёноқлари лоладай ёнар, кўзларида оташ, сомсани иштаҳа билан ошар эди.

Кайфи тарақ оқсоч қизга яқин сурилди:

— Пулдорлар қаримайди, жонғинам, ҳамиша кўнгли-

лари ёш, шунақасини топсангиз, шоҳ бекалардай ўтираве-
расиз. Ёшсиз, билмайсиз, синглим, дунёнинг лаззатини то-
тиш керак.

Зумрад бўшашиб кетгандай бир зум жим қолди. Кўнг-
лида яна гашлик, безовталиқ пайдо бўлди. Жаҳл, шубҳа
аралаш оҳангда деди:

— Аввало, жойингизга ўтиринг, эрдан гапирманг! Ишқ
ёзгу, ишқ огир бир дард, ўзим биламан.

Оқсоч шошиб қолди, каловланиб ўрнидан турди, девор-
ларни, дераза ва эшикни ушлаб, туртина-туртина чиқиб
кетди.

— Иш қалай, тайёр бўлиб қолдимиз?— сўради Эшон-
хон овозини пасайтириб.— Деразадан қулоқ солдим, хахо-
тарала зўр,— қиҳ-қиҳ кулди Эшонхон.

— Ўзим йиқилиб қоляпман, қиз қандай бўлса шундай,
балонинг ўқидай ўтирибди. Қани, кабобни чўзинг.

Пиёз, мурч, сирка сепилган беш сих қайноқ кабо-
бни санаб, хитой лаганга териб, кампирга тутқизди Эшон-
хон.

— Ишқилиб, алданг-да, тобини келтиринг!

Оқсоч хушбўй кабобларни кўтариб меҳмонхонага кир-
ди, қизнинг олдига қўйиб, ўзи ҳам ўтирди. Зумрад патир-
дан бир тишлаб, бир сих кабобни қўлига олди. Ҳил-ҳил
пишган юмшоқ кабобни пиёз қўшиб ея бошлади. Ҳақиқа-
тан, кабоб лаззатли эди, дарров сихни бўшатиб дастурхон-
га қўйди қиз.

— Опоғойи, ўзингиз ҳам олинг, юмшоққина экан.

Оқсоч сихдан бир жаз суғуриб, оғзига солди, кейин
пиёлани тўлатиб, бир қўлда мусаллас, бир қўлда бир сих
кабобни қизга тутди.

— Олинг, ўргилай, кабобни фақат мусаллас билан ей-
дилар, таомили шундай.

— Ростдан, мени бу ерга ташлаб, ҳалиги хотин қаёққа
кетди? Ўлгур нега келмаяпти?— шубҳа ва ранжиган оҳанг-
да сўради бирдан Зумрад, қошларини чимириб.— Сиз
мени маст қилиб қўйдингиз-ку, бошим гир айланяпти,
уят-а, Зухраойникига бу турда қандай бораман?

— Бо, келиб қолар гилай ўлгур, шунгаям ташвиш тор-
тасизми, айланай! Ҳали унчаям кўп вақт ўтгани йўқ, юр-
гандир-да шанғиллаб.

Бой ёндош хонада. У қимизни тинмай ичарди. Зумрад-
нинг гапларини кўз юмиб тинглаб, мастлигига тагин маст-
лик қўшилар эди. Унинг энди сабри тоқати тугаган, ортиқ

чидамади, оғзини катта очиб, узун бир ҳомуза тортди, керишди-да, ўрнидан оғир туриб, деразани ланг очди. Ялт этиб деразага қараган Эшонхонни қўли билан имлаб чақирди. Эшонхон оёқ учида, товушсиз қадам ташлаб, бойга югурди.

— Чакки бўлди, оқсоч маст бўлиб йиқилиб қолди,— деди, кейин соатига қаради:— Вақт бўлди, кининг, тақсир, қиз ёлғиз ўзи... Айш иши нозик иш, маҳбубангизни қучинг...

Бой севинч ва ҳаяжон билан шошилиб ўрнидан турди, қозикдаги янги жужун камзулни кийди, мўйловини қайта-қайта бураб, дўппини йигитчалардай олифта қўндирди бошига. Хонадан икковлари бирга чиқдилар.

— Кал, ўзинг, кампир, ҳаммаларинг даф бўлинглар! Сен аҳёнда узоқроқдан хабар олиб турарсан, уқдингми?— деди шивирлаб бой ҳовлида бир оз тўхтаркан.

Эшонхон ва хизматчи қўлларини қовуштириб, ҳовлининг четига аста писиб кетдилар. Улар калнинг дарвоза ёнбошидаги кичкина қоронғи ҳужрасига кириб йўқ бўлишди.

Семиз, бақувват, ширакайф, багбақаси бўйнига сизмайдиган хўроздай бой томоғини қоқиб, «Мумкинми?» дея меҳмонхонага мағрур юриб кириб борди.

Зумрад чўчиб кетди, ўрнидан сапчиб турди. Юзига рўмолини пана қилиб, оёқлари қалт-қалт титраган, ранги қув ўчган ҳолда тик туриб қолди. Оҳ, энди тушунди, маккор кампирнинг ҳийласи энди равшан бўлди! У ичида узун хўрсиниб, дард билан эзилиб, бошини қуйи солди.

Бойнинг юраги така-пука бўлди, ҳаяжонда, ички титроқ билан тўрга чиқиб, кўрпачага чордана қурди.

— Қани, ўтирсинлар, пошшоҳон, маликам!

Қизнинг юраги дук-дук урарди. Юзини яширган ҳолда, ҳаяжондан, таҳликадан тутилиб, асабий товуш билан, бетоқатлик билан гапирди.

— Бой ака, дарров билдим, Саидахмадбой сиз бўласизми, тўғрими?! Ҳийла, макр билан олиб келдингиз мени... Қани, хоин Эшонхонни чақиринг, шу ердадир у муғамбир, чақиринг, юзига бир тупурай! Тарсиллатиб бир шапалоқ солай! Кейин сиз билан гаплашаман.

Зумраднинг бутун вужудида титроқ бўлса-да, энди у сергак эди. Кўнглидаги ваҳимани, саросималикни боса олди, жасурлик, тетиклик касб этди: ҳазар қилгандай, наф-

рат билан қараб қўйди бойга. Бошини қўйи солиб, жим қотган бой, ниҳоят, сукунатни бузди: қиз томон эгилиб, товушига мулойимлик, юмшоқлик бериб, деди:

— Аввало, маликам, ўтиринг, иккинчидан у бир югурдак, сиз билан учрашувга арзймайди. Сизни мен олдириб келдим, жоним, бутун айб менда. Кўнглимда ишқ туғёни, кўнгил доимо сизда, сизни қўмсайди. Юрсам, турсам, қаршимда ёлғиз сиз. Ишқ ўти ёмон нарса, қалбни ёқади.

Зумрад, май таъсириданми, ғоят сарбаст ва дадил эди. «Қандай қочсам экан, ҳамма эшиклар албатта таққа-тақ беркитилган, дод-фарёдимни ҳеч ким эшитмас», деб ўйларди қиз. У бирдан ўтирди. Бойга орқа ўгириб, юзига бир қўли билан рўмолини пана қилиб ўтирди. Бошига кулфат булути ёйилганини сизди. Дарддан эзилиб, ҳасрати тошиб, ичдан хўрсиниб қўярди.

Саидаҳмад бир-икки сих кабобни қизнинг олдига қўйди, кейин ташқарига чиқиб, унинг оёқ товушини эшитган ва қаршисида қўл қовуштириб ҳозир бўлган калга хўмрайиб шивирлади:

— Мантини олиб кел, чаққон!

Кейин у салмоқли юриб, мулойим табассум билан жойига келиб ўтирди. Хунук воқеалар рўй беришини фаҳмлагандай бўшашиб, бошини эгиб ўтирган қизни овутиш тадбирларини излади. Ундан-бундан, турли кулгили гапларни гапиришга, ўзича аския қилишга ва ҳазил-мутойиба билан қизни овутишга уринди.

— Замон ўзгаряпти, аммо ҳамиша ҳаётнинг қаймоғи вангилларники,— деди бой ғурур билан. Кейин у яна ишқ бобига кўчди. Кўнгида ҳижрон, ишқ исёни зўрлиги ҳақида сўзлаб: «Дардимга сиздан бошқа табиб йўқ!» дея вайсаб кетди.

Зумрадининг энсаси қотган эди, асабий титроқ товуш билан, қатъият билан деди:

— Бас, ортиқ бир нафас ўтиришга тоқатим йўқ, кетман...— қатъий оҳангда давом этди:—«Кўнгили ишқингиз» пуч нарса, ёлғон ҳаммаси. Кўҳлик, маликалардай икки бекангиз бор-ку, тагин сизга ўзга маъшуқанинг ...ишқ нима даркор?! Бойлик қутуртиради сизни, ҳа!..— деди қиз истеҳзо билан.— Ақча мўл, сандиқ-сандиқ олтин! Шулар қутуртиради. Каттагина ўгилларингиз, мен тенги попукдай қизингиз бор, уялмайсизми?— нафратдан тўлиб-тошиб, дадил хитоб этди қиз.

Бой ғалатн бўлиб кетди, бир зум шошгандай, жавоб тополмагандай, нафаси ичига тушди. Кейин сокинлик билан, дабдабали оҳангда тагин гапга киришди:

— Бағоят тўғри, бекалар бир-биридан гўзал. Лекин, жоним, асло унутмагайсизки, Муҳаммад пайгамбарнинг умматимиз, Муҳаммад алайҳиссалом дўндиққина тўртта хотин олган. Қани, бунга нима дейсиз? Йўқ, гапимни қайтарманг, жонгинам. Шу боғ, уй-жой, бу баҳаво манзил ҳаммаси сизга. Атласу товар, олтин-кумушга кўмиб ташлайман сизни. Даста-даста хизматчилар... Қўйинг-чи, кўнглингиз нима тусаса ҳаммаси ҳозир бўлади, таърифи баланд маликалардай яшайсиз. Зериксангиз, шоҳона зиёфатлар қуринг, базмлар ясанг, ихтиёр сизда. Лекин ишқу муҳаббатингизни менга бағишланг, жоним сизга тасаддуқ, асингизман.

Қиз юраги сиқилган ҳолда, рўмолини тишлаб сукутда узоқ ўтирди. У чуқур хаёлга чўмган, кўнглидаги муқаддас ишқи, ишқдаги поклик, суйган йигити ва садоқат ҳақида ўйлар эди. Бирдан бошига ағдарилган бу фалокат бир машъум ёнғин каби унинг эзгу ишқини, пок ҳисларини куйдириб, қовжиратиб юборгандай туюлди. Атрофга нафрат билан кўз югуртирди. «Қай йўсин билан қочсам, нечук қутулсам?» дерди ичида. Ҳаяжондан, нафратдан кескин жавоб берди қиз:

— Бой ака, биламан, бойсиз, олтину, ақчангизнинг ҳисоби йўқ, олтин тахтда ўтирибсиз. Ҳаддан ташқари мағрурсиз. Кимсан — заводчи бой, донғингиз катта! Шундай бойларнинг дарди олтину кумуш, мисоли итпашшадай ёпишасиз унга, ирганаман бойларнинг нафсидан, хасислигидан! Камбағал, етимларга зарра меҳр-шафқат йўқ сизларда, уларни асло писанд қилмайсизлар. Меҳнаткаш, жафокаш халқ ҳозир арпа нонга зор. Очлик, қаҳатчилик бизга келган офат. Тангрим ўзи шафқат қилсин бандаларига, бир кун камбағаллар ҳам кошки ёруғликка чиқсал! Тилагимиз кўп оллодан.

Бой Зумраднинг гапларини ҳазилга айлантиришга уринарди.

— Бойлар орасида хасислар йўқ эмас, лекин мундоғ назар ташласангиз, сахийлар ҳам оз эмас.

Бой уни енга олмасди, енга олмаслигини ўзи ҳам билар эди. У суҳбатни ишқ-севгига буришга, хушомадгўйликка ўтди, авради.

— Ичинг, маликам, қўйинг беҳуда, бефойда гапларни,

унутинг дунёнинг ғамини, Ишқ, фироқ ёмон нарса, келинг, улфатчилик қилиб ўтирайлик.

Зумрад қанча ҳушёр бўлса-да, юзлари лоладай ёнган, кўзлари махмур сузилган эди.

— Йўқ, бой ака, бир қатра ҳам ичмайман,— деди Зумрад титроқ овоз билан, қатъиян рад этиб.— Алдаб, минг макр-ҳийла билан мени қафасга банд этдингизми? Шарикат, одоб, виждон қани? Йўқ, йўлимни тўсманг, уйимга кетаман.

Қиз ғоят асабийлашган, хавфсираган, саросимада эди. У «дод» деб қичқириб юборгиси келарди. На қилсин, тутқун, ихтиёрдан, эрдан жудо бўлган!

— Ақлли-ҳушли, обрўли одам, деб эшитган эдим жанобингизнинг таърифини! Афсуски, бир чақага арзимайдиган махлуқ экансиз. Ақлнинг нишонасини ҳам кўрмадим сизда!— деди у жирканиб.— Виждон, инсонийлик деган фазилатлардан ҳам маҳрумман, денг! Бу қандай разолат!

Саидахмаднинг тили кесилгандай сукутда, жаҳлдан оқариб кетган эди, лекин дарров ўзини тутди, аввалги ҳолига қайтди:

— Маҳбубам, ширингинам, хўп валдирадингиз, лекин майли, чидайман. Кўнгил ишққа, эҳтиросга тўла, мен шафқат сўрайман сиздан, уринг, сўкинг, майли, суяман сизни. Ичинг, жоним, бир пиёла майни бирга ичинг мен билан.

Қиз бошини ҳам кўтариб қарамади. Бўшашган, ранги ўчган ҳолда мажолсиз, паришон ўтирарди. Унинг кўнгилида кураш, ғазаб, нафрат. Наҳотки кетишнинг иложи бўлмаса? Нажот йўқми? Атрофга телбалардай жонсарақ ҳолда термиларди қиз.

— Ўргилай сиздан, бир хўпланг!— қистади бой.

Шу тариқа алжираб, ҳансираган ҳолда ўрнидан ярим турди, қизнинг оғзига пиёлани тутди, мусалласни қуйишга уринди. Қиз пиёлани итариб юборди.

— Ҳаддан ошманг, бой!— дея олди холос Зумрад. Бошини чайқаб ўрнидан турди.

Оқшом тушган эди. Саидахмад тоқчадаги чироқни ёқди-да, қайта ўрнига ўтирди. Қизнинг кўнглини олишга уриниб, турли бачкана илтифотлар қилди, унинг елкасини қучиб, ўзига тортди. Зумрад нафрат билан бойнинг кўлини силтаб, деворга суқилди, кўзларини жавдиратиб деразадан ҳовлига қаради.

Шу кезде дарвоза томонда аллақандай гала-говур эшитилди, кимлардир дарвозани тарақлатиб, қаттиқ қоқмоқда эди.

Зумраднинг вазиятидаги ўзгаришни пайқаган бой илжайди:

— Ҳеч нарса эмас, жоним, парво қилманг.

Лекин шовқин борган сари кучаяр эди. Яқин қўшнилардан беш-олтитаси шовқин-суронни эшитиб кўчага югуриб ҳам чиқди шекилли.

Кал хизматкор дарвозани қалтираб очди. Эшонхон асабий тусда эшикка югурди. Кўчада уч киши турарди. Бириси забардаст, пишиқ гавдали, соқоли селкиллаган, келишган чол, иккинчиси Жумабой, учинчиси ёшроқ, кенг яғринли, мулойим, хаёлчан бир ишчи йигит, чолнинг ўгли Саттор эди.

— Югурдак, сиз нари турунг, бизга бойни чақиринг!— қичқирди Жумабой.— Бу фақир йигитни ишдан бўшатишга нима ҳаққингиз бор сизнинг?! Қани, бой билан ўзимиз гаплашамиз.

«Аттанг, бу Шерматнинг иши, сувга суянма, деган сўзни билардим-ку...» деди ичида пушаймон ва саросимадан ўзини йўқотаёзган Эшонхон.

— Нега бўзраясиз, чақиринг жадал!— ўқрайди Эшонхонга чол.— Мўмин-қобил ўғлим не гуноҳ қилибдики, ишдан ҳайдайсиз?! Гапиринг!— ўдағайлади чол дағаллик билан. Кейин соқолини қашиб, салмоқлиниб давом этди:— Раҳматли бой отанинг қўлида кўп ишлаганман. Ўлгудай ишларди, лекин ақчани берарди. Саидахмадбойнинг бу югурдаги инсофсизликда кўп бойлардан ўтяпти, заводнинг хўжайини эмишсиз! Хўш, гапиринг!— Эшонхонга қадади ўткир кўзларини чол.

Эшонхон Сатторни ёмонлашга уриниб гапира бошлаган эди, чол унинг гапини чўрт кесди:

— Йўқ, мулла, ўзингизни гўлликка солманг, бизни лақиллата олмайсиз, шу соқол оқаргунча сиздақаларнинг кўпини кўрганман,— деди оппоқ соқолини силаб.— Гапир, Саттор!

— Самоварда ўтирган эдим, Эшон ака келиб пинжимга тиқилди. «Ишчиларнинг орасида нима гап, кўнгилларида қандай ният, ҳаммасига кўз-қулоқ бўл, менга хабар бериб турасан», деди. «Йўқ, ака, бундай қийин савдони бошимга ортманг, мени тинч қўйинг», дедим, холос. Кўрган-билганим шу. Эртаси заводга борсам, «Йўқол, аблаҳ!»

деб ҳайдади. Бор гап шу!— деди Саттор отаси ва Ҷумабойга қараб.

Эшонхон жавоб тополмай, қизариб, дудуқланиб қолди.

— Бой бу ерда йўқ, ҷўнаинглар, туёқларингни шиқиллатинглар!

— Ахир бир куни заводнинг хўжайини мана шу Саттордақалар бўлади!— газабга тўлиб қичқирди Ҷумабой.— Қани, қақир бойни, у шу ерда, биламиз. Ҳовлисидан топмадик, дарак сола-сола шу жойга етиб келдик. Лекин боғча жойида,— кулди киноя билан Ҷумабой.

Буларни пайқаган Зумрад бирдан сергакланиб, дадилланиб кетди, ирғиб ўрнидан турди-да, паранжисини нарибери бошига ташлаб, ҳовлига югурди. Бой ўрнидан қўзғалишга улгурмаган ҳам эдики:

— Войдод, халойиқ, қутқаринг, кўмак беринг!— дея аламли қичқариб, дарвоза томонга ўзини урди қиз.

Ҳаммалари ҳайратдан қотиб қолган эдилар. «Нима гап?» дегандай бир-бирларига қарадилар. Аммо чол билан Ҷумабой фожиани дарров пайқади.

— Эҳ, волим бойлар! Сен қабиҳ иблиснинг ўзисан!— жеркди Эшонхонни қаҳрланган Ҷумабой.

Чол қизга ачиниб, ичдан эзилиб кетди. Ҳаётнинг бундай кулфатларини кўп кўрган, кўп эшитган чол тишларини гижирлатди, лекин чурқ этмади.

Қовоғидан қор ёққан Саидаҳмад кеккайган ҳолда аста юриб ҳовлига чиқди:

— Нима гап, бу қандай можаро?— сўради пўнгилаб.

Чол икки қадам илгари босиб салом берди-ю, ўғли ҳақида гапира бошлади:

— Шундай, бойвачча, болам бояқиш ҳе йўқ, бе йўқ, бўшади келди. Ҳеч гуноҳи йўқ. Ҳаммаси бу оқпадарнинг қилмиши!— деди Эшонхонни кўрсатиб.— Бу ноинсофдан шикоят қилиб келдим, бойвачча.

Энсаси қотган Саидаҳмад кўзларини олайтириб Эшонхонга ўқрайди:

— Нега бўшатдинг йигитни?

Эшонхон хуноб ва асабий ҳолда:

— Бу ялқов, ўжар, тўнг!— деб ўзини оқлашга киришди.

Чол бўлса бўғилиб Эшонхон билан айтишиб кетган эди, Ҷумабой ҳам аралашди. Бой индамай тинглаб турарди, кейин Эшонхонга қараб ўшқирди:

— Бобой отамизнинг қадрдони, ишлайверсин ўғли, хомсан, замонни тушунмайсан!— Тарс этиб бир шапалоқ қўйиб юборди Эшонхонга.

— Ҳа, бой, замон ағдариляпти, оғзингизни очиб қола-сиз бир кун,— деди Жумабой кинояли оҳангда.

— Бас, бораверинглар,— гўлдиради бой ва меҳмонхонага кириб кетди.

Ишчилар кулишиб, мамнун ҳолда кўчага чиқдилар.

— Ахир, бир кун бу илонларнинг бошини янчамиз,— деди Жумабой ишонч билан.

Зумрад қоқила-суқила нафаси оғзига тикилган ҳолда югурарди. Баландмачитга етганда, фалокатнинг даф бўлганига энди ишониб, қадамини секинлатди. «Барака топшсин, нақ Хизрдай бошимдан балони кўтаришди!» деди ўз-ўзига шивирлаб. У қабиҳлар чангалидан қутулганига севинса-да, ҳислари паришон, гам-ғусса юрагига зил чўккан эди.

Уртоғи Унсиннинг эшигига келиб тўхтади. «Кирсамикан?— ўйлади қиз, кейин айниди.— Йўқ, уйимга тезроқ етиб олай».

Зумрад оқарган, ҳансираган ҳолда уйга етиб келганда хуфтондан ошган эди. Ҳовлидан тез ўтиб, хонага кирди, ўзини кўрпачага ташлади, шунда қайноқ кўз ёшлари қуюлиб кетди.

II

Оқшом қоронғиси қуюқлашган.

Эшонхон кўп асабий ҳолда ҳовлининг у бошидан-бу бошига юрарди...

Оқсоч кампир ошхонада икир-чикир иш билан машғул: ғивирлар, калга юмуш буюрар, қизни қўлдан чиқарганларига куюнар эди.

Эшонхон ҳовлининг ўртасида тўхтаб оқсоч билан кални олдига чақирди. Дастурхонни йиғиштириш, қанд-қурсни жавонга қулфлаш, овқатларни эртагача сақлаш, ҳамма нарсани саранжом қилиш каби буйруқларни топширди; уларни силтаб, жеркиб, сал аламдан чиққач, хонага — бойнинг олдига кириб кетди.

— Чилим!— қичқирди бой Эшонхонга қарамасдан.

Эшонхон дарров айвондан чилим кўтариб югурди, тамаки солиб гугуртни чақди-да, бойга тутқазди. Саидаҳ-

мад чилимни қўлдирашиб қаттиқ-қаттиқ тортгач, оғзидан тутун булутини бурқситиб юборди, ўткир тамаки уни анча элитган эди. Майдан, тамакидан, аламдан гангиган бой ҳовоғини осилтириб ички хонага кириб кетди.

Бойнинг орқасидан эргашган Эшонхон остонада тўхтади:

— Ижозат берсалар, янги шаҳарни бир айланиб келсам. Кўнгил жуда гаш...

— Кўй, беҳуда диққатинг ошмасин. Қиз қўлдан чиқди, майли, бу ҳам ўзича бир кўргулик...

— Қўлга туширмай қўймайман у кўрнамакни! Мен тикилдим, бало тикилмасин. Умидингизни узманг, кўнглингни бузманг, бой ака.

— Биладан, кўнглинг гаш сенинг, майли, ўйнаб кел,— деди бой.— Мен ҳозир ёлғизликни истайман.

Эшонхоннинг кўнгли ёришгандай бўлди, енгиллашиб папирос тутатди-да, чиқиб кетди.

Эшонхон Пиёнбозорни айланаркан, аёлларга тегишиб, тентирашиб юрган бир тўда бойваччаларга дуч келди. Буларнинг барчаси пулдор, энгиллари яхши, ғарчиллама этикларда. Бири аттор, бири баззоз, бири қўйфуруш бойларнинг фарзандлари.

Эшонхон салом-аликлашиб бойваччаларга қўшилиб олди. Улар Сквер томон юришди.

Скверда одам қалин. Кеч салқинида бировлар скамейкаларда ҳордиқ чиқармоқда, бировлар хиёбонларни айланиб сайр этмоқда.

Бойваччалар, кинога кирайликми ё ресторанга борайликми, деб ўзаро тортишишар экан, Эшонхон уларни аврашга киришди:

— Зерикдим киноларидан, нукул олди-қочди, энг маъқули ресторан, юринглар, жиндай ичамиз.

Кўпчиликнинг истаги шу бўлганидан, дарров кўна қолишди.

Энг яхши ресторанга кириб, катта стол атрофига давра қуришди. Бу ердагиларнинг аксарияти ясанган-тусанган рус бойлари эди.

Менюни варақлаб, узоқ баҳслашишгач, бифштекс билан арақ буюришди.

— Энг маъқули арақ, ўткир-да, дарров олади,— билимдонлик қилди Эшонхон.

Ўлфатлар арақни кўтара-кўтара овқатни уришди. Хусусан, нафси бузуқ Эшонхонга ҳеч ким етолмасди.

Суҳбат шу кўнларнинг мавзуи — Петроград воқеалари, Муваққат ҳукумат устида айланарди. Кейин, заволли Туркистон ўлкасининг тупроғи олтин, Темур авлоди занжирдан халос бўлди, асоратдан қутулди, қабилидаги гапларни айтиб эзмаланишгач, олифта бир бойвачча Қўқон бойлари ва жадидларнинг мухторият масаласини кўтаргани ҳақида овозини пасайтириб сўзлади. Бойваччалар, янги мактаблар ташкил этилиб, диний илмлар қаторида риёзиёт, иқтисод илмлари киритилса, тижорат тараққиёт топув, завод-фабрикалар очиб ташлаймиз, ана шунда ҳаммамиз миллионер бўламиз, деб қадаҳлар кўтаришди.

Базоз йигит арақни оғзига ағдариб, бойларнинг бидъат ишлари кўп, ҳаддан ташқари тўй-ҳашамларга бисёр пул сарф қиладилар, омиликларидан тижоратнинг йўл-йўригини билмайдилар, деб нотиклик қилди.

— Туркистон мухторияти ҳозирча хаёлда-ку, шунчалик гава кўтарасиз, дўстларим,— илжайди аттор Тоҳиржон.

У бойваччалар ичида энг олифтаси: устида янги жу-жун намзул, оёқларида сирма этик, бошида мош ранг сидирға духоба дўппи: шинам кийинадиган, ҳамиша усти боши йилтираб юрадиган йигит.

— О, Истамбул! Беш қитъада унинг мисли йўқ, дейдилар,— гапга аралашди қўйфуруш Бадриддиннинг катта ўғли Қамариддин. Отасининг таъсирида у ҳам қўполгина, пишиққина кийинадиган йигит эди.— Айни замонда Туркия қонга ғарқ. Фурсат келурки, ғолибият касб этар, наинки турк аскарлари жасур, шижоатли эмиш, истиқболнинг порлоқлигига аминман.

Бойваччалар энди кабобга ўтишган эди, арақ узилмади; қадаҳлар кетма-кет бўшатиларди. Улар кайфлари чоғ бўлиб, гапни дам у мавзу, дам бу мавзуга бурдилар. Суҳбатнинг бош ипи дегрезлик Алихонбойваччанинг қўлида. У ҳарорат билан сўзлар эди.

Кимдир биров айтди:

— Петербургда жаноб Милюков, яқинда қўшинларимиз турк ерига оёқ босади, деди. Яроқ-аслаҳа шай эмиш, умиди катта.

Эшонхоннинг кайфи зўр эди.

— Буржуазия катта гап, маъноси чуқур; айни замонда бойларнинг ови юриб қолган, фурсатни қўлдан берманглар зинҳор!— деб таъкидлади.— Аммо, ёронлар, шу

тобда замон ниҳоят қалтис. Ишчилар ёмон бош кўтаради дейман. Мусулмон ишчиларни айтмайсизми, кофирлар изига тушяпти. Бу ёмон хавф!

— Янглишасиз, укам Эшонхон,— деди чоллардай салмоқлаб машҳур чойфуруш бойвачча.— Орқамизда катта суянчигимиз бор, бу уламо ҳазратлар. Фуқаро уламонинг раҳбарлигидан асло бош тортмаслигига шак қилмагайсиз.

— Дарҳақиқат уламонинг обрўи зўр,— маст ҳолда кўзларини сузди папиросини сўриб Алихон.— Орамизда йўлдан урадиганлар чиқади албатта, иложи йўқ. Мусулмон ишчилар орасида ўрис ишчилар зимдан иш юритяпти, бу бизга равшан, кўр эмасмиз. Завод-фабрикаларни, давлатни қўлга олиш уларнинг ниятлари. Эҳа, гап кўп, лекин ёлғиз халоскоримиз уламо ҳазратлар!

— Бас-э, ўлдик-ку сиёсат гавғосидан,— деди кайфи ошиб қолган баззоз йигит.— Замон бизники, ҳар ишнинг асоси сармоя.

Музыка янграб кетди. Ресторанда ўтирган рус эркак ва аёллар рақсга туша бошлашди.

— Кетдим, жононларни қидиришга!— гандираклаб ўрнидан турди баззоз йигит.

— Муғамбирки, бу бобда тенги йўқ,— жаҳли чиққан эди Алихоннинг.— Қиз излаб кетгани ёлғон, жони пул!

— Биламан қурумсоқни,— деди камгап, сўзга тўмтоқ читфуруш бойвачча.— Ҳаддан ортиқ хасис махлуқ. Қараб турсин, азбаройи худо, бир кун қўлга тушириб, пулини қоқамиз.

Музыка тинмасди. Мана, хипча бел камзул камарига ханжар осиглиқ, сирма этик, катта папахда сухсурдай бир кавказлик йигит ўртада гир айлана кетди. Оёқ учида йўрғалаб, завқ ва аҳтирос билан рақс қилди. Бир столни қуршаган кавказликлар шод ҳолда олқишлаб қарсак чалардилар.

Бойваччалар папирос тутунини буруқситиб, маҳлиё ўтирардилар.

Эшонхоннинг ёдига бир нарса келган эди, ҳовлиқиб сўзлай бошлади.

— Тунов кун хўжайин билан ғалланинг пири Абдулатифбойнинг боғига борган эдик. Улфатлар чамамда етмишга қадар бор эди. Зиёфатни сўраманг, дўстларим, таърифидан ожизман. Унғача машшоқ тинмай мусиқа чалиб турибди. Ногоҳ бир йигит ўйинга тушиб кетди, асти

қўйверинг, бай-бай-бай... Асло бунақасини кўрмаганман.
Беҳуш қотиб қолибман.

— Э-э!— сирли тусда илжайди Алижон.— Тўғри, та-
ажжуб нарса. Асли у йигитча Сайрамдан, исми Булбул.
Дарҳақиқат бир офат!

— Ҳа-ҳа, нақ ўша, сайрамлик йигит, бирам гўзалки,
жаннат гилмонлари бўлса шунчалик бўлар... ўн саккизда
дейман чамамда, ё ўн еттидамикан?— Улфатларнинг ҳам-
маси бирваракайига маҳлиё бўлиб қолишди.

Бойваччалар қизиқиб қолишди, уни топиб, базми
Жамшид қурмоққа қарор қилдилар. Шивирлашиб, қош-
лари ва кўзларининг имоси билан алланималарни гап-
лашдилар...

Ресторандан чиққач, бойваччалар тўда-тўда у кўча, бу
кўчага тарқалишди. Эшонхон уйга етиб келиб, ҳужрасига
кирганида соат бир бўлиб қолган эди.

УН ЕТТИНЧИ БОБ

I

Жомеда уламолар жамияти мажлиси. Гиж-гиж оқ сал-
лаалар... Ваҳминг келади... Шаҳарнинг мўътабар бойлари,
пешкадам уламолар, фақир-фуқаро...

Жоме довлиси ўртасидаги минбарда бирин-кетин ула-
молар нутқ сўзлайди. Улар пайғамбарнинг айтганлари,
дин асослари, айни замонда ўзларининг вазифалари, ре-
жалари ҳақида гапирардилар.

Ора-сира «Омин!» «Олло таоло мақсудимизга етказ-
син!», «Шариатимиз мустаҳкам ва пок бўлғай!» деган хи-
тоблар долғали денгизнинг тўлқини каби қарсиллаб қўяди.

Минбарга узун ярқироқ тўнининг этакларига ўрала-
шиб йирик гавдали, салобатли бир уламо чиқди:

— Халойиқ, шариатимизнинг, муқаддас ислом дини-
мизнинг пешвоси Махсумхон тўра Садриддин аълам жа-
нобларининг табаррук зиммаларига уламо жамиятининг
раислик лавозимини яқдиллик билан юкласак арзийди.

Қарсак ва олқишлар тингандан сўнг кумуш ранг тов-
ланган кенг банорас тўн, катта оқ салла ўраган Садрид-
дин аълам минбарга чиқди. Барчанинг диққати унда.
Аълам вазмин, паст, ингичка товуш билан сўз бош-
лади:

— Халойиқ, олло таолога ҳадсиз ва ҳисобсиз шукурлар бўлсинки, бизни йўқдан бор қилди. Қудратли олло таоло бизни энг ҳурматли ва иззатли бўлган одам қилиб яратди. Биз мусулмонлар энг кароматли ва шарофатли ислом динига мушарраф бўлдик. Олло таоло бизга ўз сўзи бўлган қуръон каримни ато қилди. Ҳамма имонли кишиларнинг қуръон каримга амал қилмоқлари фарзидир.— Аълам йўталиб олиб сўзида давом этди:— Муҳаммад алайҳиссалом қуръон каримнинг ҳукмларини ҳаммамизнинг қулоғимизга еткурди. Қиёматгача дунёга ўзга пайғамбар келмас, ҳам Муҳаммад пайғамбарга берилган шариат асло бузилмас,— Садриддин аълам пайғамбарнинг йўл-йўриғи, ислом буйруғи ҳақида узоқ сўзлади, қақраган томоғини қириб бир-икки йўталди.— Мусулмонлар, ҳеч бир иш олло таолонинг измисиз бўлмас, яъни ҳар бир иш ёлғиз олло таолонинг қудрати ва амри билан бўлур. Оллонинг амри ила уламо жамияти барпо бўлди. Қуръон шарифни кўкракка жо қилиб, расул акрам йўлига амал қилиб, уламо жамияти ўз вазифаларини ихлос ва виждон ила адо этмоққа сафарбар деб билур ўзини. Аллоҳумма ансара мин касорати диниҳи ва уҳдула мин ҳазорати диниҳи, яъни, халойиқ, эшитинг, худоё динга ёрдам берган одамга ўзинг ёрдам бер, динга рахна солган одамни ўзинг хор-зор қил! Қавм, жамоат, муборак бўлсин, ҳуррият кунларингиз! Омин!

Чуқур сукунатда тинглаган халойиқ қўзғалиб кетди. «Омин!» дея барча бирваракай дуога қўл кўтарди.

— Аълам минбардан тушар экан, яқин турган бойлар, Думанинг уч-тўрт чиновниклари таъзим билан салом бердилар. Одамларнинг баъзилари аъламнинг қўлларини ўпиб, баъзилари тўн этакларини кўзларига суртардилар. Уни қуршаган бир гуруҳ уламолар бирга юриб мадрасанинг кенг ҳужрасига кирдилар.

Ҳамма ўтиргандан кейин узундан-узоқ дуо ўқилди. Аълам мамнуният билан тағин сўзга киришди. У вазифаларнинг мушкуллигини, вазифашунос, ҳуснихат бир котибнинг зарурлигини айтди.

Ҳазратнинг пинжига тиқилган уламолар: «Тақсиримнинг кўнгилларига маъқул котибни топурмиз!» деб ваъда қилардилар.

Уламолардан бири эшикка яқин ўтирган Мирзаҳалимни кўрсатди аъламга:

— Ҳазратим, мана ўтирибдилар. Мирзаҳалим, камтар, вазифашунос, бағоят ҳуснихат.

Аълам бошини қимирлатди:

— Дуруст, мирза Фозил йигит. Пича ўйлай-чи,— сукут қилди у.

Шу тобда ҳовлиқиб, терлаб хонага кирган Шарафиддин домла қайта-қайта таъзимда букилди:

— Муборак бўлсин, улуғ ҳазратим!

Садриддин аълам жилмайди.

— Мана, домла Шарафиддин тиллоий ранг билан битишда энг аъло шогирдларимиздан,— сўнг Шарафиддин домлага қараб деди:— Котибликка сизни раво кўрурмиз, мулла!

Шарафиддин домла новча бўйли, кўзлари бежо, усти боши шай, пишиқ, озода, қайтарма ёқали узун камзул устидан кенг тўн кийган, бошида кичкина оқ мисқоли салла, камзул устидан соат занжири осифлиқ.

— Вазифалар кўп оғир-ку, тақсир, каминанинг иқтидори етурмикан?— сўради Шарафиддин домла дераза остига ўтириб.

Аълам ўсиқ қошларини кўтарди:

— Ба уштур мурғ гўянд, ки бор каш, мегўяд: «Мурғам»; гўянд кипарвоз кун, мегўяд: «Ман уштурам». Яъни туяқушга юк ортмоқчи бўлсалар: «Қушман», дебди, уч, десалар: «Туяман», деган экан.

Уламолар қиҳиллаб, кўзларининг намини артиб-артиб кулишди. Шарафиддин домла ҳам кула-кула чўнтагидан дастрўмолини олиб, пешана терларини артди.

— Тақсир, бажону дил бу улуғ вазифани қабул қилгумдир,— дея қуллуқ қилди.

Сариққина, кўзлари гилайроқ бир уламо аъламдан сўради:

— Ҳазрат, мирзанинг моҳиёнаси нечук бўлур?

Аълам дарров жавоб бермади, бир оз жаҳли ҳам чиққан эди:

— Сизнинг шундоқ номаъқулчилигингиз қолмайди, мулла, қизиқ гапирасиз-а! Агар фузул набошад, жаҳон гулистон аст!¹ Шарафиддин домла даставвал саъий ижтиҳод билан котибликни бажо келтирсин, кейин кўрармиз.

¹ Форсча-тожикча: Агар бекорчи эзмалар бўлмаса, олам гулистон.

Сиз, мулла, қавминг ичида бўлинг, тилингиз узунроқ, ваъв-насиҳат қилинг!

Териси қалин гилай уламо ўзига теккан вазифадан қувониб кетган эди. «Қўлимдан келганини аямасман», деб шошилиб қуллуқ қилди.

— Эй аҳли уламо! — хитоб қилди аълам ўтирганларга бир-бир қараб олиб. — Туркистон вилоятининг жамики қишлоқ ва шаҳарларини оралаб, қавмларга имон, тавфиқ, охиратнинг азоб, роҳатлари хусусида тушунтирмоқ сизнинг зиммангиздадир. Бу ҳақда бафуржа, хотиржамлик билан сўзлашурмиз. Ҳозир вақт қисқадир.

Уламоларга янги гап топилганидан дарҳол бир-бирларини туртишиб, шивирлашиб, имо билан сўзлаша бошлаган эдилар.

Ҳазрат Шарафиддин домла билан тагин икки мударрисни қолишга имо қилиб, бошқалар билан хайрлашгач, уламолар оёққа қалқиб, таъзим ва қуллуқ билан хонақоҳдан чиқиб кетдилар.

— Сизларни олиб қолганимизнинг сабаби шулдирки, — аълам мударрисларга қараб сўзлади, — улуғ вилоятимиз номидан барча қавмларимизга қарата бир эълоннома битиш зарурияти туғилди. Бу ишни жадал бажармоқ лозим. Ҳозир ҳузуримизда кўп обрўли фозил мударрислар бор эди, аммо сукут қилдим, айтмадим, шовқин кўтаришни лозим топмадим... Зоти олийлари мунаввар кўнгилларидан мазмунли, салмоқли бир эълон тартиб этгайлар. Дини исломдан муқаддима бошлаб, андак аҳволи замон хусусида тўхтанг, кейин тагин динни тарғиб этгайсиз. Қавмларни ҳаяжонга солгудек юксак руҳдаги диний иборалар билан битгайсиз. Бандаларининг яхши ва ёмон ишларини олло таоло қудрат тарозуси ила билур, денг, бандаларни имонга даъват этинг. Қани, марҳамат, ишга!

Мударрислар ва котиб қуллуқ қилгач, эртагаёқ буйруқни бажо келтириб, ҳазрат ҳузурига етказмоқни ваъда қилдилар.

Садриддин аълам мамнуният билан ўрнидан қўзғалар экан, Шарафиддин домла иргиб турди-да, қоziқдаги тўнни аъламга тутди, қавушларини тўғрилади.

II

Садриддин аълам жомедан қайтганда катта келини — ўғли Зухуриддиннинг хотини — узун кўйлагининг этакла-

рига ўралашиб, ҳовли супурмоқда эди. Ҳазрат дарвозадан кираркан, келин дарҳол супургини четга олди, қўлларини кўксига қўйиб, букилиб салом қилди.

— Ассалому алайкум, улуғ мартабангиз қутлуғ бўлин! Талабаларингиз хушхабар етказдилар...

Мамнуниятдан чеҳраси янада ёруғлашган аълам жиламайиб ичкари кириб кетди.

Ичкари кенг саҳнали катта ҳовли. Қатор икки уй, бир даҳлиз, тагин икки уй, бир даҳлиз, олди узун айвон. Ҳазратнинг катта хотини, отин буви, айвоннинг бошида йигирма-ўттиз қизни ўқитиб ўтирарди. Эски мактабнинг одатдаги шовқини ҳавони тўлдирган. Қурт шимган ёки сақич чайнаган қизни отин буви қўлидаги хивич билан оҳиста бир уриб қўяр, ҳозир ёнига бир шогирд қизни ўтказган, дарс тинглар эди.

Аълам ҳовлида кўринган ҳамон қизи Адибахон отасининг истиқболига югурди.

— Туркистон оламининг офтоби!— қучоқлади уни қизи.— Акамдан эшитиб, беҳад хурсанд бўлдик.

Адибахон алифдай нозик, юзи тиниқ, оқ, йирик кўзлари устидаги ингичка қошлари офат... Шўх табиатининг ифодаси бўлган, ҳамиша табассумга мойил дудоқлари ҳуснига янада мукамаллик бахш этган... Адибаниннг устида гўзапўчоқ нусха узун товар кўйлак, пушти шоҳи дурра тагидан тақимларига қадар тушган, майдалаб ўрилган сочлари ҳамиша тўлқинда... Қуръонни қироат билан ёддан ёқимли ўқийди, хотинлар ва кампирлар уни «Қори бегим» деб атардилар.

Ҳазрат мамнун эди, қизининг орқасига қоқиб, пешанасини силади, «Ойингни чақир!» деб буюрди ва хонага кириб кетди.

Аълам тўини қозикқа илиб, саллани аҳтиёт билан тахмондаги ёстиқ устига қўйди-да, бошига тақия кийди, тўрга солинган қават-қават кўрпача устига ўтирди. Шу тобда аъламнинг иккинчи хотини Хадича бегим ранги ўчган, ранжиган ҳолда хонага елиб кирди.

Бир вақтлар Садриддин ҳазрат Бухорода тўрт йил қолиб кетган. У мадрасада мўътабар шайхлар қаторида юрган. Шунда у Хадича бегимга уйланиб олган эди. Хадича бегим Тошкентга келгандан сўнг ёлғиз бир ўғил туққан, унинг оти Зиёхон, мадрасада таҳсил кўрган, ҳазратнинг истаги бўйича у олти йилдан буён Бухорода таҳсилни давом эттирмоқда эди.

Хадича бегим кичик жуссали, оппоққина, кўҳликкича хотин. Ҳамиша кўзлари кулиб турган, сўзлари ёқимли аёл.

Отин ойи зимдан рашк қилади, ўзи шогирд қизларни ўқитиш билан овора, кир ювиш, овқат пишириш, сигирбузоққа қараш каби жамики уй-рўзгор юмушларини Хадича бегим зиммасига ташлаган. Ёз кунлари ҳатто шолитордаги бутун ишларни ҳам Хадича бегим саранжом қиларди.

— Ассалому алайкум,— сал букилди Хадича бегим.— Вой ўлай, келибсиз-у, мен томонга кирмабсиз-а, тўн-саллангизни ўзим олардим, ҳазратим...— у гина қилган бўлди эрига.

Аълам жавоб бермади, сукутда ниманингдир хаёлини суриб ўтираверди.

— Гапирсинлар, тақсирим,— аъламнинг қаршисига чўққайди Хадича бегим.— Катта ишга, юқори мансабга мушарраф бўлибдилар. Ҳовлида юмуш билан овора эдим, шу хушхабарни ўғлингиз топиб келди, отин ойисига шивирлаганини орқаворатдан эшитиб қолдим... Қутлуғ бўлсин!

Ҳазрат мийиғида кулди:

— Кечаси бафуржа сўзлашурмиз, бегим...

Эшикдан лоп этиб келиб кирган отин ойи кундошини кўрган ҳамон энсаси қотган эди, оғиз очгиси келмади, индамай тўрга ўтириб аъламга савол назари билан қаради.

Хадича бегим енгил юриб чиқиб кетгач, аълам отинга мурожаат қилди:

— Хўш, аввало билмоқчи эдим, етарли нон борми? Қанд-қурс-ку, сандиғингдан топилади.

Қаригина юзи сепкил, баланд бўйли, шаддод отин ойи қаттиқ йўталиб олгач, қайта-қайта аксирди, мурсаги кисасидан чит рўмолча олиб, оғиз-бурнини артди-да, тагин рўмолчани қайтиб кисасига солди.

— Меҳмон келадиганмиди?— сўради кампир шошмасдан.— Эшитдим, индамайсиз, тўрам! Туркистон вилоятининг жамики уламоларига саркарда бўлибсиз, муборак бўлсин! Қанд-қурс бор, нон қаттиқ, меҳмоннинг олдига қўйиб бўлмайди.

— Пешин яқинлашди, қизларни озод қил, меҳмон келиши мумкин. Яхшилаб дастурхон ясалса кифоя, ош даркор эмас.

Отин ойининг жаҳди чиққан эди:

— Ҳамиша қилинғиғиз шу, ҳазратим, овқат ҳақида харжаша. Сизга доимо умоч-угра, хўрда-ю, мошхўрда бўлса.

— Э, тавба,— соқолини сийпади аълам,— худонинг берган куни қизларинг палов келтиради-ку, пишириб овера бўлишнинг не ҳожати бор?!

— Вой ўлай: аз жавони то пири, аз пири то бакай, дегандек, ёшликда қарилликка йиғдинғиз, энди нимага йиғасиз?

Аълам қихиллаб кулди, отин оғзи энсаси қотганидан юзини терс бурди, рўмолини тўғрилаб, у елка-бу елкасига ташлади.

— Ун кунда бир келадиган паловни айтасиз-а! Шу бугун чучварами, мантими, ё палов бўлмаса уят-ку! Муллаларинғиз бир оғзи-бурунларидан тўйсинлар. Қазидан ҳам пиширсак ёмон бўлмасди, садағаси кетай, тарашадай қотиб ётибди, оллонинг инъоми, қадрига етинг-да, ахир.

— Аввало, фақирлик юксак, камтарлик аъло нарса, буларнинг маъносини билмайсан, вағиллайсан. Ҳар бир ишнинг сири олтинда, қариганда даркор бўлади, олтинкумуш оллонинг хазинаси!

Отин оғзи лабини буриб, бир он жим ўтиргач, эрига тагин тушунтиришга унади, ялинди-ёлворди — бўлмади, эрини асло кўндиролмади.

Аълам керишиб ўрнидан турди-да, таҳорат учун ҳовлига чиқди.

Отин биби даранг-дурунғ қилиб сандиқни очди, бирикки патнисни тўлдириб тузади, тагин бирикки патнисга тўртта-тўртта мева ташлаб, берироқ қилиб ясади. Кейин патнисларга бир сидра разм солиб қараб чиқаркан, кўнгли тўлмади. «Нонларнинг суви қочиб қолган, уят-э, ҳазратим қурмагур бемаъни!»— койиди ичида эрини.

Айвонда қизлар:

— Шин-шин, бўлди пешин, зод-зод бўлди озод!— дея шовқин кўтаришди. Диққати ошиб турган отин оғзининг жаҳли чиқиб, остонадан қичқирди:

— Улим бергур қизлар-ей, овозларингни ўчирларинг, бас, дейман!

Қизлар отин бибиларининг овозини эшитишмай, шовқинни авжига кўтаришди. Отин оғзи қизларга қарата кўлини кўтарди.

— Озод!..— деди ранжиган бир оҳангда.

Кўп ўтмади, ҳазратни зиёрат қилмоқ ва табрик этмоқ учун ҳозир бўлган уламолар, мударрислар, бойларга меҳмонхона лиқ тўлди. Аълам хурсанд, кеккайиб ўтирар, орасира луқма ташлаб, бир-икки оғиз вазмин гапириб қўяр эди.

Мадрасадан келган бир неча шогирдлар патнис олиб кириб, чой ташиб, хизматда елиб-югурардилар.

Дастурхонга зимдан разм солган муллалар: «Патнис гўё бихиштдан чиқибди, аммо нон қоқ, чой суyoқ», дейишарди имлашиб.

Суҳбат уламолар жамияти атрофида борарди, уламолар жамиятининг моддий тарафидан гап айлантириб, бойларга қулоқ қоқиш қилардилар. Мўмингина бир кўнчи йигит гапирарди.

Мана, дарвоза олдида Саидахмадбой, Муҳаммадмансурбой, Валихонбойлар кетма-кет извошларидан тушадилар. Учаласи ҳам кийимда бир-биридан қолишмаган, эғниларида янги камзул, чакмонлар, товлама беқасам тўн, бошларида ихчам шоҳи саллалар, оёқларида ғарчиллаган амиркон маҳси-кавушлар.

Ҳазрат бошлиқ уламолар, барча меҳмонлар ҳовлига — янги келганлар истиқболига чиқиб кутиб олишгач, меҳмонхонага кириб ўтирилди. Аълам узун дуо ўқиди. Тағин қутловлар, тағин сўрашувлар такрорланди. Суҳбат изга тушгач, Садриддин аълам ичкарига кирди.

— Отин, ҳой, отин! — чақирди аълам айвонда туриб.

— Лаббай, ҳазратим? — сўради ҳозир бўлган Хадича бегим.

— Чақир, отин ойингни! — буюрди зарда билан аълам.

Отин ойи хонадан югуриб чиққан эди, ранги ўчган Хадича бегим терс бурилиб айвондан тушиб кетди.

— Нима қиламиз, отин, бошим қотиб қолди, ош тузук бўлурди, аммо кўпчилик-да, етказиш маҳол, — ўйланиб сўради аълам: — Ёхуд хўрдами, табаррук таом, нима дейсан?

Лаҳзада айвонда қайта пайдо бўлган, ғайирлик ва ғазабда тўлганган Хадича бегим гапга суқилди:

— Яхшиси, ҳазратим, лаззатли мастава қилайлик, яйраб ичишади.

Отин ойи бармоғи билан юзини сидирди:

— Ула қолай, мундоғам нокаслик бўларми? Бугун дастурхонингизга манти муносиб тақсир! Гўшт бор, пича

етмайди, дарров гузарга бир муллаваччани югуртиринг, бирпасда ҳозир қиламиз.

Ҳазратнинг кўзлари жаҳлдан олайиб кетган эди, отин ойн бўш келмади, қаттиқ-қаттиқ гапирди эрига.

— Қайдаги гапларни гапирасан, отин, худонинг эртаги куни ҳам бор. Мастава ҳам саҳобаларнинг емиши, улуғ таом. Хадича бегимнинг сўзи маъқул. Ёғу гўшти камроқ солиб, суюқроқ қил, отин, меҳмонлар беҳад. Тобига келтириб зиғир ёғ аралаштиринглар, мастава палов эмас, биласан-ку, отин, у гуруч танламайди, оқшоқ кўшиб юборинглар-да, шошмасдан қайнатинглар.

Ғазабдан тили қотган отин:

— Якарзан аз дасташ намиафтад¹,— деди шивирлаб, холос.

— Аълам отин оининг эътирозига ва истагига заррача эътибор бермади, гердайган ҳолда ташқарига юрди, Хадича бегим кундошига ялт этиб маъноли қараб олгач, кулимсираб ўчоқ бошига югурди.

Меҳмонхонадагилар таъзимга кўзгалиб, қайта ўринларига ўтиргач, Муҳаммадмансурбой гап бошлади:

— Баҳс қизиб кетди, тақсир,— аъламга мурожаат этди у,— бурноғи йил ёзда биҳишт каби бир боғнинг каттакон супасида улфатлар зиёфатда эдик. Соҳиб қулинг ўргилсин палов келтирди. Биз ошга ишҳата билан энди қўл урган эдик, тўсатдан тепамиздаги бир новдада ўтирган читтак, ўзингиз биласиз, жибилажибон, афв этасиз, жаноблар,— бой жилмайиб меҳмонларга қараб олди,— ахлатини ташлаб юборса бўладими! Нақ паловнинг қоқ ўртасига тушди, ҳаммамиз қўлимизни тортдик. Тақсир, шариатда йўл қалай? Ош ҳалолми, ҳаромми? Шу хусусда баҳс қилурмиз Муфтий, ҳалол деб фатво бердилар. Сизнинг табаррук фикрларингизни эшитсак.

Меҳмонлар сукутда, аъламнинг жавобига мунтазир эдилар.

Садриддин аълам бир зум ўйлаиб қолди.

— Қаердаги масалаларни кўзгайсиз, муҳтарам баззоз, читтакми, ҳумоюнми?— илжайди аълам. Меҳмонлар қаҳ-қаҳ уриб кулиб юбордилар, лекин Муҳаммадмансур бўш келмади.

— Ўзим бор эдим, тақсир, осмондан лаганга лоп этиб

¹ Форсча-тожикча: қўлидан битта тариқ ҳам чиқмайди.

тушди, ўша он тепамиздаги дарахт шохидан жибилажибон пир этиб учди-кетди.

— Масала нозик,— жавоб берди аълам жиддий тусда.— Таом хусусида ечилмаган масалалар ҳануз кўп. Балки оллонинг амри билан бўлгандир бу иш, олло таоло ҳар бир ишни аввалдан лавҳулмаҳфузга ёзиб, тайин қилиб қўяди.

— Наҳотки тангрим шунча одамни олдига келган овқатдан бенасиб қилса?— деди базвоз эътироз билдириб.

— Олло таолонинг сирлари кўп,— сўзларни бир-бир чертиб сўзлади аълам.— Эҳтимол ҳамтовоқларингиз орасидаги бир гуноҳкорга юборилган жазодир.

Базвоз ҳамманинг ўзига тикилганини сезгандай оқариб кетган эди, буни дарров пайқаган муфти орадаги ўнғайсизликни бартараф қилишга, базвозга ёрдамга шошилди. У қатор далиллар ва фатволарни қалаштириб ташлади.

— Каминанинг фикрича, паррандалар ҳалол махлуқдирлар, ошдан бир ҳовуч олиб ташлаб, емак мумкиндир,— деди у.

Аълам ўжарлик билан баҳсни давом эттиришга тиришган эди. У муфтига ҳужум қилди:

— Инсоннинг ҳалқуми ниҳоят пок бўлмоғи шартдир!

У буни қайд этиб, кейин бафуржа ҳал қилишга ҳавола қилгач, суҳбат бошқа томонга бурилди; подшо салтанати барбод бўлиб, камбағалларга ва бойларга озодлик келтирилгани, савдо-сотик тижорат ишлари тараққиёти каби масалалар устида гап айланди.

Суҳбат мадраса ислоҳига тақалганда, Садриддин аълам қатъият билан деди:

— Мадраса пайғамбардан қолмиш мерос, тарихи узоқ, унга тил тегизиш, қўл тақизиш гуноҳи азимдир. Мадраса олло таолодан юборилган динимизнинг мушарраф даргоҳидир.

Суҳбат узоқ давом этди, катта бойлардан бир нечаси мадраса ислоҳотига оид масалани қўзгагач, аълам: «Кўрармиз, оллонинг ихтиёрига ҳавола қилурмиз», деб суҳбатни кесди...

Садриддин аъламнинг меҳмонхонасидан қоқ ярим кечага қадар меҳмонлар аримади. Кетма-кет тўда-тўда ошна-оғайнилар, мухлислар аъламнинг мўътабар мансабини қутлашга келиб турдилар.

Зах хужрасида тақир пўстак устига чўкка тушган Умарали «Шарҳи мулло Жомий»ни мутолаа қиларди. Унга ёндош кенг хужрада олабайроқ ва банорас тўнларда қозондай катта-катта салаларда бир гуруҳ мударрислар жадидалар ҳақида ғийбат ва олди-қочди гапларни узиб-улаб, эзиб суҳбат олиб борардилар.

Яна бошқа кенг бир хужрада шогирдлар қофия тўқиб, жанг майдонини қиздириб юборганлар. Бир-бирига сўз хужуми, сўз ҳамлалари билан араб тилида баҳс юритардилар. Бозор яқинлигидан унинг шовқин-сурони, говур-ғувури, дарвиш ва қаландарларнинг товушлари мадрасага эшитилиб турарди.

Мадраса аҳли аксарият турмуш кечириши машаққатли ва мушкул бўлган, нонни тўйиб еёлмайдиган фақир одамлар. Аммо иккинчи гуруҳ, оз бўлса-да, ҳамёни ҳам, қурсоғи ҳам тўқлар, катта деҳқон, катта ер эгаларининг, бойларнинг фарзандлари. Уларнинг усти боши шай, ҳар кун егани палов, ичгани аччиқ чой, харжлари жойида.

Умарали қашшоқ бўлса ҳам, қалби тоза, инсоний ғурури зўр, юраги тўла дард, камтар йигит. У секин-секин ҳаёт фалсафасининг мағзини чақиб, инсон тақдири ҳақида мулоҳаза юритар, подшо истибдоди емирилгани, ҳуррият шамоли эсганини сезар, мушоҳада этар, инқилобни англаб тўғри тафаккур қилар, инқилоб бир баҳор каби унинг қалбига кириб борар эди. Қозон, Уфа, Оренбург газета-журналларини дўстларидан, ошна-оғайниларида олар, берилиб мутолаа қилар эди.

Ҳозир Умарали араб тилидаги «Шарҳи мулло Жомий»ни такрор-такрор ўқир, ёдлар, лекин фикри хаёли тағин оламдаги воқеалар, аҳволи замон изидан кетар эди.

Хужранинг эшиги оҳиста очилди:

— Ассалому алайкум, ҳормасинлар, мулла ака!— Умаралининг қаршисида кулимсираган ва тер қуйган ҳолда Жумабой турарди.

Чуқур хаёлда ўтирган Умарали чўчиб кетди-ю, лекин меҳмонни кўрган ҳамон очиқ чеҳра билан ўрнидан турди, дўсти билан икки қўллаб кўришиб, кўрпачага ўтказди.

— Хўш, тор хужрага тиқилиб ўқиб ўтирибсизми?— Токчага терилган китобларга кўз югуртирди меҳмон.— Бари арабча дейман?

Умарали бошини қимирлатди.

— Куръоннинг тили денг?— кулимсиради Жумабой, кейин жиддий тусда сўради:— Замон ҳам, турмуш ҳам ўзгаришти, мулла, русчадан биласизми?

— Афсус, асло билмайман,— жавоб берди Умарали меҳмон қаршисида чордана қуриб.

Жумабой арабча, форсча ҳар қандай ўқишнинг, илмнинг яхшилиги, русча ўрганиб, рус маърифатидан, маданиятидан ҳам наф олиш зарурлигини сўзлади, кейин ишчилар, мастеровойлар ташкилоти ҳақида гапирди, ўзининг ўқиш-ёзишда тамом саводсизлиги, аммо гапда русча тузук гаплаша олишини айтди. Умаралининг ҳам русча ўрганишини тавсия қилди.

Умарали Жумабойнинг сўзини маъқуллади:

— Ёлғиз хоҳиш билан иш битмайди... Орзу юракда чўкиб ётибди.

— Мадрасада вақф йўқми?— сўради Жумабой.— Вақфга чиқарилган ерлардан, дўконлардан тушган маблағ талабаларники, деган гапларни эшитардим.

— Умарали истеҳзо билан кулди:

— Вақфдан келган маблағ, гўё бир дарё, мударрислар ҳамёнига қуйилади, юқори талабаларники.

Жумабой қўлини чаккасига қўйганича ҳайрон ўтирарди:

— Шундай денг, мулла, тушундим ҳамма гапга. Аълам, мударрис, домла — ҳаммаси текинтомоқ, кана-да. Ҳозир мадрасага қадам босдим-у мударрислар муллаларнинг кўзлари гўё тикандай санчилди менга. Орқамга қайтай дедим, айнадим, хўмрайса хўмрайиб ўлмайдиларми дедим-да, ҳужрангизга чопдим. Орқамдан ивир-шивир қилиб қолишди чамамда.

Умарали Жумабойнинг бу гапига индамади, мударрисларни ранжитмаганмикан, не иш билан келди экан, дея кўнглидан кечирди у.

— Чой қилай?— ўрнидан қўзғалди Умарали.

— Э, ўтиринг, мулла!— қатъий эътироз билдирди Жумабой.— Озгина гап бор, қулоқ осинг.

Таажжубланган Умарали қайтиб жойига ўтирди. Жумабой эҳтиётлик билан гапни узоқдан бошлади.

— Хўжайинимиз Саидахмадбойни биларсиз, балки эшитгандирсиз. Бойлар орасида айниқса ифлоси шу, шайтонга дарс берадиган. Ёнида бир югурдак думи бор.

— Эшитганман таърифини,— бошини лиқиллатди Умарали.— Қани, гапиринг.

Ранги ўчган эди унинг, лекин ички титроқни босишга тиришди, нима гап, тезроқ гапирса эди, дегандай тоқатсизланиб Жумабойга тикилди.

— Бой яқинда Бешёғочдан жаннатдай бир ҳовли олибди, лекин бу жой унга махфий бир макон экан. Тунов кун заводда бир можаро бўлди-ю, бир-икки киши бўлиб бойни қидириб қолдик. Еру кўкдан тополмадик. Бир дўстимизнинг гапи билан шу пинҳон жойга бостириб бордик. Ҳамма ёқ жимжит, дарвоза ичидан қулф. Дарвозани қоқавердик, қўймадик, ахир очилди-ю, ўзимизни ичкарига урдик. Бу жаҳонда мисли йўқ бир боғ... Рўпарамизда ранги гезарган Эшонхон пайдо бўлди-ю, дарров ёқасига ёпишдик. Шу пайт тўсатдан хонадан бир қиз отилиб чиқди, паранжиси қўлида, ёпинишга ҳам улгурмаган: «Дод, мени қутқаринглар», деб ёлворди кўзлари жавдираб, кейин дарвозанинг очиқлигини кўрди-ю, ўзини кўчага урди. Тушундингизми, мулла? Ажойиб бир қизки, офтобнинг ўзи дейсиз, ҳусни кўзни қамаштиради. Ана шу паллада бизни кўрсангиз! Ҳам ҳайрат, ҳам нафрат, ачиниш, дард... Кўнгиллар оловда қовжираб кетди. Эшонхонни гажиб ташлагимиз келди, ўзимизни босдик. Шунақа муттаҳамлар камбағал қизларни олтин қафасларга туширади, бойларнинг нафсига қурбон қилади. Кейин, қовогидан қор ёғиб бой чиқди. Талабимизни бойга айтиб, уни кўндирдик. Эшонхонда ҳам, бойда ҳам тариқдай виждон йўқ, турган-битгани палидик. Нима қиламиз, жуда бўлмаса газетага берамизми? Маслаҳат учун келдим ҳузурингизга.

Бутун борлигини йўқотгандай анграйиб ўтирган Умаралидан жавоб талаб қаради Жумабой.

— Бир чора йўқми?— сўради у такрор.

Умарали бошини қуйи солганича узоқ ўтиргач, узун бир сўлиш олиб оҳиста гапирди:

— Бойлар шундоқ ифлос махлуқ. Қайдам, биродар, қозига айтиб, газетга бериб бир нажот топиб бўлармикан? Бойларнинг ҳар ерда қўли узун.

Жумабой кўрган даҳшатли воқеаси, қизнинг чеҳрасидаги алам ифодасини бир дақиқа бўлсин унутолмаганидан тинчлигини бутунлай йўқотган, қаттиқ хафа эди. Шу кунлари унинг зиммасида катта бурчлар, вазифалар бўлса-да, жиндай фурсат топиб, дўсти Умаралини излаб келди, бир-

галашиб бир чора ахтармоқчи эди. Махоркани қорғиб ўраб тутатди.

— Эшитишимча, бу сулув қизга бой хуштор экан, уни пинҳон қўлга туширмоқчи бўлган. Гап кўп, одамлар дам ундай дейди, дам бундай дейди.

Умарали баттар оқариб кетди. У энди ички титроғини яширишдан ожиз, бутун вужудини кемирган шубҳа мисоли уни бўғиб ташлагандай, ваҳима, қоронғилик ютиб юборгандай ҳис этарди ўзини.

— Исми нима экан қизнинг, билолмадингизми? — сўради журъатсизгина, титраган товуш билан.

Жумабой қаттиқ йўталиб олиб деди:

— Отини билолмадим, аммо қамишдай қомати бор, ҳуснини таъриф қилолмайман, мулла, бунга тилим ожиз. — Бир дам ўйланиб қолди Жумабой, кейин давом этди: — Эшитишимга қараганда, дукчи чол бор-ку, шунинг қизи эмиш.

Умарали гўё юрагида бир нарса узилгандай, тўсатдан ўпқонга йиқилгандай сээди ўзини, қадди букилди, бошини икки қўли орасига олганча жим қотди.

Жумабой: «Бу мендан ҳам баттар экан, қиз бечорага ачинди-ку», деб ўйлади.

— Шундай, дўстим, ёмонлар кўп, камбағални туянинг устида ит қопади. Эшонхондай палидларнинг бўйнини шартта узиб ташласак, савоб иш қилган бўлардик. Мулла, гапиринг, чораси нечук бўлади?

Умарали тўсатдан кўксини чангаллаган изтиробдан эзилиб кетди: хафа, дилгир эди: қалбига бирдан қон, ғам, алам тўлган эди. У бошини кескин кўтарди:

— Жаҳоннинг иши гўё буқаламунга ўхшайди, мавлоно Фузулий айтганлар:

Дўст бепарво, фалак бераҳм, даврон бесукун,

Дард чўх, ҳамдард йўқ, душман қави, толъе забун,

Бир он сукут этгач, ичдан уҳ тортди Умарали:

— Толе, бахт биздан узоқда, фақат орзуси юракда...

— Фузулий ғазалларининг маъноси чуқур, заводда бир дўстим бор, тузуккина саводхон йигит, Фузулийнинг ғазалларини ёддан билади, гоҳо ўқиб кўнгилларимизни равшанлаштиради. — Жумабой бир зум жим қолди-да, тагин давом этди: — Халқимизнинг ғам-ғуссаси беҳад-

беҳисоб, аммо ёлғиз ишчилар халоскоримиз. Ташкилотлар кўпаймоқда, шояд меҳнаткаш аҳли йўлини топиб олса.

— Жамики халқ гафлат ботқоғида, қайдам, бир нарса қилиб бўлармикан!

— Рус ишчилари жасур, кўп нарсани тушунадиган, билгич одамлар. Мен шуларга эргашавериб, туппа-тузук кўзим очилиб қолди, мулла. Энди Эшонхон билан Саидахмад устида бир яхшилаб ўйлаб кўринг, балки бадбахтларга бир жазо топарсиз. Бизнинг ҳовлига боринг, сичқон ковагида ўтиргандай ўтираверманг, мундоқ чиқиб, халқнинг турмушини кўринг.

Жумабой хайр-хўшлашаркан, Умарали зўраки илжайиш билан ўрнидан турди. Жумабой тез чиқиб кетди.

Умаралининг хаёли фақат Зумрадда эди. «Наҳотки фалокат рўй берди?» деди йигит ўз-ўзига. Тор ҳужрада гир айланди. Қалбидаги олов, ҳасрат тўлқинини сира босолмасди. Ҳужрани наридан-бери қулфлади-да, мадрасани тарк этиб, шошилиб кўчага чиқди.

У Хадрага етиб, жар бўйига тушди, баланд-паст йўллардан хаёл оғушида беҳуш узоқ тентиради. Онда-сонда ўйинқароқ болалар, тирикчилик билан овора юрган катталар кўринадди. Йигит хаёлида фақат Зумрад. «Наҳотки шундай ақлли, фаросатли, зукко қиз тузоққа илинса?— ўйлар эди Умарали ва аллақандай шубҳалар, гумонлар фикрини ишқал қиларди.— Балки маккор Эшонхон Зумрадни алдагандир, олтин-кумуш, боғ-роғлар ваъда қилиб йўлдан оздиргандир?» Умарали оғир ўйларга ботган, эзилган, ҳазин ҳолда бир дарахтга суянди. «Йўқ,— деди ўз-ўзига тасалли бериб,— асло ўз истаги билан бормаган, агар шундай бўлса, фарёд қилиб қочмас эди. Эшонхоннинг тузоғига тасодифан илинган. Оҳ, қани у бадбахтни янчиб ташласам!..» Умарали кўксида дам ғазаб, кин тошар, дам муҳаббат, ғам исқанжасида қалби зирқираар эди. У секин ҳолсиз юриб кетди. Пастда кўпириб жарга тушаётган сувнинг гуриллаши эшитиларди. Йигитнинг қалбида ишқ тўлқини шу қадар кучли эдики, бир нафас ором бермасди. Умарали оҳиста юриб қизнинг эшиги олдидан ўтди, ҳамма ёқ жимжит, фақат юрагининг гурс-гурс ургани эшитилади холос. Шу тобда Умарали Зумрадни бир онгина кўргиси, овозини бир дафъагина эшитгиси келди. Орзуга баъзан бир зум бардош бериш ҳам оғир бўлар экан. «Эй фалак, нега гардишинг мунча ҳам тескари!»— дея хитоб қилди

Умарали дилида ва жарлин-баландликларни ўтиб, катта кўчага, яна Хадрага чиқди.

Гузарда тумонат одам, чойхона ҳам лиқ тўлган. Аравалар, от-эшаклар дукурин тинмайди, сомон ортган туялар кетма-кет ўтади.

Умарали чойхонага кириб, орқароқда ўтирган эди, бир четда майдалаб чой хўшлаб ўтирган йигитлар, Умаралининг ошиқ ўйнаб, чиллак ўйнаб, бирга улғайган болалик ўртоқлари — кўнчи йигитлар қўярда-қўймай уни ўз давраларига тортдилар.

Ички кечинмаларини босишга тиришган Умарали бир йигитнинг узатган пиёласини қизариб-бўзариб базўр бўшатди.

Чапанинамо кўнчи йигит гап қотди:

— Ешликда чиллакни хўп ўйнар эдик, уста эдингиз, лекин қамиш сибизгани бирортамиз сизчалик чала билмасдик. Қарабмизки, мана, мўллоин калон бўлибсиз!

Йигитлар шарақлаб кулиб юборишди.

Буларнинг ҳам дарди қимматчилик, тирикчилик хархашаси.

— Бой кўнчилар ҳаддан ташқари бойиб кетяпти, меҳнат фақат бизларда, малаймиз-да, турмушимиз — ит турмуш.

— Катта салла бошга юк, катта калла ғамга кон, деган гап бор. Бизнинг калламиз ҳам, кўксимиз ҳам ғамхона бўлиб қолди. Подшоҳдан қутулдик, ҳурриятга чиқдик, деб қувондик. Қани энди ҳаловат, на нонга тўямиз, на ошга! — шикоят қилди тагин бир йигит.

Энди Умарали оҳиста, вазмин сўзга киришди:

— Рафиқлар, Некалайдан қутулганимизга минг қатла шукур. Ҳозир қаҳатчилик авжда, ҳарбнинг даҳшати кун сайин ортмоқда, аммо фаҳмимда ишчилар бизга нажот келтиради.

Умарали шу кунлари билган, эшитганларини, ишчилар жамияти ҳақидаги фикрларини шошмасдан, наст овоз билан гапирди. Сўнг зарур иши борлигини айтиб, кетишга ижозат сўради.

Йигитлар қўл қовуштирган ҳолда чуқур таъзим-ла Умарали билан хайрлашдилар...

Умаралининг хаёл оймасида яна севгилиси пайдо бўлди. Йигит кўксида кўр бўлиб турган ишқ ўти яна лов этиб алангаланди; кўнглидаги ғам, кин, азоб борган сари чигилланарди.

I

Соат ўн бирлар эди, губернагор боғининг катта залида мажлис бошланди. Бунда уламолар, бойлар, жадидлар ва жадид эмас зиёлилар, турли тараққийпарвар демократик оқим вакиллари ҳозир бўлган эдилар.

Масала ғоят муҳимлигидан барча ҳаяжонда: бугунги музокарада мадраса ислоҳоти. Шу сабабли уламолар ташвишда бўлиб, илғор зиёлилар эса, кўпдан буён кўнгилларимизда ташиб юрган орзу-умидларимиз бугун ҳал қилинади, деган шодлик билан мунаввар эдилар.

Мажлис ҳайъатида биринчи навбатда мўътабар уламолар жой олди, кейин зиёлиларга ўрин берилди. Уламолардан бири қироат билан қуръон ўқигач, барча ҳозир бўлганлар «Омин!» дея қўлларини юзларига тортдилар. Садриддин аълам мажлисни очиб, Анвархон қорига сўз берди.

Қори шошмасдан, бемалол ўрнидан кўзгадиб, вазмин қадамлар билан минбарга чиқди.

— Жаноблар!— деб сўз бошлади у.— Муҳаммад алайҳиссаломнинг умматимиз, ислом динига кирганимиздан буён асло бу муқаддас йўлдан четга тоймаганмиз, пайғамбаримизнинг кўрсатмиш барча фарз ва суннатларини виждонимиз, соф кўнглимиз ила адо этиб келамиз, ҳаммаша шу йўлда бўлғумиз,— деб узун муқаддима қилди. Кейин асл мақсад — мадраса ислоҳоти масаласига ўтди.— Замонанинг ўзгариши биздан ва халқ ҳомийси муҳтарам уламолардан кўп жиддий вазифаларни адо этмоғимизни тақозо қилади. Шуларнинг бири ва муҳими мадраса ислоҳидир.— Нотиқ шу масалага боғлаб туриб Туркия, Мисрнинг маданият маърифати тўғрисида узоқ сўзлаб, мисоллар, далиллар келтиради.— Урта Осиё халқлари, маориф, маданият масаласида гафлат пардасида қолган. Хоразм, Самарқанд, Ҳирот олимларининг яратган илмларини унутганмиз. Борган сари тараққиёт ўрнига тушкунликка учрамоқдамиз. Афандилар, мана энди чоризм истибодидан қутулиб, ҳурриятга етишдик. Халқнинг маданияти, маърифати масаласига диққат жалб этмоқ даври келмишдир, буни мадрасаларимиз ислоҳидан бошламоқ шарт.

Аминманки, буни ҳеч кимса рад қилмағай. Муҳтарам уламолар буни биздан ҳам яхши, чуқур англаб, бугун шу масалани кўтардилар. Афандилар, барчангизга офтобдай равшандирки, мадрасаларда шарият йўлларини ўрганиш, қуръон каримнинг таҳсили, изоҳи каби илмлар биринчи ўриндадир ва энг муқаддас, энг зарур илмлардир. Мен ўйлайманки, бу соҳада бизда камчилик йўқдир. Аммо ҳисоб, жабр, ҳандаса, жўғрофия, тарих, фалакиёт, тиббиёт каби халқларнинг маданияти ва тараққиётига хизмат қиладиган яна кўп илмлар борки, уларнинг тақдири ҳақида ўйлаш бугунги оламшумул вазифамиздир. Шу мақсад билан мазкур мажлисни чорладик.— Бир оз сукут қилиб, яна давом этди қори.— Раҳбарларимиз муҳтарам уламолар ила боёнларимиз ҳам бирга амал қилиб, масалани ҳал этишда саъий ҳаракат кўрсатмоқларини бизлар, зиёлилар умид қиладурмиз!— Қори шу сўзлар билан нутқини тамомлади-да, салмоқли одимлаб ҳайъатга, ўз ўрнига бориб ўтирди.

Демократ зиёлилар ҳамда уламолар орасида ивир-шивир бошланди. Уламоларнинг қиёфалари ва кўзларида ғазаб ўйнади. Минбарда муфти кўринди. У йирик гавдали, баланд бўйли, катта салла, кенг тўнда: кичик заҳар кўзларини босиб қолган ўсиқ қошларидан бирини кўтариб, қорига қаради, кейин йўталиб олгач, хаста овоз чиқариб гапга киришди. Муфти тикан сўзлар билан зиёлиларга кўп туҳмат, бўҳтонларни ёғдирди.

— Барча мусулмонлар билсинларки, ёлғиз мақсадимиз динни мустаҳкам тутмоқ ва у боқий дунёга олло таолонинг, Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳузурларига оқ юз ва пок юрак билан ҳозир бўлмоқ лозимдир. Бунинг учун бизга даркор нарсалар фақат дин ва оллонинг каломи — қуръондир. Буни инкор қилмоқ даҳрийликдир. Жаноб қори, сизга не бўлди? Муслимлар ичра ғалаён ташлагингизку!— Муфти мажлис аҳлига ғазабли кўзларини югуртирди.— Мадраса аҳли, нечун овозингиз кесилди? Бу на аҳвол? Лоилоҳа-иллолло, Муҳаммадинрасулилло. Узинг ёлғизсан, тангрим, гуноҳкор бандаларингни кечир!»— Муфти: «Мошолло, астағфирулло!» деб жойига бориб ўтирди.

Муфтидан сўнг бир-икки мутаассиб уламолар, хурофот аҳли сўзлагач, оҳиста-оҳиста жаидилар, демократ зиёлилар сўзга чиқа бошладилар. Жанжал, сўз жанги, тартибсизлик бошланиб кетди, ҳатто бир-бирларини ҳақорат

қилишга қадар бориб етдилар. На мажлис раиси — аълам, на ҳайъат аъзолари рост кела олардилар уларга. Мударрислар: «Ҳеч қандай ислоҳга муҳтожлигимиз йўқ, бу диндан, шариатдан қайтишнинг ўзи!» деб ўдағайлардилар жадидларга. Баъзи зиёли жадидлар, илғор муаллимларга: «Ислоҳ! Ёлғиз ислоҳ бизни зулматдан қутқарур, бошимиз узра офтоб келтирур!» дея ҳайқирардилар.

Боядан бери масала талашаётган уламолардан бири бўғиқ овоз билан қичқирди:

— Магар ислоҳ киритилгудай бўлса, бир шартга албатта риюя қилмоқ лозимдир, яъни, шаръи шариф жиҳатидан ман қилинмаган илмлар киритилсин!

— Шариат ман қилган қандай илм бор? — сўради бир зиёли.

— Масалан, сеҳр илми! — хириллаб жавоб берди овози бўғилган уламо.

Мажлис аҳли кулиб юборди. Эшикка яқин ердан аллаким қичқирди:

— Сеҳр илми ҳақиқий илм эмас, бу ғофил уламолар илми, тақсир!

Уламолар жаҳдан қалтираб кетдилар. Тўсатдан бир четда диққати ошиб ўтирган Умарали ирғиб ўрнидан турди.

— Тақсир, бир оғиз сўзга ижозат берсалар! — мурожаат қилди аъламга.

Садриддин аълам тўнининг кенг, узун енгларини юқорироқ кўтариб қўйди, иккиланиб бўлса керак, Умаралига синовчан тикилди, сўнг, ёнида ўтирган бир уламо билан шивирлашиб олди-да, қисқароқ сўзлашни танбеҳлаб Умаралига сўз берди.

Умарали минбарга чиқди. У асабий эди. Туркистон ўлкасида мадрасалар бойқушлар даргоҳи каби хароб, қарамсиз, тушкунлиги, мударрислар, шайхлар ғафлат дарёсига чўкиб кетганлиги, ўз манфаатлари йўлида талабаларни унутиб юборишлари ҳақида куйиб-пишиб гапиргач, аҳволи замонга ўтди. У энди ўзини бир қадар босиб олган, уламоларнинг ғазабли луқмаларига қарамай, бир маромда вазмин сўзлар эди. Русия осмонида туғилган ҳуррият офтобидан Туркистон ўлкаси ҳам баҳраманд бўлганлигини айтди.

— Афсуски маънавий тушкунликдаги уламолар, шайхлар хурوفот ботқоғидан бош кўтармоқни истамадилар, — деди у уламоларга тил тегизиб.

Аъламнинг ранги қув ўчди, бетоқатланиб, бас энди, дегандай хўмрайиб ғазаб тўлган кўзларини Умаралига қадади.

— Ислоҳ лозим, ислоҳ!— дил ҳарорати билан хитоб этди Умарали.— Бизни барча офатлардан фақат ислоҳ қутқаражак. Мударрислар борки, нуқул сафсата билан машғулдирлар, уларнинг кавушларини тўғрилаб қўядиган замон келди,— деди Умарали кескин ва тамом сарбастлик билан минбардан тушиб кетди.

Демократ, халқчил зиёлилар чапак чалиб олқишладилар. Уламо ва мударрислар эса ғазабда тўлғанардилар. Илон чаққандек қарахт бўлиб қолган аъламнинг ранги дам оқариб, дам қизариб кетарди. «Бадбахт!» дея шивирлади у лабларини аранг қимирлатиб.

Мажлис узоқ чўзилди. Уламолар бир нав бўшашгандай бўлсалар-да, ўжарлик билан мутаассиблик йўлидан қайтишни сира ўзларига эп кўрмасдилар. Юзма-юз тўқнашган икки қарама-қарши куч бир-бирини синдиrolмади.

Бир қарорга келолмаган мажлис аҳли ғоят тушқун руҳда, ғазабдан тутаққан ҳолда тарқалди.

II

Умарали бир гуруҳ ўспиринлар билан мажлис таассуротларини гаплаша-гаплаша трамвайга тушиб, эски шаҳар томон жўнади. Ёшларнинг кўплари Умаралидан мамнун эдилар, замон Баҳри муҳит пўртанаси каби қутурган пайтда қуруқ мушоҳада ярамайди, бугуннинг талаби амал қилиб дорилфунунлар очиб ташлаш, саноатнинг, зироатнинг тараққиёти гамини кўрмоқ биз ёшларнинг бурчимиз, дерди улар.

Мажлисдаги тортишувлар трамвайда ҳам давом этарди. Баъзи жадидлар уламолардан ранжиб сўзлар, аро йўлда қолганлари эса, ортиқ сўлга кетиш ярамайди, ўрта нуқтани топиш лозим, дер эдилар.

Хадрага етиб, трамвайдан тушгач, йигитлар турли томонга тарқалишди.

Беш-олти йигит Хадрада бирпас суҳбатлашиб қолди.

— Дарвоқе, бугун тўй-а! Юринглар, орқага қайтамиз, Қамариддин таклиф қилган, хафа бўлмасин,— деди Тоҳиржон йигитларга.

— Айтган, айтган, юринглар,— Тоҳиржонга қўшилди бошқа бир бойвачча.— Тўй зўр бўлади, куёв машҳур деҳқонлардан, ери, суви бисёр, дунёнинг ярми уники десам, лоф эмас. Умарали, юринг сиз ҳам, дўстимиз Қамариддин хурсанд бўлади, хушфеъл йигит.

Иккиланиб турган Умаралини йигитлар қўярда-қўймай тортқилашиб, бирга олиб кетишди.

Ички-ташқи кенг ҳовлининг дарвозаси олдида арава-ларда қоп-қоп унлар, гуручлар, семиз-семиз қўйлар, катта-катта тугунлар туширилар эди. Бир неча киши уларни ичкарига ташир, томоша талаб бир тўда болалар гур-гур оёқ тагида ўралашар эди.

Дўстларнинг истиқболига югурган Қамариддин бойвачча кўришиб секин шивирлади:

— Марҳамат, айна вақтда келдинглар, казо-казо уламо-фузалолар кўпки... Боғнинг салқинида ўзимиз бемалол ўтирамыз. Қани, марҳамат, улфатлар йиғилган.

Боғда тўрт томонидан сув айланиб оққан катта супа меҳмонларга лиқ тўлган. Хонтахталарга дастурхонлар ёзилиб, турли-туман ноз-неъматларга тўлдирилган. Йигитлар ўтирган меҳмонлар билан кўришиб олгач, дарров ҳазил-хузул, аскияга қўшилиб кетишди.

Меҳмонларнинг аксарияти ёш дўкондорлар, бойваччалар, унда-мунда битта-яримта зиёли йигитлар, жадидлар кўринар эди.

Супа атрофи гулзор, мевали дарахтлар, ишкомлар...

Умарали хаёл оғушида алақасёққа тикилганича жим ўтирарди.

— Мулла йигит, дастурхонга марҳамат, сизга не бўлди?— сўради таажжубланиб ёнида ўтирган меҳмон ва Умаралини туртиб қўйди.

Сесканиб хаёл рўёсидан уйғонган Умарали бир тишлам нонни нишолдага тегизиб оғзига солди.

Бойваччалар қанд-қурс, сомса ва чучвараларни иштаҳа билан аралаш-қуралаш урар эдилар.

— Э, мулла йигит,— деди Умаралига иккинчи томонида ўтирган терифуруш Мирсаидбойнинг ўғли,— ҳар кун тўй бўлса-ю, еганимиз ҳолва-ю пашмак, бодому писта бўлса.— Тиржайиб қўлидаги патирни дам мураббога, дам нишолдага ботираётган йигит овозини пасайтирди:— Куёв ориққина, пакана йигит, бунинг устига-устак ҳабашдай қоп-қора. Бунга ўкинмаса ҳам бўлади, боиси — отаси катта ер эгаси.

— Ҳусни бўлмаса, бўлмасин, пули бўлсин, деган гапни эшитганмисиз?— сўради кулиб рўпарасида ўтирган бойвачча.

— Қиз бояқиш куёвни барваста қомат, шижоатли тасаввур қилса керак,— заҳарханда қилди яна бир меҳмон.

— Ўзи ҳам ёлғиз ўғил,— сўзга аралашди терифуруш бойваччанинг ёнида ўтирган бошқа бир йигит,— ғажиб ташланган ошиқдай кўримсиз бўлса ҳам, ҳамиша яхши саман-отда юради, мағрур йигит. Тенги йўқ чавандоз. Ёзда кийгани яктак, устидан беқасам тўн, қишда почапўстин, қундуз телпак. Пойга, улоқ деган жойдан сира қолмайди.

Меҳмонлар оғиздан овқатни узмай, дам куёвнинг, дам келиннинг таърифини қилишарди.

Қамариддин бойвачча гўё хизматда юргандай, сира тиниб-тинчимасди. Ҳали у меҳмоннинг олдида, ҳали бу меҳмоннинг ёнида бир зум тўхтар, икки оғиз шакарғуфторлик қилиб, меҳмонларнинг кўнглини очишга уринар эди. Бир замон Тоҳиржон бойваччанинг орқасидан шивирлади:

— Муллавачча қоққан қоziқдай ўтирибди, эргаштириб келибсизми?

Тоҳиржон, бу гап Умаралининг қулоғига етмаса эди, деб қўрққанидан, паст овозда шивирлади:

— Мадрасада яшайди, фақир йигит, лекин чамамда гидроки баланд.

— Э-ҳе, оч баччағардан қоч баччағар, дерди доим раҳматли бувам. Мен бундайлардан қочиб юраман,— деди ижирғаниб Қамариддин ва қозон бошига югурди.

Ташқарида катта-катта бойлар, қози калон, эътиборли уламоларни кутиб юрган қўйфуруш бой Бадриддин ичкарига кирди, олдига югуриб келган қизга буюрди:

— Меҳри болам, дарров бувингни чақир.

Бойнинг хотини — бақалоқ, семиз аёл — лапанглаб эри олдига келди.

— Ҳа, дадаси, нима юмушингиз бор эди? Уй тўла улугзода ойимлар, чарчасам ҳам кутаман-да, обрўни қўлдан бермайман, дадаси.

Хотинининг эзмалигидан энсаси қотган бой тўнгиллаб алланима деди-да, мақсадга ўтди:

— Машҳур эшон Яланғоч девонани ўзинг биласан, кўп кароматли, табаррук одам. Икки марта борганман ҳу-

зурига, муридларининг ҳисоби йўқ. Яхшилаб қанд-қурс, патир-сомсалардан солиб бир дастурхон тут.

— Бўлди, ҳозир ўзим тайёр қиламан,— аёл шундай дея таванхонага югурди.

Бадриддинбой катта носқовоқдан кафтига носвой тўкиб, тили тагига отди.

Дам ўтмай хотини катта тугун кўтариб ёнида пайдо бўлди.

— Мана, кўринг-чи, кўнглингиз тўладими?

Бой индамади, оқсочни чақириб, ташқарига, югурдакка топширишни буюриб, қозон бошига юрди. Бир тоғора сергўшт, серёғ ош суздириб, кичик ўғлини чақирди:

— Кутбиддин, бери қара! Дарров — Яланғоч девона эшонга элт шу тугунларни.

Йигитча хомушгина: «Хўп», деди-да, дарвоза томон йўрғалади.

— Аравани қўшдир,— буюрди ўғлига бой жаҳл билан.— Ошни, нонни, четдаги катта қўйни аравага бостириб, эшонга топшириб кел. Мендан қуюқ салом айт! Жўна!— бой мағрур юриб, ташқарига, меҳмонлар олдига чиқиб кетди.

Боғда бойваччаларга энди ош тортилганда тиржайиб Эшонхон кириб келди. Қўллари, оғизлари ошга банд меҳмонлар салом-алик қилгач, ўтирди. Унинг олдига ҳиди бурқираган иссиқ нон, мева-чева тўкилган патнис қўйиб кетишди.

Эшонхон оч эди, иштаҳа билан нонни бурдалаб, нишолдага ботириб ея бошлади.

— Ҳозир вокзалдан келяпман,— сўзлади гурур билан.— Бой акамни Қўқонга жўнатдим. Пахта бойларининг маркази Қўқон.— Кейин сирли товуш билан шивирлади:— Қўқонда «Ислом иттиҳоди» тузиляпти, шунга бой акам таклиф этилган. Ҳа, гап кўп, рафиқлар...— Пешана терларини артди у.— Ҳаво жудаям исбдими, ланж қиляпти.

Йигитлар индашмади, ош билан овора эдилар.

Эшонхон яна гапга киришди, у гапим барчага маъқул, деб ўйлар, ҳаммани оғзига қаратгиси келар эди.

— Бой акам ғоят тадбирли, фикри ўткир одам, халқнинг ғамида юрибди-да, қавмлар уюшса, иншоолло, замон осуда бўлади.

Умарали ёнидаги бойваччага шивирлаб, ниманидир сўради, кейин ички титроғини базўр босиб, луқма ташлади:

— Бой акамнинг ўзга ғами йўқ, денг-а?

— Ҳа, биродар, бой акам халқ гамида юрган одам, кўп олижаноб, эрта-ю кеч ёнида биргаман-ку.— Мақтанишда давом этди у.— Бой акам губернаторнинг ҳам яқин одами, Куропаткин ҳазратлари яқинда Петербургга сафар қилдилар. Рус ва сарт ишчилари, ялангоёқлар шундай олий зотни ҳайдадилар-а!

Эшонхоннинг валдирашини биров тингласа, биров энсаси қотганидан тескари қараб, ёнидаги шериги билан суҳбатлашарди.

— Куропаткинни мақтайверманг,— деди зардаси қайнаган бир зиёли.— Ғоят қаттиққўл, халқни кўп ранжитган, азган одам.

— Олий мартабадаги одамлар барчага баробар ёқавермайди, битта-яримтанинг кўнгли қолса нима бўпти?! Лекин генерал Черновни Керенский ҳазратлари ўзлари тайин қилиб юборганлар. Туркистоннинг гули гўё кўп жойига тушди-да. Бой акам Чернов жанобларининг олди-га тўғри кириб бораверадилар, икковлари жуда яқин, тез-тез маслаҳатлашиб турадилар. Мастеровойларга, рус ва сарт ишчиларга пинҳон суратда қаттиққўлликни юргизиш керак, деди Чернов жаноблари. Вақтида силаб, вақтида мушт кўрсатиш керак-да, ахир, Наливкин жанобларини кўрганмисиз? Мен уни Жомеда кўрганимда ёқамни ушлаб қолдим. Мислсиз одам, кўпни кўрган чол, ишни ғоят нозик юргизадиган билгич киши.

Эшонхоннинг олдига бир лаган ош келган эди. У энди ошга ёпишди. Эзилиб пишган гўштни қўллари билан майдалаб, иштаҳа билан ошашга тутинди.

Меҳмонлар супа атрофида югуриб юрган йигитчалар тутган дастшўйларга қўлларини чайиб, артиб, чой ичишга киришдилар.

Ташқарида уламо, қози-муфтилар тугун-тугунларни кўтариб, тарқалишган. Ёшлар эса қиз ошининг илинжида қўзғалгилари келмай ўтирардилар.

Умарали Эшонхон билан бир тўқнашувни хаёл қилар, шу сабабдан ўтириб қолган эди.

— Генерал Чернов жанобларининг тадбири тузук,— чойни майдалаб хўплади баззоз йигит.— Ўрис ишчилари ёмон бузяпти-да сартларни.

Дўкандорлардан бири сўзга оғиз очган эди, ғўлдиратиб кекириб юборди, кейин шошмасдан гапирди у:

— Биз мусулмонмиз, мўмин одамлармиз, уламо аҳли-

га суянмоқ даркор, иншоолло, ҳар қандай мушкулликлар бартараф бўлур.

Умарали ўртада бўлаётган гаплардан, ички оғир туйғуларидан асабийланиб ўтирарди.

— Мумкинми, жаноб?— деди у Эшонхонга қатъият билан.

«Бу қашшоқ муллавачча менга нима дер экан?»— деб кўнглидан ўтказди энсаси қотган Эшонхон.

— Генерал Чернов жаноблари мактаб очиш, ёшларни маърифат-урфон йўлига бошламоқ хусусида ҳам ўйларми-канлар? Ёхуд бой акангиз билан нуқул тижорат гамини ермиканлар? Сизнинг-ку, хабарингиз бордир, эшитайлик?— кинояли оҳанг билан гапирди Умарали.

Эшонхон лабини буриб тескари қаради-да, бўғиқ овоз билан деди:

— Мадрасанинг гадоий бўлиб, тупроғини ялаб ётиб-сиз-ку, шундай мўғтабар одамга тош отасиз-а, сиз ким, у ким?!

Умарали қоматини ростлаб, Эшонхонга тик қаради:

— Э-ҳа, эшакнинг қулоғига танбур чертибман. Эшитдим, бой акангизнинг Боғи Эрами бор эмиш, сиз, югурдак гўзал қизларга тузоқ қўйиб, бойингизга рўбарў қилармишсиз. Бу ҳам бойнинг халққа гамхўрлигимини?!

Меҳмонлар ҳайратдан қотиб қолдилар, кейин секин-секин бир-бирларини туртишиб, кўзларининг имоси билан нима гап ўзи, дея сўрай бошладилар.

Эшонхон оқариб кетган эди, пешанасини қўли билан ушлаб жим қолди. Ёнидаги терифуруш бойвачча туртди:

— Узи нима гап?

Совуқ тер босган Эшонхон қалтираб, аранг бошини кўтарди, олдидаги пиёлани олиб, қулт этиб бир ютум чой ичди.

— Бир тиррақи бузоқ подани булғайди, дегандай, алжираяпти, ҳаммаси туҳмат...

— Номард ҳақиқатдан кўрқади, ҳақиқат шундай аччиқ нарса, дўстларим! Пок бир қиз ногаҳон тузоққа илинибди-ю, лекин иқболи ёрқин экан, қочиб қутулибди. Лабини ялаб ўтирган бу махлуқ иблисининг ўзи!— Умарали қўлининг кескин ҳаракати билан Эшонхонни кўрсатди.

Эшонхон асабларини эплай олмади, ирғиб ўрнидан туриб, ўдағайлай кетди.

— Исқирт, қашшоқ махлуқ, даф бўл!

Бир-икки йигит ўртага тушди, «Уят бўлади-я, тўйхона-я бу ер!» дея Эшонхонни тортқилаб, ўрнига ўтқазишди. Бир гуруҳ бойваччалар Умаралидан ранжишди, «Сизга нима оғир-енгиллиги бор, мулла? Қўяверинг, эплаганлар кейф-сафосини сураверсин, беш кунлик дунё ғанимат!..» дейишди ҳам кулиб, ҳам койиб.

Умарали инсон қиёфасида бу қадар ифлос одамлар кўплигидан юраги эзилиб кетди. Шу орада можародан хабар топиб етиб келган Қамариддин энгашиб Умаралининг қулоғига шивирлади:

— Афандим, бу не можаро? Бас қилинг! Едингиз, ичдингиз, энди туёгингизни шиқиллатинг!

— Ҳай-ҳай-ҳай, меҳмон деган азиз бўлади, сизга не бўлди, Қамариддин бойвачча?— ранжиди зиёлилардан бири.

Умарали қайнаб келаётган ғазабини босиб аста ўридан турди, сиполик билан оёғига кавушини илди-да, қаддини ғоз тутиб эшик томон мағрур юрди. Бир неча қадамдан сўнг тўхтаб, Эшонхон томон қайрилди:

— Ҳой, ифлос бойнинг думчаси, инсон жароҳати, қараб тур, кесиб ташлаймиз сени, ҳақиқат офтоб!— Умарали тетик қадамлар билан кескин одимлаб тўйхонадан чиқиб кетди.

Меҳмонлар, гўё бошларида чақмоқ чақилгандай, бир нафас оғир сукутда қолган эдилар. Тўртта муаллим, зиёлилар ўринларидан туришди. Уларнинг юз-кўзларидан ўтирганларга нафрат кўринарди. Улар индамадилар, бирон кимсага бир оғиз сўз қотишни лозим ҳам топмадилар, Умаралининг изидан чиқиб кетдилар.

Меҳмонлар ўртасида оғир сукунат чўккан, Эшонхон эзиб ташланган, маъюс, бўйнини қисиб ўтирар эди. Бойваччалар зерикиб, кекириб, бир дам гугурт қутичани ошиқ қилиб ўртага ташлаб эрмак қилиб ўтиришди. Сўзга сўз қовушмас, суҳбат қизимас эди.

Қамариддин қўлида дутор кўтариб бир йигитни бошлаб келди:

— Қани, чал. Бойваччалар, эшитинг, дуторни қийворди бу йигит.

Йигит супанинг бир четига қисилибгина ўтиргач, тингирлатиб дуторни созлай бошлади. У қадди-баста келишган, пайваста қош, кўзларидан нур ва маъно чақнаган фақир косиб йигит эди. У Қамариддиннинг сингласи Ман-

зурани самимий севар, Манзура ҳам бу йигитни, ўз истагига қарши пинҳон севар эди. Гоҳо бирор баҳона топиб йигитнинг дўконига кирар: «Жон ака, маҳсимнинг чоки кетибди, чатиб берсангиз», дер, жаранглаб кулганича амиркон маҳсисини оёғидан суғуриб узатар эди. «Жоним билан, бир зум ўтирсинлар, чатиб бераман», дерди севиниб йигит. «Йўғ-э, мулла ака, акам кўрса борми, калламни шартга олади, қўрқаман», дерди қиз. «Акангиз городга кетган, тонготар қилиб келади, қимор вақт ўлчовини билмас эмиш», деб жавоб берарди йигит.

Дўкон олдига қуюқ соя ташлаб турган азим туп дарахт тагидан шилдираб сув оқар, дарахтга чирмашиб ўсган томошақовоқ палагида гум-ғуж қовоқлар чиройли осилиб ётар эди...

Манзура оёқларини пастга тушириб дўкон четида ўтирарди, йигитнинг тим қора қошларига, шаҳло кўзларига термилар, кўзларини узгиси келмас эди.

«Гўзал қизсиз, пинҳон ишқингизда ўртанаман, на қилайки, иложим йўқ, толе ўлгур паст...» дерди косиб йигит ичдан ўксиниб. «Ҳо, шундайми!» дерди Манзура шўх овоз билан ва сочларини ўйнаб туриб, бирдан маъюс оҳангда жавоб берарди: «Сизни кўрсам, бойнинг қизи бўлганимга ўзим ҳам афсус қилиб кетаман». Йигит уҳ тортарди: «Дадангиз қаттиққўл одам, акангиз бўлса такаббур, бемаъни йигит, сиз бўлсангиз хушфёъл, фаришталардай қизсиз, шунга сира ақлим етмайди».

Отаси ва акасини ёмонлаганидан Манзуранинг жаҳли чиқса ҳам, йигитнинг ҳақли эканига ақли етар ва айни вақтда улғурни ҳимоя қилар эди: «Йўғ-э, сизга шундай кўринса керак. Тўғри, отам кўрс, ўжар одам, тоғда, даштда қўйлар билан овора, бой бўлиш осонми, ҳо!»

Йигит маҳсининг чокини астагина тикиб, кўнгил ҳислари тўлқинида гапирарди: «Жоним, эсим-ҳушим ҳамиша сизда, баъзан ўйлайвериб хаёл дарёсига гарқ бўламан. Сиз бир кун эмас, бир кун эрга тегасиз-кетасиз, мен ҳижронингизда қовжираб қолавераман. Кўп ўйлайман,— йигит ишдан тўхтаб ялинган, нажот тилагандай қизга термиларди.— Иккимиз бошимизни олиб узоқларга қочсак...»

Манзурага бу қизиқ кўринар, бир лаҳзада ўзини эртаклардаги ажойиб воқеалар қаҳрамони сезар эди. «Ўуда яхши хаёл, мулла ака, фақат онамни кўзим қиймайди, бояқишнинг кўз ёши қуримайди-да», дея ўйланиб қоларди

қиз. «Фарғона ёки Самарқандга кетсак, қовушиб, бахтимиз мўл юрардик, қўлимда ҳунарим бор, ҳунарли йигит — қанотли йигит, оч қолмасдик...» дерди йигит.

Манзура йигитдан кўзларини узмай хаёл сурар, унга ачинар ва ўзининг бирон кўнгли истамаган бойваччага узатиб юборишларини, шундай гўзал йигитдан ажралиб қолишини ўйлаб, юраги дарддан зирқираб кетар эди. «Жон деб, қўлингизни ушлаб кетаверардим, лекин акам жуда баджаҳл. Осмонга чиқсак оёғимиздан, ерга кирсак қулоғимиздан тортади у», дерди маъюс тортиб. Йигит сукутда экан, қиз чўнтагидан бир сўм чиқариб унинг олдига аста кўярди. «Хайр, мулла ака, баҳона топсам чиқиб турарман». Юракдаги қайғу ва севги тўлқинидан беҳуш ўтирган йигит шошилиб пулни қайтармоқчи бўларди: «Хафа бўламан, азизим...» Манзура эса шамолдек елиб аллақачон қочиб қоларди...

Косиб йигит ҳозир тўйда дутор чертар экан, ўша кунларни эслар: «О, Манзураҳон, жонгинам, нега бирга кетмадик, нега мени абадий ҳижрон ўтига ташладинг? Энди мен ёлғиз кўз ёшларим билан қолдим...» дея фарёд чекар эди ичдан.

— Қани, йигит, баландроқ чалинг,— деди меҳмонлардан бири.

Йигит гумбурлатиб «Роҳат»ни чалиб юборди. Унинг узун нозик бармоқлари пардалар узра йўрғалаб, торлардан бир онда минг хил жилва таратди, атрофни шўх, ўйноқи куйга тўлдирди.

— Роҳат-ку бу. О, энг яхши мақом!..— кўзини юмиб шивирлади бир меҳмон.

— Шунинг учун ҳам «Роҳат» дейдилар, дўстим,— дея бошини тебратди мусиқа таъсиридан беҳуш ўтирган қўшниси.

Улфатлар бу гўзал, ёқимли куйни жим, сукутда ўтириб тингладилар. Дутор торларидан таралаётган ёқимли мақом барчанинг кўнглини ширин ҳисларга тўлатган, ҳамманинг руҳи шод, ҳамма энг юқори ҳисларга тўла.

Йигит машқни тамомлаб, дуторни аста кўрпачага қўйди. «Офарин!» «Кўлингиз дард кўрмасин, иним!»— дея олқишлади ҳамма бирдан.

Бир зум хаёлга кетган йигит оҳиста гапирди:

— Мен бир куй тўқиганман, билмадим, меҳмонларга маъқул бўларми, йўқми? Эшитсангиз, чалиб берай...— Йигит дуторни яна қўлга олди.

Дам шўҳ, дам ҳазин оҳанглар алмашиб, руҳларни балқитадиган маънос, дардли куй ҳавони тўлдирди. Ҳамма завқда, ҳамма мусиқа оламида...

Боғнинг чеккароғида чодир орқасидан бир тўда қизлар мўраларди. Улар мусиқани жим, чуқур сукутда тинглардилар. Қизлар орасида ёлғиз Манзурагина дутор чертаётган йигитнинг кимлигини фаҳмлаган. Номус кучлилик қилиб, йиғлаб юборишдан ўзини зўр-базўр тутиб турган бўлса-да, қалби ҳасратдан ўртанарди...

— Ё раббим, шундай куй ҳам бўлар экан!..— деди бошини тебратиб бир меҳмон.

— Йигитнинг кўнглида ишқи баланд, ишқ олами ҳам баланд...

— Ҳа, ошиқ йигит, дутори ишқини баён қияпти.

Зумрад Манзуранинг ҳолатини сезган эди:

— Нега кайфинг бузилди, ўртоқжон?

— Ўзим, дуторни эшитиб, кўнглим алланечук бўлиб кетди,— жавоб берди қиз ҳазин оҳангда.— Разм солдингми, ўртоқжон, куй гўё юракдаги ўтнинг, ҳижроннинг фарёнига ўхшайди-я!

Қизлар ивир-шивир қилишиб йигитлар ҳақида гаплашишар, айниқса дуторчи йигит ҳаммани мафтун қилган эди. Қизлар унинг хушбичимлиги, кўркамлиги, торни ҳам ажойиб чертишини сўзлашарди.

— Куёвим шундай бўлса, армоним бўлмас эди,— деди бир шўҳ қиз.

Манзуранинг юраги «шиғ» этиб кетди. Кўзларида тўлиб турган ёш бирдан қуйилди, Зумрадни оҳиста туртди.

— Бас, уйга кирайлик.

Дугоналар ичкарига киришгач, Зумрад сўради:

— Бир йигитга хушторман, деган эдинг, ўртоқжон, тагин шу бўлмасин?

Манзура бошини қимирлатди:

— Камбағал-да, шўрлик, лекин шу ўтирган йигитлар орасида сараси ўша!

— Ақли ҳам баланддир, бироқ қашшоқ дегин, сендақа бой қизлар бойваччаларни излайсизлар.

— Гапирма, ўзим ўртаниб турибман,— пиқ-пиқ йиғлади Манзура.

Зумрад ўртоғини қучиб, энди овутишга киришди. Қизлар сўзлашиб, ҳасратлашиб ўтирдилар. Манзура бирдан кулиб юборди:

— Эшонхон ҳам шу ерда, айтган гапинг шу топда эсимга тушиб кетди, ўла қолай, йиглаб туриб кулиб юборибман.

— Ростданми? Жувонмарг бўлсин!— сесканиб шивирлади Зумрад.

— Қизлар билан қачондан бери йигитларни томоша қиламиз, сен кеч келдинг. Эшонхон бир муллавачча билан гижиллашди, мулла кетиб қолди.

— Ким экан, отини билмайсанми?— сўради таажжубланиб Зумрад.

— Билмадим,— лоқайдлик билан жавоб берди Манзура.

Уйланиб қолган Зумрадининг кўнглидан «Умарали эмасмикан?» деган хаёл кечди. Сўнг «Эшонхон ўлгурни хўп расво қилгандир», дея севинди Зумрад.

Дастурхончи тузалган бир патнис олиб кириб қўйди:

— Мана, булардан тотиниб ўтиринглар, қизларжон. Тўй яхши нарса, сизнинг тўйингизда ҳам ўзим хизмат қиламан,— дастурхончи бир кўзини қисиб Зумрадга ҳазиллашди.

— Холажон, менинг тўйим камбағал тўй бўлади,— деди Зумрад ҳам бўш келмай.

— Майли-да, Биби Фотиманинг ҳам тўйи камбағал тўй бўлган. Муллалардан эшитганман, садағаси кетай Биби Фотиманинг,— шошилиб таванхонага югурди дастурхончи.

Боғда дугорнинг овози тинмайди. Йигит завқ билан чалади, кўнгил дардларини куйга тўкади, Куйлар кетмакет янграйди.

Маҳаллада бир қизиқчи бор. Оғзини қийшайтириб, кўзини ғилай қилади, оқсоқланиб, кейин ерга юмалайди. Ҳаммани кулдирадиган турли қилиқлари кўп. Ҳозир шунга навбат келган. Косиб йигит ўйинга мослаб дугорни чертади, қизиқчи ҳунарини кўрсатади. Қаҳқаҳа, кулги тинмайди.

Қизлар ҳам чодир орқасида туриб кула-кула томоша қилдилар. Қайтиб хонага кирганларида ҳам дугорчи йигит устидаги гаплари битмасди. Бойваччаларнинг тақаббурлиги, косиб йигитнинг ҳусни, мусиқага завқини айтишиб, қайси бахтли қиз унинг маъшуқаси экан, деб ҳавас қилдилар.

— Менга муллавачча ёқди. Ўзи жуда ақли расо йигит экан, Эшонхонни ер билан тенг қилиб ташлади-я, Эшон-

хон бовини кўтаролмай қолди. Бир қиз тўғрисида гап бўлди, тушунолмай қолдим,— деди Манзуранинг бир ўртоғи.

Зумрад ялт этиб қизга қаради. «Ўзим ҳаммасини гапириб берсаммикан?— дея кўнглидан кечирди.— Йўқ, оғиздан оғизга ўтиб гап-сўз кўпайиб кетмасин, тагин, икки орада отим ёмонга чиқиб кетар». Зумрад кулиб қўя қолди.

— Отинча!— деди Зумрад Манзурага қараб.— Кеча кун тентираб қиз ошига дунё жаҳон қизларни айтган эдик, Бешёғочу Себзор, Кўкча-ю Шайхантахур... Казо-казо бойларнинг асилзода қизлари қани?!

— Вақт бор, энди шом бўлди. Ҳа айтгандай, Зумрад, ўртоқжон, қизлардан бир-иккитасини ёнингга олиб, ўзинг қарашиб тур, патнислар жойида бўлсин, икки оворадан тортилсин, уялиб қолмайлим тагин. Ўзинг бош-қош бўлиб тур, меҳмон кутишни биласан-ку, жойига туширасан,— деди Манзура эркаланганнамо,— сенинг тўйингда, ўзим хизмат қиламан.

Шу вақт хонага Манзуранинг онаси билан маҳалланинг бир-икки билимдон хотинлари кирди.

— Чиқинглар, қизлар, катта уйга чиқинглар, меҳмон қизлар келишяпти.

Манзура бошлиқ қизлар тўдаси ҳовлига чиқиб, меҳмон қизларни қарши олиб кўришдилар. Ясанган-безанган қизларга катта уй тўла бошлади. Бугун ҳаммасидан нозикроқ ясанган Манзура эди. Унинг устида майин ипак кўйлак, заррин нимча, бошида булутдай енгил, нафис ҳинд рўмол. Еқут ва гавҳар кўзли узуклар, билагузуклар, исирғалар. Ҳаммаси бекаму кўст.

Соат саккизларда хоналар, айвонлар, ҳовли юзидаги сўрилар қизларга лиқ тўлди. Қизлар икковлон, учовлон бўлиб ивир-шивир гапларни бошлаб юборганлар. Улар қиздан, куёвдан гаплашарди. Бировлари Манзуранинг кийимлари, безакларини гапиради, бировлари куёвнинг бойлиги, лекин хунук ва пачоқлигини шивирлашади. Манзуранинг ўзи ҳам юракдан сезади буни. У йигитни кўролмаган: отаси, акаси куёвнинг бойлиги, асилзодалиги, олифталигини қайта-қайта мақтаганларига ишонган, шунга қарамай, бугун негадир кўнгли ғаш, тез-тез ичдан хўрсиниб қўяди. Хусусан косиб йигит хаёлидан чиқмайди, унинг куйлари, ишқ-навоси қулоғидан сира нари кетмайди...

Саври сатанг!.. Кўшиқда, рақсда тенги йўқ, оламга

донги кетган яллачи. Тўйларда у талаш, Саври сатанг бўлмаган тўй — тўй ҳисобланмайди.

Чаққон дастурхончи, ёш жувонлар, Зумрад бошлиқ бир неча қизлар елиб-югуриб меҳмонларга патнис тортишади. Ҳолва-ю писта-бодомлардан, хил-хил мевалар, патиёрлар, сомсалар, гилос, қулупнайлар дастурхонга тўла тўкилган.

Мана, Саври сатанг дутор ва чилдирма куйига йўрғалай кетди. Дуторчи оппоққина бир ёш жувон, чилдирмачи пакана, бурушиқ юзли чўтир кампир.

Саври сатанг капалакдай енгил учади, унинг ҳар бир ҳаракати мусиқага мос, гўё фалак йиғлайди завқдан... Ҳавода унинг муқомига монанд шундай гўзал, шундай хушовоз лапарлари янграр эдики, ҳамманинг кўнгли бирдан завққа, шодликка, латофатга тўлиб кетди. Бу базмии ёшитган йигитларнинг сабр-тоқати қолмади. Улар шу дамнинг ўзида ҳовлининг чет-четини ўраб олган эдилар. Уларнинг «дўст!» деган қийқириқлари ҳавода тинмасди.

Ҳаммадан баландроқ, ҳаммадан кўпроқ Эшонхон қичқиради.

«Жувонмаргни шартта бўғиб ташласам!» дерди ичида, энсаси қотган Зумрад.

Зумрадининг иши кўп, дам Манзуранинг ёнига келиб шивирлашади, дам чойга югуради. Мана, лоп этиб Зумрадининг рўпарасидан чиққан Эшонхон турган ерида қотиб қолди. Зумрад ҳам оқариб кетган эди.

— Ҳой, жонон, бир боқинг, вой кўзингиздан! — шилқимлик билан ҳиринглади Эшонхон.

Зумрадининг ғазаби тошиб кетган эди.

— Нарӣ тур, кўппак, тешиб юбораман! — Қўлидаги қайноқ чой тўла чойнакни Эшонхоннинг бошига отиб юборди қиз.

Жонҳолатда бошини базўр четга тортиб улгурган Эшонхон қўрқувдан қалтираб ерга мукка тушди. Гишт йўлкага тушган чойнак чил-чил бўлди.

Воқеани кўрган йигитлар, қизлар ҳайратдан қотиб қолдилар. Бир зумгина саросимага тушган Эшонхон ўзини тутиб олди.

«Сен қиз, шошма, жазонгни бераман бир кун», деди ичида ва ўзини йигитлар орасига уриб йўқ бўлди.

Манзура жаҳли чиққан, асабий равишда Зумрадининг олдига етиб келди:

— Зумрад, бу нима қилиқ, қизлар қўрқиб кетди-ку, асинг жойидами ўзи?! Э-ҳа,— кулиб юборди у.— Эшонхон ошиқдир-да, сенга...— Сўнг ерда ётган чойнак парчаларига кўзи тушди.— Эсизгина-ей, асил чинни. Франсадан келган чойнак эди-я! Сен тушунармидинг...

Зумрад индамади. У Манзуранинг кесатиб-ачитишига парво қилмас, Эшонхонга бўлган нафратини эплай олмай, аламдан юраги қон, сийнасини дард ўртаб юборган эди.

Манзуранинг қариндош-уруғлари беҳисоб. Унинг қопқора, туршакдай хунуқкина, такаббур холачаси ўдағайлаб келди Зумрадинг бошига:

— Ҳой, шум қиз, бу нима қилиқ? Нима қилибди Эшонхон сенга, зўр бўлса тегишгандир, ҳазиллашгандир; ўзингнинг андишанг йўқ, мана, мени кўр, деб юргансан-да, беҳаё! Ҳамма ёқни алғов-далғов қилиб юбординг-а, таги паст, дукчининг қизи!

«Вой шўрим, Манзуранинг ўртоғи шу экан, дейди-да, эшитганлар» дея ўйлади ичида келин. Лабини тишлаб қайрилиб кетди.

Шафтолига суянганича ўйланиб қолган Зумрад на ўртоғига, на унинг холачасига жавоб қилди, индамади.

Шу топда даврада Гулчеҳра йўрғалар эди, тагин дуторнинг шўх оҳанги, чилдирманинг гумбурига ҳамма ёқ тўлиб кетди.

Бир неча дақиқа мажолсиз хаёлларга банд қолган Зумрад бирдан ўзига келди. «Тўйинг бошингда қолсин, сен пастми, менми?» деди ичида, паранжисини бошига ташлаб, бир зумда ҳовлидан отилиб чиқиб кетди.

УН ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

I

Кеч. Кун қорайган. Темир йўл устахонасида мажлис қизгин давом этмоқда. Ишчилар ҳовлида, скамейкаларда қатор ўтиришибди, одам қалин. Олдиндаги кичкина столда беш кишидан иборат ҳайъат.

Ўз ғоясига чуқур меҳр, зўр садоқат билан берилган Петров ҳаяжонда жўшқин нутқ сўзлайди. Унинг устидаги ёскигина тринка камзули, қўлида ғижимлаб тутган кепкаси, кўзларида чақнаган ўт, чуқур маъно, камтаринлиги, самимийлиги — ҳаммаси ишчиларнинг, ҳамкорларининг

кўнгилларига яқин, меҳрларига сингиб кетган. У меҳнаткашлар ҳаётининг жафоли, машаққатли эканини, комитетлар, советлар қандай жонбозлик кўрсатаётганини, озиқ-овқат масаласини, буржуазия, савдогарлар борган сари қутуриб, нарх-навони ошираётганини батафсил сўзлаб, уруш меҳнаткашлар елкасида оғир юк бўлиб, уларнинг тинкасини қуритаётганлиги ҳақида гапириб деди:

— Буржуазия ва помещиклар, урушни ғалаба қозонгунча давом эттирамиз, деб халқни қонга ботирмоқдалар. Улар олтин-кумушни банкларга тўплаб, ҳаётларини чароғон саройларда, айш-ишрат оғушида кечирмоқдалар. Ишчилар нонга зор, Туркистон ўлкасида ҳам нақ шундай фожиали вазият, қимматчилик, қаҳатчилик ҳаддан ошиб кетди. Савдо аҳлининг қорни тўқ, қайғуси йўқ. Бойлар, феодаллар тантана билан «Шўройи ислом»ни очдилар. Халқни диннинг исканжасига олиб, ўз ғояларини амалга оширмоқдалар. Уртоқлар, биз, рус ишчилари қўлимиздан келганича мусулмон ишчиларга, меҳнаткашларга, камбағал-қашшоқ чоракорларга қўл бериб, кўмак бериб, уларни ўз сафимизга тортишимиз ғоят зарур.

«Тўғри!» «Ҳақиқат гап!» «Мусулмон ишчиларга ёрдам бериш пайти етди!»— деган хитоблар янгради.

Петров гапида давом этди. У содда сўзлари, юрак оташи, оқилона боқишлари билан, ўзининг чин мантиқиға зўр инсоний қалбининг самимияти, муҳаббатини бахш этиб, меҳнаткашлар синфини курашга чақиради, ёрқин истиқбол, баланд иқбол сари даъват этади.

— Асосий ғоямиз — тишчилик! Чиркин буржуазия тиштирноғи билан урушга ёпишди, халқ қони тўкиляпти, бизга бу урушнинг зарра манфаати йўқ! Бизда жон қайғуси, уларда мол қайғуси! Биз, большевиклар фақат тинчиликни кўзлаймиз, урушга узил-кесил хотима қўймоқ зарур. Уртоқлар, идора усули фақат биз большевиклар ғоясига мувофиқ бўлмоғи шарт!— Петров сўзларини қарсақлар остида тугатиб жойига ўтирди.

Мажлисда аксарият рус ишчилар, онда-сонда мусулмонлар кўринарди.

— Англадингизми, ука? Петров сермаъно гапларни айтди. Чалароқ тушунсам ҳам, гапнинг мағзини бирмунча чақа олдим,— деди мамнуният билан бир мусулмон ёнидаги дўстига.

— Яхши гапирди. Ҳозир бизга ёрдам — айна муддао — жавоб берди дўсти.

Минбарга баланд бўйли, шижоатли бир киши кўтарилди. Қуюқ қора соч, қисқа соқол, кўзлари йирик эди. Вазмин ва жиддий сўзлай бошлади.

У аввало ишчилар синфи зулм, ваҳшат занжиридан ўзини тамом озод этмоғи, ўз тақдирини ўзи ҳал этмоғи кераклигини қайд этди.

— Большевиклар ғояси энг одил, ҳақиқатпарвар, меҳнат аҳлининг ғамини, ташвишини, юракларидаги бутун орзуларини тушунадиган, уларнинг қуёшли келажаги учун хизмат қиладиган ғоядир,— деди нотиқ сўнг сўзида давом этиб, Маркс ва Ленин хусусида гапирди.— Пролетариатнинг улуғ раҳбари «Бутун дунё йўқсуллари, бирлашингиз!»— деди. Бу гапнинг маъноси Баҳри Муҳит каби кенгдир. Бизларнинг раҳбаримиз Ленин яқинда хориждан қайтди. Питер ишчилари уни қувонч билан қарши олишди. Ленин қуюқ мазмунли, оташин, қудратли бир нутқ сўзлади, кўпларингиз биласиз. Ленин бу нутқида аҳволи замонни ғоят моҳирлик билан очиб берди.

— Биламиз, ўқиганмиз!— жавоб берди бир неча ишчи бир оғиздан.

Нотиқ ҳаяжон билан гапирарди. Ленин, буржуазиядан, помещиклардан қутулиб, социалистик тузум қуриш керак, деганини, бизнинг партиямизни Коммунистлар партияси, деб аташни таклиф қилганлигини, Маркс ҳам пролетарлар ва меҳнаткашларни ҳаммаша ҳамоя қиладиган ва уларнинг манфаати учун мардона хизмат этадиган партия — ёлғиз Коммунистлар партияси деб айтганлигини гапирди ва Лениннинг Муваққат ҳукумат ва уруш ҳақида, советлар ва аграр масала ҳақида айтганларини чуқур таҳлил қилди. Нотиқ буржуазия зулмидан қутулиш чораларини кўриш, Туркистонда большевиклар партияси сафларини кенгайтириш, ташвиқот -тарғибот ишларини юритиш лозимлиги, меньшевиклар тарозини босиб кетмаслиги зарурлигини гапирди.

Мана энди кўйлаги устидан эскигина фартуғ тутган, сочларини кичкина дурра тагига турмақлаб олган ўттиз ёшлардаги бир аёл дадил ўрнидан турди.

— Ўртоқлар, аҳволимиз даҳшатли, ғалланинг ҳаммаси бойларнинг омборида. Муваққат ҳукумат ҳам бойларнинг ногорасига ўйнапти. Камбағал, бева-бечораларнинг ғамини ейиш парвойига келмайди. Буржуй эл бўлармиди бизга, азалги душманимиз-ку ахир!— ўртаниб гапирди аёл.— Мана энди Ленин келибди, иш юриб кетар, деб умид қила-

миз. У ақлли, доно одам, Маркснинг шогирди, дейдилар, у кишининг кўрсатган йўлидан юрсак, адашмаймиз, албатта муқаррар мақсадга етамиз!

Аёл қаддини тик тутган ҳолда дадил қадамлар билан жойига бориб ўтирди.

Рус ишчилари бирин-кетин сўзга чиқардилар, аксарият мастеровойлар эди.

Улар дастлаб ӊольшевиклар ташкилоти меҳнаткашлар манфаатини кўзлайдиган ҳақиқий ташкилот эканлигини айтиб, кейин кўп жойда жони ҳиқилдоғига келган меньшевиклар меҳнаткашлар йўлига ғов солганлари, ишлари фақат қуруқ сафсатадан иборат бўлиб, амалда ҳеч вақо йўқлигини гапирдилар. Мастеровойлар ҳам мусулмон ишчиларнинг саводсизлигини, уларни ташкилотларга олиб, тарбия қилиш кераклигини айтдилар ва ҳар гал «Бутун ҳокимият Советларга!» деган хитоб янграганда зални чапаклар, олқишлар босиб кетарди.

Ўттиздан ошган, бодомқовоқ, тўладан келган бир ўзбек йигит тўсатдан қўлини кўтарди, русчалаб, сўз сўради.

— Мумкинми, ўртоқлар?— деди у.— Раис афанди, ижозат беринг, икки оғиз сўзим бор.

— Марҳамат, чиқинг, эшитамиз!— жавоб берди раис.

Мажлисдаги ўзбеклар шивирлашиб олдилар: «Қозизода, ўрисчани балодай билади!» «Еғ заводининг приказчиги, қайдан пайдо бўлди у?— деди тагин бир киши.

— Инқилобимиз оламшумул, мусулмонлар бунини яхши тушунади, зиёли зотлар жамиятлар тузиб, вазифаларини лозимича бажо этмоқдалар,— деб гапира бошлади ўзбек нотик.

Рус сўзларини нотўғри талаффуз билан айтганлигидан баъзилар ғайри шуурий жилмайиб қўярдилар. Йигит жиддий туриб сўзлаб кетди:

— Жаноблар, бизлар ислом динидамиз, Муҳаммад пайгамбарнинг умматимиз ва, иншоолло, шарият ишига содиқмиз. Мусулмонлар — бойми, камбағалми, очми, тўқми — барибир миллат. Булар яктан, яқдил, булар орасига ихтилоф солиш ярамайди.

— Номаъқул гап, мусулмонлар орасида ким оч, ким тўқ, яхши биламиз,— деди кескин равишда бир рус ишчи.

— Тўғри, ошнам, ҳақиқатни айтдингиз!— қичқирди орқадан бир ўзбек.

Приказчик ўзбек ишчиларга айёр кўзлари билан зимдан бир он хўмрайиб олгач, давом этди:

— Бизнинг феъли-атворимизни ўрислар қайдан билсин? Бизда бойми, камбағалми, барчаси қаноатни яхши билади, балки камбағаллик ҳам пешанасида бўлса ажаб эмас, бойиб кетар, лекин ўрис ишчилари ташкилотлар, турли-туман уюшмалар ташкил этиб юрибдилар. Бу балки яхшидир, балки ёмондир, билмадим, ўзингизга ҳавола қиламан, аммо бу ишлар, жаноблар, мусулмонларга асло тўғри келмайди!..

Бир ўзбек ғазабидан титраб қичқирди:

— Тақсир, сиз кўп тутақманг, тушингизни сувга айтинг! Бойлардан яхшилик кўриб бўлдик, дод уларнинг дастидан!

— Яшавор, барака топ, биродар!— деди унга биров.

Нотиқ қизариб-бўзариб минбардан тушиб кетди.

Петров билан суҳбатлашаётган ўзбек йигит ишонч билан минбар томон йўл олди. Залдагилар уни мароқ билан кузатиб турарди...

II

Қизлар паранжиларини қўлларига олишди.

— Мумкинми, ўртоқжон?— эшикдан Зумраднинг хуш овози эшитилди.

Унсин айвонда қандайдир қўшиқни аста куйлаб, бачкана маҳсининг қўнжигга гул тикарди; қўлидаги ишини ерга ташлаб, эшикка отилди. Ўртоқлари билан хушчақчақ кўришгач, ямоқ бўлса ҳам тоза кўрпача ёзди. Ўртоқларини ўтқазиб, яна ҳол-аҳвол сўраша кетди.

— Отингиз нимаиди?— Зумраднинг ёнидаги қиздан сўради Унсин.

— Гуласал,— жавоб берди қизарибгина қиз.— Зумрадхон қўймади, келдим.

— Яхши қилибсиз,— кулимсиради Унсин.

Зумрад сўзга киришди:

— Кўклам келиб, ўтиб кетяптиямки, мундай у ёқ-бу ёқларга бориб юрагимизнинг чигилини ечиб келолмасак... Тор ҳовлида ўтиравериш диққинафас бўлиб кетаркансан киши. Асалхонга, юринг, ҳеч бўлмаса Унсинхонниқига бориб, бир оз юрагимиз ҳовурини босиб келайлик, дедим.

— Хуш келибсизлар!— деди Унсин севинганидан гулгул яшнаб.

— Хушвақт бўлинг!— табассум билан жавоб беришди қизлар бир оғиздан.

— Узим ҳам, ёлғизликдан зерикиб, хафа бўлиб ўтирган эдим. Бувим эшон ойиникига кетди. Чирчиқ бўйлари, тоғ бағирлари эсимга тушиб, кўнглим бирам бузилиб кетдики...

Унсин ўрнидан чаққон туриб, ярқиратиб ювилган пачақ мис самоварга олов ташлади. Ҳамиша самоварга сув тўлатилган, ёнида кичкина қутида тайёрланган тараша ва бир гугурт қути тахт турарди. Бу тартибни бу хонадонга Унсин киритган эди.

Қизлар мамнун ҳолда гаплашиб ўтирдилар.

— Ҳа, ростдан, қиз оши яхши ўтдими? Манзураҳон хурсандми?— Тўсатдан қизиқиб сўради Унсин.

— Ҳа, яхши ўтди,— нохушгина жавоб қилди Зумрад.— Қизлар, келинчаклар кўп эди, ҳаммаси казо-казоларнинг арзандалари. Тиллақошу, тиллагажаклар, шода-шода марвариду маржонлар... атласу зарбоф... Бирпасгина ўтирдим-да, кейин чиқиб кетдим,— Уйланиб қолди Зумрад, кейин давом этди:— Манзура такаббургина қиз, хуш кўрмайман. Уришиб қолдим-да, чиқиб кетдим.— Зумрад, Эшонхон ҳақида айтсаммикан, йўқми, дея бир оз тарадуд-да бўлди, кейин индамади.— Далада, баҳаво қўрғонларда яйраб ўтиргандир, лекин... Эшитишимча, куёв таппидай қоп-қора, пачақ йиғит эмиш.

Гулалас билан Унсин анграйиб қолишган эди.

— Ростданми? Манзуранинг шўри қурибди-ку,— астойдил ачинди Гулалас.

— Бўйнига болалигида кўп без келган экан, чандиқ-чандиқ дейишади, ўзим ҳам ўртоғимга ачиниб ўтирибман, бояқишнинг кўнгли ириб ўтирган бўлса керак. Қайнатасининг ери мағрибдан машриққача эмиш. Оғзи қийшиқ, калтафаҳм бўлсаям, бойнинг ўғли бўлсин уларга.

Шу топда айвондаги кичик эшик гижирлаб очилди, Шокир ота, қўлида чала маҳси, энгашиб дўкондан чиқди:

— Э-э-э,— деди чол қизларга тикилиб.

Қизлар дарров юзларини паналаб, салом беришди, четга ўгирилишди:

— Вой-бўй, хуш келибсизлар, ҳурилиқо қизлар!— кулимсиради чол кўзойнагини тўғрилаб.

— Отажон, кимнинг қизлари булар, топинг-чи?— сўради кулиб Унсин.

— Манов бири,— кўзойнагини пешанасига кўтарди чол,— қирғий бурунроқ, нақ дукчининг ўзи дейман, топдимми, Унсин қизим?— Зумрадга қаради Шокир ота.—

Кўринмайсан-а, она қизим, анчадан буён энди кўриб турибман.

Зумрад ўрнидан туриб, жавоб берди:

— Ишдан бошимиз чиқмайди, доимо қўлимизда кашта, жияк, отажон.

Чолнинг юзидан табассум кетди, бир он сукут қилгач, Гуласалга қараб деди:

— Қизим, бекитма юзингни, ҳаммаларингга ота бўлман.

Гуласал уялибгина юзини қия очди, яна четга бурди юзини.

— Қариб қолганман, танимаяпман. Боракалло, қизларим, умрларинг узоқ бўлсин, бахтларинг офтобдай ярқирасин!

— Бу қўшнимизнинг қизи Гуласалхон бўлади, отажон,— Зумрад ўртоғини имо билан кўрсатди чолга.— Бизларга ўхшаш фақир қиз, лекин асил. Отаси конканинг йўлини тозалайди, ўзи дўппи тикади.

— Тирикчилик-да, қизларим, ҳаммамизнинг елкамизда тирикчилик юки,— бошини чайқади чол.— Боракалло, қизларим, бемалол ўтиринглар, дардлашинглар.— Чол мункиллаб устахонага кириб кетди.

Унсин ичкарига кириб патнис тузашга тутинди. Шифтга осилган саватдан суви қочган арпа аралаш иккита кулча олди. Кампир озгина жийда, майизни қутига солганини эслаб калитни қидира бошлади. Бурчакдан, намат тагидан топиб, севиниб кетди. Қутидан бир ҳовуч майизни олиб, патнисга тўкди. Жийданинг моғорлаганини кўриб ачинди. Оппоққина ювилган кичкина дастурхонни ўртоқлари олдига ёзиб, патнисни қўйди. Қиз ўзида йўқ шод, мамнун эди. Самоварни келтириб, чой дамлади.

Қизлар майиз билан нондан олиб, тотиниб ўтиришди.

Унсин тумшугига ту누ка қопланган чойнакка чой дамлаб, иккита кулча билан Шокир отага узатди:

— Отажон, тўпотар бўлди, чой ичинг!

Чол устахона эшигидан бошини чиқарди:

— Гаплашиб ўтирибсизларми, қизларим, боракалло, кулгиларингни эшитиб, хушнуд ўтирибман.

Унсин қизларга қараб кўзини қисиб олгач, чолга деди:

— Рақматли онам ишнинг ҳам, кулгининг ҳам вақти бор, дердилар, бизлар ҳам жиндай ўйнаб-кулайлик. Дард курсин, сийнамизни ўртаб юборди.

Гуласал кулгили гапларни, тутилмаган латифаларни кўп биларди, уларни болалигида бувисидан эшитган, маржон каби хотирасига териб, ўзи ҳам хаёлида тўқиб қўшган. Қизларнинг сирли фикрларини кулгили гапларга қўшиб-чатиб гапирйшни яхши кўрар ва бундай гапларга моҳир, туйғулари ранг-баранг, теран эди. Қизлар гоят иштиёқ билан қониб суҳбат қилишар, қотиб-қотиб кулишар ва бир-бирларини туртиб қўйишар эди.

— Юринглар томма-том ўтиб, Раънонинг олдига борамиз,— қистади Унсин ўртоқларини.

— Бўпти, кўксимизга шабада тегсин,— деди Зумрад ўрнидан кўзгалиб.

Унсин шошиб-пишиб дастурхонни йиғиштирди. Қизлар чайқалиб турган омонатгина нарвондан авайлаб кетма-кет томга чиқишди. Қуёшдан чўғдай жилваланган қизгалдоқлардан томлар гилам тўшалгандай. Қизларнинг кўзлари қувнаб, бирдан кўнгилларида шодлик барқ уриб кетди. Улар завқ билан гулларни тера бошладилар.

...Узоқдаги уфққа муҳташам ясланган тоғ тизмалари ва чўққиларидан кўркам чақнаган оппоқ қор қизларнинг диққатини тортган эди.

— Тоғни гоҳ-гоҳ мана шундай узоқдан томоша қилман, яқиндан сира кўрмаганман, қандай бўлар экан-а?— деди Зумрад кўзлари ўйнаб.

— Мен ҳам яқиндан кўрмаганман. Қаранглар-а, қизлар, булутлар тоғларнинг бағрида сузиб юрибди, тоғлар жуда баланд бўлар экан-да,— деди Гуласал ўртоқларини туртиб.

— Мен акам билан тоғларда кўп юрганман... Пистабодом кўп бўлади, кузда бирам дўланалар пишиб беради...— Унсин ичдан узун хўрсиниб олди.

Қизнинг қалбига чўккан абадий йўқолмас ҳасратини, шу топда тўлқинга келган дардли ҳиссиётларини пайқаган ҳассос дугоналари бир зум жим қолишди-да, Зумрад бу оғир сукунатни бузишга шошилди. У аллақандай бир қизиқ воқеани сўзлаб, ўртоқларини кулдирди. Шу тарзда қизлар гаплаша-гаплаша паст-баланд бир неча томлардан ўтиб, унда-бунда тўхтаб, узоқ-яқинларни томоша қила-қила, Раънонинг томига ҳам етиб бордилар.

Зумрад дарров томнинг лабига чўққайиб олди:

— Саҳни каттагина экан ҳовлисининг, гилослари мунча кўҳлик-а, анов ўрикни қаранглар, қизлар, думбули ҳам билиниб қолибди.

Ҳовлининг ўртасида, супада кашта тикиб ўтирган Раъно дарров қизларнинг ивир-шивирини пайқаб олган эди, севиниб кетганидан ўрнидан ирғиб турди.

— Туша қолинглар, тезроқ!— девор тагида кўндаланг ётган нарвонни кўтариб югурди Раъно.

Қизлар турна қатор тизилишиб, нарвондан тушар эканлар, Раъно кетма-кет улар билан қучоқлашиб кўришди. Зумрад билан қайта-қайта сўрашди-да, Гуласалга қараб ёқимли табассум билан деди:

— Сизнинг исмингиз Гуласалхон-а, Зумрадхондан кўп ёшитганман, таниб турибман!— Раъно қизларни супага таклиф қилди.

Ҳовлининг бир чеккасида олдига бир тоғора лой олиб ўчоқ суваётган Раънонинг онаси Муниса хола ўтирган жойида айланиб-ўргила кетди.

— Вой, ой қизлар, кела қолинглар, бўйларингга ўзим тасаддуқ!— Қизларнинг саломига жавоб бериб, Раънога қичқирди:— Уйдан кўрпача олиб чиқ, Раъно! Ўзим ўргилай, ширин қизлардан...

Раъно кўрпача соларкан, қизлар билан ҳол-аҳвол сўрашди.— Яхши қилибсизлар, диққинафас бўлиб ўтирган эдим,— деди.

— Унсинхоннинг олдига келган эдик, сизниям кўриб кетайлик дедик,— жавоб берди Зумрад камтарлик билан.

— Юринглар, гилос енглар, ўрик ҳам бошини еб қилди, хом бўлсаям мазали, енглар!— деди Раъно ялинган оҳангда.

Қизлар дув этиб ўринларидан туришди, гилоснинг тагига бориб, новдаларини эга бошлашди. Қуёшда товланган қоп-қора йирик гилосларни уза-уза, унинг йириклиги, тотлилигидан завқланиб, роҳатланиб едилар. Унсин дарахтнинг катта бир шохига ўрмалаб кетди, бундай ишларга жуда эпчил эди. Ҳовучини тўлатиб-тўлатиб ерга ташлади.

— Бас, Унсин,— деди уялган Зумрад.

— Еяверинглар, қизларим, бемалол. Унсиной, териб-териб ташлайверинг, ер югкур чумчуқлар кўряпти ҳузурини,— деди ўчоқ бошида Муниса хола.

— Чумчуқлар ҳам мазани билади-я,— деди кулимсираб Гуласал.

Унсин тагин бир-икки ҳовуч гилос ташлади-да, гурс этиб ерга сакради.

Қизлар, ҳовли ўртасида, гуллар олдида тўхташди:

— Бир, икки... олти хил атиргул экан, ҳаммаси бир-биридан асил-а!— бармоқлари билан санади Унсин.— Дадангиз наққошлар-да, завқлари баланд, гулнинг ҳам сирини яхши биладилар. Гулни ҳамма тушунавермайди.

Раъно гуллардан бир-бир узиб ўртоқларига узатди. Еноқларида гулларнинг шуъласи жилваланган, руҳлари кўтарилган қизлар қайта-қайта ҳидлаб гулларни чаккаларига қистирдилар. Кейин супага чиқиб терилишгач, бир он жим қолишди.

Ҳовлининг бир чеккасида япроқлари шилдираб баланд мирзатерак турар эди, унинг қуюқ сояси ҳозир супага тушган.

Зумрад зимдан атрофга разм солди. Пастаккина эски уйлар бўлса ҳам, қутичадай экан, наққош ҳар йил у ёғини, бу ёғини тузатиб турганидан бўлса керак.

— Валя опа, бу ёққа киринг,— қичқирди йўлак олдига бориб Раъно.— Кела қолинг, меҳмонлар келишди.

Зумрад ялт этиб Унсинга қаради:

— Валя опаси ким? Урисми?

— Ҳа, ажойиб ўрис хотин, ташқарида туради, ҳозир кирса ўзинг кўрасан. Ўзбекчаниям қийиб юборади. Эри ҳам яхши киши,— жавоб берди Раъно супага ўтириб.

Гуласал мулойим жилмайди:

— Отам таниса керак, ўшатдаги кўп ўрис ишчилари билан оғайни, ҳамиша гапириб ўтиради.

Қизлар гангур-гунгур гаплашиб ўтирдилар, эшикдан Валя келиб кирди. Унинг устида соддагина, ўзига ярашган оқ катак кўйлак, бош яланг, силлиқ таралган олтин сочлари орқасига чиройли турмакланган. У ўзбекча саломлашиб қизлар билан кўришгач, оёқларидаги енгил туфлисини ечди-да, супага чиқиб қаторга ўтирди. Раъно билан Унсин навбатлашиб, бирининг гапини бири тўлдириб, Зумрад билан Гуласални Валяга таништирдилар. Валя билан меҳмон қизлар бирпасда дўстлашиб, гаплашиб қолишди. Раъно супадан тушиб, гуллар орасида бир зум йўқолиб кетди-да, гуркираб ўсиб ётган ўсмандан узиб келди. Унсин пиёлани олдига тўнкарди, ўсмани кафтлари орасида қисирлатиб эди-да, қаттиқ-қаттиқ сиқа бошлади.

— Эсим қурсин, бизнинг ҳовлида ҳам бир тахтача ўсма чиройли ўсиб ётибди, ўсма қўяйлик ҳам демабман,— кулди ўртоқларига қараб Унсин.

Қизлар бўйра чўпдан пилик қилиб, синиқ ойна парча-

сини қўлма-қўл ўтказиб, қаламқош, пайвастақош, эгмақош қилиб, хилма-хил мақомда нозик завқ билан ўсма кўя бошладилар.

Валя қизлардан қолишмас, у кўпдан ўсманинг маъносини билиб олган, ўсма чўпни нақ ўзбек қизларидай тутиб, ҳавас билан қошларига ўсма тортар, кула-кула юзига ўсма холлар қўндираар эди.

Зумрад ўсма қўйишга жуда уста, у ингичка қошларига, гўё қалам чизгандай ўсма кўяр эди.

— Нақ париларнинг ўзисиз!— кулди Раъно Зумрадга боқиб.

— Йўғ-э,— қизариб кетди Зумрад.— қўйдиму ўзимга ёқмаяпти, мана Унсинга қаранг, Зуҳра юлдузидай ярқирайди.

— Лофга устасан-эй, Зумрадой, Валя опамнинг завқи баланд, камоннинг ўзи дейсиз қошларини, қаранглар-чи!— Унсин қошларига ўсмани оқиза туриб гапирарди.

— Вой, мен бузиб қўйдим-ку, Раънохонни томоша қилсанглар арзийди, нақ янги тукқан ойдаи чизди-қўйди,— деди Валя юзларига оққан ўсмани арта-арта.

Шу чоқ ҳовлига келиб кирган Андрей ариқнинг нариги юзида кулиб тўхтади:

— Э-ҳа, Валяхоним ҳам шарқ гўзалларидан бўлибди-қўйибди,— деди жилмайиб у.

Зумрад билан Гуласал дарров юзларига рўмолларини пана қилган эдилар. Раъно билан Унсин, гўё акаларини қарши олгандай, бемалол кўришиб, рус ва ўзбек сўзларини аралаш-қуралаш қилиб:

— Қалай, Валя опамга ўсма ярашди-я, энди сочларини майдалаб ўрсак, нима дейсиз!— деб ҳазиллашдилар.

Валя кулиб юборди:

— Ростини айт, Андрюша, ярашдимиз?— Қошларини ноз билан ўйнатди.— Мен ўсмани жуда яхши кўриб қолдим. Қорақуядан бу яхши-да. Шарқ билади пардозни. Ўсма қошга ҳам фойда эмиш, ўстирармиш-да. Қизларнинг қошини томоша қил, бир-биридан гўзал.

Валяга тикилиб турган Андрей ҳазил қилди:

— Қизларни мақтама, бўлмаса сендан айниб қоламан.

— Мен ҳам бир пайвастақош ўзбек йигитни топаман-оламан!— бўш келмади Валя ҳам.— Ҳозир чиқаман, Андрюша, калит айвондаги токчада.

Раъно югуриб Андрейнинг ёнига ўтди:

— Бир пиёла чой ичинг!— деди ялингандай оҳангда.

— Кела қол, Андрюша, бирпас ўтир.— Сўнг Зумрад билан Гуласалнинг рўмолларидан тортди.— Қизлар, руслардан қочмаса ҳам бўлади.

Андрей кулимсираган ҳолда оёқларини тушириб, супанинг бир четига ўтирди.

— Ислон дини ёмон бўлмаса, шундай гўзал қизлар ёруғ дунёдан маҳрум бўлиб ўтирармиди?— Андрей Валяга қараб, бир оз сукут қилгач, яна гапирди.— Аста-аста паранжига ҳам шояд ҳужум бошланиб қолса. Қулоғимга чалинди, демократик табақалардан чиққан гап, албатта.

— Нима, нима?— чувиллашиб сўрашди бу гапга қизиққан қизлар. Валя қизларга битта-битта тушунтириб берди.

Қизлар ивир-шивир қилиб қолишди.

— Ҳамма ташлайдиган бўлса, биз ҳам жон деб ташлаганимиз бўлсин, паранжига бало келсин!— севинди Раъно.

— Еруғликка чиқасиз, тонг яқин, сингилларим; қуёш каби нур тўкади келажанингиз!— деди Андрей.

Зумрад билан Гуласал энди рўмолларини тўғрилаб, юзларини бемалол очган эдилар. Унча-мунча гапга ҳам аралашиб қўярдилар.

Андрей секин-секин сўзга киришди. У Петроградда аёлларнинг инқилобга иштирокини ёрқин мисоллар билан гапирди. Қизлар қизиқиш ва ҳайрат билан тинглар эдилар.

— Бизлар жудаям гумроҳ эканмиз,— шивирлади Зумрад Гуласалга, кейин Андрейга уялибгина қаради.— Некалай хоин даф бўлди, лекин озодлик қани, биздақа мазлумаларга сира наф бўлмади-ку? Уртоқ, ўзинг тушунтир, ўрисчани бинойидек биласан,— туртди у Раънони.

Раъно ўйланиб қолди, кейин тўртта-бешта русча қийин сўзларни аввал ичида такрорлаб олгач, кула-кула таржимага киришди.

— Тушундим ҳаммасини,— деди Андрей хотинига.— Дарҳақиқат, тож-тахт ағдарилди, озодлик олдик, лекин осмоннинг губори ҳам ҳали бор, эзиш ҳануз ҳукмрон. Буржуйлар, помещиклар, тўқлар ҳануз меҳнатқашлар ҳисобига яшайди. Сингилларим, бизда шундай кучли ишчи синфи борки, тоғни толқон қилиб юборади. Тарихнинг жиловни бизнинг қўлимизда, биз чизамиз йўлни. Лекин, сингиллар, ғайрат, шижоат керак, ташкилотлар, союзлар керак, омма орасида саводсизликни тугатиш учун курслар ташкил қилиш керак. Мен ўзим озгина ўқиганман, асосан

ишим токарлик, афсуски илм оз; илмли одам кўп нарсани тушунади. Қўймаймиз, астойдил ғайрат қилсак, мақсади-мизга етамиз.

Валя тегишди:

— Андрюша бало, оз ўқиган бўлса ҳам, кўп нарсани билади.

— Мен ҳақ гапни айтдим, илм яхши нарса. Аммо ҳозир илмли одамлар хор, илмсиз нодонлар, пулдорлар ҳурматда,— деди истеҳзоли табассум билан Андрей.

Унсин анграйиб қулоқ солиб ўтирарди.

— Мактабга кириб ўқишни жуда орзу қиламан, лекин тирикчилик дардида эрта-кеч меҳнатдан ортолмайман.

Андрей билан қизлар бир зум хомуш тортиб, жим қолдилар.

Шу чоқ эшикдан наққош келиб кирди. Унинг устбоши, қўллари бўёқ, қўлтиғидаги халтачада катта-кичик бир талай чўтка. У Андрейнинг ва қизларнинг саломига алик олгач, супа олдида турган ўриндиққа ҳорғин ўтирди.

— Э қизларим, нега қочасизлар мандан?— деди дарров юзларини рўмоллари билан паналаган Зумрад билан Гуласалга.— Одатимиз шу, Андрей ука,— деди Андрейга рус ва ўзбек сўзларини аралаш қилиб.

— Мандан қочишмади, бемалол сўзлашиб, дардлашиб ўтирибмиз,— илжайди Андрей.

— Ҳа, ҳасрати кўп қизларнинг. Гулдай бу ёш қизлар нақ ўйнаб-куладиган чоғи, эрта-ю кеч нина санчади,— куюниб бошини чайқади наққош.

— Ишларингиз қалай, ота, кўринмайсиз?

— Иш билан бўлиб, саҳар кетиб, кеч қайтаман. Бугун тушда ишдан сўраниб чиқдим. Машҳўр уста бор, ҳаммамизнинг каттамиз — уста Сулаймон, шу кишининг ҳовлисида озгина йиғин қилдик. Анча-мунча усталар тўпланишди, уста Сулаймон гапга жуда чечан-да, Андрей ука. Ўзиям новча, ягринли, соқоллари ўзига ярашган, салобатли одам, иморатнинг пири. У киши кўп гапириб, биздай гумроҳларга аҳволи замонни хўп тушунтирдилар. Кейин гапни шунга келтириб тақадиларки, усталар жамияти очсак нима дейсизлар, сизларга маъқулми, дедилар. Э-ҳа, мақсад бу ёқда экан, маъқул-маъқул, деди ҳамма, мен ҳам маъқул, дедим ичимда.

— Ҳа, нега ичингизда маъқулладингиз, ўрнингиздан туриб, овозингизни барала қўйиб, айти муддаомиз шу, деб нутқ сўзласангиз бўлмасмиди?!— кулди Андрей.

— Э-э, мендан катта ҳар бир усталар борки,— деди наққош,— бизга йўл бўлсин! Обрули, ақл ва тадбир соҳиблари гапирдилар. Айниқса, уста Азиз гапни қийиб ташлади. Серақл, серфикр одам у. Гап кўп, Андрей ука, хуллас, жамият тузадиган бўлишди, жамиятнинг ишлари, вазифаларини бир-бир тушунтиришди.

Қизлар жим қулоқ солардилар.

Андрей билан наққош анча гаплашиб ўтиришди. Наққош, бу ишлардан уламолар хафа бўлмасмикан, деган андишани айтди. Андрей наққошнинг бу фикри тамом ўринсизлиги, уламолар нодонлик ботқоғида қолганлиги, ҳаммаси бойларнинг думи эканлигини тушунтирди, кейин ўрнидан турди. Қизлар ҳам ўринларидан туриб хайрлашди. «Боринглар, Раёноҳон. Валя опамни ҳам олиб боринглар», деб нарвондан чиқиб, томма-том оша уйларига югуришди.

ИЙГИРМАНЧИ БОБ

I

Мадраса ҳужраларида талабаларнинг оддий машғулоти борарди. Умаралининг ҳужрасида шоир Сидқий махсум тўрда чордана қурган, қироатни келтириб инқилоб ҳақида ёзган шеърларини ўқирди. Унинг рўпарасида Умарали, Хуррам махсум ва талабалардан иккиси ўтирарди. Улар шоирнинг шеърларини берилиб тинглардилар. Николай истибдоди, хоинлик, ваҳшийлик, жабр-зулм ҳақида ўткир сўзлар билан содда ёзилган бу шеърлар турли мақолларга, ибораларга бой эди. Шоир министр Макаров ҳақидаги шеърини ўқийди:

Емон ишларин солдилар ёдига,
Ғам ортди дил ҳасрат ободига.
Пушаймон бўлиб тебратди бош,
Илоҳи у золимнинг оғзига тош.

Малика — императрица Александра Федоровна билан Распутин ҳақидаги ўткир ҳажвий шеърини ўқиди:

Бор эрди Тобольскида бир мужик,
Тўнғиздан улуғроқ, эшакдан кичик,
Эди ном нопок анга Распутин,
Айтай яхшироқ, анлағим қиссасин.

Недин, билмадим, ўрда хошимлари
Кўнгул бердилар Распутинга бари.
Эди ўрдада Распутин ҳукмрон
Кайф қилур хотинлар аро ул қобон.

Талабалар пиқ-пиқ кулиб, бир-бирларини туртиб тинглар эдилар. Шоир Сидқий берилиб, жиддий тусда ўқирди. Малика Распутиннинг маъшуқаси эканлигини, ифлос кирдикорларини, маликанинг Распутинга ёзган хатлари топилганлигини ҳажв қилган эди:

Ки хат ичра дебдурки, эй Распутин,
Менга өнг керак нарса сен.
Менинг жисми жоним хаёлингдадур,
Хаёлим ҳамиша висолингдадур.

Яна бир хатив мазмунин, эй ҳаёт,
Айтиб бўлмагай, беҳад эрмиш уёт.
Газетларда ёзар руслар чунон:
Газетга ёзиб бўлмас ани, дебон.

Умарали қаҳ-қаҳ уриб кулди. Талабалар: «Касофат-эй!» дея яна бир-бирларини туртиб қўйишди.

Сидқий шеърлари қамчиловчи сатрларга тўла эди:

Мусулмон бори бўлдилар шодмон,
Ки кирди тан — мурдага тоза жон.
Шариат иши жумла жори бўлиб,
Неким бўлса ул ихтиёри бўлиб,
Тутилди, қамалди тамоми ёмон.
Ки қолмади Истрамов ҳам омон.

Терлаган, томоқлари қуриган шоир ҳануз ўқирди. У Петроград воқеалари, министрларнинг қилмишлари, миссионерлар кирдикори, христиан динини ташвиқот қилишлари ва ҳоказо аччиқ-чучук, ҳажвий, жиддий шеърларини кетма-кет ўқиди.

Умарали ва талабалар: «Ҳаётнинг айни ўзи, бари ҳақиқат!» дея мадҳиялар айтиб, ташаккур билдиришди.

Сидқий махсум — томоғини қириб, бир-икки йўталиб олди. Талабаларнинг бириси кўк чой узатди шоирга:

— Ичсинлар, тақсир, шеърятингизнинг маъноси кўп теран, гумроҳ дилларга равшанлик беради.

— Қалам дуруст, пишиқ иборалар бор, зулм-ваҳшатнинг мағзини чақиб ташлагансиз, офарин!— деди қовоқтумшугини осилтирган Хуррам махсум.— Аммо пича хом қолган жойлари қулоққа чалинади. Устидан тагин бир дафъа қалам югуртсангиз силлиқ бўлади-қўяди.

Сидқий махсум ичдан ранжиган эди, бир зум сукут қилгач, бармоқларини қисирлатиб олди, кейин Хуррамга боқди:

— Фақир камина шеър бобида ожиз, анчаки машқ қилиб юраман. Баъзан кўнглимга ғазаллар фалакдан чақмоқ каби энади. Махсум, сиз, гўё доя каби минғиллайсиз, лекин бу шеърлар изҳори ҳақиқат, менингча...

Хуррам оғзига носвой солиб, эчки соқолини сийпаб олди,

— Тақдири азалда битилибдурки, шеър мисоли бир нодир гавҳардурки, уни фақат минг-мингдан бир кимса топишга муваффақ бўлур,— дудуқланиб гапирди у.

Умарали сездики, жанг авжга чиқиши мумкин, Сидқий махсум жавобга энди оғиз жуфтлаган эди, уни кесди.

— Уйлаб қарасам, шеърларингиз маъноси кўп теран.

— Ҳа, гавҳарни ҳамма танийвермайди, иним,— сўзни тагин илиб олди шоир.

Умарали сўз бергиси келмасди:

— Ҳақиқатни очмоқ ўзи улуғ иш. Тақсир, назм боғида маҳоратингиз юксак, буни инкор қилиб бўлмайди, турмушнинг бутун кирдикорларини ойнадек очиб ташлайсиз.

Талабалардан бири гапга аралашди:

— Тўғри, тақсир, хусусан подшо, малика, вазирлар каби сарой аҳлининг чирик қиёфасини очиб бергансиз. Назм энг ўткир яроқки, теккан жойини кесади-ташлайди. Офарин тақсир! Уйлаб қарасам, Петербург ишчилари ажойиб қаҳрамонлик кўрсатибдиларки, уч юз йиллик Романовлар сулоласи парчинланди-кетди. Бир нарсани бир оз муқаддам ҳаёлимизга келтирмабмиз, яъни фаҳламабмиз — тахт кўпдан чириган экан, биз билмаган гап кўп экан. Петербург ишчилари озодликнинг биринчи бургутлари бўлиб парвоз этдилар. Бутун тарихнинг чанг босган варақларини ҳаёлимда бирма-бир титкилаб кўраман, асрлардан буён ғурбатда бўлган фақир, камбағалларни фақат занжирбанд кўраман. Бугунги инқилоб мисли йўқ, оламшумул воқеаки, тенгини ахтариб тополмайман. Шунинг учун-

дирки, «Балли, ишчи баҳодирлар!» дейман. Талаба ўтирганларга кўз югуртириб олди.— Аммо бир эшитганим бор, ёдимдан чиқибди, кимдир ҳикоя қилмишди. Бир замонлар Франсада ҳам давлатни ишчилар қўлга олиб, халққа озодлик келтирган эканлар, афсуски, бахтсизлик рўй бериб, боёнларнинг малъунлиги туфайли ҳурриятни қўлдан бермишлар. Бизнинг эса озодлигимиз, ҳурриятимиз мангудир, деб ишонаман, аммо бизнинг оғзи қон бойларимизга асло ишонгим келмайди. Улардан яхшилик кутиб бўлмайди. Меҳнат аҳли ҳушёр бўлмоғи даркор. Тошкентда ишчиларимизнинг фаолияти кундан-кун ошганини фаҳмлайман, бу яхшилик аломати.

Ўтирганлар сукутда тинглардилар. Хуррам махсум чеҳрасида эса аллақандай фикрлар сояси пайдо бўлган, талаба сўзига хотима бериши билан у оғиз очди:

— Лекин, иним, ислом ва шариатнинг офтоби ҳар нарсадан юксакдир. Буни зинҳор кўнгилдан ироқ қилмағайсиз. Билинги, осмондаги турналарнинг бошида бир карвон боши тургани каби, фуқаронинг бошида ҳам уламо аҳли туради. Ҳақиқат шу!

Умарали Хуррам махсумга эътироз билдирмоқчи бўлиб шошмасдан оғиз жуфтлаган эдики, ҳужрага хизматчилардан бири кирди.

— Сизни ҳазрат чақирадилар!— деди шивирлаб.

Сапчиб ўрнидан турган Умарали ажабланиб елкасини қисди-да, шошилиб чиқиб кетди.

Мадраса хонақоҳи остонасида Умаралининг юраги бўшашгандай бўлди, эшикни аста итариб, ичкари кирди.

Хонақоҳнинг тўрида янги олабайроқ тўнда Садриддин аълам чордана қурган, ундан пастда ўнтача мударрис ўтирарди. Уларнинг ҳаммаси салладор, узун, кенг, ялтироқ тўнларда, муҳташам, салобатли, ҳатто қаҳрли кўринди Умаралига.

— Ассалому алайкум!— салом берди у қўллари кўк-сида, ички бир титроқ билан аввало аъламга, сўнг мударрисларга.

Аълам қўлларини уқалаб, Умаралининг бошидан оёғига қадар синчиклаб қараб олди:

— Хўш...— Юзини мударрислар томон ўгирди аълам:— Фоже воқеа... иблисдан ҳам баттар бу мулла, бизларга ифтиро ва бўҳтон тошларини ёғдирди, билурсизлар, ҳозирунлар?!

Мударрислар бошларини қимирлатиб, тасдиқладилар.

Умарали оқариб кетган эди, кўзларини ерга қадаб, жим қотиб турди.

Мударрислардан бири салмоқ билан сўзлади:

— Бу фожиага бир ҳафта ўтди голибо, сиз эртасигаёқ ҳазрат ва мударрислар ҳузурига келиб, хато қилибдурман, тақсирлар, гуноҳимдан ўтинглар, деб афв сўрашингиз лозим эди, муллача!

Иккинчи бир мударрис гапни илди:

— Ҳазрат доимо банддирлар, жамиятнинг ташвиши зиммаларида, магар ҳазрат мадрасада бўлганларида, эртасигаёқ бу манзилдан сизни тарк қилган бўлурдилар!— Аъламга маъноли қараб олди у.

Энди ўзини босиб олган Умарали, бошини кўтариб аъламга тик қаради:

— Ислом учун жоним қурбон, сидқидил билан хизмат қилгумдир, лекин, ҳазратим, замон талабига риоя этмоқ маъқул, деб ўйлайман. Мадраса ислоҳоти фарзи айнди, ихком шаърия билан бир қаторда илм ва фан зарурдир. Лекин бирмунча уламо зотлар чирик ақидалар панжасига мубталодир. Ожиз ва фақир камина ўз мулоҳазаларимни пича баён этмишдим...— Бир зум сукут қилгач, яна қатъият билан давом этди:— Кўршапалак зотлар ғараз ва ифтиро ботқоғига ботмишдирлар, зиё ва офтобдан ифрот қўрқадилар, лекин тақсирлар билсинларки, ҳаётимизга ҳақиқий тонг келди, талаби замон — мадраса ислоҳотидир.

Ҳазрат ва уламолар асаблари қутурган, ғазаби тошган, кўзлари ёнган эди.

Буларнинг тош қотган тиллари сўзга келганича, ҳали ғазаблари ёрилганича йўқ эдики, Умарали шақ этиб эшикни ёпди-да, ҳужрасига қараб кетди.

Ҳазрат ва мударрислар ерга зил кетгандай ҳис этдилар ўзларини.

— Тақсирим, шумтакалар сувни лойқатишяпти,— деди мударрислардан бир сержаҳли,— Умарали гоят айёр махлуқ, тилда ислом дейди, дилда ашаддий даҳрий, жазо — қирқ дарра.

Уламолар ҳар бири ўз фикрини айтиб, кўкракларигаги заҳарни тўкишга бошлаган эдилар, ҳазрат уларнинг гапларини кесди:

— Жаҳидлар, калта дум зиёлилар беҳад кўпайган, модомики шундоқ экан, Умарали ёлғиз эмас, пича сабр лозим. Жазони унутмасмиз, фурсат келур, ўйлаб қўйганман,

кўча-кўйда эшакка терс миндириб, юзини қорага бўяб, сазойи қилғумиз.

Мударрислар, тиржайиб, мамнунликларини билдиргач, ҳазрат «Ёлло!» деб ўрнидан қўзғалди, саркотиб Шарафиддин домлани чақириб, турли юмушларни буюрди, мударрис ва уламоларга тегишли вазифаларни топширди: ёнига ноиб мударрисни олиб, Янги шаҳарга, Дума мажлисига жўнади.

II

Маҳалла жимжит. Умарали хаёллар қуюнида тез юриб борар экан, ариқ ёнида, тераклар соясида ўтирган бир тўда йигитларга дуч келди. «Келинг, келинг, биз билан бирпасгина ҳамсуҳбат бўлинг, тақсир», деб йигитлар уни тўхтатишди. Умарали, одати бўйича дўстлари билан самимий сўрашгач, бўйрага ўтириб, бир йигитча узатган пиёлани қўлига олди.

Жумабой дарров Умаралини суҳбатга тортган эди. У яқинда заводда ташкилот очилажагини, бунга албатта Саидахмад қаршилик кўрсатажагини айтиб:

— Замонни ўз орзуларимизга мувофиқ ўзгартирамиз, келажак муқаррар ўзимизники,— деди қатъият билан.— Мулла, мана бу йигит билан танишинг. Темир йўл корхонасида ишлайди, уста Азиз,— у ёнидаги йирик, пишиқ гавдали, юзларининг мулойим ифодасида ақл жилваланган йигитни кўрсатди.— Ҳар кун рус ишчилари билан йигин, мажлис, ваъзхонлик қилишади. Кўп биродарларимиз қатордан ташқари гафлатда юрадилар. Сўзла аҳволни, уста Азиз!— устага мурожаат қилди Жумабой.

— Гапирсинлар, эшитайлик!— илтимос билан боқди Умарали.

Уста Азиз шошмасдан, сўзларни доналаб, вазмин гапира бошлади. Темир йўл корхонасида социал-демократлар ташкилоти тузилгани, у ерда эшитганларини сўзлади.

— Саводсизлигимдан хафа бўлман, русчани чалачулпа гапирман, нуқул тудавой, судавой. Хунарни ўзи озлик қилар экан, дўстларим, илм ҳам жуда зарур экан.

Чой ҳўплаб, хаёл билан ўтирган Умарали секин деди:

— Масков, Петербург ишчилари советлар тузган эмишлар.

— Ҳа, балли, тақсир, «совет» деган — «шўро» деган экан. Ҳозир бизнинг корхонада ишчиларнинг дарди нуқул шу бўлиб қолди. «Совет» деган сўз оғизларидан тушмайди.

— Боракалло уста, «совет»— бизча «шўро» деган сўз. Туркистон аҳли юрагига асрлар бўйи чўккан зулматни ёриб ҳуррият зиёси кирди бу кун. Камбағал меҳнаткаш очликдан, жафодан эзилиб кетди-ку! Ахир бир бурда нонга зор ғариблар беҳад, беҳисоб. «Замонга боқ!» деган донолар сўзини яхши биламиз. Меҳнаткаш инсон ўз ҳуқуқидан фойдаланиб, озодлик офтобидан баҳраманд бўлмоғи лозим. Бунга имоним комил бўлди, мен ҳам ғафлат балчиғида эканман, ҳануз нодон эканман, бу нарсага энди фаҳм-фаросатим етяпти,— деди Умарали ва тагин ўйланиб қолди.

Умаралининг гапларидан ўтирганлар мамнун эди. Жумабой Умарали фикрида тугунлар кўплигини, уларнинг ечила бошлаганини, руҳидаги ўзгаришларни пайқаган эди. У қўлидаги пиёлани бўшатиб ерга қўйди.

— Худо ҳаққи, мулла, айтганингизнинг ҳаммаси ҳақ гап, замон ўзгарди. Шу дамгача иши олчи бўлиб келган пулдорлар, бойларни энди жаҳаннам қаърига думала-тамиз.

— Қани энди адолат қуёши бошимизда абадий ярқираса,— деди йигитларнинг биттаси.

— Мулла ака, яқинда «Иттифоқ» жамияти тузамиз. Бошлиғимиз кўнчи, жуда ҳалол, мард йигит. Рус мастеровойлардан ошнаси кўп. Биринчи галда ўн икки соатлик иш кунини саккиз соатга тушираемиз,— мўйловини бураб мамнуният билан гапирарди устида яқтак, кўкраги очиқ йигит.— Кейин мояна масаласини кўтарамиз, ундан кейин турмуш, маишат, маърифат масалаларига ўтаверамиз. Бойлар оёқларини тираб кўради, албатта, лекин биз асло бўш келмаймиз.

— Айтганларингиз кўп мақбул гап,— уста Азиз сояга сурилиб, оёқларини ариққа солди.— Темирни қизигида ур, деганлар. Ниятингиз тўғри, иним, мана, тунукасоzлар ҳам жамият тузиб олишди. Мен атайин жамиятига бордим, котибини топиб сўзлашдим. Бечора тунукасоzлар аксарият камбағал, қўл учиди кун кўради, шогирдлар оч-юпун.

Сўхбат қизгин, хусусан Умарали зўр эҳтирос билан гапирар эди. Кейин ўрнидан қўзғалди.

— Каминага ижозат берсалар,— қўли кўксиди илтимос қилди таъзим билан.

Ҳамма ўрнидан туриб, «Хайр, хайр, келиб турсинлар!» деб хўшлашиб қолди.

III

Умарали сув ёқалаб юргандан сўнг ўннга, кичкина кўчага бурилиб, ҳовлисига кирди.

Айвондан севиниб югурган синглизининг пешанасидан ўпди:

— Нечук худо ярлақади?— деди хурсанд бўлиб Жамила.

— Сизларни соғиниб келдим, ойим қани?— сўради атрофга кўз югуртиб Умарали.

— Қўшнимизникида, ҳозир чақираман,— қиз девор тагига бориб чақирди.— Ойи-ю, ойи, дарров чиқинг, мулла оғам келдилар.

Кейин айвонга югурди, тўрга кўрпача ёзиб, акасини ўтқазди-да, орқасига ёстиқ қўйди, салласини авайлаб қозиққа илди. Жамила ўчоқ бошига югурди.

Эшикдан шошилиб она кирди.

— Вой болам-эй, мунча ҳаяллаб кетдинг, ҳар кун йўлингга кўз тутаман.— Уғлини қучоқлаб ўпди Хилол биби. Уғлининг қаршисига чўққайиб гапга киришди:— Вой болам-эй, турмушнинг оғирлиги эзиб юборди. Синглинг бояқиш каштадан бошини кўтармайди. Қизгинамнинг кўларининг нурига ачинаман. Аммо чевар бўлиб кетяпти. Бойваччаларнинг дидига ёқадиган дўппиларни тикиб-тиберади, бозорга элтаман, талаш бўлиб кетади-я!.. Кўзимиз шундай ўтяпти, болам...

Умарали ерга қараб ўйланиб, хомуш ўтирарди. Жамила кичкина чинни лаганчада буғини бурқиратиб, устига қовурилган картошка, пиёз солинган қайлани келтирди.

Умарали қўлларини ювиб, қайлани иштаҳа билан ея бошлади.

Кампир гап билан овора, лекин акасига тикилиб жим ўтирган Жамила ичдан гап чекар, куйинар эди.

— Қайдам энди, Умарали, бирор қишлоққа имом бўлсанг яхши бўларди, ниятим шу. Кошки эди шу ниятимга етсам, армоним қолмасди. Ҳолимиз танг, ҳар қалай қишлоқда одам оч қолмасди-ку. Биров арпа, биров буғдой инъом қилиб турар. Узим ҳам қараб ўтирмасдим, тўрттагина товукми, эчкими боқардим...— Кампирнинг гапи сира тамом бўлмасди.

Жамила, акамнинг дили оғримаса эди, деган андишада ўтирар эди.

— Мадрасада мударрис бўладиган акамни, имом бўл, дейсиз-а, ойи!— деди куйиниб Жамила.

— Баланд дорга осилиб нима қилади-я, тинчгина қишлоқда яшаш яхшимасми? Кейин кўҳликкина бир қиз топиб, уйлантирардик, армоним кўп, қизгина.

Умарали дам куларди, дам хафа бўларди. Шу аҳволи қайлани еди... Жамила дарров акасининг қўлларига сув қуйиб, сочиқ тутди.

— Ойижон, қишлоқ дейсиз, қишлоқда изғиб юрган саводсиз баччағар имомлар кўп-ку, имомсиз масжид қолмаган,— ҳазил қилди Умарали қўлларини арта-арта.— Замонанинг ўзгарганини билмайсиз, олдимда ишлар қалашиб турибди, орзуларим, мақсадларим кўп.

— Емон юрма, болам, ёмон, паст одамлардан нарироқда юр! — Ўрнидан туриб ичкари кириб кетди кампир.

Умарали сингисини ёнига ўтқазиб, инқилоб, ҳуррият ҳақида унга унча-мунча гапларни тушунтирди, мадраса аҳволидан сўзлади, кейин кўнглидаги нозик дардга, тинмай ўртаб ётган ишқ дардига ўтди.

— Зумрадхоннинг олдига бормадингми?— сўради у оҳиста.— Зумрад зўкко қиз, мен уни кўп эслайман...

Б. — Анчадан бери борганим йўқ, гўзал, доно қиз, менга воъ ёқади,— деди шошиб-пишиб Жамила.— Лекин, акажон, кунини ёқтирмайман.

Умарали индамади, ерга қараб жим ўтираверди. Жамига унинг кўнглини оғритдим, шекилли, деб ўйлади:

— Шунчаки айтдим-да, кўнглингизга малол келмасин, ака, эртагаёқ борай, гап чиқса, сизнинг юрак сирингиздан жиндай сўз очайми?

Умарали жавоб бермади, у ички кечинмалар, туйғулар ичда ўтирарди. Оқшом қоронғиси оҳиста қуюларди...

Эшик ғирчиллаб очилар экан, икковлари ҳам ялт этиб ҳовлига қарадилар. Даладан аммалари Бувсара билан поччалари келган эдилар. Умарали ва Жамила, ичкаридан чиққан Ҳилолбиби меҳмонларни хурсанд қарши олдилар.

— Ия, ия!.. Буни қаранг, уйда экансиз... Ўтган гал ҳам уйда эдингиз...— деди поччаси кўришиб.— Бормайсиз, иним, мулла бўлиб кетдингиз, оббо, биздан айрилиб кетмасангиз дейман,— гина қилди поччаси.

Айвонга жой солинди, ҳамма ўтириб, узоқ дуо ўқилгач, навбатлашиб такрор-такрор бола-чақалар соғ-саломатлигини сўрашдилар.

Жамила шошилиб, самоварга олов ташлагани ўчоқ бошига югурди.

Умарали меҳмонлар билан ундан-мундан гапириб, икки-уч йилдан буён боролмаганига узр сўради, поччасининг деҳқончилик ишлари, ўғилларининг ишларини суриштирган бўлди.

— Ҳаммаси ишда, иним, лекин ҳемири йўқ,— жавоб берди почча ва носвойни наमत тагига туфлаб, лабларини қўллари билан артди, кейин яна гапга тушди. У турмушнинг оғирлиги, деҳқон бояқишларнинг хору зорлиги, хусусан, корандалар ҳаётининг ғоят танглигини сўзлади.

— Улар мисоли чўп чайнайди, иним, ўйлаб турсам бағрим эзилиб кетади. Аммо омборига дон босган ҳар бир муштумзўрлар борки, асло тоқатим, йўқ. Бизнинг аҳволимизни кўрсангиз ҳам, вой, дейсиз. Мана, уруғликка шоли йўқ. Бешёғочга яқин жойда бир бой бор, шунга бориб арзи ҳол қилмоқчиман. Кузда шоли пишганда бир илож қилиб қарзини узарман, деб озроқ уруғлик тилаш ниятидаман. Турмуш шундай аччиқ, бемаъни нарса, ука...

Энди аммаси Бувсара кўзларини намлаб, ҳасратга киришди.

Умаралининг бутун вужуди аламдан қақшаб кетди. «Ё раббим, наҳотки бир илож бўлмаса, қани шафқатинг, қани қудрат қўлинг?!» деди ичдан ўртаниб.

— Халқда ҳасрат беҳисоб, изтироб чексиз, барча меҳнат аҳлига, жумладан, деҳқонга ҳам бахт туғилар, бунга аминмиз,— деди Умарали қатъият билан.— Русия деҳқонларининг ҳам аҳволи даҳшатли, аммо замон тўлқинда, зулм ваҳшати, иншоолло, бошимиздан кўтарилади, яхши тилакларга етишамиз. Еримиз олтиндан азиз хазинайи иқбол. Инқилоб шарофатларининг бириси ер-сув масаласи. Барча камбағал деҳқонлар иноқлик билан сўзни бир жойга қўйсалар, ер-сув барча бандаларига баб-баробар.

Почча анграйиб, жим қотиб қолган эди, Умарали гапириб ҳам бўлдики, у бу сўзларнинг маъносига тушуниб етмагандай ҳис қиларди ўзини.

— Чирогим,— деди почча, гўё тўфонда қолиб, бир хас топиб қувонган кимсадай енгил тортиб,— гапларингизнинг тубига етдим шекилли. Сизга ўхшаб сўзга чечан бўлмасам ҳам, мулла, ташвиш тоғи остида қолган, хокпсёр деҳқонларга барча айтганларингизни оқизмай-томизмай етказаман.

Суҳбат қизди.

ИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

I

Собиқ губернатор боғининг катта залида мажлис қизгин. Эрта билан соат ўнларда Шўройи ислом мажлиси бошланган. Бунда банорас тўнлар, нимранг шоҳи саллаалар, гарчиллаган амиркон кавуш-маҳсиларда, мўйловлари олифта қирқилган жадидлар, зиёлилар, ўта олифта, сабза мўйлов, мағрур кеккайган бойваччалар кўп эди. Булар орасида салла ва узун тўнларда Қўқон вакиллари — бойлар, бойваччалар, жадидлар ҳам кўринади.

Мана, биринчи қаторда нутқларни диққат ва жиддият билан тинглаб Нозимхўжа ўтирибди. Баъзан чехрасида бир онгина кинояли ифода кўринади, ўчади. Унинг устида оддий тринка камзул, соқол-мўйлови қирқилган. Нозимхўжанинг ёнидан муаллим Зокиржон ўрин олган. У илмнинг, адабиётнинг ошиғи, қалби пок зиёли; устида эскигина тўн, бошида сурма ранг духоба дўппи, новчадан келган, хушбичим, келишган йигит.

Туркистоннинг ҳокими кадет Шчепкин, машҳур полковник Черкес ҳайъатда ўтирибдилар. Шчепкин олифта янги кийимда, генерал формасида. Улар ўзаро шивирлашар, алланималар ҳақида тинмай гаплашар эдилар.

Мана Абдуллахўжа адвокат нутқ сўзламоқда. Подшонинг йиқилганини, халқларнинг ҳуррият олганларини, ҳаёт ўзгарганини гоят эзмаланиб сўзлагач, таъсис мажлисига сайловлар ҳақида гапира бошлади. Кар адвокатнинг қулогига кишиларнинг ивир-шивири кирмас, у ўз фикрларига берилган, ўйлаган нарсаларининг ҳаммасини батафсил сўзлашга аҳд қилган эди. Савдо аҳли мамлакат бошвоғини қўлга олиб, миллий сармоя ташкил этмоғи, озодаликнинг қадр-қийматига етмоқ зарурлигини айтиб, терларини артиди-да, дастрўмолни чўнтагига солиб, ҳайъатдаги ўрнига бориб ўтирди.

Шчепкин ўрнидан турди, ғурур билан саалмоқли қадам босиб минбарига юрди. У олифта сўзларни ишлатиб, қўлларининг ҳаракатини қўшиб гапира бошлади:

— Буюк Россия давлати зафар байроғини баланд кўтаради! Германия, Австрия албатта маҳв бўлажак, жаноблар! Мусулмонлар Муваққат ҳукумат атрофига жипслашиб, сидқидил билан фронтга ёрдам бермоқлари лозимдир!

Нотиқлар кўп эди, биридан кейин бири минбарга чи-

қиб, гапирардилар. Шўройи ислом Туркистоннинг машъа-
ли бўлурмикан, деб аввало умидвор бўлган Умаралининг
энди ҳафсаласи пир бўлган эди.

— Тавба, гап-сўз авжда, амалда ҳеч нарса йўқ. Бу гап-
лардан тариқча маъни топилурми?!— шивирлади у.

Ёнидаги зиёли йигит энгашди, паст овоз билан сўради:

— Нутқлар менингча ўткир, худо ҳаққи, тақсир, фик-
рингиз нима, гапиринг?

— Жаноб, замон гўё пўртанали бир дарё, кўпириб ту-
рибди. Ҳурлик келибди, аммо халқ гурбат денгизидан бош
чиқаролганича йўқ. Меҳнат аҳлига бойлардан ёрдам тама
қилиш пуч эканлиги, балки рус меҳнаткашлари билан қўл-
га қўл бериб зиёдор — улуғ йўлга чиқиш мумкинлигини
ойнадай равшан деб ўйлайман,— жавоб берди Умарали.

— Тўғри айтасиз, тақсир, ҳал қилувчи куч халқнинг
ўзи,— деди зиёли йигит.

Орқада ўтирган катта саллали бир киши ёнидаги қўш-
нисини тирсағи билан туртди, кўзойнаги орқали Умарали
томон ўқрайиб имаади:

— Муллавачча, десам хор кетади бу сўз, садқан исм
маъси, бацчагар, иблис нусхасидаги шахс! Юртнинг гули,
халқ ўғалларининг сараси — боёнлар, бу гумроҳнинг фа-
росати етармиди бунга?!

— Истиқболни гўзал рангларда орзу қиламан, аммо
ишонаман: истиқболимиз муқаррар халқчилар, халқ дар-
дин чекувчилар қўлида. Мен бир ожиз муллача, аммо
миллатнинг ғамхўрлари кимлигини ва йўлда гов бўлиб ёт-
ган мутаассиб нодонлар кўплигини тушунганларданман,—
шивирлади Умарали зиёли йигитга.

— Фикри бузуқ аблаҳлар гўё шумғия, юламиз ташлай-
миз, давоси осон, куйманг, мулла ака!— деди йигит.

Орқада ўтирган кўзойнакли салладор оқариб кетди,
биноқ чурқ этмади.

Соат бир бўлган эди. Умарали мажлисни тарк этди,
боғдан аста юриб кўчага йўл олди. У дарахтлар салқини-
да бораркан, бошида хилма-хил фикрлар қуюни ўйнади.
Орзу-умидлар, дилга тугилган ниятлар тўлқинида гоҳо
кулимсираб қўяр, «ҳаракат, фаолият, кураш», дея шивир-
лар эди.

Қуюқ қайрағочлар остига яширинган чойхонага етгач,
Умарали супанинг четига чордана қурди, бир нарса ёдига
тушди шекилли, мийигида жилмайиб, ихчам ўралган сал-
ласидан сингиси қистирган оқ атиргулни олди. «Ҳай-ҳай,

шундай гўзал гул сўлибди, ҳаёт шундай бевафо нарса, афсус», деб ўйлади у ичида хўрсиниб ва гулни қайта-қайта ҳидлади. Шу чоқ самоварчи бир чойнак чой кўтариб келди.

— Саломатмилар, мулла ака, городга айлангани чиқибдилар-да?

Умарали шайхантаҳурлик бу кишини болалигидан бугун билар, ҳаддан зиёд камсухан, самимий бўлганидан унга ҳурмати катта эди. Бутун умри тоқ ўтган, доимо хизматда, ғариб бир кимса эди.

— Мулла ака, аҳволлар нечук?— сўради самоварчи супага омонат ўтириб.

Умарали пиёлани чайқаб, чойни бир-икки қайтарди, чойнакнинг қопқоғини ёпди, кейин бошини кўтариб самоварчига жавоб қилди:

— Водариғо, яшамоқ бошга битган бир дардисар нарса экан, хуллас, тирикчилик қозонининг гирдобиди чарх уриб юрибмиз-да...

— Ҳақ гап!— Қулогининг орқасини қашиди самоварчи.— Бутун умрим шу чойхонада ўтганти, мана қирққа қириман, умрнинг ўтгани шу-да, энди нимаси қолди дейсиз! Ўйлаб қарасам, бир кун роҳат, ҳаловат кўрмабман, кам фурсатда қабрда тинчисам эҳтимол.

— Ундай деманг, ака, иқболимиз офтоби энди балқияпти, яхшиликлар ҳали олдимизда, яхши ният — ёрти мол дейдилар-ку,— тасалли берди Умарали.

Самоварчи қўлини пахса қилиб турмуш машаққатидан ворланди.

— Илоҳим, айтганингиз келсин, ҳамиша яхши гаплар, яхши ниятлар пучга чиқаверганидан гапингизга ишонгим келмайди, ука!— дея самоварлари бошига югурди у.

Умарали супада одамларнинг ғовур-ғувурини томоша қилиб ўтирарди. Тўсатдан извошда Эшонхон кўринди, қўлида қамчи, ёнида кеккайган Тулки тилмоч.

Умарали Эшонхонни кўрар экан, оқариб кетди, тишларини тишларига қўйди. Извон чойхона олдидан ўтди-да, ён кўчага қайрилиб йўқ бўлди. Юраги қонга тўлган Умарали асабий ҳолда ҳаяжон, ғазаб, дард билан ерга қараб ўйчан ўтирарди. «Афсуски, ишқим чамани мисоли хазон бўлди, юлдузим сўнди... Инсоният олами фожиалар уяси экан ҳайҳот!— деб ўйлади у ва узун уҳ тортди.— Зумрад тақдирнинг тошига урилиб, Эрам боғининг тутқуни бўлибди. Ҳоли не кечди? Асил, пок, қалби гўзал, фик-

ри ёрқин зукко қиз эди». Жамила бугун Зумраднинг олдига боришга ваъда қилган, қандай гап топиб келар экан?»

Чойхонада ишчилар кўп, аксарияти руслар эди. Баъзилари кепак нонни чайнаб чой ичардилар, баъзилари газетга мукка тушганлар.

Баъзи ўзбек ишчилар руслар билан алланималарни гаплашиб, жиддий суҳбатлашардилар. Умарали шу топда русча билмаганига доғда эди. «Эҳтимол булар сиёсат атрофида гап юргизаётгандирлар?» деб ўйлади у.

— Иним,— мурожаат қилди Умарали яқинроқ ўтирган бир ўзбек йигитга,— рус ишчилари газетга ёпишяптилар, голиб бир муҳимроқ воқеа рўй берган дейман? Туппа-тузук билар экансиз рус тилини, бинойидек ғужурлашиб ўтирибсиз.

Йигит табассум билан жавоб қилди:

— «Твая-мая» билан амал-тақал қиламиз-да, мулла ака.— Бир зум сукутдан сўнг яна деди у:— Газетадаги хабарнинг маънисини шуки, Питер ишчилари, уруш бутунлай тўхтатилсин, бойларнинг завод-фабрикалари ишчиларга топширилсин, деган шиорлар билан чиқибдилар. Яхши ният, мулла ака!

— Е раббим, бундай гаплар бор экан, гумроҳликда юрган эканмиз...— деди Умарали ҳайрат ва ҳаяжон билан.

Йигитнинг юзларига табассум ёзилди. Хаёлга чўмган Умаралини зимдан мушоҳада этиб: «Ажойиб хислатлари бор экан мулла акамнинг», деди ўз-ўзига у.

Умарали ўрнидан турди, шолчага пул ташлаб, самоварчи билан хайрлашди.

II

Трамвайда одам сийрак эди. Умарали бир курсига танҳо ўтириб, яна хаёлга кетган эди. У шу тобда рус тилида сўзламоқ, ўқимоқ унга гўё сув ва нон каби зарурлигини тушуинган эди. Рус илми тубсиз хазина, Умарали мисоли шу хазинага етишгандай, дам ҳислари тўлиб-тошиб кетар, дам: «Шу вақтга қадар том гумроҳ эканман-ку!» деб ўз-ўзидан ранжир эди. Шу тақлид у Шайхантаҳурга етганини сезмай қолди. Шошилиб трамвайдан ирғиб тушди-да, яқиндаги тор кўчага бурилди, бир оз юргач, пахтафуруш чайқовчи

чўлоқ Мирҳожининг кичик дарвозаси олдида тўхтаб, ҳалқани оҳиста шиқ-шиқ урди...

Бир вақтлар Умаралининг отаси Мирҳожининг эшигида хизматда бўлган. Унинг ўғли Сатторхон Хадрада ерликлар учун очилган рус мактабида ўқиганлигини билар эди Умарали, Сатторхон шўх, пишиқ, шумгина бола эди. Умарали отасининг буйруқлари билан бу эшикка тез-тез келиб турганидан Сатторхон таниш бўлиб қолган эди.

— Э-э-э, келинг, келинг, мулла ака!— кўришди дарвозанинг қўш тавақасини ҳам бирдан очиб юборган Сатторхон икки қўлини узатиб.

— Жуда ўсибсиз, ука!— деди Умарали йигитчанинг бошидан оёғига қадар тикилиб.

— Ун еттига чиқдим-ку, ахир, тақсир, дадам, яқинда уйлантираман, деяпти. Лекин пачақ, хунук бир қизга дуч қилмасалар деб қўрқаман, худо хоҳласа, нозик-ниҳол, ҳусни-жамоли бу иқлимда йўқ бир паризодни ўзим топаман,— деб кулиб юборди йигитча.

— Отангиз бақувватми?— сўрашди Умарали.— Саттор ука, бир иш билан келдим!

— Хўш, гапиринг, бош устига,— қулоқ осди Сатторхон.

Умарали дардини батафсил гапириб берди, кейин деди:

— Мен шогирд бўлай, сиз муаллим, рус тилини ўргатинг, иноят қилинг, ука, бу кун ягона мақсадим шу бўлиб қолди,— деди жиддий оҳангда Умарали.

Уйланиб қолган Сатторхон салмоқлаб жавоб берди:

— Қайдам, мулла ака, пахта юмуши билан отам дам городга, дам станцияга югуртиради, пахтафурушлик ҳам оғир, ёмон нозик иш бўларкан.

Умарали бир неча дафъа ялингач, Сатторхон уни пастаккина меҳмонхонага бошлаб кирди, ўзи ичкарига югурди.

— Билмадим алифбони топаманми, ёки йўқолиб кетганмикин, кўрай-чи,— деди йигит останада бир тўхтаб.

Умарали иши ўнгидан келганини ўйлаб, жилмайиб қўйди.

Анчагина кутиб ўтирган Умарали қўлида эскигина шалоқ бир китоб олиб келаётган Сатторхонни кўриб, севиниб кетди.

— Қани бошлаймиз, лекин шартим бор, мулла ака, дарсимиз бир соат бўлади, хўп денг.

— Барака топинг, иним ҳар кун бир соат кифоя,— жавоб берди Умарали.

Умарали шошилиб, биринчи саҳифани очди!

— Албатта бу ҳарф алиф бўлса керак, тақсир, мударрис? — сўради Умарали.

Саттор кулди:

— Тўғри, бу «А», лекин катта «А», буниси кичик «а».

— Э-э, домла, — деди Умарали, — ўттиз неча ҳарфнинг каттаси ҳам, кичиги ҳам борми? Демак, таҳсил икки баробар қийин денг?

Умарали ўқишга жиддий киришган эди, бир лаҳзада ўнтача ҳарфни ўрганиб, бу ҳарфлардан ясалган сўзларнинг машқига киришди.

Китобда уй, эшик, сув, дарахт суратлари бўлиб, уларнинг исмлари ёзилган, Умарали энди бу сўзларни ўқиш ва тўғри талаффуз этишга уринар эди.

— Зеҳнингиз баланд-ку, — таажжубланди Сатторхон. — Аминманки, мулла ака, бугунги сабоқни эртага сувдай билиб келасиз.

Умарали жиддий равишда ташаккур баён этиб, қуллуқ қилди:

— Албатта билиб келаман, алифбони беринг менга, — китобни қўлтиққа олиб ўрнидан турди.

— Эрта билан соат тўққизда келасиз, мулла ака, кутаман, кеч қолсангиз мени тополмайсиз, иш кўп.

Умарали мамнуният билан уйига жўнади. У бир неча сўзларни ичида ёдлаб, мағзини чақиб борганидан, гўё йўлнинг таноби тортилгандай бўлди.

— Она, — деди Умарали айвон олдида тўхтаб салом бергач, — пешиндан оғди, толиқдим. — Тўнини ва салласини қозикқа илди.

Эски кўйлакка ямоқ солиб, оҳиста хониш қилиб ўтирган Ҳилолбиби таажжубланган ҳолда бошини кўтарди:

— Мадрасага бориб тагин қайтдингми? Нечук бугун кетиб, бугун яна келдинг? Тавба... Ҳозир самоварга олов ташлайман. — Ишини йиғиштира бошлади кампир.

Умарали айвон деворига суяниб ўтириб олди-да, алифбони нарақлай бошлади.

Уй ва айвони путурдан кетган бўлса ҳам, гулларга тўлган кафтдай ҳовли шинам эди. Ариқ бўйида гулсапсар, намозшомгул, райҳон, уч-тўрт туп атиргул, ярим бўйрача жойда елпилаб ўсган ўсма. Девор олдида бир туп балх тут, бир туп арча. Буниси отаси алақадардан, асил хушбўй нарса, деб кўтариб келган эди.

Умарали бир варақ қоғозга рус сўзларини ёза-ёза

машқ қиларди. Онаси бўз дастурхонни ёзиб, икки арпа нон, кичкина пиёлада тут шинни қўйди.

— Тут гарқ пишганда чунон кўз тутдик, келмадинг, озгина шинни қайнатдик, ол, болам, сенинг насибанг.

Умарали, хаёли дарсида, бир бурда нонни ғайри шуурий равишда шиннига ботириб ея бошлади.

— Шиннингиз жуда тотли бўлибди, ойи. Эшитганман, тут жонивор очликнинг давоси, дейдилар, одамларни ютдан шу сақлаб қолармиш, шинниси бўлса меъдага ва кўп хасталикларга шифо келтирармиш.

Она ўглининг юзига термилиб ўтирарди, «ош бўлсин», деб кулиб қўйди ва самоварни келтириб, чой қуя бошлади.

— Айтгандай, аммам билан поччам кетиб қолишдимиз? Чакки бўлибди, жўнатолмабман,— чойни шимирди Умарали.

— Поччанг бойнинг олдига кетди, амманг Жамилани қўярда қўймай бозорга олиб жўнади, икир-чикир оладиганлари бор шекилли. Амманг тоғни толқон қиладиган ғайратли, пишиқ аёл.

«Аттанг, Жамила бугун Зумраднинг олдига боришга ваъда қилган эди», деб ичдан афсусланди Умарали, аммо онасига индамади. Бир дақиқа сукутдан сўнг луқма солди.

— Аммамиз донишманд аёл.

Она-бола ўтган-кетган гапларни эсга олиб ўтирсалар, аммаси Бувсара билан Жамила терлаб-пишган, чарчаган ҳолда кириб келишди. Бувсара паранжисини Жамиланинг қўлига ташлади-да, ариқ бўйида чўққайиб, апир-шапир юз-қўлини ювиб олди ва ўтириб, дўриллаб гап бошлади. Гапи, қилиқлари ажойиб эди бу аёлнинг. Пиёлани ерга қўймай кетма-кет чой ичар ва гапни ҳам узмас эди.

Жамила хонадан чиқиб, дастурхон олдига ўтирди.

— Бозорни бирам айландикки, чит растасидан бошлаб то атторликкача кездик, нарх-навони суриштирдик, ҳатто кўмир бозор ҳам қолмади,— кулди Жамила.— Аммам мисли суюксиз наҳангдай сузар акан бозор дарёсида. Харж қилишингиз икки чақа-ю, икки жуфт кавушимиз тўзди-я.

— Ҳа, қиз тушмагур, икки чақа осмондан тушадими? Савдо, деган сўз, нарх-навони тортишиш-да. Поччанг келмадими?— сўради амма Умаралига қараб.

— Бойникида ҳаяллаб қолди шекилли, пешин бўлди-я,— деди Ҳилолбиби чойнакка сув оқизиб.

— Чол ўлгур жудаям бўш-да. Куйиб кетдим бу чолнинг дастидан. Уқувсиз, шуди йўқ. Бойларнинг малайи бўлишни, уларнинг чочбоғини кўтариб юришни ўзи ўлгур яхши кўради. Айтмоқчи, иним, бозорда ажаб гапларни эшитдик. Камбагал деҳқонлар, қароллар, ернинг хўжайини ўзимиз бўламиз, бойларни ердан ҳайдаймиз, деган гапни кўтаришибди. Кулоғимга мойдай тегди. Гап кўп, бозор айлансанг хом каллалар ҳам пишар экан, иним!— Кўзларини ўйнатиб, чойни шимирарди амма.

Умарали кулиб, жим ўтирарди. «Аммам бало, эркакларга сўз бермайдиганлардан» деб ўйларди у.

Жамила ўчоқ бошига, ўтин ёришга кетган эди, амма нақ шуни кутиб тургандай Умаралига шивирлади:

— Менинг Эшвойим жуда полвон, иним, новча, кенг ягрин, бойларнинг жони кириб ишлатади, малай-да, ўргилай, нимасини яширай, меҳнат йигитнинг кўрки. Шу бу йил ўғилгинам йигирма олтига кирди, амманг ўргилсин сендан, асли Жамилахоннинг лойиғи шу, нақ узукка кўз солгандай бўларди. Акам раҳматли: «Қизим сенинг уйингга қўнади», дерди доим. Арвоҳи ранжимасин, хушнуд бўлсин, десанг ўзинг бош бўласан, жон иним. Онанг тушмагур, лом-ним демай мум тишлаб ўтирибди, узоққа юборгиси келмасмиш, ёлғизман, деб баҳона топади, назаримда тўқроқ, обрўлироқ одамга бераман, қизим хусндор, деб кериладим дейман-да.— Амма лабини бурди.— Айбимиз камбағалликми? Лекин, Умарали иним, болам қувлик, шумликни билмайди, меҳнаткаш йигит. Толои баланд бўлса, аҳтимол бир кун бахт қуши бошига қўнса ажаб эмас, умидим бор. Гапир энди, иним, нима дейсан?

Умарали ерга қараб жим ўтирарди, секин онасига тикилиб олгач, Бувсара аммасига қаради:

— Менга гапнигиз маъқул тушди, аммажон, Эшполвон йигитларнинг сараси, афсуски мактаб кўрмаган-да. Билаги зўр бирни йиқар, билими зўр мингни йиқар, дерди отам раҳматли. Ойи, сиз гапиринг, Жамиланинг кўнглини билсангиз керак,— онасига мурожаат қилди Умарали.

Ҳилолбиби бир дам сукутдан сўнг жавоб берди:

— Тўғри, Эшвойи бенуқсон, маъқул бола, девай шижоатли йигит. Бироқ Жамила энди ўн еттига қадам қўйди, ёшроқми, дейман. Қайдам... узоқ манзил, қишлоққа ўрганмаган, чидармикан, деган андишага бораман...

Умарали ўртага чўккан оғир сукутни бузишга уринди,

— Модомики, отам раҳматли ваъда қилган экан, биз

албатта у кишининг орзусини амалга қўямиз, лекин бир оғиз Жамиладан сўраб, раъйини билмоғимиз зарур, уқдигизми, аммажон?

Бувсара жиндай ёришди, энди гапга лабларини жуфтлаган эди, кўчадан почча кириб келди.

Умарали дик этиб ўрнидан турди, салом бериб, меҳмонни тўрга таклиф этди. Почча тўнининг этакларини қоқиб, «уф!» деб айвонга ўтирди.

Чолнинг кайфияти бузилган, хафа ва дилгир эди.

— Қатда юрибсиз дайдиб, бойдан нима даво топиб келдингиз?— сўради Бувсара кесатиб.

Чол пиёлани бўшатиб, Ҳилолбигига узатди.

— Бойларнинг бағри тош, кампир! Ҳолимни тушунтирдим, озгина дон тиладим, қулоғига кирмади.

— Айтдим-а, бойдан барака топмайсиз деб, қулоқ солмадингиз, ажаб бўпти,— деди энсаси қотган Бувсара.— Ит феъл бой ўлгур, шоҳикори қурсин, ўзига топширамиз кетамиз, бошқа жўдан ризқимизни излармиз. Бирорта тўқ деҳқоннинг паноҳига борганимиз маъқул.

Чол тагин пиёлани бўшатди.

— Тўқларнинг бари бир гўр, деҳқоннинг бойи ёвуз муштумзўр-да,— қўлини силтади чол.

Умарали гапга аралашди:

— Дарҳақиқат деҳқоннинг ҳоли ночор. Замонга боқиб оёқ босиш маъқул шу топда. Ҳозир фақат ташкилотларга, иттифоқларга уюшиб, мушкулларни бартараф қилмоқ мумкин. Бу гапнинг маъносига тушунасизми, почча?

— Кеча уқтирганингиз-да, мулла, бари ёдимда, миямга жо қилганман.

Умарали бошини қимирлатди.

Жамила бир лаган мошкичири кўтариб келди, устига серпиёз қилиб қовурилган озгина қийма сепилган эди; ҳаммалари иштаҳа билан қўл узатганда, чол дастурхонга мукка тушган эди.

Овқатдан кейин тагин бир-икки пиёла чой ичилгач:

— Омин!— деб чол қўлларини кенг ёйди.— Кампир, тур, жўнайлик.

Бувсара кетгиси келмаганидан, «Кеч бўлиб қолди» дея бир оз мингилласа-да, чол бир хўмрайиши билан дарров ўрнидан турди.

— Боринглар, Умарали иним, қовун пишганда пойлаймиз, ўзинг бош бўлиб олиб бор, тасаддуқ, хўпми?— Амма Жамила тутган паранжини бошига илди, Ҳилолбигига

қайрилиб, секин шивирлади:— Айланай, сиздан, Ҳилол-бону, қизгинани ўзингиз кўндиринг, уқдингизми? Йўқ десангиз, бу дунё-ю у дунё кечиб кетаман-а!

Ҳилолбиби индамади, унинг ранги ўчганини фақат Умарали пайқаган эди.

Қайта-қайта хайрлашиб, чол билан кампир пиёда йўлга тушдилар.

Ҳилолбиби айвонга жойнамоз ёйди, бироқ эс-ҳуши Жамилада, кўнгли ғаш эди. «Бемаъни аммасининг гапларини қара-я,— деди ўз-ўзига.— Қишлоқда қиз қурибдим, менинг қизимга ёпишмаса!» Кўнгли ранжиган кампир намозни чала ўқиб, ҳовлига тушди.

Жамила оҳиста қўшиқ айтиб гулларга сув сепиб юрарди. Ҳилолбиби қизининг олдида бир зум тўхтаб, иккиланди, аввал Умарали билан сўзлашишни ўйлади ва ошхонага қайрилди.

Ғарб қип-қизил олов эди. Ботиб кетаётган қуёш энг сўнгги шуълаларини дарахтлар бошига тўккан. Ҳилолбиби хаёл оғушида аллақандай умид, тилак, армон, ғам аралаш улоққа, ғарб томон қарар эди.

Умарали айвонда яна алифбога ёпишган, бутун кўнгли, бутун иштиёқи билан астойдил берилган эди.

Ҳилолбиби паришон ҳолда келиб, рўпарасига ўтирди.

— Нимади бу ўзи, хатни тескари ёзипсан, кофир бўлдингми сен ҳам? Астағфирулло!— деди лаб-лунжини чўзиб кампир.— Худои таолонинг юборган китобини ўқийвер, бу тагин нима қилиқ?! Тилагим сени имом кўрмоқ, бошқа нарсага кўнглингни бўлма! Гуноҳ орқалаб нима қиласан?!

Умарали онасининг гапларидан ранжиган эди, жаҳлдан қизариб кетди, лекин индамади, машғулотини давом эттирарди.

Жамила челақни девор тагига қўйиб, айвон лабига ўтирди:

— Ойи-ей, сиз ҳеч нарсага тушунмайсиз, замон янги бўляпти, ҳуррият, адолат келибди бошимизга, биздақа ғарибларга кун туғибди,— хурсанд гапирди қиз.

Энсаси қотган Ҳилолбиби жаҳлдан сўз қотмоққа ожиз эди, ўрнидан туриб, ҳовлига тушди. Унга-бунга уриниб бир оз гивирлаб юргач, ҳеч ишга қўли бормай яна айвон олдига келди. Жамилага қараб бармоғини бигиз қилиб бўғилди:

— Лекин эшит!— осмонга ишорат қилди.— Олло бир,

биз Муҳаммад расули икромнинг, ўргилай ўзларидан, ум-матимиз, буни унутма! Сен қиз, ёмон бўлиб кетяпсан, эрга бериб тинчимасам бўлмайди, қақилдоқлигини қара-я!— Аммасининг гапини айтай-айтай деб оғзини жуфтлади-ю, бироқ бу гап ўзига ҳам ёқмаганлигидан тагин айнаиди.

Умарали сингисининг ҳам, онасининг ҳам гапларига эътиборсизгина кулимсираб қўяр, лекин бошини китобдан кўтармас эди.

Кампир қизини койий-койий қўшниларникига чиқиб кетди.

Умарали яна бир оз машқ қилгач, китобни ёпди-да, сингисига қаради:

— Эртага Зумрадхоннинг олдига борарсан, деб умид қиламан.

— Борганим бўлсин, акажон. Кўрмайсизми, бугун аммам тушмагур кун бўйи бозорда сарсон қилди-ку.

Умарали китоб, қоғоз, дафтарларини рўмолга тугиб, ўрнидан турди:

— Хужрамга борай...

Акаси билан хайрлашиб, орқасидан қараб қолган Жамиланинг алланечук қўнгли эзилиб кетган эди. «Уф!..» деди ичида узун хўрсиниб..

ИГИРМА ИККИНЧИ БОБ

I

Меҳмонхона деразалари кенг очиқ, чўгдай гиламлар тўшалган. Бойлар, жадидлар момик ёстиқларга ёнбошлаб, риста-бодомни эрмак қилиб ўтирадилар. Пойгакка чўкка тушган Эшонхон ўзига ясама мулойим қиёфа бериб, таъвим билан чой узатади.

Саидаҳмадхон устида енгил жужун камзул, дўпписини контахта четига қўйиб, иссиқдан елпина-елпина меҳмонларга Қўқон зиёлилари, уламолари тўғрисида ҳовлиқиб гапиради.

— Пул масаласи хуржун. Қўқон бойлари, патир учидан, деб жиндай пул беришди. У ерда ҳам уламоларнинг иштаҳаси карнай, пул деса ўзларини томдан ташлашар экан,— деган эди, ўтирганлар кулиб юборишди. Кейин у Фаргона бой ўлкалигини, пахта акадиган деҳқонларни қарз қилиб келганини айтиб мақтаниб ҳам олди.

Валихонбой бўйнини чўзиб узун кекирди-да, гапнинг калавасини қўлига олди:

— Уламолар энг асил зотлардир, уларга тил тегизмоқ гуноҳ. Бойлар, жадидлар аҳил бўлиб иш юритсалар, уламолар раҳбарлик қилсалар олам гулистон,— деди қатъиян, кейин бир он сукут қилиб давом этди:— Бойларимиз ҳимматларига яраша мурувват кўрсатурлар.

Муҳаммадмансур баззоз йўталиб чойни ҳўплади, кейин шошмасдан минғирлаб деди:

— Беш-ўнта бойнинг қўлига қараб бўладими, жабр-ку уларга. Қўқондан ибрат олмоқ керак. Халқдан иона йиғилсин. Эскиларнинг, тома-тома кўл бўлур, деган гаплари беҳикмат эмас.

Анвархон қори ҳар галдагидек бойларни инсофга чақиришга уринди, «миллат ҳақи» деб узоқ гапирди.

— Бойларимизга олтин керакми ёки миллатимизнинг бахти, иқболими?— мурожаат қилди қори.

Ҳамма сукут қилди.

Қўлини қулоғига қўйиб, бировнинг гапини эшитиб, бировнинг гапини эшитолмай ўтирган Абдуллахўжа оғзини очди. Туркистон ўлкаси илмда, маърифатда қолақлигини, таъсис мажлиси ҳақида бир кимсанинг ташвиш тортмаганлиги, мухторият масаласи ёлғиз сўзда бўлиб, амалда ҳеч вақо йўқлигини гапирди у.

Бойлардан терифуруш Мирсаидбек Қўқондаги яҳудий бир бойнинг банкда тўрт миллион сўм сармоясини борлиги, унга шартта муҳр солиш маъқуллигини маслаҳат ташлади. Бойлар бир лаҳза анграйиб қолишган эди. Оғир сукутдан сўнг: «Бўлмайди,— дейишди ҳаммалари бир оғиздан,— ахир бир шахснинг ҳамёнига даҳл этмоқ зўр гуноҳ-ку!»

— Ихтиёрингиз, қори хайр деб ўйлаган эдим,— деди Мирсаидбек кифтини қисиб.

Шундан сўнг гап мусулмон ишчиларнинг кун сайин рус ишчилари таъсирига берилиб кетаётганликлари устида кетди.

— Бой ака,— одоб билан Саидаҳмадбойга мурожаат қилди Эшонхон.— Ҳозирги фурсатда бу ғоят хавфли масала. Бизнинг заводда ҳам ишчилар, союз тузамиз, совет тузамиз, деб уриниб ётибди.

Саидаҳмад оқариб кетди:

— Яна нима гап?

— Гап кўп, бой ака, бафуржа гапириб бераман. Масалан, Солиҳ ёғчи заводда мусулмон ишчилар союз очишга

қаршилик кўрсатилса, иш ташлаймиз, деб шарт қўйибдилар, замон гоят қалтис,— афсусланиб бош чайқади Эшонхон.

Саидаҳмадбой бу гапларни полковник Черкес ва Никитин жанобларга етказиб, улар билан маслаҳат қилажагини айтди.

Сухбат давом этди. Анварқори яна гапирди. У энди маданият, урфон ҳақида узоқ сўзлади.

Меҳмонлар намозгарга яқин тарқалишди.

II

Саидаҳмадбой оғир қадамлар билан чайқалиб ичкарига кирганда ҳовлида жанг қаттиқ эди. Кундошлар бир-бирини еб қўйгудай бўлиб, ҳақорат, қарғиш, беҳаё гаплар билан уришар эдилар, Зеби овозини барала қўйиб шангиллар, беибо гапларни ёғдирар эди, оппоқ оқарган қиз билан келин айвон бурчига тиқилиб жим ўтирардилар. Уртада гир айланиб юрган оқсоч дам катта кундош ёнига бориб: «Ҳай опагон, сиз каттасиз, қўя қолинг, номус-а!» дер, дам Зебига: «Айланай, кичкинасииз-ку, сиз бир гапдан қолинг!» деб ялинар эди.

Бой бирпас ҳовлида анграйиб турди, кейин ғазабдан тили калимага келмай айвон устунидан қамчинни олди, катта хотинини бош ва елка аралаш савалай кетди. Ҳали ҳеч қайсиси ўзига келиб улгургани ҳам йўқ эдики, бой ўдағайлаб Зебининг тепасига борди, уни ҳам аямай қамчиллади. Иккала кундош энди тинчиган эди, чунки иккови ҳам баробар калтак еган эди. Фақат айвонда қизининг пиқ-пиқ йиғлагани эшитиларди. Қиз бояқиш ҳар гал шундай тўполондан сўнг эзилиб йиғларди.

Саидаҳмад жаҳл билан қамчинни айвонга улоқтирди. Бир оз овози ўчган Зеби энди йиғлаб юборди, нималарнидир гапириб, қарғаб, уйига кириб кетди.

Бой қизининг олдига борди, бир он эркалаб, кўзларининг ёшини артди, эртага Янги шаҳарга, бир татар дўстининг уйига олиб боражагини, унинг ҳам бўйи етган қизи борлигини айтиб, уни овутишга тиришди.

— Сен ҳам уни уйга таклиф қилиб келасан,— деди бой. Қизини бир оз тинчитиб, ташқарига чиқди.

Меҳмонхонада дастурхонни йиғиб юрган Эшонхонни чақирди.

— Лаббай?— югурди Эшонхон.

— Чўтир қани? Извошни тайёр қилсин!

— Қоравойнинг безгаги тутиб ётибди,— жавоб берди Эшонхон.— Ўзим минаман, бой ака, городгами?— сўради у аҳтиётлик билан.

— Кўпаслар билан қарта ўйнаймиз, толе бўлса чўтал оласан.

— Оҳо, иш катта-ку,— севинди Эшонхон.

Бир зум ўйланиб қолган бой дарвоза томон юрди:

— Конкада кетаман, сен қол.

Изва бўлган Эшонхон индамади, у турган жойида серрайиб қолган эди. Бой чиқиб кетгач, истар-истамас хўжрасига кирди, ёнбошлаб чироқни яқин сурди, «Нажот»ни varaқлай бошлади. Ғалла масаласи ҳам, қанд масаласи ҳам хўржун эди... Керишиб ўрнидан турди-да, яна ҳовлига чиқди.

Ҳаво ёқимли, ойдинда гуллар яна ҳам латофатлироқ кўринарди, ўртада бир ариқ сув ой нурларини шимиб оқарди.

Эшонхон ҳовлида узоқ айланди, дарвозани тамбалаб, иситмадан алаҳлаб ётган Қоравойнинг деразасидан қаради, кейин ялқовгина ўзининг хўжрасига қайтди, соатга қаради, ўн бирдан чорак ошган эди. Ҳовлидан оҳиста ташланган оёқ шарпасини эшитганда, келаётган кимлигини у дарров пайқаган эди.

— Шу ердამисиз?— эшикдан мўралади Зебихон.

— Айни муддао!— Эшонхон сағчиб ўрнидан турди ва Зебини қучиб, ёнига ўтқазди.

Зеби бошидаги шоҳи дуррасини қайта боғлади, гажакларини тузатди.

— Жувонмарг хўжайинингиз қай гўрга йўқолди? Эшитдим. Бешёғочда тахти равоғи бормиш, ўша ёққа кетгандир?

Эшонхон таажжубланган қиёфада жавоб берди:

— Йўғ-э, билмадим, наҳотки хабарим бўлмаса, тавба!— Устомонлик қилиб ёқасини ушлади у.— Пиёда чиқиб кетди, аҳтимол ҳозир келиб қолар... Лекин дарвоза қулф,— деди сирли товуш билан.

Зеби шивирлаб кундоши билан бўлган можарони сўзлаб берди.

— Бой ўлгур икковимизни ҳам савалаб чиқиб кетди,— деди кўзларининг ёшини артган бўлиб. Кейин тагин бепаразандлигидан шикоятланди.

— Бой ўлгур хотинлар билан юради, юрса юриб ўлсин,

бой деб ўлиб турганим йўқ, ғамимни еб, мол-мулк йиғиб қўйганман,— деди шивирлаб.

Эшонхон уни-буни гапириб, бир оз овутган бўлди, чироқни ўчирди...

— Вой ўлай, анча вақт бўлди-я, уйга кирай...— Дурасини тўғрилади Зеби.

Эшонхон унинг қулоғига шивирлади:

— Аскияда бир боғ бор.— Боғи Эрам, бир кун фурсат топиб бирга борамиз. Айши ишрат, мусаллас... ноз-неъматлар, гашт қиламиз...

Зеби унинг қулоғини бир чўзиб қўйди-да, чиқиб кетди.

Эшонхон чироқни ёқиб папирос тутатди, хаёл суриб узоқ ўтирди. Вақт ярим тундан оғди ҳамки, бойдан ҳануз дарак йўқ эди.

Ниҳоят, Эшонхон бойни кута-кута энди кўзи уйқуга кетганда дарвоза тақиллади. Чўчиб уйғонган Эшонхон сапчиб туриб, дарвозага югурди ва шошилиб эшикни очди. Маҳалла қоровули бойни қучоқлаб, дағ-дағ қалтираб турарди.

— Муюлишда, қоронғида ётибди бой акам.

Эшонхон титраб бойнинг қўлтиғига кирди:

— Нима бўлди, бой ака, сизга нима бўлди?

— Сув, сув...— дерди бой фақат.

Авайлаб меҳмонхонага ётқизиб, Эшонхон сувга югурди.

Чапанироқ, бақувват, юзига сепкил тошган, кўзлари қисик қоровул, эшик олдида ўтириб, нос отди. Эшонхон чойнакда сув келтириб бойга тутди.

— Ичинг, бой ака, ичинг... Чироқни ёқ,— буюрди қоровулга. Қоровул тимирскилаб, тоқчадан чироқни топиб ёқди. Саидахмаднинг бош-кўзи моматалоқ, шиш, тиши синган, боши яланг, кўзлари юмуқ эди.

«Вой-вой, уф жоним!» деб ингради бой. У базўр бирикки қултум сув ичди.

— Биров урган,— шивирлади Эшонхон қоровулга. Қоровул бошини лиқиллатди.

Эшонхон авайлаб бойнинг маҳсиларини ечиб, оёқларини уқалади, сув тегизиб юзини артди, мўйловини сийпаб қўйди.

Бир лаҳзадан сўнг бой хаста овоз билан шивирлади:

— Маҳаллага энди кирган эдим, девдай бир киши орқамдан мушт уриб йиқитди, кейин иккита бўлиб калтаклашди,— ингради бой.— Оҳ, кўр бўлгур муттаҳамлар...

Эшонхон бойнинг шишиб гурра бўлган пешанасини арта-арта куюниб гапирди:

— Емонлар кўп, бой ака.

Эшонхон кўрдик, бойнинг аҳволи оғир, қаттиқ калтакланган. Самоварданми, қандайдир хабар топган бир неча қўшнилари бойнинг тепасида йиғилиб қолган эди. Кимдир биров ичкарига ҳам хабар берган шекилли, бойнинг хотинлари, болалари йиғи-сиғи билан шовқин-сурон кўтариб чиқиб келишди.

Арабхон дод солиб ўзини бойнинг устига ташлади. Зебихон бойнинг оёқ-қўлларини уқалаш билан овора экан, юзини Эшонхондан паналаган бўлиб деди:

— Вой ўлай, бу одамлар ким, айтинг, чиқиб кетишсин.

— Бўлди-бўлди, хотин-халажнинг ишига аралашманглар, чиқинглар, худо ўзи шифо берсин.— Эшонхон қўшнилари меҳмонхонадан чиқарар ва ичида Зебининг шайтонлигидан завқ қилар эди.

— Бой ака,— деди кимдир,— табиб чақирилмаса бўлмайди, табиб кўрсин.

Кўзлари юмуқ бой ингради:

— Чақир, ҳақим келсин...

Эшонхон отхонага югурди, отнинг эгар, тўқимини тополмасдан Қоравойнинг бошига чопди.

— Бой акам шўрликни фалокат ҳайдаб кетган экан-да, аттанг,— деди Қоравой қоронғида тимирскиланиб.

Эшонхоннинг жаҳли чиқиб кетган эди.

— Бас-бас, муттаҳамларнинг жазосини мана мен берман,— қичқирди дўқ билан.— Бўл тезроқ, отни эгарла!

Эшонхон отда елиб борар экан, ўйларди: «Қизиқ-а, бойда кимнинг қасди бор экан? Сал қолибди ўлишига-я... Маҳалладанми ёки завод ишчилариданми?» Кейин бирдан сабабини топгандай тусмоллади: «Э-ҳа, мулла йигитмикан? Тунов кун тўйда ади-бади айтишиб қолган эдик. Ҳа, кўргулик-да, ишқилиб тирик қолибди-ку, шунинг ўзи катта давлат».

Эшонхон Чақардаги машҳур Зоҳидхон ҳақимнинг уйига чоптирди отни.

Ҳақимнинг эшигини асабий қоққанида, ичкаридан биров уйқу аралаш қичқирди:

— Ким? Тинчликми?

— Тез кийининг, ҳақим ота!.. Заводчи Саидахмадбой қаттиқ нотоб!..— ялинди Эшонхон сабрсизланиб.

Кексагина, аммо бақувват гавдали Зоҳидхон нари-

бери кийиниб чиқди-да, шошилиб, хотини эгарлади ва Эшонхоннинг олдига тўшди.

— Илдамроқ ҳайданг, ҳақим ота, жадалроқ, жадалроқ!— шоширарди Эшонхон.

Ҳақим отнинг човига оёқлари билан ниқтади:

— Шошилангандан қамчини унутибман, от бояқиш семиз, юриши оғир.

— Э-э, менда ҳам йўқ қамчи, лекин отим йўрға, тақсир,— деди Эшонхон.

Қоровой билан қўшнилари — бир тўда одам дарвоза олдида турардилар. Қоровой дарров ҳақимни отдан туширди, Эшонхон меҳмонхонага бошлаб кирди:

— Пўшт, пўшт!..— қичқирди у хотинларга.

— Мумкин бўлса заифалар уйни бўшатсинлар,— буюрди ҳақим.

Хотинлар аста-аста даҳлияга чиқишди.

Бой йиғи аралаш инграб гапирди:

— Калтакка тутилдим, шўрим қуриди, тақсири ҳақим...

Ҳақим бойнинг томирини ушлаб, узоқ тинглади:

— Суякда шикаст йўқ, қани, ўрнингиздан турингчи,— буюрди у.

Бой вой-войлаб ўрнидан қўзғалди, чайқалиб Эшонхоннинг ва ҳақимнинг ёрдами билан турди. Унинг юз-кўзларини ювиб, тоза дока билан юз-кўзини боғлашди.

— Отдайсиз, бой, битта-яримта шиши бор, аммо безарар, биров борсин, дору бераман: шишларингиз, бутун иллатларингиз бирпасда қайтади.

Бой енгиланиб, бир оз ўзига келди. Ҳақимга зорланиб:

— Халқнинг гамида юраман, аммо вафо кўрмадим,— деди кўзига нам олиб.— Тақсир, забардаст одам, шериги ҳам бор, тоза калтаклашди. Бахтга қарши ёнимда тўппончам ҳам йўқ экан, шартта отиб ташлардим.

— Доим айтардим, зинҳор бетўппонча юрманг деб,— бошини чайқади Эшонхон.— Тўппончалик юрганга не етсин! Қўйнингизда тўппончангиз бўлса, юрагингиз ҳам дадил бўлади, ҳеч кимса рўпара келолмайди.

— Замон қалтис, хайр, олло шифо берсин,— ўрнидан қўзғалди ҳақим.

Бой киссасидан ўн сўм чиқариб ҳақимнинг қўлига қистирди. Қоровой қўлтиқлаб уни отга миндирди.

Бойнинг олдига яна кундошлар киришди. Арабхон

эрининг юзига тикилиб, ёқаларининг тугмасини ечди, пие-
лада қуюқ Фамил чой билан асал тутди. Зеби бўлса бой-
ни силаб-сийпаб хушомад қиларди.

Кундошлар ҳозир жуда аҳил, биргалашиб эрларининг
бошида парвона эдилар.

НИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

I

Қиём яқин эди. Қуёш қар нарсани симобдай эритади —
айни саратон...

Шамолдан асар йўқ, дов-дарахтлар қимир этмайди.
Мовий осмон беғубор, тиниқ.

Алла-пааладан бери айвонда қаддини букиб ишлаб
ўтирган Унсин тиззасидаги маҳсини четга қўйди-да, узун
бир сўлиш олиб керишди, кейин уҳ тортди. Зерикди...
Тунов куни келишни ваъда қилган Зумраддан ҳануз да-
рак йўқ. Раъно билан учовлари Янги шаҳарга чиқишмоқ-
чи, Сергей амакиникига бориб, Петров ака билан учраш-
моқчи бўлиб, гапни бир жойга қўйишган эди. Келмади-я,
нима бўлди экан тагин?

Шокир ота одатдагидек айвонга ёндош дўконда. Қар-
шисига чордана қурган Дилкаш махсум товушини баланд
қўйиб, завқ билан жангномадан аллақандай бир қиссани
ўқимоқда. Чол ҳали тиззасидаги маҳсини тўқиллатиб уриб
қўяр, ҳали сув пурқар, ичида китобдаги гапларнинг мар-
зини чақар эди.

Айвонда ўтирган Унсин ишдан қўлини узмай, қиссани
берилиб узоқ тинглади. Жосусларнинг айёрлиги, турли-
туман ҳийлалар билан паризодларни олиб қочиш усулла-
ри, алланечук макру тилсимлар билан подшоҳлар тахти-
нинг қўлдан-қўлга ўтиши каби битмас-туганмас ҳикоят ва
ривоятларни завқ билан эшитди.

Шу тариқа гоҳ ўз ғам-гуссаси, ташвишлари тўлқини-
да, гоҳ паризодлар, девлар оламида юргандай паришон
ўтирган Унсин бир сапчиб тушди. Томнинг лабига чўн-
қайган Раъно чўчитиб юборган эди уни.

— Вой ўлай, шу пайтда офтобда қовжираб юришинг
нимаси-я! Эшикдан одамлардай кириб келсанг бўлмасми-
ди! Туш бу ёққа! — хитоб қилди имо билан Унсин.

— Томда юришнинг нашъаси ўзга! Кўксимга шамо-
текканиданми, алланечук яйраб кетаман, шу сабабдан

томда юришни хуш кўраман, ўртоқ! Менга иссиқ ҳам жуда ёқади,— деди Раъно шўхлик билан кўзларини ўйнатиб.— Зумрад келмадими?

— Ҳайронман, дараги йўқ,— жавоб берди кайфсиз оҳангда Унсин.

— Бизнинг ҳовлида ҳеч ким йўқ. Валя опам ҳам, ойим ҳам... Якка ўтирибман. Зумрадхон келса, ўзинг тушунтир, боролмайман, тузукми?— деди Раъно том чеккасидан пастга энгашиб.

Унсин индамади.

— Сергей амакига, Татьяна опага кўпдан-кўп салом айтгин мендан!— деди Раъно ўртоғининг дили нохушлигига парво қилмагандай.— Ҳа, ростдан, Унсиной, гап кўп! Бир-икки қингир-қийшиқ кампирлар алжирайвериб гангитиб юборишди. Совчи эмиш, адо бўлгурлар! Шу бугун оймлар йўғида келганини қара-я буларнинг! Уялиб ўлай дедим, бошимдан то оёғимгача тикилишса-я, қуриб кетгурлар!..

— Тегавер, ўртоқ, оғзи қийшиқ бўлсаям, бойнинг ўғли бўлсин, деган мақолни билмайсанми, бой бўлса бас, бошингдан зар тўкади, тегавер,— ўчакишгандек ҳазиллаша бошлади Унсин.

— Нафасинг қурсин, илоҳим. Шу ҳам гап бўпти-ю!— энсаси қотган Раъно ранжиб, юзини терс ўгирди.

Унсин айвон юзида ёйилган битган ва чала маҳсиларни, ип-бигиз ва асбобларни йиғиштириб, ҳовлига тушганда Раъно алақачон кетиб бўлган эди. Хафа ва паришон Унсин, ҳовлида ҳали самоварнинг кулини қоқиб, иссиқдан қақраган ерга сув сепиб, эрмак қилар экан, қаршисида ялт этиб Зумрад пайдо бўлди.

— Во-ей, пайқамабман, кўрқиб кетдим... Туф-туф-туф...— деди кўйлак ёқасини тортиб Унсин.

— Вақтли келар эдим, тирикчилик ўлсин, бошимизга битган бир дардисар!— деди Зумрад ўкинган оҳангда.— Отлана қол, конкага тушамиз-да, лаҳзада етиб оламиз.

Унсин хонага кириб кетди-да, уч-тўрт дақиқа ўтар-ўтмас устига эскигина шоҳи кўйлак, оёқларига янги кавуш-маҳсисини кийиб чиқди: айвон тоқчасидаги бир парча хира, синиқ ойнага қараб, сочларини таради, жингалак сочини пешанасига гажак қилиб қўйди. Унга хушнудлик билан разм солиб турган Зумрад тегажаклик қилди.

— Узингга етгунча таниозсан-а!

— Фақир бўлсак ҳам кўнглимиз маликаларникидан қолишмайди!— гурур билан жавоб берди қошларини ўй-патиб Унсин.

Унсин катта кишан қулфни эшик ҳалқаларига солди-да, дўконга яқинроқ бориб, калитни Шоқир отанинг олдига астагина отди.

Икки ўртоқ паст овоз билан гаплаша-гаплаша катта кўча бўйлаб, гузар томон юришди. Трамвайга чиққач, ўтириб олдилар-да, тагин битмас-туганмас суҳбатларини шивирлашиб давом эттирдилар. Ҳар иккала қизнинг юрак тугунлари, ҳасратлари, орзу-ҳаваслари беҳад, беҳисоб. Улар учрашар экан, ҳар гал муттасил қайнаб турган бир чашма каби нозик сирларини, ўйларини, эзгу ҳисларини бир-бирларига тўкиб соладилар. Зумраднинг сўзлари, дарди кўп. У ўзининг нафис завқига бовар ишқини гапирди, маъшуқининг ақлига, қалб гўзаллигига, инсоний гурурига топинади, сирлари ва туйғуларини, соғиниш ва ҳижрон аламига тўла юрагини ёлғиз Унсинга очади. Унсин ҳам кўнглидаги бебаҳо хотираларини асло сўзлаб битира олмайди. Қишлоқдаги ҳаёти, онасининг меҳрибон қиёфаси, акаси Йўлчининг муқаддас сиймоси, Гулнорнинг шафақдай кўркама, тоза қалби ва қуёш каби мангу муҳаббатини Унсин ҳамиша ўзи билан бирга ташийди, бирга яшайди. Мардикорликда юрган кичик акаси Элмуродни гапираркан, у билан учрашиш, бирга бўлиш орзусини бутун ҳаётининг мақсади, маъноси деб ўйлайди, умид қилади қиз.

Пиёнбозорга етгач, қизлар трамвайдан тушдилар. Якшанба кун бўлганидан кўчада одам қалин эди. Кенг майдонда раста-раста бўлиб, гўё ари инидай бир-бирига зич ёпишган кичик дўкончаларда, ертўла дўконларда савдосотиқ чаққон эди. Қизлар гоҳ раста оралаб узоқ юрдилар, гоҳ дўконлар олдида тўхтаб томоша қилдилар.

— Ҳа, айтмоқчи,— деди Зумрад бир тор дўконда ўтирган ёшгина ўзбек йигитга мурожаат қилиб,— сизда катта-кичиқ игналардан борми? Бўлса, беринг.

— Игна бўлмаса қандай дўкон? Албатта бор, мана-мана, кўринг,— деди аттор йигит қоғозларда тахланган игналарни узатиб.— Олинглар, яхши қизлар, мана ҳавойи ипак рўмоллар, сизларга ярашадиган дуррачалар!..— Ёнган кўзларини қизларнинг чачвонларига тикди йигит.

— Бе!— деди Зумрад кинояли оҳангда кесатиб.—

Ипак рўмолларни бойларнинг қизлари ўрасин, камбағалларга чикора!

Унсин ҳавас билан рўмолларни томоша қиларди. Зумрад қайта-қайта санаб, чақаларни йигитга узатди, бир қоз игнани эҳтиётлаб нимчасининг чўнтагига солди.

Дўкондан икки қадам узоқлашганда Унсин ҳазил қилиб пичирлади:

— Тухумдай силлиққина йигит экан, мунча дилини оғритмасанг!

Қизлар пиқ-пиқ кулишди, тагин расталарни кезишди.

«Шошма» дегандай бошини қимирлатиб, Унсинга ишора қилди Зумрад; қизлар мороженое сотиб турган рус чол олдида тўхтадилар.

— Пачўм, дада?— сўради Зумрад кулимсираб.

Олдига оппоқ сурп фартур тутган чол қизларга иккита мороженое тутқазди. Зумрад киссасини кевлаб, уч мири чиқариб берди.

— Во-ей, муздаккина-я, ажаб хушлуқум, ютган сари роҳат қиляпман,— деди Унсин мороженоени ялаб.

Зумрад тамшанди:

— Қани энди саратонда емишинг фақат шу бўлса!

Бозор оралаб юрган мутаассиб ўзбеклар, дўконларда чўкиб ўтирган ит феъл дўкондорлар бу икки қизнинг бозорда юришларини кўриб, жаҳдан тутаққан эдилар.

— Баччағарларнинг юришларини қаранг-а! Гапнинг пўскалласини айтсам, охир замон бўлгани шу!— пихиллади бир дўкондор лўққа кўзларини хунук ўйнатиб.

— Худодан қўрқмайдилар, эркаклардан ҳайиқмайдилар, динимизнинг хор бўлгани шу!— деди хаста овоз билан баҳайбат буқоқли бошқа бир дўкондор.

— Кўзларингни ола-кула қилмай ўлиб кетгур иғвогар касофатлар!— шивирлади Зумрад.

Қизлар мороженоени аста ялаб, гаплаша-гаплаша бозордан чиқдилар. Урда томон юрдилар. Урдага етганда чапга бурилиб, Васильевнинг уйи олдида тўхтадилар.

Зумрад эшикни қия очиб мўралади:

— Унсинжон, ўзинг бир қара, ўрис, сарт аралаш бир талай одамлар ўтирибди-я. Мен шу ерда пойлайман, ўзинг дарров кириб чиқ. Петров амакингни сўрайсану чиқасан.

— Бо худо, шу ергача келасану, кирмай кетасанми? Хотини жуда яхши аёл, бир кўрсанг деган эдим,— ялинди

Унсин ва иккиланган Зумрадни олдига солганича ичкарига бошлади.

Новдалари қуюқ ўсган сирень туплари қуршаган тор йўлдан ўтиб, қизлар хонага кирдилар. Дераза олдида қўлидаги эскигина китобга тикилиб Татьяна Ивановна ўтирар эди.

— Издраст!— дедилар қизлар баробар.

Ўрнидан турган Татьяна шошилиб китобни ва кўзойнагини стол ўстига қўйди.

— Здравстуйте, марҳамат, азизларим, ўтирингла!— деди у қизларнинг келганидан хурсанд бўлиб ва икки ўриндиқни суриб, қизларни ўтқазди.

— Раъно нега келмади? Жуда ажойиб қиз-да. Бу ўртоғингни таништир менга, ким бўлади?— сўради Зумрадининг елкасини қучиб Татьяна.

— Урисча сафсем билмайди меники... Қизимка очень хороши, умни,— деди Унсин. У Валядан ўрганган сўзларини ишлатишга тиришар, қийнала-қийнала гапирар эди.

— Туппа-тузук биласан, кимдан ўргандинг, азизим?— сўради мулойим табассум билан Татьяна.

— Саседка Валя опа ўргатди. Мала-мала знайт меники,— деди Унсин Зумрадга кўзини қисиб.

— Бинойидек гапиряпсан-ку,— деб туртиб қўйди Зумрад Унсинни.

— Унча-мунча-да, шуюм билишми, Зумрадхон, ҳалиям ўзинг тузуксан ўрисчага,— деди қизариб Унсин.

— Уҳў, жуда соз, хуш келибсизлар, қизлар, саломатмисизлар?— дея хонага Сергей Васильев кириб келди.

Зумрад дарров рўмолини юзига пана қилиб олди. Васильев мамнун ҳолда Унсин билан қайта-қайта сўрашди. У қизларни жойларига ўтиришга таклиф этаркан:

— Бу қиз ким, тунов кунги ўртоғингга ўхшамайди,— деб сўради Унсиндан.

— Ўртоғим, жуда яқин ўртоғим, Зумрадхон бу, Сергей амаки,— тавозели оҳангда жавоб берди Унсин қизариб.

— Рўмолингни ол юзингдан, яхши қиз,— юмшоқ товуш билан хитоб қилди Зумрадга Васильев.

Зумрад уялибгина рўмолини орқага ташлади, Унсинга қараб лабини тишлади.

Бир зум ўйланиб қолган Васильев ўртадаги сукутни бузиб бир уҳ тортди.

— Эркин, бахтли замонлар келар, деб умид қиламиз,

қизларим!— ўзбекча сўзларни доналаб терар эди у.— Орзуларимиз жуда кўп, бу чиркин паранжиларни парча-парча йиртиб, ойдайд балқиб юрасиз бир кун... Рост, қизларим, лоф эмас бу айтганларим.

— Яхши ният — ёрти мол, дерди онам бояқиш. Қани бизлар ҳам офтоб кўрсак,— деди Унсин хўрсиниб.

Зумрад Унсиннинг тиззасини астагина туртиб қўйди.

— Петров яқинда яна Самарқандга жўнади, иш кўпда. Шу кунларда келиб қолар, деб кўз тутиб турибмиз,— деди Васильев Унсинга боқиб.

— Жуда кўргим келади Петров амакимни, кутавериб тоқатим қолмади,— ҳаяжон билан сўзлади Унсин.

— Келиб қолади, қизим, яқинда келади, учраштираман,— деди Васильев меҳрибонлик билан Унсинни юпатиб.— Қани, Таня, қизларга дастурхон ёз, меҳмон қил... Менга ижозат беринглар, кичкина мажлисимиз бор, ўртоқлар кутиб турибди.

— Боринг, амаки,— деди қизлар ва у билан қуюқ хайрлашдилар.

— Биз ҳам кетсак бўларди,— деб ийманибгина рухсат сўрашди қизлар.

— Йўқ-йўқ, қизларим,— деди Татьяна Ивановна,— чой тайёр, гаплашиб ўтираммиз.

Қизлар тортиниб ўтирмай, гангур-гунгур сўзлашиб, чойни оз-оз хўплаб ўтиришди. Ховлида, олчазор ичида ўтирган одамларнинг суҳбати унча-мунча эшитилар эди.

— Меньшевиклар ва эсерларнинг гирромликлари, шаллақиликлари борган сари ҳаддан ошяпти, бизга кўп халақит беряптилар,— деди таҳликали овоз билан биров. Зумрад парда четини жиндай кўтариб секин қаради, қирқ ёшларда, қуюқ сочли, кичик мўйловли, зиёли қиёфасидаги бир киши сўзларди.

— Улар Муваққат ҳукумат билан апоқ-чапоқ бўлиб олишди,— деди гапини давом эттириб у киши.— Хатти-ҳаракатлари, сўзлари, қилмишлари ишчилар синфига кони зарар. Биз, большевиклар гоёт оғсқ бўлишимиз лозим. Энг аввал аскарлар орасида пишиқ ташвиқот юргизиш, ҳақиқатни уларга англатиш зарурки, ҳозир бунинг айни фурсати.

У далиллар, ёрқин мисоллар билан гапирарди. Кўп сўзларни билмаганликларидан, баъзи сўзлар секин айтилганидан қизлар тушуна олмадилар. Татьяна Ивановна қисқа ва лўнда қилиб тушунтиришга уринар эди.

Трамвай ишчиларидаё кенг яғринли, ўттиз беёш ёшлардаги, келишган бир ўзбек йигит сўзлай бошлади. Аҳволи замон ва ўзбек ишчилари ҳақида гапирарди у:

— Уртоқлар, биз мусулмон ишчилар ҳануз кўр ва нодон ҳолда гафлатда ётибмиз, оқ-қорани танймаймиз. Бойлар, уламолар не айтса, сеники маъкул, деб уларга ёргашамиз. Аввало мусулмон ишчилар орасида ташвиқот юритиш фурсати етди, уларни уюштириш шу тобда айни муддао.— Ўзбек йигит тузуккина ваъзхонлик қилар ёди.

— Оҳ, қани бизлар ҳам ўрисча сўзлашни, ўқишни ёргансак, жилла бўлмаса тузукроқ сўзлашни билсак,— деди Зумрад бетоқатланиб.— Йложи бормикан бунинг, гафлат ўчоғида куйиб кетяпмиз.

Унсин индамади, узун бир уҳ тортди.

Мажлис ҳануз давом ётарди. Анчагина тинглаб ўтиришгандан кейин, қизлар қўзғалишди. Паранжиларини ёпиниб, чачвонларини тутиб олдилар-да, Татьяна опалари билан самимий хайрлашиб, оёқ учида чиқиб кетдилар.

Ҳовлида ўтирганлар қизларни кўзлари билан кузатгач, бир зум сукут қилдилар.

Васильев ўтирганларга қизлар ҳақида жиндай тушунтирди.

— Қизларнинг бири Йўлчининг синглиси,— деди.

— Э-э, биламан,— деди ҳалиги ўзбек ишчи,— бой тоғасининг уйини тарк ётиб, Шокир ота деган бир фақир косибникида яшайди бу қиз. Бир куни иш билан отанинг олдига бориб қолдим. «Болам, Йўлчининг ёлғизгина суюкли синглиси менинг қўлимда қолди, бола бояқиш жудоликка бардош бериб ўтирибди, назокатли, баҳаё, косибликда йигитларни қочиради», деб мақтади.

— Шундай ақлли, зеҳни ўткир қизларга тарбия, илм беролсак, илғор, янгилик курашчиси бўлар ёди, халқ олдида вазифаларимиз, бурчимиз ҳам гоёят кўп,— деди Васильев.

II

Унсин билан Зумрад кўрган ва ёшитганлари таъсирида гоҳ сукутда, гоҳ сўзлашиб борардилар, ишчиларнинг камтарлиги, донолиги ва самимияти ҳақида гапирардилар.

Трамвай тўхтайдиган жойда қизлар бир он туриб қолдилар. Унсин Зумрадга қаради:

— Пиёда мундоғ Қозикўчага борсақ-да,— қўли билан имо қилди,— ўртоқларимизнинг олдига бирров кириб чиқсак, нима дейсан?

Зумрад ҳам гўё шуни кутиб тургандай, кўна қолди. Туйғулари бир, юраклари яқин икки дўст Қозикўчага бурилиб, дурадгорнинг эшиги олдида тўхтадилар.

Зумрад икки тавақали ўймакор эшикнинг ҳалқасини шақ-шақ урди-да, астагина итариб очди. Айвонда давра қуриб, оқшоқ курмагини териб ўтирган қизлар ўринларидан сапчиб туриб, дугоналари томон югурдилар.

Дурадгорнинг қизлари — Сулувхон, Бахмал, Орзихон, Тезагул ва Қандолат навбат талашиб, меҳмонлар билан қучоқлашиб кўришдилар.

— Ишларингиз доимо ниста чақиш эди, бугун оқшоққа ўтибсиз? — сўради кулиб Унсин.

Қизлар жаранглаб кулар эканлар, шақилдоқ Бахмал сирли товуш билан жавобга шошилди:

— Дўкандорнинг хотинига биров заҳар берганми, ё ажали етганми, ишқилиб, кун битибди-да, тил тортмай гумдон бўпти, уч кундан бери ишсиз ўтирибмиз.

Айвоннинг бир чеккасида қуроқ кўрпа қавиб ўтирган Бибиҳол кампир гапга аралашди:

— Кўргулик-да, ажалдан ким қочиб қутулган! Жони жаннатда бўлсин, денглар.

Қизлар бошларини қимирлатиб, бир онгина жим қолишди.

Беш қиз қуршовида Унсин ва Зумрад гоҳ навбатлашиб, гоҳ бир-бирининг сўзини кесиб, гоҳо бир-биридан ўзиб, сўзламоққа киришдилар.

Дурадгорнинг қизлари уларни ҳавас билан тинглар эдилар.

— Город ўзи каттами, чиройлими? — улар бир-бирига сўз бермай сўраб эдилар.

— Кенг кўчанинг икки томони қатор серҳашам гиштин иморатлар. Ҳаммамиз бир кун чиқиб ўйнаб келамиз,— деди Зумрад. Кейин Унсин билан бирга Сергей амакиникида эшитганларини ўртоқларига тушунтира бошлади. Татьяна опасидан эшитган Муваққат ҳукумат, ишчилар ташкилоти ҳақида гапириб берди.

— Муваққат ҳукумат, дегани нуқул бойларни дер экан, ишчи-деҳқонлар иш бошига ўтса, олам гулистон бўлармиш,— деди Унсин жиддий.

— Лаззатпараст бойлар ҳаммаси бир гўр, биздақа фа-

қирлар билан иши йўқ, ер юткурларнинг. Омборлари дон-дунга тўлиб ётибди, камбағаллар бўлса очдан ўляпти, бу — ҳақ гап. Илоҳим, бўйинлари узилсин! Яқинда халқ ҳоким бўлармиш, шунда барчамизга ярақлаган кун туғади! — Унсин юрагида орзу-умид, келажакка қатъий ишонч билан тўлиб-тошчиб гапирар эди.

Қизлар келажакнинг ёрқин чўққисини кўргандек, юзлари руҳланган, кўзларида бахт табассуми балқир эди.

Дугоналар чурқ этмасдан оғир сукут ичида гоҳ Унсини, гоҳ Зумрадни тинглар эдилар.

Дурадгорнинг она қизи, қақилдоқ Бахмалнинг юраги қайнаб кетди:

— Тўғри айтасиз, Унсин опа, ҳаммаси ҳақ гап. Бойларнинг, жувонмарг бойваччаларнинг ахлоқи бузуқ. Узлари бир чақага арзишмайди-ю, димоғлари осмонда, нуқул камбағални муташади, шилишади. Билингики, биздақа бечораларнинг шўр тери олтин бўлиб уларнинг этакларини тўлдирди.

Тозагул самоварни қайта-қайта пуфлар экан, йўтали тутди, тутундан ачишган кўзларини чирт юмди:

— Биқсимай қуриб кетгур!

— Қийин-қийин, биздақа бечораларга қийин, бойларнинг жабрини тортавериш ўлдик-ку, бас-э! — деди Сулувхон.

Айвоннинг бир чеккасида жимгина иш тикиб ўтирган она Бибиҳол кампир гапга аралашди:

— Боёнларнинг яхшилариям йўқ эмас, қизларим. Мана Валихонбой, анча танти, йилда бир закот беради. Ҳали ёдимда. Бир марта, улуғ айём — арафа куни маҳалламиздаги фақир етим-есирларга эргашиб бойнинг даргоҳига бордим. Оталарингни касал енгиб, олти ой чўзилиб ётиб олганидан, ҳолимиз танг, ночор эди. Бойнинг ичкари-ташқари данғиллама иморатларини кўрсангизлар шоҳларнинг қашонаси дейсизлар. Қатор ўтирган жулдур паранжидаги беш-олти кампир, бева аёлларнинг ёнига чўқдим. Азбаройи хўрлигим келганидан йиғлаб юборибман. «Йиғламанг, она», деди бой, қаршисида буйруғига маҳтал бўлиб турган гушаштасига имлаган эди, у дарров кичкина ҳужрадан бир кийимлик — олти газ сурп олиб чиқиб қўлимга тутқазди. Йўл-йўлакай, худое бойнинг давлати бундан ҳам зиёда бўлсин деб дуо қилиб келдим. Ҳануз эсимдан чиқмайди яхшилиги.

— Ҳотамтойликлариям, закотиям қуриб кетсин! Бой

ларнинг яхшиси бўлармиди?— лабини бурди Зумрад.—
Ердами қўл учида, найранги енг ичида уларнинг.

Шу чоқ лоп этиб эшикдан кириб келган Гулчеҳрани
кўрган қизлар бир-бирларига сирли қараб олишди.

— Бойлар, бойлар, деб алжираяпсизлар, бойлар арпа-
ларингни хом ўрдими?!— истеҳзо билан қизларга бир-бир
қаради Гулчеҳра.

Бир он довдираган Бибиҳол кампир шошилиб жавоб
берди:

— Билсангиз, бойларни қизларга мақтаяпман, Гул-
чеҳраой.

Гулчеҳра Унсин ва Зумрад билан қўл учидагина кў-
ришар экан, қизларнинг каттаси Сулувхон:

— Утиринг!— деди жой кўрсатиб. Гулчеҳра қўли би-
лан кўрпачани бир-икки уриб ўтиргач, кўзларини сузиб
деди:

— Жим бўлиб қолдинглар, гапиринглар, мен ҳам эши-
тай.

Унсин Гулчеҳрага тик қаради:

— Дардимизни гапириб ўтирибмиз-да, тўқлар сидра-
сига дангиллама уйларда яшаса-ю, пули-моли сасиб ётса-ю,
қашшоқлар бир тишлам нонга зор, аранг тонг оттириб,
кун боттирса, шуниям гапирмайликми!

— Тўғри-да,— деди Унсиннинг сўзларини тасдиқлаб
Зумрад,— дарё денгизга қандай оқса, бойларнинг омбори-
га олтин ҳам шундай оқяпти, камбағал оч-яланғоч, қоқи-
ла-суқула кун кечиряпти. Қани, ёлғон, денг-чи?!

Қатор ўтирган қизлар: «Тўғри, тўғри!» дея луқма таш-
ладилар. Гулчеҳранинг тўла бодомқовоқлари осилиб кетди:

— Бемаъни гапларинг қурсин, қақилдоқлар, бойларга
осон тутманглар, ҳамиша ҳисоб-китоб. Дадам бояқиш ке-
ча-ю кундуз чўт қоқади, мияси айнамаса, деб қўрқаман.—
Бир он сукут қилиб, шивирлади:— Қизлар, шу тобда таш-
қари ҳовлимизда казо-казолар ўтирибди. Ҳаммаси Шў-
ройи исломнинг кишилари. Шўройи ислом, деган нима
эканини биласизларми?— Қизларга кўз сузиб бир-бир қа-
раб чиқди Гулчеҳра.— Миллатнинг гамида юрган одамлар.
Мен оҳиста йўлакдан мўраладим, во-ей,— бошини тебрат-
ди қиз,— бирам савлатли-салобатли уламолар, ясанган-ту-
санган олифта ёш-ёш бойваччалар ўтирибди-я... Бир-икки
сўзга чечан жадидлар гапга тушди-ей, Туркистон ўлкаси,
Туркистон мухторияти, деган алланимабало гапларни га-
пиришди. Бирини тушундим, бирини тушунмадим. Миш-

миш гаплар жуда кўп. Узимизнинг мусулмон меҳнаткашлари ўрис ишчиларига эргашиб, бебошлик қилаётганмиш. Бу номаъқулчилик эмасми, ўзларинг ўйланглар,— деди Гулчеҳра қошини чимириб.— Уламолар, жадидлар халқни дини ислом руҳида тарбия қилмоқ лозим, деб кўп маънили сўзлашди. Бир ақли расоси бор экан, ҳеч кимса унинг олдида ип эшолмайди, дейман фаҳмимда. Бирам гапга чечан эканки, жадидларнинг каттаси шекилли, жуда ўқимишли кўринади.

Зумрад Гулчеҳранинг сўзини кесди. Халқ ичидаги ҳаддан ташқари қашшоқлик, фақирлик билан бир қаторда бой-бойваччаларнинг ишратпарастликлари, ноинсофликлари ҳақида нафрат билан гапирди:

— Ҳа, Шўройи исломниям эшитганман, бойлар билан бир гўр, оз-моз биламан. Ўрис ишчилари мусулмон меҳнаткашларининг ғамини еяпти. Буни сиз тушунмайсиз, ўртоқжон, бойлар-бойлар, дейсиз нуқул. Бойлар фақирбечораларни ўйлармиди? Бой бойга боқар, сув сойга оқар.

— Доноларнинг, эшак эти гўшт бўлмас, савдогар ҳеч дўст бўлмас, деган гапларини ҳам кўп эшитганмиз,— деди Унсин юзини Гулчеҳрадан ўгириб.

— Э-э-э, бемаъни гаплар!— деди авзойи бузилган Гулчеҳра кўзларини чақчайтириб,— ўлгудай маҳмадона экансан, шайтон қиз, нуқул гапинг — қашшоқлар, қашшоқлар! Жим ўтир, қўлларингнинг доғи қурсин, илойим, чармнинг бўёғими, қоп-қора?!— кулди масхара қилиб.

Орзихоннинг жаҳли чиқиб кетди:

— Ҳа, қўлининг доғи — меҳнат аломати! Мана, бизларнинг қўлларимизга ҳам бир қараб қўйинг, ойим қиз!— қўлларини очиб Гулчеҳрага кўрсатди. Мана, ҳаммаси қадок, эрта-ю кеч қўлимизда болгача, пистани биз чақамиз, мағзини сиз чайнайсиз. Шуям ёлгон, денг?

— Тўғри, қон ютиб тиккан палакларимиз сиздақа эркатой бойвуччаларнинг уйини чўғ қилиб ясатади, ҳақ гап шу!— деди Зумрад жеркиб.

Гулчеҳра оқариб кетди.

— Бас, сиздақа нодонларга гап уқтириб бўлармиди! Қани, Бахмал, дуторингни олиб кел, бир чалиб бер, диққат бўлиб кетдим. Ҳа, ростдан,— деди Зумрадга қараб,— тўйда хизматда эдинг, лаҳзада йўқ бўлдинг. Эшитсам, Манзураҳон билан айтишиб қолибсан? Эшонхон тегишган эмиш сенга?.. Дуторни хўп чертармишсан-а?

— Манзурахонингизнинг катталиги ўзига,— деди Зумрад ва тўйдаги воқеани қисқача, бир шингил қилиб гапириб берди қизларга.

Энсаси қотган Гулчеҳра юзини четга бурди, бошини чайқаб деди:

— Улгудай димоғдорсан, тагин маҳмадоналигинг ортиқча. Илоннинг ёғини ялаганмисан дейман-да.

— Зумрадхонини илон ёғи ялаган, дейсизми? Йўғ-э, сиз ўзингиз ялагансиз,— деди жаҳл билан Унсин.— Гапингиздан ҳамиша заҳар томиб туради-ку.

Қизлар пиқ-пиқ кулишди. Гулчеҳранинг газабдан киприклари пирпираб кетди, бежо кўзлари Унсинга ўқрайди:

— Дўзахда чириб кет илойим, сен қиз! Башаранг қурсин! Етимсан-да, бўғиб ташлардим бўлмаса,— деди у титроқ товуш билан ва юзини тескари бурди.

Зумрад секин чимчилади Унсинни, олишма, дегандек имлади.

Ишдан толиққан Бибиҳол кампир мудроқ босаверганидан ўтирган жойида қийшайиб уйқуга кетган эди. Қизларнинг қаттиқ-қаттиқ айтишганлари қулоғига кирди шеклли, сесканиб кўзларини очди.

— Бахмал, сенми шақиллаётган?— деди у ранжиган оҳангда қизига қараб.— Нима ғалва ўзи, ундан кўра қизиқ-қизиқ чўпчаклардан айтишиб ўтирсаларинг бўлмай-дими!— Нариги ёнига ағдарилиб тагин уйқуга кетди кампир.

Қизлар лабларини тишлаб, пиқ-пиқ кулишди.

Бахмал тинғир-тинғир чертиб уйдан дутор кўтариб чиқди. Гулчеҳра енгил тортиб, узр сўрагандай кулимсиради, дуторни Бахмалдан олди-да, Зумрадга узатди, Зумрад дуторни истамайгина олиб, лоқайдлик билан бир-икки чертди, хомуш ҳолда узоқ созлади. Кейин «Сен чала қол!» деб яна қайта Бахмалга узатаркан, қизлар бирдан Зумрадга ёпишиб ялинишди. Зумрад эски бир куйни бошлаб юборди. Қизлар завқ билан жим тинглар эдилар. Зумрад бирдан кўшиқ бошлади. Бу қадимги бир мунгли кўшиқ эди. Қизлар алам, ҳижрон аралаш бу куйни ҳаяжон билан тинглар эдилар. Зумрадининг бармоқлари пардаларда аста сирғалиб, торлар устида енгил йўрғалар, дуторни қийиб чалар эди у. Қизларнинг юрак сирларини, нозик туйғуларининг мавжини, самимий қалблардаги улуғ ишқни тараннум этарди Зумрад. Бирдан шўх бир кўшиққа ўтди. Ошиқ-

маъшуқларнинг дил розини шўх, ранг-баранг мақомда, нозик, сеҳрли оҳангда куйлади. Дутор торларининг жанги Зумраднинг товушига қўшилиб кетган, қизлар, маст бўлиб тинглашар эди.

Мана, Бахмал чидамади, ўрнидан сапчиб турди, шўх рақсга йўргалаб кетди, қалбини тўлдирган ҳислари ва туйгулари ўйноқи ҳаракатларига қуюлар, қошларининг имоси, кўзларининг хумори ўзига кўп ярашар эди. Қизнинг самбитдай қомати куй мақомига мос айланар экан, майда ўрилган тим қора чилвир сочлари чиройли ёйилар эди. Айниқса кўлларининг ҳаракати, оёқларининг мақомга ҳамоҳанг йўргалаши, бармоқларининг куй мавжига монанд шақ-шақ уриши — ҳаммаси ўзига ярашар эди.

Зумрад узун уҳ тортиб, дуторни ёнига қўйди, кафтларини ишқалади.

— Менга жуда маъқул бўлди,— деди Гулчеҳра димоғдор оҳангда.— Зумрадхон, энди бир ўйинга ҳам тушиб берасиз, таърифингизни эшитганман. Рақсни қийиб юборар эмишсиз.

Қизлар чувиллашиб Зумрадга ёпиша кетди. Бахмал дуторни олиб, чала бошлади.

— Қани, жон Зумрад она, «Қари наво»га бир ўйнаб беринг.

Зумрад дугоналарини ялентирмади, ўрнидан турди.

— Қайдам, эсимдан ҳам чиқиб кетган шекилли,— деди ва сипо, ёқимли рақсда сузиб кетди.

Қизлар чуқур ҳайрат, шавқ-завқ билан ўйинни томоша қилардилар. Зумраднинг гўё кўл устида сузгандай ажойиб рақси ҳаммани мафтун этар эди, завқ билан бутун борлиқни унутгандай ўйнар эди, гўё осмон чархи айлангандай сезиларди.

Қизлар базмининг бошланиши биланоқ бошини кўтариб ўтириб олган Бибиҳол кампир беҳушдай анграйган, маҳлиё ҳолда қотиб ўтирар, кўзларидан ёшлари оқар эди.

Унсин алам, фироқ алангасида сезарди ўзини, Гулчеҳра эса қўлини чаккасига тираган ҳолда ёстиққа ёнбошлаган, рақсининг мақомини томоша қилар, ичида: «Зумрад рақсни, мақомни, куйни гўё сеҳрлайди. Отаси қашшоқ дукчи, қизи ўлгур паризодга ўхшайди-я!» дер эди.

Ҳаммалари завқ ва чапак билан шод-хуррам ҳолда рақсни томоша қилардилар. Зумрад дутор мақомининг оҳангига монанд ҳолда рақсни нозик, ажойиб бир латофат

билан бажарар экан, эшикдан вағиллаб дурадгор кириб келди.

— Эҳ-ҳе, иш катта-ку! — деди у таққа тўхтаб.

Зумрад жонҳолатда рўмолини юзига паналаб, ошхонага қочди.

— Бу қандай номаъқулчилик, чапак фалакка етган, кўчадан эшитилади-я! — дуторни Бахмалнинг қўлларидан суғуриб, қизларга ўдағайлади:— Ҳой қизлар, бемаъни кампир, дуторни самовар тараша қиламан ҳозир. Маҳалланинг имоми шу пайтда эшигимдан ўтиб қолса, нима деган одам бўламан?! Бир гал мачитда, одамларнинг қоқ ўртасида танбеҳ бергани етти пуштимга етади, лавлагидай қизарганман, бадбахтлар, бошимни кўтаролмай қолганман!

Қизлар зир титраган ҳолда бурчак-бурчакка тиқилиб олишган эди, лекин энсаси қотган Бибиҳол эридан баланд келиб, бобиллаб берди:

— Бўлди, кўп вағилламанг, бас қилинг! Бу сассиқ чолдан ўлар бўлсам, ўлиб бўлдим. Саҳардан тонггача ишлай-вериб диққинафас бўлсинми бу бояқишлар? Жиндай ўйин-кулги бўлса, осмон узилиб ерга тушармиди? Ер ютсин имомингизни! Дутор қадимдан қолган, кўнгилларнинг чигилини ёзади.

Ҳовли ўртасида ёлғиз қаққайиб турган Гулчеҳра дуторни чолнинг қўлидан жаҳл билан тортиб олди.

— Садқайи дутор кетинг! — Кампирнинг пинжига тиқилган Қандолатни имлаб чақирди:— Обор, яшириб қўй. Тўйларда, зиёфат-базмларда, самоварларда дутору танбурни эркаклар, маза қилиб чалади, эшитади. Биздақа муштипарлар тўрт деворнинг ичида эшитсак нима бўпти!

Гулчеҳра кичиклигидан ҳар кун кириб-чиқиб юргани учун дурадгордан қочмас эди. Чол яна вағиллаб бошлади:

— Ия, сен бор экансан, қизим, дутор сенга ярашади, фақир қизлар ўтириб, каштасини тиксин. Сен дуторни хуш кўрасанми, базмни ўзингнинг ҳовлингда қил; бой акам хоҳламайди, ҳа!

Шу чоқ ошхона деворига суялган ва жим қотган Унсин сўзга аралашди:

— Амаки, шу маҳшардай турмушимизда биздақа га-риб қизларнинг кўрган кунимиз курсин, ғам-гурбатга тўлиб кетганмиз, ахир... — жаҳл, ҳаяжон, ҳарорат билан гапирди Унсин.

Бир кун дурадгорнинг катта қизи Сулувхон чақилган писталарни дўкондорга топшириб, пул олиб қайтаётганда

бозорда: «Арзонга бераман, бармоқ тегмасдан сайраб кетади, гумбур дутор», деб қичқириб юрган ориққина, кўзлари шиллиқ бир банги чол учраб қолди. Сулув ўзи дутор чалишни билмас, лекин синглиси Бахмал ўртоқлариникида, у ер-бу ерда ҳавас билан тинғирлатиб юриб, тузуккина чалишни ўрганиб олган эди. Чол: «Болам, қадимги дутор, чалишни билсанг маза қиласан, жамики ҳасратларни тарқатади», деб мақтаганидан ва арзонлигидан Сулув дуторни олди. Сингиллари, айниқса Бахмал ўзларида йўқ хурсанд бўлдилар. Улар кеча-кундуз, аввалгидан баттар пистага ёпирилишиб, кўп ўтмаёқ дуторнинг пулини чиқардилар ва норози бўлган чолнинг қўлига тутқаздилар. Отаси уйда йўқ чоғларни пойлаб, Бахмал паранжи ичида қўшнилари Саври сатангникига дуторни кўтариб чиқарди, ялиниб-ёлвориб юриб яхшигина ўрганган эди.

Чол бир оз юмшади. Айвонга ўтиб, хафа, дилгир ҳолда хаёлга кетди. «Қизлар жафокаш, заҳматда эзилган қизлар,— деди ўз-ўзига чол.— Имомимиз дутор ҳаром нарса, гуноҳга ботиради, дўзахга сургайди, дейди, ҳайронман».

Кампир секин эрининг олдига сурилиб ўтирди:

— Дукчининг қизиям шу ерда, сиздан қўрқиб, ошхонага биқинди. Шунақа ўйнайдик, оғзингиз очилиб қолади.

— Шундай дегин-а, тавба, дутор чертишни ҳам билдими? Ё раббим, ажаб фалак!— деб қўярди чол.— Маҳаллада гап-сўз кўп, кампир, сен уйда ўтириб нимани биласан? Городда ишчилар орасида ишлайман. Маҳаллада қоп-қоп гап. Союзга аъзо бўпсан, даҳрий бўпсан, деган гапларни кўтариб юриш осонми?

Кампир қўлига ишини олиб, эрига лоқайд жавоб берди:

— Бо, маҳаллада ҳар хил одам бор, эл оғзига элак тутиб бўларканми? Оғзига келганини гапираверсин, сизга на оғири бор, на энгили!— мулойим гапирди кампир чолнинг жаҳлини босиш учун.

Қизлар дарахтлар тагига тўдаланиб, шивир-шивир гаплаша бошладилар. Гулчеҳра маҳмадоналик қилар, олдиқочди гаплар, унча-мунча ғийбат, ҳатто уятли гапларни ҳам қўшиб-чатиб гапирар эди. Унсин билан Зумрад дарахт шохидан паранжиларини олиб ёпинишди. Қизлар өшиққа қадар кузатишиб, тагин бирпас шивирлашгач, «келиб туринглар, жим бўлиб кетманглар», дея қайта-қайта хайр-маъзур қилиб жўнатишди.

Икки ўртоқ Қозикўчадан чиқдилар. Гулчеҳранинг гапларидан, қилиқларидан кула-кула аста юриб кетишди.

Шайхантаҳурдан ўтгач, Зумрад тўхтади. Улар самимий хайрлашдилар. Унсин тез юрганидан лаҳзада Баландмачитга келиб қолди ва Хадрага етмасдан ўнгга, ўз кўчасига бурилади.

— Вой, эсонмисиз, Унсиной?— деди эшигидан бошини чиқариб турган Хайринисо — Тулки тилмочнинг хотини.

Хайринисо — ориқ, повча аёл — юзини қалин сепкил босганидан ҳамиша упа суркар, қошларидан ўсма ёз-қиш аримас эди. Қулоқларида катта кумуш ҳалқа, бармоқларида қўша-қўша узуклар.

Унсин тўхтаб кўришди:

— Вой, кўрмабман, Хайринисо опа. Ўртоқларимнинг олдига бир зум бориб келяпман.

— Ҳовлига кириб, Унсиной, зерикиб ўтирибман,— қистади хиралик билан Хайринисо.— Ҳовлимиз бойларникига ўхшаш данғиллама бўлмасаям, ўзимизга яраша қутчадай, кўрганнинг ҳаваси келади.

Унсин қизариб ерга қаради:

— Опажон, тўқис ҳовли, деб эшитганман.

Хайринисо Унсинни сургагандай қўярда-қўймай ҳовлисига олиб кирди. Унсин паранжисини тоқпоёга ташлаб, тўрт томонга кўз югуртирди. Мақтанганича бор экан...

— Тилмоч амакимнинг завқи тузук экан, уй-айвон уй-айвон... Ҳаммаси жойида.

Хайринисо севиниб кетган эди, дарров айвонга кўрпача ташлаб, Унсинни ўтқазди, ўзи ҳам тиззасини қучоқлаб, қизнинг рўбарўсига ўтириб олди. Гапга тушиб, маҳалланинг олди-қочди, фисқи фужурини бино қўйиб гапира кетди. Ҳамсояларнинг ҳаммасига бир бошдан тош отиб, ёмонлашга киришди. Унсин хижолатда, нима дейишни билмас эди. Бир оз жим ўтиргандан кейин ўзини тутиб совуққина оҳангда деди:

— Хайринисо опа, гийбат қуриб кетсин, ширин-ширин гаплардан гапиринг.

Хайринисо парво ҳам қилмади. Бир зум жағи тинмас, ичиде йиғилганларни бировга тўкмаса тинчимас эди.

Мана, хонадан лоп этиб бош яланг, эски тўнга ўралган Тулки тилмоч тиржайиб чиқиб келди.

— Келинг-келинг, синглим, жуда саз бўпти келганингиз,— деди яқинроқ келиб.

Гилай кўзларининг қай бири Унсинга тикилганини бил-
либ бўлмасди.

— Вой ўла қолай, бу нимаси-я, Хайринисо опа, айтинг,
парироқ турсинлар,— дея рўмолини дарров юзига тортди
Унсин.

Тилмоч поилож, аранг орқага тисланди, имлаган хоти-
нига ёмон кўз билан бир қараб олди-да, остонага чўқ-
қайди.

— Хўш, турмуш қалай?— сўради тилмоч қиздан гир-
ром кўзларини узмай.— Чол отанг ўлгудай айёр-да, бур-
ганинг ҳидини бир чақиримдаң билиб олади. Эҳтиёт бўл,
синглим, битта-яримта чўлоққами, кўргами сотиб юборма-
син тагин.

Эрига ўшшайиб ўтирган Хайринисо гапни қоқди:

— Эзма, исқирт чолнинг қилиги қурсин, Унсиной,
Эсизгина, гулдай умрингиз кулбайи вайронада ўтиб кет-
япти-я, сизни хўп авраб ишлатяпти чол.

Шошилганидан дарров сўз тополмаган Унсин бир лаҳ-
задан сўнг ўзига келди, қадини ростлаб, кинояли оҳанг-
да **дадил жавоб берди**:

— **Шожир отамни билмас экансизлар**, у киши ақлнинг
хавмаси, **домишманд**: мендай муштипар етим қизни қа-
нотига олиб, ўз қизидай асраб ўтирибди. Ула-ўлгунимча
миниатдорман, отамнинг бу яхшилигини асло унутмай-
маң,— деди қиз қатъий тусда.— Хайринисо опа, санамай
саккиз деманг. Кўзи шилпиқ, елкаси чиқиқ бўлса ҳам,
кўнгли тоза, топилмайдиган одам.

Тилмоч папирос чекиб, кўксовлардай бўғилиб йўталди.

— Синглим, айтдим қўйдим-да, ҳозир билмасанг, кейин
биларсан, шунда гапларимнинг маъносига тушунасан.
Майли, ишлайвер, бироқ топганингни очкўз чолнинг қўй-
нига солаверма, ўзинга ҳам керак бўлади, мундоқ четга
ҳам тугиб қўй.

Эр-хотиннинг бирпасгина жағи тинган эди, Унсин ўр-
нидан турди:

— Хайр, опа, менга ижозат.

— Вой, бу нимаси, жиндайгина ўтиринг, чой қилиб
келай, қуруқдан-қуруқ кетаверасизми? Эндигина иккови-
миз чуғуллаша бошлаган эдик, бузди-да,— эрига хўм-
райди Хайри.

Унсин юзини паналагани ҳолда бориб токдан паранжи-
сини олди, ёпиниб эшикка юрди.

— Келиб тур, синглим, ўтган-кетганинга кириб тур.—

деди тилмоч ва папиросни сўра-сўра қизга бошдан-оёқ қараб қўйди.

Унсин индамади, орқасидан илашиб кўчага қадар чиққан Хайринисонинг сўзларини ҳам эшитгиси келмасди. Кўчада енгил тортиб, ҳовлисига шошилди.

Чол билан кампир айвонда гаплашиб ўтирардилар.

— Йўқ бўлиб кетдинг, қаерда қолдинг?— сўради кампир.

Унсин паранжири тахлаб, айвон тоқчасига қўйгач, кампирнинг ёнига чўққайди, кўрган-эшитганларининг ҳаммасини ҳикоя қила бошлади. Аммо Хайринисоникига кириб чиққанини айтмади. Кийимларини алмаштириб чиққач, чолга мурожаат қилди:

— Ота, менга иш тайёрладингизми? Ишни соғиниб келдим, бугунги ҳиссамни бирпасда бажариб ташлайман, яхшиям менга шу ҳунарни ўргатдингиз, отажон, сиздан жуда-жуда хурсандман.

Шодланиб қизнинг юзига тикилган чолнинг меҳрли кўзлари ёшга тўлиб кетди:

— Э-э, жоним қизим, умринг узоқ бўлсин, тупроқ олган олтин бўлсин, бахтли бўл!.. Яхши хабарлар эшитиб, мен ҳам севиниб ўтирибман, мардикорликка кетганлар яқинда қайтишармиш.

Унсин қувониб кетганидан ўрнидан ирғиб турди, кўзларининг намини артиб, чолнинг елкасидан қучди.

ИИГИРМА ТҮРТИНЧИ БОБ

I

Зумрад ҳовлига ёзилган эски намат устида нонушта қилиб ўтирарди...

Онаси бир ҳафта мобайнида тўқилган жиякларни эски рўмолга тугиб, сотгани олиб кетган. Дукчи бўлса, ҳар кунгидай, намоздан чиқиб, ишига жўнаган.

Зумрад севгилиси Умаралини ўйлаб, ширин хаёллар оғушида беҳуш ўтирарди. Унинг Умарали билан боғлиқ хотиралари илгари терилган марвариддай кўнглида сақланади. Тунов кун тўсатдан Умаралининг сингилиси Жамила келиб қолди. Зумрад ўша кунги гапларини бир-бир хаёлидан ўтказди. Жамила ўрни келганда жуда эҳтиётлик билан, гўё ҳазиллашгандай бўлиб: «Сизга Сандаҳмадбойнинг ишқи тушганмиш, сизнинг ҳам майлингиз борми?» дея

Зумраднинг қўйнига қўл солиб кўрган эди. Шунда Зумрад Жамилага гинаомуз қараган ва истехзоли жилмайиб: Бойнинг давлати олтин бўлса, менинг давлатим муҳаббатим. Муҳаббат севгилисининг давлатини эмас, қўнглини суриштиради. Мен сиз айтган у маишатпараст бойлардан нафратланаман, ҳазар қиламан», деб бошлаб жавоб қайтарган эди. Зумраднинг оғзига тикилиб ўтирган Жамила буни эшитиб, бирдан чеҳраси ёришиб кетган, дугонасини бағрига босиб, узр сўраган эди. Зумрад буларнинг ҳаммасини бир-бир хаёл ойнасидан ўтказди. Сўнг хотиралардан, ўйларидан узила олмагандай, дастурхонни хомуш йиғиштирди, самоварни ўчоқ бошига элтиб қўйди-да, қўлига каштасини олди. Лекин ишга асло тоқати йўқ, гала-гала ўйлари ва фикрлари чигал, зим-зиё... Палак тикиш — қон ютиш билан баробар. Арзимайдиган пули қуриб кетсин, эсиз ёшлигим, наҳотки умри шундай ўтса...

Зумраднинг тикиши гўзал, ипакни турлаши ҳам моҳирона. Лекин шу топда қўли сира ишга бормайди, истар-истамас қатим тортади. На қилсинки, дардисар муҳтожлик оғир тош каби елкага чўккан... Ичдаги ҳислари чайқалиб кетгандай, ўқтин-ўқтин хўрсиниб қўяди.

Саратоннинг боши. Жардан сувнинг шовқини эшитилади, сув бўйидаги обжувозлар, тегирмонлар кўриниб туради. Ҳаво дим. Гоҳо ҳовлида аста елиб ўтган шабада садарайҳонлар ҳидини бурқитиб димоққа уради.

Бирдан эшикни кимдир секин қоқди, эшик ҳалқасини бир-икки урди. Зумрад сапчиб эшикка югурди.

— Кимди? — деб сўради паст товуш билан. Ҳеч ким индамади. Зумрад бир зум пойлагач, аввал секин эшик тирқишидан мўралади, кейин эшикни астагина қия очиб, бошини чиқарди.

— Мен... мен... — деди Умарали шивирлаб.

Зумрад унинг товушидаги титроқни дарров пайқаган эди.

— Соғиниб келдим... — деди секингина Умарали, нафаси тикилиб.

Зумрад эшикни қия очди.

— Эсонмисиз? — сўрашди мулойим табассум ва тавозе билан: — Ишингиз бормиди? — маъноли, баҳаё оҳангда сўради кулимсираб. Еноқлари қизариб кетди қизнинг ҳам,

Умарали эшикка яқин қадам ташлади-да, дарвоза ёнидаги дарахт панасига ўтди. У энди юракдаги муқаддас

Даяжонини яширишга тиришмади, аксинча, кўнглини ва бутун вужудини лим тўлатган улуғ ишқини севгилиси ҳузурида тўкиб солишга жазм этди. Ялинган оҳангда сўзлади у:

— Хаёлингиз кўнглимни макон қилиб олган, муҳаббат дарди оғир экан...

Бейхтиёр бир-бирига тортилган кўзлар бир зум учрашиб қолди. Умаралининг кўзларидаги ўтни кўрганда, Зумраднинг қалби қаттиқ уриб кетди, кўзини ерга олди.

Умарали товушини тағин ҳам пасайтирди, дилидаги бутун дардини, ишқини сокинлик билан сўзлай бошлади.

— Муҳаббатим кўнглимнинг найи, доимо мунгли қалбимнинг садоси. Фариштам, гўзалим, ўтинаман, сира хафа бўлмаг, асло ранжиманг. Ишқингиз қалбимни муттасил забт этди. Доимо дилимда ёлғиз сиз. Юрсам, турсам, уй-куда ва ҳатто мутолаада доимо қаршимда турасиз. Ҳамиша пок, муқаддас ҳолда кўраман сизни.

Зумрад бошини аста кўтарди, йигит унинг кўзларини бейхтиёр ўзига тортар эди. Умарали яқинроқ келди:

— Маликам, кўксимда ҳасратим кўп, сўзларим ниҳоят кўп, на қилайки, изҳоридан ожизман. Забун толе пешанамга битган бало бўлди. Сиз мурувват қилинг, шафқат қилинг, лутф этинг, вафо айланг...— ёлвориб, ҳисларидан энтикиб давом этди Умарали.— Вафо дунёдаги энг асил нарса, гавҳар дейдилар уни. Ялинаман, жафо тигини тортамагайсиз менга... Ажаб эмас, толе қуёши ярқираб кетса...— Умарали баланд руҳ билан гапирарди. Севгилисидан кўз узмас, тотли бир титроқда, кўзлари муҳаббат нурида ёнган ҳолда қизнинг қўлини оҳиста ушлади у.

— Вой, бу нима қилганингиз, уят-ку, тек туринг...— деди ноэли бир оҳангда Зумрад ва қўлларини Умаралининг қайноқ қўлларидан секин суғурди.

Умарали икки қадам орқага ўтди, дарахт панасига олди ўзини.

— Тинглангиз, дилбарим, фақирман, қашшоқман. Фузудий тили билан айтсам:

Банамки қофила солор, корвон гамам,
Мусофири раҳи саҳройи меҳнату аламам.
Ҳақир боқма бана, соғинма кимсадан камам,
Фақиру подшоҳ осо, гадойи муҳташамам.

Ҳарорат билан юракка тўлган қон тўлқинида сўзлади Умарали:

— Ёлғиз муҳаббатим, севгим бор, маликам! Пулим, молим-мулким йўқ, кафтдай боғим йўқ. Хароба кулбам, пок қалбим, буюк ишқим бор. Боёнларда, фаниларда,— гарчи улар дуру марварид, олтину кумушларга чўмилган бўлсалар ҳам,— тариқдай қалб тополмайсиз, бир чақага арзимаёди уларнинг одамгарчилиги. Бегубор виждон, соф қалб ҳар нарсадан юксак, асилдир. Буни унутманг, лутф айланг, маҳбубам! Минг шукурлар бўлсинки, тангрим биз каби фақирларга шуни ато қилмиш.

Кўнгил сўзларини, муҳаббат сўзларини тинглаш нақадар тотли бўлса-да, Зумрад мулоимлик, минг бир эҳтиётлик билан сўзни чағғитишга, суҳбатни бўлак йўлга оғдиришга тиришди. Қаршисидаги кўзларини жавдиратиб термилган йигитга юмшоққина деди:

— Аҳволни яхши тушунасиз, мулласиз, гапиринг, мен эшитай. Шу тўрт девор ичида қон ютиб, заҳмат чеккан дилхаста синглингизга лоақал сиз шафқат қилинг.

Умарали ичдан бир уҳ тортди, ранжиган ҳолда ерга боқди.

— Мен муҳаббат ҳақида гапиргим келади, борлигимни ҳамиша ўртаб турган муқаддас ишқим ҳақида нолайи фигонимни тўқай деб келдим эшигингизга, сиз мендан аҳволи замондан сўрайсиз. Аввало, севгимни эшитгайсиз, сўнгра ўзга мавзуга сурганг мени, гўзалим. Наҳотки бир огиз жавобни қизгансангиз мендан? Қалбим ичи олов...— деди ялинган оҳангда йигит.

— Сабр ҳар нарсадан азиз дейдилар, мулла ака. Мулоҳазаларимни тарози палласига қўйишга фурсат берсангиз дердим, на қилайки, сизда ҳам шафқат йўқ кўринадим,— деди Зумрад сеҳрли кўзларига тўлган ноз билан.

Умарали қизнинг ҳар нечук усталик билан берган жавобидан ранжиган эди. Бирдан бутун орзулари чил-чил бўлгандай туюлди, унинг юзига ноумидлик, аллақандай шубҳа кўланкаси югурди. Лекин бир лаҳза сукутдан сўнг сўзларидан ҳаяжон, ҳарорат тошиб, улуғ муҳаббатидан дадиллик, ишонч қасб этиб, тагин гапира кетди:

— Йўқ, кечирасиз, жоним! Севги можароси қадимий. Ҳақиқатан, севги — инсон маънавийетининг гавҳари. Ҳақиқий ишқ — соф қалбнинг олови, пок виждоннинг умиди. Мен шундай муҳаббат тўла юрагимни кўтариб келдим остонангизга, азизам! Иккимиз, ҳақиқий мусавффо бир ҳаёт

қуриб, абадий севги билан бирлашсак, қалбни қалбга қўшсак гўзал бўларди. Асли мударо шу эди...

Зумрад эшик узра тўкилиб турган бодом новдаларининг бирисидан япроқларни уза-уза йигит оҳини тинглар ва ўқтин-ўқтин ичдан уҳ тортар, ички кечинмаларини яширишга, кўринишда ўзини сокин, бепарводек туттишга тиришар эди.

— Қалбга қалбни қўшсак дейсизми?— бир барғни Умарали томон отди, ўзининг ёқимли табассуми билан гапирди:— Сохта эмасмикан гапингиз?! Севги йўллари ниҳоят сирли эмиш, устоз! Ҳақиқий ишқ жуда нодир деб эшитардим. Билмадим... Умарали ака, шу кеча-кундуз не воқеалар рўй берган, замонадан сўйланг, эшитгим келди,— деди қиз.

Умарали иягини ушлаган ҳолда сукут қилди. Унинг хаёл хонасида олам-олам гап, барчаси нуқул ишқдан. Шу аснода бошқа мавзудан оғиз очишни сира истамасди. Оғир сукутдан сўнг хафа ҳолда дардчил, ҳазин кўзларини қизга тикди. Уткир иборалар, серранг сўзлар, сиқик жумлалар билан шошмасдан, вазмин сўзлай бошлади. Россия улуғ бир денгиз каби кўпирганини, Муваққат ҳукумат бор-йўғини ҳарбга ташлаб, қурол-аслаҳага сарф қилаётганини, «Енгамиз!» деган бир сидра пуч шиор билан халқни алдаганини сўзлади.

— Жами боёнларга уруш деган баҳона бўлди, ҳаммаси бир ёқадан бош чиқариб, ҳарб, ёлғиз ҳарб, дейди. Туркистон бўйлаб хил-хил жамиятлар, иттиҳодлар туғилипти. Айниқса уламолар жамиятида, Шўройи исломда уламо ва жадидлар фаолияти зўр. Эшитишимга қараганда, рус ишчилари, демократ унсурлар ҳам ғолибо бўш келмайди. Буларнинг қўллари баланд, халқ ичра обрўлари дуруст.

Зумраднинг чеҳраси очилиб кетди, у сукутда, жиддият ва ихлос билан қулоқ соларди.

— Шу аснода русча ўрганмоқ мутлақ зарурдир. Мана кўринг, рус алифбоси,— деди Умарали қўлтиғидан китобни чиқариб.— Қидириб юриб, аранг ўспириш муаллим топдим, ҳафтада тўрт кун бир соатдан дарс оламан. Ҳар нечук эпини топиб, ўрганиб олиш ниятим бор, тиш-тирноғим билан ёпишдим, жазм этдим бунга. Замонага бир разм солсам, у бир азим дарё каби оқиб турибди. Туркистон халқи ҳам ғафлат урткичидан бош чиқариб, тараққиёт йўлини ахтармоқчи, тангрим ўзи ёрлақасин. Лекин қараб турсам,

ҳақиқий халқпарварлар ниҳоят оз. Жаиддлар, уламолар биргаликда халқ юрагига йўл топиб, вазифалар, режалар, тадбирлар тузсалар мумкин эди. Аммо, афсус, минг қатла афсуски, жаиддлар бир томонда, уламолар ўзга томонда. Гина-аразлар, ҳақоратлар, ҳатто муштлашишга қадар бориб етади улар. Бу кунги даҳшатли ҳақиқат шу, азизам. На қилайинки, борми бунинг бирон чораси! Миллат, миллат дея тоқайгача беҳуда айюҳаннос соламиз?! Амалда эса нуқул фисқу фасод. Уйлаб қарасам, аҳволимиз фоже. Мактаб масаласи шаксиз кундалик энг зарурий масала. Умри-мизнинг гул фасли эски мактаб, хурофот ботқоғида зое кетди, тоқайгача бундай разолат?! Эндиликда мактабларни ислоҳ этиб, янги мактаб тузиб, Урта Осиё тарихи, риёзиёт, ҳандаса, фалакиёт каби илмлардан таълим берилса, шояд талабаларни ҳақиқий илм булоғидан баҳраманд қилсалар, гўзал, савобли бўларди. Айни муддао шу ҳозир. О, заволли Туркистон!..

Умарали узун сўлиш олиб бир неча дақиқа сукут қилар экан, гапиринг, тагин жиндай эшитай, дегандай термилди Зумрад.

Умарали кулимсиради, секин бир йўталиб давом этди:

— Мен чин юрагим билан халқчиман, бу йўлдан асло чекиниш йўқ.

Умаралининг ҳар бир айтгани қизнинг қалбини чўғдай узарди. Ҳамиша танҳо иш тикар экан, Зумрадининг тиниқ фикрлари, ёниқ орзулари ўзи каби фақир қизлар тақдири, уларнинг илм ва эркдан маҳрумлиги устида айланарди. У қафас қушидай мискин бўлса-да, халқ дардини англай оладиган, кенг фикр юритадиган ўткир ақлли қиз эди. У ҳозир Умаралини зўр ихлос билан тинглар эди. Қизнинг бутун сиймосида бир жиддият, руҳий теранлик жилваланади. Умарали гоҳ бир неча дақиқа сукут этиб, қизнинг сулувлигига, руҳий гўзаллигига, соҳир кўзларига тўйиб-тўйиб термилар ва ичдан хўрсиниб қўяр эди.

Умарали сукут этгач, Зумрад паст товuşда гапира бошлади.

— Ун кунча бўлди, яқин ўртоғимникига, Унсинойникига борган эдим.— Бир зум жим бўлди Зумрад, кейин Умаралига қараб сўради:— Йўлчи деган йигитни эшитган-мисиз? «Бола бермаймиз, дод оқ пошшонинг дастидан!» деб халойиқ маҳқамага борганда полислар ҳужум қилиб, арларни, хотинларни ялписига ўққа тутиб, неча-неча қурбон бўлган, сира гумоним йўқ, ўзингиз мендан яхши

биласиз бу фожиани, ана шу қурбонларнинг бири Йўлчи деган бир асил эр йигит бўлган. Унсин унинг сингласи, бизнинг қариндошимизникида яшайди, ғариб, аммо ақли баркамол бир қиз, ажойиб хислатлари бор... Яқин ўртоқмиз.

— Дарвоқе, эшитганман, халойиқни исёнга бошлаган мард йигитларнинг бири бўлган у. Сингласи борми-а? Шундай денг?

— Ҳа, Унсин ақлли, гидроки ўткир, самимий қиз. Янги шаҳарга, ишчиларнинг бир каттақонининг олдига олиб бораман деди. Майли, юр, Янги шаҳарни айланиб келамиз, дедим. Ҳаялламай икков жўнадик. Уйлари батартиб терилган узун тўғри кўчалар, текис ҳаммаси, оғзим очилиб қолди. Унсин бир ўрис ишчининг уйига олиб борди. Ҳовлида ўн-ўн беш киши тамаки чекиб суҳбат қиляпти. Биз оҳиста юриб, хонага кирдик. Васильев деган кишининг хотини кўп илтифот кўргазиб, ғоят хушнуд қарши олди. Кейин эри кириб бирпасгима гаплашиб ўтирди. Бир ақлли одам эканки, айтган ҳар бир сўзининг мағзини чақа-чақа хийли нарсанинг тагига етиб олдим. Замон ўзгаряпти, қизларим, сизлар ҳам кам фурсатда рўёбга чиқасиз, биз бошлаган кураш ҳақиқат келтиради, деди у. Озодлик, ҳуррият келади, дейди. Жуда гап кўп, қўйинг-чи, мулла ака, ҳайтовур бизнинг тилда у туппа-тузук гапирар экан. Кейин секин деразадан мўраладик. Ҳовлида, ўрислар орасида, конка ҳайдайдиган мусулмонлардан иккитаси ўтирибди. Турмушга ўзимиз хўжайин бўламиз, деди Васильев ака. Ростми-кан?

Зумраднинг гапларини диққат билан тингларди Умарали.

— Ажойиб гаплар, ростдан бордингизми-а? Тавба!— деди у.

— Рост айтганларим, қитдай шубҳа қилмасинлар, бордик, ўтирдик, гаплашдик.

Умарали бир лаҳза хаёлга чўнди. Таажжубда эди у, сўнг узун бир сўлиш олди.

— Ҳаётимиз ғоят мураккаб. Кураш, тўлқин... ҳаётнинг қайнаган чоғи...— тагин уйланиб қолди у.— Ҳақиқатан, рус ишчиларининг пишиқ уюшмалари бор. Улар, мояна оширилсин, иш вақти саккиз соатли қилинсин, завод-фабрика, ер-сув халқниқ, деган талабни ўртага ташладилар. Билмадим, нечундир мусулмон ишчилар ҳануз ўз вазифаларини билмайдилар ва ҳақларини талаб қил-

майдилар. Афсуски, уларнинг барчаси оми. Шўройи ислом энди камбағал ишчиларни ўз атрофида уюштиришга уриняпти. Уламо жамияти эса зўр бериб ваъз-насихатларни, диний ҳисларни ишга солиб, ташвиқот юритмоқда. Қаршимизда бағоят муҳим, мураккаб вазифалар кўпки, ҳисоби йўқ...

— Биз каби қашшоқ-камбағал, фақир бечораларнинг ҳоли харобки, парвардигорим ўзи асрасин. Еганимиз кепак нон, оби ёвгон... Тезроқ даф бўлсин бундай ҳаёт, бездирди ҳар нарсадан... Боёнларимизнинг, қози калонларнинг ғариблар аҳволи билан заррача иши йўқ, эл фойдасини сира ўйламайдилар. Уламолар, оллога сиғин, шариатни, динни ўйла, дейди. Мулла ака, бу дардларнинг, бу мушкулотларнинг чораси йўқми? Қайдан кўмак сўраймиз? Васильев аканинг гаплари мойдай, малҳамдай ёқди юрак дардимга. Кўча-кўйни оралаб бир ташвиқот қилайми, дейману юрак йўқ, гапга чалинишдан қўрқаман, андиша қиламан. Ҳа, ростдан ойим келиб қолади-я ҳозир бозордан, мумкин бўлса кета қолинг. Тагин фурсат топиб бошқа бир кун гаплашармиз,— мулоийм жилмайди қиз.

Умарали эшикка, қиз олдига яқин икки қадам ташлади. Бутун муҳаббати, юраги билан, чуқур меҳр билан термилди унга.

— Илтифотларингизга ташаккур, фариштам, азизам, гўзалим!.. Дардларим кўп, сизнинг эса ақл-идрокингиз кўп, донишмандсиз, баркамолсиз. Ёлғиз бир айбингиз бор — бепарволигингиз. Ҳазилга моҳирасиз. На қилайинки, ишқингизда девонаман, мажнунман...

Зумрад чехраси нурга тўлиб кулимсиради, қошлари ноз ифодасида эгилди.

— Уэр, мулла ака, табиатим шундай. Рости шуки, тўғри сўзни айтаман-қўяман, айбим шу. Тўғри сўз қалб гавҳари-ку, тўғрими?

Умарали ширин кечинмалар, нозик ҳислар қуюнида, хаяжонда эди; бир онгина қизнинг қўлини ушлади-да, қўйиб юборди.

— Зумрадхон, остонангиздан узилиб кетолмайман, соат неча бўлди экан? Усталар жамияти мажлисига бормоқчи эдим.

— Қандай мажлис? — қизиқиб сўради Зумрад.

— Жамики усталар Шайхантаҳурга йиғилиб, Усталар жамиятини тузадилар. Юринг, биз ҳам дарахтлар пана-

сида бир он салқин жой топиб ўтирамыз, дурустми?—
қистади қайта-қайта Умарали.

Зумрад эшик олдида шилдираб оқиб турган сув лаби-
га чўққайди. Борсаммикан, йўқми, деб ўйлади, иккиланди.
Кўлларини сувга солди-да, томчиларини тўзғитиб у ён-бу
ёнга септи.

— Иссиғ-э кун, айни саратон палласи...— деди ора-
даги сукунатни бузиш учун.

— Ҳаво дим,— деди Умарали хаёли алланечук фикр-
лар билан банд ҳолда. Нималар демоқчи эди, Зумрад уни
кесди:

— Юринг, кетдик,— сапчиб ўрнидан турди.— Шай-
кантаҳурда дедингизми? Кўриб келамиз.

Умарали бир он шошиб қолган эди, севинганидан юзла-
ри ёришиб кетди.

— Мулла акажон, эшикдан нарироқда туринг, дарров
чиқаман.— Отилиб уйга югурди қиз.

Умарали толлар, тераклар тагида аста сайр қилиб мам-
нун ҳолда сабрсизлик билан кезар эди. Узоқдан тегирмон-
нинг гувиллаши, пастдан — жарликдан обжувозларнинг
шовқини эшитиларди. Сувнинг кенг ёйилиб оққан жойла-
рида тўда-тўда сузишган, шўнғиб ўйнаган ўрдаклар кўри-
нарди.

Яғир дўппиларда яланг оёқ, чанг-тўзон босган бола-
лар эшакларини таёқ билан туртиб, «Их-их! Их-чу!» дея
пастликдан юқорига интилар эдилар.

— Юринг!— шивирлади махмур кўзларини сузиб тў-
сатдан қаршида пайдо бўлган Зумрад. У, чачвон қўлида,
паранжида, кулимсираб турар эди.

Умарали бирдан уйқудан уйғонгандай сапчиб тушди-да,
кейин ўзининг аҳволидан кулиб юборди. Зумрадга бош-
дан-оёқ разм солди. Бурма этакли янги шўх чит кўйлак
устидан нафис жияк билан уқаланган беқасам нимча қиз-
нинг нозик белини сириб турарди.

— Нимага бунча тикиласиз, тавба,— деди қизарган
юзини қия ўгириб Зумрад.— Бечораликдан кийганимиз
ҳамиша чит, топганимиз шу, мулла акажон,— деди ўксиган
оҳангда товушини пасайтириб. Эшикни қулфлагач, калит-
ни гувала орқасига қистирди.— Ойим ўзи топиб олади.

Бир дақиқа Зумраддан кўзларини узолмай ҳушсиз
қотган Умарали, секин шивирлади:

— Чиндан ақли ҳушимни йўқотдим, ранжиманг мен-
дан зинқор! Кийимларингиз шу қадар гўзалки, бу чит

кўйлак, бу нимчадаги латофатнинг тасвиридан ожизман...
Бир олам завқ... Офарин...

— Ҳо, муболағага ҳам моҳир экансиз. Бас, мулла ака, кулманг. Анчаки кўнгил учун айтилган гапларни ёқтирмайман. Завқимиз бир чақага арзимаиди. Ҳар бир баланд завқ соҳибалари, бойвучча қизлар борки, ана уларнинг кийинишларини кўрсангиз, ақли ҳушингизни шу ондаёқ йўқотасиз. Шоҳи-атлас, олтин-кумушларда гилайи ҳам, чўтири ҳам диққатга манзур, гўё фаришталардай кўринади сизга. Афсуски, биз қашшоқмиз. Ҳа, мулла ака,— деди Зумрад Умаралининг эътирозини кесиб,— икки одим олдинроқда юрсалар, дарров гап бўламиз-а!— Ким бор, дегандай атрофга олазарак қараб қўйди Зумрад ва енгил юриб кетди.

Умарали бошини қимирлатди.

— Амрингиз бош устига,— деди кўзларида илиқ табассум билан ва уч-тўрт қадам олдинда кетди.

Шайхантаҳурга яқинлашгач, улар овозларини кўтариброқ гаплаша бошлаган эдилар. Мачит ва мадраса олдидаги бир уйнинг айвонига тўққиз кишидан иборат ҳайъат жойлашган майдонда тумонат одам — усталар, мардикорлар, гуручга курмак — битта-яримта жадиднамо кишилар...

Умарали шилдираб сув оқиб турган ариқ бўйида тўхтаб, Зумрадга дарахтнинг қуюқ соясини ишора қилди.

— Панада тура туринг, ҳозир келаман, аҳволни кўрай-чи.

Елғиз қолган қиз ҳайъатдагиларни бир-бир кўздан кечирди. Афтларидан ақли комил одамлар, афсуски, шундайларнинг усти боши хароб, бирида йиртиқ маҳси-кавуш, бирида у ҳам йўқ... Умарали ўнг томонга ўтиб дарахтлар кўланкасида тўхтади. Узоқда қатор чойхоналар, дўконлар кўринар, муюлишда ўчоқ устига мукка тушган сомсапаз оловни ковлаб, тутун бурқитар эди...

Умарали қалин одамлар орасига кириб кетган эди, авайлаб ҳайъатга яқин боргач, бир зум тўхтади. Забардаст уста калонлардан уста Сулаймон ва уста Одил, Петров, тагин бир рус мастеровой, таржимон бир қозоқ йигит ва бир нечалари ҳайъатда ўтирардилар. Умарали яна икки қадам босиб тўхтади. У энди жиддият билан нутқни тинглашга киришган эди. «Одил ака чақиряптилар», дея шивирлади қулоғига яқин энгашиб бир йигитча. Уста Одил Умаралини яхши танир, бир вақт дадасининг яқин дўстла-

ридан бўлган эди. Оёқ учида юрғиб боргач, назокат билан салом берган Умарали шивирлаб сўради:

— Хизмат? Чақирибдилар?

— Кўринмайсан, иним? Замонлар ўзгарди... Замон бизники...— шивирлади уста.— Эшитдим, Шўройи ислом мажлисида уламоларни кўп пачақлабсан!

— Адолат замониغا етибмиз, ифлос шахсларни бармоқ билан кўрсатишдан ҳайқамиз, ҳаётга кўрлик, гумроҳлик билан боққан мударрислар кўп. Усталар жамияти тузибсиз, яхши қилибсиз, тақсир, ғоят зарур бу жамият.

— Чиқ, Умарали, минбарга, замон ҳақида, ишчилар хусусида бир нутқ сўзлаб юбор.

Бир зум саросимада қолган Умарали мулойим табассуми билан жавоб қилди:

— Афв этсинлар, уста, ожизман... Халойиқ кўп... Бошқа вақт...

— Келиб тур, ука,— деди уста Одил жиддий тусда,— ташкилотга кел, ҳовлига ҳам йўлни унутмагайсан.

Умарали самимий таъзим билан ташаккур изҳор қилгач, пастга тушиб, одамлар ичига кириб кетди.

Нотиқлар кўп, бирин-кетин сўзга чиқардилар. Булар барчаси қашшоқ одамлар, лекин ҳаёт жабрини кўп тортган, жафо кўрган меҳнаткашлар қисқа, лўнда иборалар билан ҳақиқатни гапирардилар. Турмушнинг оғирлигини, боёнлардан кўрган жабр-зулмни, кўкракларигаги тилакармонни гапирардилар.

Уста Сулаймон ўрнидан турди:

— Сўз, дўстимиз Петровга! Таржима учун тилмоч тайёрдир?

Петров секин ўрнидан турди, терларини артиб олгач, шошмасдан салмоқ билан гапира бошлади. Баланд овоз билан гапирётган нутқ эркин қуюлиб кетган эди. Тоғтахт ағдарилиб, ишчилар синфи қулликдан озод бўлгани, Россия ишчилари буржуазияга қарши фаол курашга киришгани, муҳораба масаласини бир сидра фактлар, далиллар билан мукамал сўзлади. Социал-демократия, буюк большевиклар партияси ҳақиқат, адолат учун изчиллик ва садоқат билан хизмат қилаётганини гапирди. Туркистон рус ишчиларининг ҳам фаол ишга киришганини, бойларнинг вакили бўлмиш Муваққат ҳукумат хиёнат йўлини тутиб, қабоҳатлик билан, тухмат ва иғволар билан разилонани иш олиб бораётганини сўзлади. Шўройи ислом — бойлар вакили Муваққат ҳукумат пинжида, халқ тирикчи-

лигининг танглиги, очлик, барчаси уларнинг айби эканлигини тушунтирди нотик.

— Лекин, ўртоқлар, озодлик уфқларда тонг шафагдай ярқираб чиқиб келяпти. Гоямиз, дилимиз, фикримиз, йўлимиз бир, аҳиллик билан олға! Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!— деди Петров ва жойига ўтирди.

— Офарин, йўлимиз бир, тўғри гап!— қичқирди орқадан рус тилини тузуккина тушунадиган бир уста.

— Таржима, тўла таржима қилинсин!— бир оғиздан сўрадилар кўпчилик.

Тилмоч қозоқ йигит Петровнинг айтганларини қисқа, лўнда қилиб сўзлаб берди. «Ҳақ, рост», «Ҳақиқат барча айтгани!», «Офарин!» дея маъқуллади халойиқ.

Сўзга ижозат олиб жадиднамо бир новча киши минбарга кўтарилди. Нотик, Туркистоннинг аҳволи фоже эди, Николай зolim маҳв бўлди, озодлик касб этди, дея бир сидра сийқа гапларни тўкиб ташлади, Шўройи исломнинг мадҳига ўтди.

— Жадиждлар, уламо ҳазратлар, бойлар ва меҳнаткаш усталар, косиблар, бирлашайлик; динимиз, имонимиз, миллатимиз бир! Барча аҳли мусулмон Шўройи ислом қанотига кирмоқлиги шарт!— деди нотик қатъият билан ва йўталиб олди.

— Бекор айтибсиз, рус ишчилари билан қадам-бақадам юрамиз!— деди баланд овоз қўйиб уста Одил.

Жадиднамо киши асабийлашган ҳолда тағин давом этди:

— Жаноблар, шу чоқ иттифоқликни рад этмоқ гумроҳликдир. Жаҳолатни бартараф қилиб, пок ва муқаддас виждон билан бурчимизни ўтамакка ихлос қилсак, шояд мақсадимизга етишурмиз. Муваққат ҳукуматга арз баён этсак, бирмунча эркинлик талаб этсак...— Кўзлари бақрайганча тутилиб қолди нотик, кейин томоғини қириб давом этди: — Иншоолло, қийинчиликлардан халос бўлурмиз. Аммо, жаноблар, биз мусулмонимиз, рус мастеровойлар бузуқ ният билан бир қавмни иккига айирмоқчи, бу расволик, зинҳор бу йўлга қадам қўймагайсиз. Усталар жамияти бахайр бўлсин, лекин уламонинг этагини тутиб, шариятнинг буйруғи билан иш кўрганлар асло адашмас. Ислом ва миллат дарёйи нур, муқаддасдир. Биродарлар, буни асло унутмайлик!

— Ўртоқлар!— баланд овоз билан хитоб қилди мин-

барга чиққан уста Сулаймон.— Сўз кўп бўлди, бир-бирига зид нутқлар кўп бўлди, майли, зарари йўқ, ҳар бир ақл эгаси оқу қорани ажратишга қодир, деб ўйлаймиз. Усталар жамияти тузилди, дарҳақиқат, бунга аҳтиёж зўр эди, замоннинг талабига жавоб берилди. Рус ўртоқларимизнинг ёрдамига муҳтожмиз, муҳаққақ бирга иш олиб борамиз. Энди музокаралар тўхтатилсин, жамиятга ҳайъат ва раисликка номзод кўрсатилсин.

Умарали ўрнидан қўзғалиб, секин Зумрад томон юрди; Зумрад ҳар бир нотиқнинг сўзини қунт билан, ихлос билан эшитган эди...

— Ажаб қилибмиз келиб,— деди Зумрад.— Шундай яхши гаплар бор экан, зер-забарини қолдирмай уқиб олдим. Замон яхшиликка элтсин бизни.

— Албатта орзуларимизга етамиз, замон халқники бўлғуси, халқ қудратли бир куч...— деди бир оз ўйланиб Умарали, сўнг қўшиб қўйди: — Рус ишчилари билан мусулмон меҳнаткашлари яктан ва яқдил бўлмоғи маъқул дейман.

— Ўрис киши мияли одамга ўхшайди, ўрисча билмаганимга шу бугун доғда қолдим,— деди куюниб Зумрад.— Жилла бўлмаганда чала-чулпа тушунсам ҳам майли эди; ҳайтовур таржимон йигит, барака топсин, яхши тушунтирди, бироқ калтароқ гапирди фаҳмимда.

— Усталар ҳануз раисни сайлаш жанжалида,— деди Умарали мажлис томон имлаб.— Юринг, городга ўтайлик, айланиб келамиз.

Зумрад ўйланиб қолди.

— Борардиму... иш кўп-да. Дардисар палакни тикмасам бўлмайди!

Умарали индамади, бир лаҳза сукутдан сўнг дард билан деди:

— Тушунаман, азизам, тирикчилик... Майли, боринг, мен ўзим бир айланиб келарман. Татар ошналарим кўп, балки улар билан суҳбатда бўларман, балки рус ишчилар йиғини бордир... Зумрадой, ижозат берсангиз, уйингизга қадар кузатиб қўйсам?..

— Йўғ-э, ўзим кетавсераман, яқин-ку, сиз йўлингиздан қолманг, хайр,— Зумрад паранжисининг олдини қўллари билан беркитиб, тетик юриб кетди.

Умарали меҳри тошган ҳолда ҳаяжон ва ҳислар куюнида узоқ сукут этгач, аста юриб, Шайхантаҳур ичидан кўчага, трамвай йўлига чиқди.

II

Зумрад уйга келганда ойниси жун аралаштирилган лойдан қозон тувоқ ясаб ўтирарди. Рўмоли сирғалиб елкасига тушган, оқ сочлари пахмоқ, тўзиган, бурушиқ юзларидан тер томчилари думалаб қуюлар эди.

— Қаёқларда юрибсан, дайди?— сўради ранжиган она, ишдан бошини кўтармаган ҳолда.

— Доим қадамимни суриштирасиз, Шайхантаҳурни айланиб келдим,— онасини эркалик аралаш жеркди қиз.— Лойдан тувоқ, шуюм ишми, бир чақага ёғоч тувоқ олсангиз осмон узилиб ерга тушармиди?!

Онаси қаддини ростлаб, белини уқалай-уқалай гапга тушди:

— Уйда бўлмаганингга ачиняпман. Энди бозордан келиб турсам, эшикдан лоп этиб Манзурахон кириб келса борми, шошиб қолибман. Келин пошша бирам кийинганки, ақлим ҳайрон қолди. Бошидаги янги товар паранжиси кўзингни олади...

— Манзура келдими, тавба-я!— Паранжисини дума-лоқлаб четга иргитди Зумрад.— Гапиринг, ойижон, нима деди?

— Сени пойлаб анчагина ўтирди, чой қайнатдим, дастурхон ёзим. Оппоққина қиз эди, даланинг офтобида хийли қорайибди бояқиш. Уй-жойи, ҳол-аҳволидан гапириб эси кетди. «Ҳар кун меҳмон, ҳар кун боғда уч супа улфатлар йиғилади, базм-зиёфат, ўлиб бўлдим, холажон», дейди. «Куёвингиз ўлмагур жума келдими улоққа жўнайди», дейди. Қайнатасидан хурсанд, ер-мулки кўп, катта бой деҳқон эмиш. Сен келавермадинг, «Уч кун ўтганда арава юбораман, албатта борсин», деб тайинлай-тайинлай кетди бечора. «Соғиндим», дейди, гапи кўп шекилли...— Кампир тувоқни силаб-сидириб текислай бошлади.— Ҳа, ростдан, болам, Манзурахондан секин сўрадим: қалай, қаллигинг кўҳликкинами, ёқтирдингми, дедим. Уртоғинг хафароқ кўринди, бир уҳ тортиб жим бўлди, кейин: «Холажон, қорачадан келган, кўримсизгина йигит, дарди улоқ, ўлгудай қизганчиқ, эшикда юрган бир қарич болалардан ҳам рашк қилади», деб қотиб-қотиб кулди. Саксон яшар аравакаш билан юборибди,— пиқ-пиқ кулди кампир.— Бор, қизим, ёзнинг авжи ҳусни тўлган, тўкин вақти, ҳордиқ чиқариб келасан.

Зумрад хаёл сурган ҳолда хомуш, жим ўтирарди.

— Нимага гапирмайсан?— сўради она қизига қараб.
Зумрад ижирғанди:

— Қайдам, борсамми, йўқми, деб ўйлаяпман, ойи.
Тўйида қаттиқ айтишиб қолганмиз, кўнглим қолган Манзурадан.

— Вой шўрим, уришганинг нимаси?!— Бақирди кампир жаҳл билан.— Асилзодаларнинг димоғи баланд бўлади, яхши гапириб юравер, зинҳор уриша кўрма!

Зумрадининг энсаси қотганидан онасига жавоб бергиси ҳам келмади, сояга сурилиб, ишини қўлига олди.

Уч кун ўтган эди, катта арава гумбурлаб келиб тўхташи билан эшик шақ-шақ урилди. Кимлигини дарров пайқаган кампир эшикка югурди.

— Ассалому алайкум, амакижон, келдингизми?— сўради Момосулув эшикдан мўралаб.

— Манзураҳон юборди,— тўнгилади чол.

Эскигина тўнда, қамчини елкага ташлаган, оппоқ соқоли кўксига тушган, новча, бақувват чолни кўриб, «Вой ўлай, дивдай киши экан», деди кампир ичида.

— Қизимга айтиб кўрай, андак сабр қилинг, ота,— жавоб берди кампир эшикнинг тирқишига оғзини қўйиб.

— Тур, отлана қол!— қистади Момосулув Зумрадининг бошига келиб.— Уйнаб келасан, шояд ўртоғинг яхшигина куёв топиб берса, тунов кун учини чиқариб қўйган эди. Шояд бахтинг очилса...— деди кампир.

Зумрад жавоб бермади, ёнидан шарқираб оққан сувга қараб жим ўтирарди. Шу топда эшикда кўринган Гуласалга кўзи тушгач, дарров қўлидаги нинани кирпечига қадади.

— Ҳой, Зумрад эшикда арава сенга маҳтал шекилли?— сўради ажабланиб Гуласал.— Аравакаш бобонинг савлатидан анграйиб қолибман, жуда бетоқатланиб турибди-я, гапир?

— Ҳа, менга қараб турибди,— нохуш жавоб берди Зумрад.— Манзураҳон даласига чақиртириб юборибди, кўнглим қолган, оёғим тортмаяпти.

— Вой ўла қолай, Манзураҳон азда-базда чақиртирса-ю, бормаганинг нимаси! Уят бўлади-я, ўртоғингни хафа қилма. Боғи каттами? Сенинг ўрнингда бўлсам жон деб борардим.

— Қаънида, узоқ жуда,— жавоб берди Зумрад.

— Ҳа, бўпти, юр бирга борамиз, бизнинг қариндошимиз бор, баҳона билан уларниям кўриб келаман.

Зумрад бир лаҳза иккиланиб ўтиргач, Гуласалга ўғирлади:

— Бўлди, жадалгина кийиниб чиқа қол!

Гуласал эшикка югурди. Зумрад атирсовуннинг олқиндиси билан юз-қўлини ювди, сочларини тараб, янги гуллачит кўйлак ва беқасам нимчасини кийиб, қайта-қайта ойнага қаради, бошига пушти товар дуррасини боғлади. Паранжисини бошига олиб ҳовлига тушди, Момосулув севишиб қизининг бошидан оёғига зеҳн солгач:

— Ажаб ярашибди кўйлагинг, — деди, сўнг орқасидан пичирлаб аллақандай дуо ўқиди ичида.

Зумрад кўчага чиққан ҳамон аравада ўтирган Гуласалга кўзи тушди.

— Мунча куттирмасанг, мен ўлгур зинғиллаб уйга кирибман-да, нари-бери кийиниб югурибман, — деди Гуласал ранжиб.

Зумрад гилдирак кегайларига оёқларини енгилгина кўйиб аравага чиқди. Арава янги, баланд, бўялган эди. Аравакаш чол яғир қалпоғини икки қўллаб бостириб олди-да, бир ҳамла билан эгарга чиқди, оёқларидаги кўпол этикларини шотига тираб ўринлашиб ўтириб олгач, «Чух» деган эди, от енгил юриб кетди.

Қизлар секин шивирлашиб пиқ-пиқ кулиб қўярдилар. Гуласал эзмалигидан бир бошлаган гапни тезгина охирига етказмас, минг мақомга солиб, Зумрадни дам кулдириб, дам ҳайратда қолдириб, сўздан сира тўхтамас эди.

— Ота, етиб келдикми? — сўради Гуласал чолдан, Самарқанд дарвозадан анча ўтилгандан сўнг.

— Пича бор, чироқларим, — жавоб берди чол носвойини туплаб.

— Ота, хизматдамисиз, ё қариндошлари бўласизми? — сўради Зумрад чолнинг чиқик елкасига қараб.

— Йўқ, чироғим, — деди ҳазин говуш билан бир он сукутдан сўнг чол, — малаймиз... Уттиз йил бўлди чамамда, шу даргоҳда меҳнат қиламан... Ҳа, бойнинг хизматида умр хазон бўлди... — бошини чайқади чол.

— Ўғил-қизларингиз йўқми? — сўради тагин Зумрад.

— Э-э, бир қизим, тўрт ўғлим бор, учови уйланган, кенжатоим тоқ, кўзим тиригида униям уйлантирсам деган ниятим бор, бироқ ночормиз, қўлимиз қисқа... — Чол жим бўлди, бир неча дақиқадан сўнг гапда давом этди:

— Бойнинг жуда донғи кетган, эшитгандирсизлар. Ўзи

эллиқдан ошиб қолган бўлса ҳам, овни жуда яхши кўради, боқиб қўйган қирғийлари бор боғда, кўрасизлар. Ҳамма ёқ экин-тикин, боғ-роғ, бир парча бўш ери йўқ.

Зумрад ва Гуласал чолнинг сўзларини жим тинглаб борардилар. Икки томон боғ, шафтоли-ю беҳи, ўрик, олмалар дарахтларда гуж-гуж... Боғлар орасидан гоҳо узоқларда экинлар кўринар, кўчанинг билқ-билқ тупроғини чангитиб ўйнаб юрган тўда-тўда болалар йўлиқар эди. Тез-тез гузарлар, одамлар, қалин чойхоналар учрарди.

— Ота, тирикчилик оғир-а? Қанча сўлкавой оласиз иш ҳақингизга?

— Э-э, қизим, мўлжали йўқ, кун ўтказиб юрибмиз-да, еганимиз жўхори...

Араванинг икки гилдирагидан тупроқ шувиллаб қуюларди.

— Қуриб кетсин-э чанг,— деди Зумрад паранжисининг олдини яхшироқ ўраб:

— Йўқ, ўртоқ, чанг дори нарса-я, тилладай асил дейман назаримда... Отажон, кампирингиз бордир-а?— сўради Гуласал жиддият билан.

— Кампирим бор, бояқиш қоқ суягу, аммо чайир,— қиҳ-қиҳ кулди чол, кейин кўзларига тушган қалпоғини кўтариб қўйди-да, сўзида давом қилди...— Йўл узоқ, зерикдиларинг, чироқларим, бир лапар айтиб берай, эшитинглар:

Лапар айтай бониё,
Мен лапарнинг кониё,
Мен лапарни айтганда,
Чиқсин қизлар жониё!

Қизлар ичаги узилгудай қотиб-қотиб кулдилар, Гуласал кўзларининг намини артиб, кулгидан энтикиб деди:

— Вой, ота-ей, жуда ўхшатиб айтасиз-а!

— Болагинам, бобомдан эшитган эдим,— қиҳиллаб кулди чол.— От жонивор асил-да, тер қўйиб кетди, шундаям писанд қилмайди.— Чол отнинг бўйнини силаб, меҳр билан ёлларини тузатиб қўйди.

Пастак боғ деворлардан эгилган шохларда шафтолилар шиғил, узоқда турли иш билан банд боғдорлар кўриниб қолади.

Орқадан кўш олмовут от қўшилган қоп-қора, ялтираган файтон енгил елиб келиб ўтиб кетди. Извошчи ўрнида

Эшонхон ўтирарди, орқада гунафша хитойи товар паранжида Зебихон. Файтун аллақачон ўтиб кетган бўлса ҳам, уларнинг кулгилари ҳамон қизларнинг қулоғида жаранглар эди.

Зумрад извошдагиларни дарров таниди. Орқаворатдан эшитган эди, демак, бежиз эмас экан.

— Қизиқ-қизиқ гаплардан гапиринг, отажон,— ялинди Гуласал.

— Э-ҳа, қизларим, менинг кўрганимни ҳеч банда кўрмасин. Кўп ғалвалар кечди бу ғариб бошдан. Бу дунёда қитдай роҳат кўрмасдан умр ғиз этиб, бир учуримдек ўтди, десам бўлади. Қани энди тоат-ибодат билан умр оқшомини тугатсам!.. Ҳа, мана, келиб қолдик,— чол қўлидаги қамчи билан ўнг томонга ишора қилди.

— Вой, Новзага келибмиз, мен етибман-ку, лаҳзагина тўхтатинг,— деди Гуласал ҳовлиқиб ва арава тўхтаб улгурмасдан таппа ўзини ерга ташлади.— Зумрадхон, сен ҳам келиб кет, фақирлару, лекин кўнгиллари тоза, яхши одамлар. Отажон, хайр! Манзураҳонга салом дегин, Зумрад!— қичқирди у Зумрадга, юриб кетган арава орқасидан.

Булар тагин бирмунча юргандан сўнг катта дарвоза олдида тўхтадилар. Зумрад ҳали аравадан тушиб улгурмай, қаердандир хабар топган Манзура, севиниб унинг истиқболлига югурди.

— Вой, бормисан, ўртоқ деган ҳам шундай бўладими, бир хабар олай демайсан? Узоқ бўлсаям, салқин, яхши жой.

Улар қучоқлашиб кўришгач, катта, пишиқ дарвозадан ичкарига киришди. Бўғот томли қатор уйлар ва айвонлар ҳовлининг икки томонини эгаллаган, кенг саҳнда дарахтлар, гулзорлар, каттагина бир ариқда сув лиммо-лим тўлиб оқарди.

— Қайнанам букчайиб қолган, касалманд... Излаб ҳам бордимки сени, тополмадим.— Зумраднинг қаршисига ўтириб гинахонлик қила бошлади Манзура.

— Ҳа, уйда йўқ эдим. Шайхантахурда Усталар жамияти очилиши йиғинини кўргани борган эдим,— деди Зумрад.

— Ишга кўмилдим-қолдим, рухсоримни кўр, лўлиларга ўхшаб қоп-қорайиб кетдим,— зорланишга тушди Манзура.

— Ҳали ҳам оппоққинасан. Гапир-чи, куёвнинг билан

иноқмисан? Кўҳликми, шу ердами?— сўради ҳазил аралаш кулги билан Зумрад.

— Пойгами, улоқми, бир бало бор шекилли, гум бўлди; отга минади-да, дам у ёққа, дам бу ёққа жўнаб қолади. Бир жойда қарори йўқ. Отам бояқиш кекса бўлсаям ҳамма ишни ўзи бажаради: малайлар кўп, уларни ишлатиш, эплаш осон дейсанми? Ҳа, ростдан,— шивирлади Манзура,— эрта бир жойга олиб бораман сени, онаси яқинда ўлиб кетган, бир оёғи гўрда, бир оёғи тўрда чол отаси бор, у ҳисоб эмас, сўққабош йигит. Бахтинг очилса, қўшни бўламиз, ораси яқин.

Зумрад хомуш ерга қаради.

— Қўй бу гапларни, мен сени соғиниб, кўргани келдим. Куёв бўлса топилмас матоҳми, бир кун ўзим топарман.

— Э-э-э,— қошини чимириб, таънаомуз тикилди Манзура,— омад келганда қандингни ур, гапни чалгитма. Толе бир марта келади, пайтни берма, ўртоқ!

— Севганим бор, мўмингина, мулойимгина, ақли комил йигит. Ҳеч кимга билдирмай юракда сир сақлайман. Уй-жойи бор, камчилиги фақат камбағаллиги. Мадрасада ўқийди, оти Умарали,— ғурур билан гапирди Зумрад.

— Ишонмайман, ўлдингми қашшоққа тегсанг! Муллалигини пйшириб ермидинг?! Пулдорини топ! Менинг топганимга тегавер, моли кўп, ери кўп, бойвучча бўлиб ўтирганга нима етсин? Бир озгина ёнбошла, ҳозир келаман, манти хоҳлайсанми, чучварамми? Бирпасда тайёр бўлади,— Манзура шошиб ўчоқ бошига югурди.

Зумрад уйда ёлғиз қолиб, эрмак қилиб деворлардаги зардевол, гулкўрпаларга, токчаларда қалашган идиш-товоқларга назар солди.

Манзура деразадан энгашиб сўз қотди:

— Томоша қилиб ўтирибсанми, Зумрад? Қанча мол-бисот сандиқда ётибди, ёйишга жой тополмайман,— тагин ошхона томонга югурди у.

Зумрад зерикканидан сўнг ўрнидан туриб айвонга чиқди. Айвон четига солинган кўрпачага энди ўтирган эди, эшиқдан баланд бўйли, қотма кампир кирди. Зумрад унинг аравакаш чолнинг хотини эканлигини дарров пайқаган эди. Ўрнидан турган Зумрад билан қучоқлаб кўришгач, кампир самоварни дуфлаб карнай қўйиб, ўчоққа тараша қалаб, ишга уннаб кетди.

Манзура ташқи эшикка бориб буйруқ берди:

— Ота, ширингина ҳандалаклардан узиб келинг.
Ташқаридан чолнинг: «Хўп, болам, хўп!» деган овози эшитилди.

Икки ўртоқ айвонда чой ича-ича дам ҳасратлашиб, дам кулишиб ўтирардилар. Дастурхонда патир, асал, қанд-қурслар тўла.

Ун етти ёшлардаги тўлагина, икки юзи анордай ёқим-той бир қиз келиб Зумрад билан кўришди.

— Ойим яхшимилар?— сўради қиздан қайнарасини Манзура.

— Бирам инжир-э, ўламан, дейди нуқул,— кулди қиз.

— Балонинг ўқидай, ҳали ўлмайди. Донғи оламга кетган полвин бор, битта кўрмаган шу қолди. Бутун дардиниям, давосиниям ўша топади-да,— деди билимдонлик билан Манзура.

Зумрад ичида: «Кампирни кўриш керак экан, йўқса уят бўлар», дея кўнглидан ўтказди.

Аравақаш чол бир талай ҳандалак келтириб эшик ёнига қўйди:

— Шакар, хушбўй ҳандалаклар, олинглар, чироқларим.

Учоқ бошида гивирлаб юрган кампир ҳандалакларни айвонга келтириб қўйди-да, ошхонадан лаган ва пичоқ олиб чиқди. Утириб «Ё бисмилло!» дея ҳандалак сўйишга киришди. Кампир эпчиллик билан лаганни тепалаб ҳандалакларни карчлади, коса қилди, дастурхонни хил-хил ҳандалак билан тўлдириб ташлади. Қизлар сувини шўриллатиб ҳандалакни ея бошладилар.

— Жуда ширин-а!— деди Зумрад ҳандалакни еб туриб ва ичида Гуласални котирлади: «Эсизгина, ола келсам бўлар экан», дея ачинди хаёлда.

Мана, кампир бир хитой лаганда манти кўтариб келди.

— Хизматкорларга бир қозон мошхўрда биқирлаб пишиб турибди, бу улуғларга, ол, совимасин, Зумрад,— қис-тади кўзларини ўйнатиб Манзура.

Қизлар гаплаша-гаплаша овқат еганларидан сўнг, дада айлангани кўрғондан чиқишди.

Ҳаво ёқимли, енгил эсган шамол ҳам руҳларга роҳат бахш этар, баҳри дили очилган Зумрад атрофдаги гўзал манзараларни ҳузур қилиб томоша қилар эди. Ташқари гулларга кўмилган, садарайхонлар, қашқаргул ва атиргулларнинг ҳиди ҳавода анқирди. Айниқса хинагуллар, духободай товланган тожихўрозлар кўп эди. Олча ва шафтолилар гиж-гиж, шохларининг бошлари ерда...— Ҳали

пишмаган, думбул, бироқ тотса бўладиган мевалар қуёшда йилтирарди.

Қизлар дарахтлар орасида юриб далага, қовун полизга ўтишди. Қовун ҳали пишмаган, лекин сап-сарик пишган дўмбоқ-дўмбоқ ҳандалаклар кўп эди.

Манзура палакларни оралаб бир ҳандалакни узиб чиқди.

— Аравакаш отанинг эккан ҳандалаги,— деди у сув ёқасига ўтира туриб.

«Бояқиш чол, камбағалнинг меҳнати — бой ўлгурларнинг роҳати» — дея ўйлади Зумрад ва истар-истамас нохушгина чўққайди, ҳандалакни тилимлашга киришди.

— Ҳандалакнинг ихтиёри шайтонда эмиш,— кулди Манзуранинг қайнсинглиси.

Ҳандалак гўр чиқди, тагин кулгига баҳона. Шу чоқ қайдандир қўлида ботмондай кетмон тутган чолнинг кичик ўгли Аъзам пайдо бўлди. Юзини паналаган бўлиб Манзура сўраша бошлади.

— Қалай, ҳандалак тузукми? — сўради Аъзам ва пичинг билан деди:— Думбул чиқибди-ку?

Зумрад жаранглаб кулиб юборди:

— Бизларга гўри ёқади, тишимиз ўткир.

— Бе, мулкиллаган чолнинг эккани нима бўларди,— пичинг қилди Манзура ҳам.

Аъзам қизариб кетди:

— Чол эрмак учун эккан-да. Пахтадан келяпмиз. Хўжайиннинг билгани пахта, фойдаси зўр дейман чоғи.

— Пахтанинг бутун ҳузур-ҳаловати бойларга-да,— деди Зумрад жиддий тус билан.

— Ҳақ гап, опажон, гўза бойга керак, бизга турганбитгани жабр. Ер камбағалнинг тери билан суғорилиб, бойларнинг қорни учун туғиб беради. Қани бизда ҳам шапалоқдеккина ер бўлса, ўзимиз учун экиб-тиксак,— хўрсиниб деди Аъзам.

Зумрад таъна оҳанги билан гапирди:

— Гапингиз ҳақ, ака, худонинг берган ерини бандлари тенг бўлиб олсин-да, ҳаммада ҳам икки кўз, бир тил бор. Гунг бўлиб бировларга ишлаб юраверсангиз, сизга ким ер берарди? Шаҳарда ҳақини талаб қилаётганлар кўп, қулогингиз йўқ дейман.

— Шаҳарда дув-дув гап, қани нима бўлар экан, деб кўз тутиб ўтирибмиз,— кулимсиради Аъзам ва яктаги-

нинг этагини тортиб қўйди, кейин Зумраднинг қадди-қоматига секин разм солди.

— Сиздақа арслондай йигитлар, кўз тутиб ўтирибмиз, деб, лалайиб юраверса, қачон иш битаркан!— деди Зумрад истеҳзо билан.

— Гапингиз ҳақ, кўп нарсани биладиганга ўхшайсиз чамамда, унча-мунча йигитлар қаршингизда ип эшолмайди, довдиратиб қўясиз.

Зумрад тагин олишар эди, Манзура туртди:

— Қайдаги бемаъни гапларни қўзгайсан, юр, боққа кирамиз, чиллаки чумак урган, тотиб кўрамиз.

Аъзам қизларнинг орқасидан ачиниб қолди, «Аттанг, гапимиз чала қолди!» деди йигит ичида.

Қизлар ўттиз уч ишқомли токзорни айлана-айлана ҳориб қўрғонга қайтишди.

Зумрад боғнинг ҳуснига тўймагандай қўрғон олдида бир зум тўхтаб, томоша қилди.

Ташқарида, тунука томли уйда кенг меҳмонхонанинг деразалари очиқ. Ҳовли ўртасидаги катта супага бир дев сададан тушган қуюқ соя кун бўйи аримайди, ёнида лим-лим сув тўла ҳовуз... Ҳеч ким йўқ, жимжит.

Қизлар ичкарига кирганларида Манзуранинг қайнана-си икки қўшни хотин билан айвонда гаплашиб ўтирарди. Зумрад тавозе билан букилиб салом бериб кўришди ва уялибгина четроққа ўтирди.

— Қаердансиз, айланай, шаҳарданми? Отангиз нима иш қилади?— эзмаланиб сўрай бошлади кампир.

— Бувижон, отам дукчилик қилади,— дадил жавоб берди Зумрад.

— Майли, чироғим, олло ўзи ярлақаса бахтингиз очилиб кетади,— деди кампир қўли билан лабларини артиб.

Кеч яқинлашганда қўлида қамчи Манзуранинг эри Абдусамад кириб келди.

— Қани Манзура?!— қичқирди атрофга аланглаб.— Э, ҳа, ўртоғинг келдими?— деди олдига лабини тишлаб югурган Манзурага тўнини ечиб узатаркан.— Дарров бедана паловдан ясаб юбор, нуқул бойваччалар йиғилади, бўзахўрлик қилиб, соққа ўйнаймиз. Ҳа, ростдан, ошигим олчи, пойгада отим ўзди,— тиржайди Абдусамад.

Рўмолини юзига паналаб ўтирган Зумрад аста мўралади «Таппидай қуришган, қоп-қора-я, тагин, паканалиги ортиқча, ўртоғимнинг шўри қурибди», дея афсусланди.

Оққўрғонда Зебининг ота чорбоғи. Эшонхон супада ширакайф ёнбошлаган. Зеби эса ичкарида эси кирарли-чиқарли савдойи отаси ҳақида онаси билан ҳасрати тамом бўлмайди. Эшонхон пешанасини тириштириб, аллақандай, турли-туман режалар билан банд, хаёлда ўтирар экан, югурдак бола икки чапани йигитни бошлаб келди.

— Утиринглар, қалай, ишлар яхшими? Шу ерликми-сизлар?— сўради Эшонхон сохта илжайиш билан қўл учини узатиб.

— Ҳа, ака,— жавоб берди қаршига чўкка тушган йигитларнинг бири.

— Хизмат борми?— қўш белбоғи орасидан ялтйраган нос қовоғини чиқариб оғзига нос ташлади иккинчиси.

— Ваъдамиз катта...— деди товушига сирли оҳанг бериб Эшонхон ва бир зум сукут қилди.— Бир иш бор, новик бир сир... Қаънида катта бой бор...

— Таниймиз, таърифи оламга кетган,— деди лоқайдлик билан иккинчи йигит.

— Шаҳардан шу бугун бойнинг боғига бир қиз келди, бойнинг келини билан ўртоқ... Шу гапни бир ўйлаб кўринглар-чи... Қизнинг номи Зумрад. Туннинг қоқ ярмида, укалар, томданми, тешиқданми бир илож қилиб, нафасини бўғиб, пинҳон илиб чиқасизлар. Билганларингни қилаверинглар, ихтиёр сизларда, хизмат ҳақини биздан оласизлар.

Йигитлар чурқ өтмасдан узоқ сукутда қолган эдилар.

Эшонхон йигитларга савол назари билан қараркан, каттароғи ва новчароғи гапирди:

— Қайдам, ака, бойнинг қўрғонидан қиз тугул, товуқ ўғирлаш ҳам мушукул нарса, қалтис иш бу. Қизларга кўп ов солганмиз...

Иккинчи йигит сўзга аралашди:

— Қиз шаҳарданми?

— Шаҳардан,— жавоб берди Эшонхон мийғида кулиб. У гўё ўчини олган қасоскордек мағрур эди шу дамда.

Новча чапани ўйланиб деди:

— Бойнинг қўрғонини биламан, бамисоли Садди Искандар десам ёлғон бўлмас, баланд қалъа... Кўрамиз-да, аввал ҳақини гапирайлик, эллик сўм чўзасиз, пўскалласи шу!

— Тўғри,— бошини лиқиллатиб тасдиқлади иккинчи чапани ва «пуф» деб носини тупурди.

Эшонхон зоҳиран норозилик билдирмоқ учун қовоғини осилтириб бир он жим ўтиргач, деди:

— Майли, лекин бир шартим бор: қизнинг жонини жаҳаннамга йўллайсиз... Эллик эмас, юз сўлкавойни этагингизга тўкишга розиман.

— Э-ҳа, кулди пихиллаб новча йигит.— Дўндирамыз... Хайр!..

— Шу бугун тундаёқ бажарамиз,— дея қўнжидаги пичоқ қинини ушлаб қўйди улардан бири.

Йигитлар даф бўлган ҳамон, қўрғонча эшиги очилди, сариқ атлас кўйлақда товланган Зеби пайдо бўлди. Бошидаги қора товар дуррани бир қўли билан тузатиб, қошларини учирди.

— Э-ҳа, ишларингиз кўп дейман, қизни йўқ қил, деяпсиз, қулоғимга чалинди, тагин қандай қиз?

— Бе, арзимайдиган гап, ишинг бўлмасин, қани бир боғ айланайлик,— ўрнидан ирғиб турган Эшонхон Зебининг белидан қучди.— Бугун жуда паризодлардай кўриняпсан кўзимга.

Зебихон ноз-ишва билан кўзларини сузди.

— Севаман сизни, лекин ростини айтсам, малайлигингизни ёқтирмайман, бойингизни шўппайтириб ташлаб, сизга тегиб кетаверардим, шу ёғи бор-да...

Эшонхон хахолаб кулди, кейин Зебининг қўлларини маҳкам ушлаб шивирлади:

— Бирпас қўйнимда ёт, юр!— сургади ишком томонни имлаб.

— Ҳо, ёқмай ўлсин!.. Шошқалоқлик — аҳмоқлик.

Эшонхон атрофга бир аланглаб олгач, Зебини маҳкам кўксига босиб, унинг табассумда турган лабларидан узун бўса олишга уринди.

— Гўзалим, ишқ қурғур ёмон нарса, сира тоқатим йўқ...— Қайта-қайта ўпди Зебини.

— Хуфтондан кейин, дадамни ухлатиб чиқаман,— деди ноз билан қошини ўйнатиб Зеби.

Эшонхон тумтайиб қовоғини бир лаҳза осилтиргач:

— Хўп, юринг, боғни бир оз кезайлик,— деди тагин Зебининг белидан қучиб ва боғ ичига қадам ташлади.

IV

Чапани йигитлар қиттак наяки қилиб олдилар-да, хуфтондан оғдириб Қаънига жўнадилар. Бир ҳафталик ойнинг ёруғи хирагина, юлдузлар чарақлаган, шамол аста эсарди. Ишкомлар, дарахтлар тун сукунатида, сутдай ойдинда мунгли кўринарди. Узоқда, баландликда, дарахтлар устида ҳаққушнинг сирли қичқиргани эшитиларди.

Чапанилар хомуш, қовоқлари солиқ, ўзаро бир оғиз сўз қотишмас, сукутда борар эдилар. Қаънига етгач, бойнинг қўргонини бир неча дафъа айланиб, қаердан тушмоқ мумкинлигини ўйлаб, режалар қуришди. Ташқарида базм айни авжида эди. Улфатлар маст, ёқалашган, эс-ҳушларидан айрилган, бири ҳофизлик қилар, бири ўйинда, бири ҳануз ҳалқумига бўза ағдарар эди. Абдусамад эса жойида, кайфи чоғ юрар, гоҳо малайлар билан олишиб, дўқ қилиб қўяр эди. Ичкарида Манзура билан Зумрад бир тўда қўшни қизлар билан ўзларича вақтихушлик қилиб ўтирардилар.

Чапанилар роса маслаҳат қилишди:

— Бўлмайди, дўстим,— деди новча, оқсоқроқ йигит шериғига.

— Таваккал қилиб саҳарда бир човут соламиз, улфатлар ўликдай қотади, шунда ишни боплаймиз,— шивирлади иккинчиси.

Қоқ ярим кечада қўшни қизлар уйларига тарқалишиб, Манзура билан Зумрад айвонга жой солиб ётишди. Чапанилар кўчада қоронғи бир бурчак топиб, дарахтларнинг қуюқ шохлари ортида пусиб ўтирардилар. Тонгга яқин маст улфатлар чарчаб, бирин-кетин уйқуга кетдилар. Чироқлар ўчди. Фақат отларнинг бедани курс-курс чайнагани, айғирларнинг уришиб, тепишиб қўйишлари эшитиларди.

Тагин бир оз вақт ўтказиб, йигитлар секин боғнинг этагидан тушиб, эҳтиётлик билан, ҳар шарпадан чўчиб қўргонга яқинлашдилар. Булар товушсиз ташланган ҳар икки-уч қадамда бир ўтириб атрофни кузатиб олардилар. Қўргоннинг энг қулай жойидан бир-бирига кўмаклашиб, ошиб тушишгач, тиглари қиличдай пичоқларини қиндан суғуриб, аста-аста оёқ учида юриб айвон лабига келдилар. Зумрад чўчиб уйғонаркан, девдай йигитларни бошида кўриб, «Вой дод!» дея қичқириб юборди. Манзура «Ҳай, нима гап!» деб ўрнидан сапчиб турганда, фақат девор

устидан ўзларини орқага отган йигитлар шарпасини кўриб қолди.

— Уйғониб кетсам, қоп-қора икки киши шипдай бўлиб бошимда турибди, дод деганимни биламан, йўқ бўлишди. Вой, ўртоқжон, қандай турасан бу кўрғонда?— Зумрад дук-дук урган юрагини қўли билан сийпалади.

Ичкарининг шовқинидан ташқаридаги хизматкорлар, меҳмонлар барчаси оёққа турган эди.

— Нима гап, бу нима дод-вой?— сўради югуриб келган Абдусамад.

— Манзураҳон икковимизнинг бошимизда девдай икки одам турган экан, шарпасидан чўчиб уйғонибман,— деди энтикиб, ҳануз титроғини боса олмасдан Зумрад.— Қаққайиб турганини ўз кўзим билан кўрдим.

— Тўппонча қани, тез олиб чиқ!— бақирди Абдусамад Манзурага.— Уғри сенинг бошингда нима қилади, ўйнашларингдир, бадбахт!— бўғилиб қичқирди у.

— Вой-вой-вой, эсингиз жойидами, мастмисиз?— жаҳли чиқди Манзуранинг.

— Жаврама, тўппонча деяпман сенга!— баттар тажанг-ланиб қичқирди Абдусамад.

— Бас, алжирама!— кесди Абдусамаднинг отаси, баланд қадини тик тутиб айвонга яқинроқ келган гавдали киши.— Бадбахтларнинг тагига етамиз; бир-иккитасига буюраман, ахир қўлга туширамиз. Номарднинг жойи жаҳаннам.

— Суваракдай қоп-қора-я икковиям,— деди Зумрад ва юзининг очиқлиги энди эсига тушди ғолибо, уялиб рўмолига ўралди.

Абдусамад Манзуранинг қўлидан силтаб тўппончани олди-да, ташқарига, кейин кўчага югурди. Унинг орқа ва олдида хизматкорлар чопардилар. Аъзам қўлида бир катта ёғоч, ҳамманинг олдида борарди.

— Қоронғида топиб бўлармиди, бир дарахт панасига биқинса, ким кўради?!— деди энтикиб тез юрганидан ҳарсиллаган бир семиз бойвачча. Улар шовқин-сурон билан кўчани, боғни бир неча дафъа айланиб, ўғриларни ахтариб тополмаганларидан сўнг, секин-секин тинчиб, жойларига ётиб олдилар. Абдусамад ичкарига кирди, бир чойнакни бошига кўтариб, совуқ чойни шимирди.

Тонг отиб, осмон ёришган эди. Зумрад уйқуси қочган, кўрпа устида чўққайиб ўтирарди.

— Ухланг, тонг отди, хавотирга ўрин йўқ,— деди лабига қистирган папиросни асабий ҳолда тез-тез сўриб Абдусамад. У айвон олдида у ёқ-бу ёққа юриб, кўзининг ости билан Зумрадга қараб қўярди.

...Манзура эрталаб дастурхон ёзиб, юмшоқ кулчалар, варақилар, сариёғ, қаймоқ билан тўлдириб ташлади; ширчой пишириб келди. Зумрад кўнгли ғаш, дилгир ўтирарди. Иштаҳасизгина ундан-бундан тотинган бўлди.

— Манзура, кетсам бўларди,— деди кейин.

— Йўғ-э, кетганинг нимаси, бир ҳафта турарсан, деган эдим, жилла бўлмаганда кечгача ўтир, боғ айланиб ўйнаб келамиз.

Дугоналар қайта-қайта тундаги ғавғони эслаб гаплашиб ўтирганларида эшикда Гуласал кўринди. Зумраднинг чеҳраси ёришиб, севиниб кетди. Манзура иккови югуриб Гуласални қарши олиб, айвонга ўтқавишди.

— Қариндошларимни кўрдим, барчасининг дәрди бир парча нон, барчаси оч, дардимга дард уланди. Новзадан пиёда келибман-а, силлам қуриб ўлай дедим. Қидириб-қидириб топдим-да,— кулимсиради Гуласал Зумрадга қараб.

— Ажамми!— деди Манзура меҳмоннинг олдига бир коса иссиқ ширчой қўйиб.— Олинг, еб ўтиринг.

— Яхши боғ экан, ерлари кўпми?— сўради Гуласал Зумрадга қараб.

— Жаннат шу ерда,— кулиб жавоб берди Зумрад.

Буни киноя деб тушунган Манзура хижил бўлиб кетди.

Қизлар ўйин-кулги билан кунни кеч қилиб, хайр-хўшлашди-да, аравага чиқишди.

ИЙГИРМА БЕШИНЧИ БОБ

I

Умарали ҳужрасида танҳо, тафаккурда. Фикрлар, туйғулар, ўйлар сонсиз, бир-бирига улашиб боради, чувалашади. У хаёл дарёсида сузади, шу кунлар олий туйғулар унинг руҳини машъал каби ёритган. У халқни ўйлайди, халқнинг, омманинг юксаклиги, поклиги, ҳаққонийлиги, боёнларнинг олчоқ, паст, ифлос махлуқлиги ҳақида фикр юритади. «Модомики, большевиклар ҳам шундай дедими, демак, уларнинг тутган йўли тўғри, асли гап ҳақиқатда, виждонда, бутун ҳикмат шунда. Қалбакиликдан ҳазар қи-

лидиган пок юракли, ҳалол меҳнаткаш аҳлига асло боёнлар, савдо аҳли эл бўлмайди», деди қатъият билан ўз-ўзига ва алақандай мушкул бир чигилни ечгандай, излаган бир нарсасини топгандай қувониб кетди у. Фикрлар оқими, юксак туйғулар, тилаклар, амаллар унинг кўнглига нур, сигиллик бахш этган эди шу чоқ.

Умарали эски бир диний жангномани кўчириб ўтирарди. Хат битишга моҳир, хушхат эди у. Бир кун шоир Сидқий Умаралининг хафалигини пайқаб ва аҳволининг оғирлигидан ачишиб: «Юр чирогим, китоб бозорига борайлик, бир таниш чол саҳобга таништириб қўйай, гоҳо бирор жангномани ё баёзними битишга берса эҳтимол, дарна чақа топасан-ку», деди. Ушанда Умарали севиниб шу олдидаги жангномани кўтариб келган эди. Саҳоб ўн сўм пул тутқазиб, иш битганда тағин озроқ пул беришга ваъда қилган эди. Мана, ҳафта бўлади, Умарали хаттолик билан машғул. У чиройли, тоза, беҳато кўчиришга тиришади. Эрта-кеч тинмай ишлайди; ҳадемай тугаллаб қолса керак.

Муллапаччалардан бири эшикдан бошини суқди:

— Дарвозада бир жонон турибди, оға, сизни сўраяпти. Югурсинлар, чамамда, бағоят гўзал, товушидан билдим, фариштамикан?..

Умарали муллапаччанинг беибо эзмалигидан ранжимади ҳам, ўрнидан сапчиб туриб, кўчага югурди.

Кўлида ҳозир сотиб олган бир-икки калава рангдор ипакни тутганича Зумрад дарвозага тикилиб турарди.

— Нечук мени излаб келдингиз, Зумрадой?— деди ҳаяжондан энтиккан Умарали.— Лекин мадрасада аёлларга йўл йўқ.

— Бозорга ипак харид қилгани тушган эдим, сизни бир кўриб ўтай дедим... Кўринмайсиз, ҳолимдан хабар олай ҳам демайсиз!— деди Зумрад ранжиган оҳангда.

Ҳануз ҳиссиёт тўлқинини босолмаган Умарали тутилиб жавоб қилди:

— Бир ҳафта муқаддам иш бошлаган эдим... Бир китоб кўчирипман, тирикчилик...

Улар кўчанинг четига ўтдилар.

— Юринг мен билан. Унсинийнинг олдига борайми, маҳсидўз отаси донишманд киши, гаплашиб келарсиз. Дам олинг-да жиндай,— деди меҳрибонлик билан Зумрад.

— Бўпти, жоним билан... Фақат бир дақиқа сабр қилсангиз...— Умарали ичкарига югурди.

Шошилиб яктагини алмаштирди, бошига янги дўппини кийиб, кўчага отилди.

Улар аста юриб борар эканлар, Зумрад Қаънига борганини, Манзура ўртоғиникида бир кеча ётганини ҳикоя қилди.

— Новзага етганда жувонмарг Эшонхон извошда бир аёл билан ўтиб кетди; назаримда бойнинг кичик хотини Зебихон, товар паранжида, билагида кўш тилла билагузуқлари ялтираб кетди.— Зумрад тундаги можарони гапирди ва давом этди:— Манзураҳонларга индамадиму, лекин кўнглимдан кечди: тагин Эшонхоннинг иши эмасмикан, менинг изимдан югурган баломикан, деб ўйладим.

— Топдингиз!— деди нафрат билан Умарали.— Шайтони азим— Эшонхоннинг кирдикори бу, асло шак қилмайман. Иқболингиз баланд экан, бало бу гал ҳам бошингиздан даф бўлибди...— ҳаяжон билан гапирди Умарали.

— Емонларнинг қилиғи кўп бўлар экан,— чачвон орқали Умаралига секин қаради Зумрад.

Умарали жаҳлдан қизарган эди.

— Бадбахтларни не қилсак бўлади?— деди қалтираб.

Хадрадан ўтиб, бир кўчага киришгач, Умарали тўхтади:

— Голибо отанинг дўконидир бу?

Зумрад толлар орасидан эшикни гийқ этиб очиб, ичкарига кириб кетди, дам ўтмай эшик қия очилиб Унсин кўринди.

— Ассалому алайкум, мулла ака, дўконга кирсинлар, отам борлар.

Умарали дўконга кириб, тавозе билан Шокир отага салом бераркан, ичкаридан Унсиннинг товуши янгради:

— Отажон, бу киши мадрасадан, каттакон мулла оғамиз бўладилар, кўришинг, ўтқазинг.

Бир зум ҳайратда қолган чол каловланиб ўрнидан турди, икки қўллаб кўришгач, меҳмонни тақир пўстакка таклиф қилди. Бир четда ўтирган Дилкаш махсум Умаралини кўрган ҳамон севишиб кетган эди, тиззасидаги «Минг бир кеча»ни ёпиб, Умарали билан қуюқ кўришди.

— Хўш, қалайсиз, муллоийи олам?— сўради чол кўзойнаги устидан синовчи кўзлар билан Умаралига қараб.

— Шукур, мадрасада ўқийман,— жавоб берди Умарали мулойимлик билан.

— Э-э, толиби илмман денг, боракалло, боракалло... Арабча, форсчаларни сувдай биламан денг?!

Умарали бошини тебратиб тасдиқлади.

Дилкаш гапирди:

— Мулла, сўзланг, оламда не гаплар бор? Шу кунлари ўрис ва мусулмон ишчилар бош қўшяпти, деган миш-мишларни эшитамиз, гапиринг, хабарингиз борми?

— Чет ёқасини мен ҳам эшитдим, ака, дарҳақиқат, меҳнат аҳли ичра мустаҳкам ташкилотлар барпо бўлибди.

— Тўғри, менинг ҳам қулогимга чалинди,— деди тақтақ уриб шонани маҳсидан тушираётган Шокир ота.

Ичкарида, айвонга ўтириб олган Унсин ва Зумрад тўйиб-тўйиб сўзлашардилар.

— Эшит, Унсинжон, Манзураникига, Қаънига бордим,— деди Зумрад ва Манзура тушган оилани, қўрғон ва борларни, куёвнинг афт-ангорини — ҳаммасини бир-бир сўзлаб, кейин кечасидаги базмни, қўрғонга тушган ўғрилارни бутун тафсилоти билан гапирди.

— Балонинг чангалидан қутулибсан, хафа бўлма!— деди Унсин ўртоғини овутиб. Қизлар яна узоқ гаплашиб ўтирдилар.

Эшик ҳалқаси оҳиста шақ-шақ урилган эди, Унсин шошилиб югурди. Эшикда Жумабой, Петров ва Васильев турардилар. Петров Унсинни дарров таниган эди, у оталардай муҳаббат билан Унсиннинг елкасига қоқиб қўйди. Васильев қизга қўл бериб кўришгач, Унсин ерга қараган ҳолда Жумабойга «Ассалом!» деди.

Қуйилиб келган ёшларни арта-арта ҳовлиқиб, айвонга югурди:

— Ота, Петров амаким келдилар, чиқа қолинг!

— Йўқ, отани койитманг, синглим, ўзимиз борамиз ҳузурларига,— деди Петров ва ҳар учаласи кўчадан бориб, дўконга кирдилар.

Чол шошганидан довдираб қолиб, ўрнидан базўр турди. Петров уни қучоқлади.

— Петров иним, кўп соғиндик! — икки қўллаб Васильев билан кўришди чол:— Сизни ҳам биламан, орқангиздан кўп эшитганман.

Чол меҳмонларга Умаралини таништирар экан, Жумабой деди:

— Бу киши мулла, мадрасада ётиб олиб, илмни булогидан шимираётганлардан.

Умарали қизариб кўришди.

Шокир ота меҳмонларни айвонга олиб ўтди. Унсин эса ошхонага югурди.

Чол мункиллаб айвонга кўрпачалар ёзиб, меҳмонларни ўтқазишга, орқаларига ёстиқлар қўйишга уринар экан, унга Жумабой қарашди.

— Унсин, қизим, самовар қўйвор! — буюрди чол айвондан туриб ва пойгакка чордана қурди.

— Қалай, ота, бардаммисиз, саломатлик яхшими, ишларингиз нечук? — сўради Петров табассум билан чолнинг юзига тикилиб.

— Қимиллаб турибмиз. Тақдир бизга ҳам кулиб боқар ахир...

— Албатта, ота! — Васильев чўнтагидан папирос қутини чиқариб, ҳаммага бир-бир тутиб чиқди.

Петров билан Жумабой папирос олар экан, Умарали кўлини кўксига қўйиб ташаккур изҳор этди.

Русча-ўзбекча суҳбат бошланиб кетди. Петровнинг гапини Жумабой чолга, Дилкаш махсумга, Умаралига тунтиради, чолнинг гапларини Васильев Петровга таржима қилади. Шу тақлид очик самимий суҳбат давом этарди. Буларнинг даврасига Шокир отанинг яқин дўстларидан бўёқчи, кўнчи ва боғбон қўшниси ҳам келиб қўшилган эдилар.

Суҳбат борган сари қизир, Петров ҳар бир сўзни аниқлаб, ҳижжалаб гапирар эди.

— Уртоқлар, шу тобда ишчилар қуввати тоғни толқон қилишга қодир. Муваққат ҳукумат буржуазия билан бир бўлиб қонли урушни давом эттирмоқда. Россия урушдан жуда чарчаган. Туркистонда ҳам Муваққат ҳукумат бойлар, реакционер, хоин, сотқинлар билан тил бириктириб олган; меньшевиклар, эсерлар ваъзхонлик қилиб бизга бўҳтонлар ёғдирмоқда, зимдан бизга қарши иш юритмоқда. Жадидлар бойларнинг думи, уламо жамияти диний тарғибот билан машғул. Реакционерлар гапининг ҳаммаси пуч, ҳаммаси уйдирма. Булар халққа оғу қуяди; ифлос, ашаддий душман бизга. Бойлар, завод-фабрикалар қурамиз дейди, улар камбағални эзиб, қонини сўришда давом этмоқчи. Йўқ! Биз энди бунга йўл қўймаймиз. Ишчилар,

меҳнат аҳли асрий гафлатдан уйғониб қолди, дўстларим! Ташвиқотга зўр бериб, халқнинг онгини ошириш, кўзини очиб бизнинг муқаддас, шарафли бурчимиз. Ҳозир бу-
нинг айна вақти.

Петров узоқ сўзлади. Барчанинг диққати унда эди, юрак жароҳатларига малҳамдай даво бўлган бу гапларни жим қулоқ солиб ихлос билан тингладилар.

— Ота, самоварни олиб кетинг,— деди Унсин ошхонада туриб.

Чол ўрнидан қўзғалар экан, Жумабой сапчиб турди:

— Йўқ, ота, ўзим келтираман.

— Барака топ, ўғлим...— чол инқиллаб ўтириб олди яна.

Жумабой физиллаганча самоварни кўтариб келаркан, яқтак ёпинган Унсин аста юриб хонага ўтди, тўртта арпа нон ва бир сиқим жийда тўкилган патнисни дастурхон, чойнак, пиёлалар билан чолга узатди.

Жумабой чой қуя бошлади, чол нон ушатди.

— Қани, укалар, қанд-қурс йўқ, жийдадан олинглар...

Ҳа, буям тақдир-да...

— **Майли, ота, бизга ҳам роҳат, ҳузур-ҳаловат келти-
ришди. Кун яқинлашяпти,**— деди Петров ишончли оҳанг билан.

Гангур-гунгур суҳбатлашиб, чой ичишди.

— Мумкинми гапирсам, тақсирлар? — деди Умарали пиёлани дастурхонга қўйиб ва тутулиб. Кейин камтарлик билан битта-битта гапирди: — Туркистоннинг аҳволи ҳақиқатан гоят фожиали. Очлик даҳшати ниҳоясига етди. **Ҳарб** оловига сув пуркаш лозим.

Петров увушган оёқларини уқалаб, ағдарилиб бошқача ўтириб олди.

— Марксни эшитганмисиз, мулла? — деб сўради у.— Унинг «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» деган шиорини эшитганмисиз? Бу шиорнинг маъноси жуда кенг. Бу бутун дунё йўқсиллари, меҳнаткаш халқлар бир бўлиб, ўз ҳуқуқлари учун курашмоқлари лозим дегани, ўртоқлар. Юртимизнинг барча меҳнаткашлари, камбағал деҳқонлар бирлашиб, большевиклар раҳбарлигида иш олиб борсалар, албатта буржуйларни даф қиламиз, меҳнат аҳлининг инқилобини барпо қиламиз, ана шундай офтобли катта йўлга чиқамиз, дўстларим! Бугун бизнинг биринчи қуролимиз — ташвиқот. Рус ишчилари астойдил курашга киришдилар.

— Балли, ўртоқ, дарҳақиқат айтганингиз бари ҳақ гап, барча кўнглимга ғоят маъқул тушди,— деди Шокир отанинг боғбон қўшниси.— Кичкина боғчам бор: шафтоли, анжир, узум, олма... Тирикчиликка етади, қашшоқ эмасман. Лекин меҳнат аҳли ҳам рўшнолик кўрса бунга нима етсин! Мумкинми, мен ҳам сафингизда бўлсам? Эътиқодингиз кўнглимга ғоят маъқул тушди. Бечора халқнинг кулфати менинг ҳам кўнглимда жароҳат очган. Фикр қилиб, ўйлаб қоламан. Фигоним самога етади. Кўпчилик бўлсак, ғолибо дардга дармон топилса.

Мажлис аҳли сукутда тинглар эди.

— Тўғри деяпсиз, бизнинг гоямизни маъқул кўрган ҳар бир киши биз билан бирга бўлмоққа ҳақи бор. Сиз ҳам бир меҳнаткаш, ерга тер тўкиб, нон ейсиз ахир,— деди қатъий тусда Васильев.

Петров бошини қимирлатиб, Васильев гапини тасдиқ қилди.

Кўичи бойнинг хизматкори кўнчи йигит бойлардан зорланиб, хуноблик билан сўзга киришди:

— Оламнинг дарди-балоси кўп экан.— Жумабойга қаради: — Тилмочлик қилинг, ака, туппа-тузук биласиз, бизлар соқовмиз. Яқинда кўнчилар союзини туздик, хўжайиннинг жони чиқиб кетди, жиндай пул бериб ёрдам қилган бўлди, шайтон-да у. Ишчи, деҳқон, косиб — барчамиз бир ёқадан бош чиқарсак, бу аблаҳ ҳаромтомоқларни супуриб ташлаймиз.

— Тўғри, гапингиз ҳақ,— деди Унсин хонадан туриб,— қуриб кетгур бойларни гум қилиш керак.

Мажлис аҳли «гурр» кулиб юборди:

— Тўғри, жуда тўғри, синглим! — деди табассум билан Петров.

Икки соат чўзилган суҳбатни тўхтатдилар. Петров ўрнидан қўзғалар экан, ҳаммалари жойларидан туришди. Жумабой, Петров ва Васильев Совет идорасига боришлари керак экан.

— Хайр, қизларим! — деди Петров хона эшигига яқинлашиб.

— Хайр, Петров амаки, келиб туринг,— деди чалаярим русчалаб Унсин.— Тағин келинг!

Меҳмонлар орқасидан қараб ўйланиб қолган Унсин Зумрадга бурилди:

— Нақ Йўлчи акамни кўргандай бўлдим,— кўзларининг намини артди.

Чол, Дилкаш махсум, Умарали боғбон, кўнчи ва бўёқчи меҳмонларни кўча муюлишига қадар жўнатиб, дўконга қайтишди.

— Жуда билгич, донишманд одам экан Петров,— деди Шокир ота ва қўлига маҳсини олди.— Оддий одам, аммо ажойиб хислатлари бор, сўзларининг маъносини қаранг — бир жаҳон.

Гоҳ Дилкаш махсум, гоҳ Умарали, кўпроқ Шокир ота гапириб Петровнинг айтганлари устида сўз юритардилар.

— Мен гапирмадим, тингладим, маъноли гаплар айтди-ю, лекин уламоларга қиттай тил тегизди, шариат ҳомийларига иззат лозим, шундан пича кўнглим хира бўлди,— деди сўз қотмай жим ўтирган бўёқчи.

Дилкаш махсум ва Умарали қизариб-бўзариб бўёқчи билан тортишувга киришдилар, тагин суҳбат қизиди. Ниҳоят Зумраднинг кетиш тараддудига тушганини пайқаган Умарали чолдан ижозат сўраб ўрнидан турди.

Зумрад билан Умарали секин гаплаша-гаплаша катта кўчага чиққач, жар томонга қайрилдилар.

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ

Жума куни. Саидахмадбойнинг ҳовлисига йиғилган меҳмонлар ҳавонинг димлигидан гўё нафаслари тиқилгандай бетоқат.

Енида олифта хотини билан тўрда генерал Чернов маргур ўтирибди. Пардоз-андози жойида, сергап хотин икки гапнинг бирида хандон ташлайди, гўшткуйди, варақи сомсаларни мақтаб-мақтаб қўяди. Улар қаторида машҳур пахтачи бақалоқ Жуков фарқ терга ботиб, ўзини елпимоқда. Унинг гапи нуқул пахта устида айланади. Черновга пахтачи ўзбек боилари ҳақида сўзлайди. Енида — мойдай йилтираган семиз хотини. Саидахмадбой ва унинг доимий улфатлари — Валихонбой, Муҳаммадмансур базозлар, Мирҳож пахтафуруш, Анвархон қори, адвокат Абдулла-хўжа майдан кайфлари кўтаринки, муътабар меҳмонлар билан чақчақлашадилар.

Саидахмадбойнинг вақти хуш, меҳмонларга хушомад-гўйлик билан дам вино, дам коньяк таклиф қилар. Жизиллаган мой томган даста-даста кабобларни Эшонхон гардин лаганларда ташиб турар эди.

— Жаноблар, ичайлик, жаноб Керенский соғлиғи

учун!— хитоб қилди генерал Чернов лиммо-лим коньяк қуйилган қадаҳни кўтариб.

Ҳаммалари дув ўринларидан қалқиб, қадаҳларни уриштириб, ҳалқумларига ағдардилар.

— Кабоб бағоят хушбўй ва хушхўр бўлибди,— деди қори.

Меҳмонлар унга қўшилишди.

— Мислсиз!..— деди генералга эргашиб келган, сўзга тўмтоқ, дастурхонга ўзини мукка ташлаган бир меньшевик.

— Афандилар, жаноблар,— мурожаат қилди қори ва гапни узоқдан айлантириб келиб:— Русия қўл остида мухтория касб этсак, халқимизнинг талаби шу, ўзлари генерал Никитин орқали Керенский ҳазратларига ниятимизни етказсалар, сартлар кўп дуо қилардилар,— деди, сўнг меҳмонлар орасида ўтирган Жиянбоевга мурожаат қилди:— Сиз сўзланг, буларнинг тилида нотикликка моҳирсиз.

Унинг гапни маъқуллаб, Жиянбоев сўз бошлади. У узоқ гапириб бўлгач, генерал тагин бир неча дақиқа сукутда бўлди ва қўлига бир сих кабоб олиб лоқайдлик билан қисқа сўзлади. У ҳозир уруш масаласи биринчи ўринда турганлигини, бундай гапларни яқин голибиятдан сўнги на кўтариш жоиз эканлигини айтиб, Анвархон қорининг оғзига уриб қўйди.

Ширакайф ўтирган Жуков сўзлади. У Туркистон савдо аҳли, айниқса Тошкент бойларининг эпчиллигини, кўп ўтмасдан сармойани туғдириб, фабрика-заводларни урчишиб юбориш уларнинг қўлларидан келишини айтди ва мухторият деган даҳмазанинг даркори йўқлиги, Россия қанотида Туркистон боёнлари ишларини тарақлатиб юборишлари мумкинлигини, Дума ишларида сартлар ҳам қатнашмоғи яхшилигини тушунтиришга уринди.

— Сиёсатни қўйингла-чи, зериктирди жуда,— деди генералнинг хотини ранжиган тусда.

— Афв этасиз,— мурожаат қилди Саидаҳмадга заводчи Жуковнинг хотини,— икки гўзал хотинингиз бор ёмиш, ҳеч ишонгим келмайди. Таништирсангиз бўладими?

Саидаҳмадбой қизариб кетган эди.

— Хотинларимиз ичкарида, ислом қонуни, одати бўйича ташқарига чиқмоқлари мандур, хоним афанди.

Меҳмон хонимлар ичкарига кириб уй бекалари билан

кўришмоқ, танишмоқ истакларини айтиб, меҳмонхонадан чиқдилар.

Ичкарида қуюқ дарахтлар орасидаги катта супа меҳмон хотинларга лиқ тўла.

Югуриб келиб рус хонимларни қарши олган Зебихон уларни сунага олиб борганда, оқсоч катта беканинг буйруғи билан духоба сирилган иккита юмшоқ ўриндиқ тайёрлаб қўйган эди. Икки бека меҳмондўстлик ва хушомадгўйлик билан буларга парвона: бири чой қўйиб узатса, бири пон ушатиб, дастурхонга таклиф этарди.

Тўрда, қалин кўрпачада ўтирган пахтафуруш татар бойнинг хотини Бибинур русчани яхши билганлигидан дарров таржимонликка киришди. Қўш этакли бурма кўйлак, пошнали ботинкада, бошига ғужум-ғужум марварид қадалган қалпоқ устидан мовий ҳавойи рўмол ташлаган Бибинургина бу ердаги ўзга меҳмонлар орасида таржимонликка яроқли эди. Рус хонимлар билан бемалол гапга тушиб кетди. Кула-кула мезбонларнинг гапини меҳмонларга, меҳмонларнинг айтганларини мезбонларга тушунтирди. Бибинур ўзбеклар ҳаётидан олди-қочди нарсаларни, бойларнинг тўртталаб хотин олишларини, эрлар навбат билан ҳар кун бир хотини олдида бўлишини, ичкарининг турли хусусиятларини гапириб берар экан, рус хонимлар ўзларини кулгидан тутишолмас эди.

— Бу қандай ваҳшийлик, мен ҳам мусулмон динида айни бир замонда тўрт хотинни никоҳда тутиш мумкин деб эшитган эдим, тўғри экан,— деди генералнинг хотини.

— Тушунтиринг,— деди қаҳ-қаҳ уриб Зебихон,— бизнинг эримиз тагин икки қизни, истаса, ўн уч яшарини олиши мумкин. Кейин яна уйланмоқчи бўлсалар, икковимиздан биттамызни қўядилар,— у Арабхон турган томонга имо қилди. Катта бека гарчи бошқаларга қўшилиб кулган бўлса-да, ичидан кундошини «Бўйнинг узилсин!» деб қаради.

— Қошларининг нозиклиги, кўзларининг шўхлигини қаранг, менга кичик хоним жуда ёқди,— деди шивирлаб Жуковнинг хотини генералнинг хотинига.

Шу тариқа, ҳазил-ҳузул билан бирмунча гаплашиб ўтиришгач, генералнинг хотини Бибинур орқали, бекаларнинг хоналарини кўрмоқчи эканлигини айтди.

— Пажолиста, пажолиста!— деди Арабхон ва дарров хонимларни ўз хонасига бошлади.

— О, азизим!— ҳайрат билан гапирди генералнинг хо-

тини ўз шеригига уйнинг шифтидаги ганч шарафаларни, токчаларнинг ўймакор ганч нақшларини кўрсатиб.

Токчалардаги даста-даста хитой ва гардин идишларни, мис қумғон ва лаганларни, уйга тўшалган гиламларни томоша қилгач, хотинлар ички хонага кирдилар.

Иккинчи хонада тахмонда шифтга қадар тахланган ипак кўрпа ва кўрпачалар, рух каравотдаги қалин тўшақ ва тахт-тахт ёстиқлар: хонанинг тўрт деворида бўш жой қолмаган, чойшаб ва палаклар билан безатилган эди. Хонимлар ҳайрат билан томоша қилгач, Зебихоннинг ва келиннинг хоналарини ҳам кўриқдан ўтказиб, айвондаги палак тикиб ўтирган икки аёл олдида тўхтадилар.

— Ё раббий, игна тегмаган нуқта қолмас экан, юраги сиқилиб кетмайдими буларнинг?— деди ажабланиб Жуковнинг хотини.

— Палак юракнинг қони билан яшнайти,— деди чеварлардан бири таржимага ҳозир бўлган Бибинурга қараб.— Иш оғиру ҳақи кам... Бойвуччанинг қизига тикиямиз, тушунтиринг, ўргилай!

— Тўй қачон?— сўради генералнинг хотини.

— Ун бешда,— жавоб берди Бибинур.— Ўзбекларнинг одатида қиз туғилган кундан сеп, бисот ҳозирлиги бошлади.

Жуковнинг хотини кўзларини катта очиб ажабланди.

— Яқинда эрим билан бозорга бориб палак олмоқчимиз, менга жуда ёқади, нафис санъат,— деди у генералнинг хотинига.

Хонимлар ичкаридагилар билан хайрлашиб, ташқарига чиққанларида эркакларнинг кайфи баланд, шовқин-сурон, қийқириқ авжда эди.

Маст Жуков алланималарни валдирарди. Хотини олдига бориб, таъна қилмоқчи эди, койиб ташлади...

Қори яна Туркистон аҳволи ҳақида гапирган эди, Чернов турли жамиятлар кундан-кун кўпайиб кетаётгани — усталар жамияти, кўнчилар жамияти, ҳатто сартарошлар, извошчилар жамияти ҳам пайдо бўлаётгани ҳақида гапириб нолиди.

Шу тобда ҳовлида Жумабой бошлиқ бир тўда ишчилар пайдо бўлишди, улар столга яқин келиб тўхтаганларида нафаслари ичларига тушган меҳмонлар таажжубдан жим қотиб, бир-бирига қараб қолдилар.

— Заводда мажлис бўлди,— деди Жумабой ва йўталиб олгач, салмоқ билан текис гапирди.— Бу — мажлиснинг

қарори, ўқини! — қат-қат букланган катта варақ қоғозни Саидахмадбойга узатди.

Оқариб кетган ва кўзлари олайиб, бақрайиб қолган Саидахмадбой қалтираб қоғознинг тахини очди, лабини қимирлатиб ичида ўқиди. Ишчилар саккиз соатли иш кунига ўтказиш, озиқ-овқат билан таъминлаш ва бошқа қатор талабларини қўйган эдилар.

Жони ҳиқилдоғига келган Саидахмадбой жаҳдан ўзини тутамай, жавоб тополмай, дудуқланиб ўрнидан турди.

Хўш, сен большевикмисан? Жўна, кет! — бақирди ишчиларнинг мақсадини англагач Чернов ва Жумабойга қўли билан дарвозани кўрсатди.— Бугун байрам кун, бу нима ғалва? Мусулмонмисан, жумани биласанми? Қаерда большевик бўлса, шу ерда ғалва!— деди меҳмонларга қараб.

— Биз бугуннинг талаби билан келдик, жаноб генерал,— деди сўзамол бир рус ишчи танбеҳловчи жасурана оҳангда.— Эртага ҳар нарса ўз жойига тушиб, тинчиб қолармиз, аммо бугунги дардимизни гапиряпмиз.

— Ҳақимизни, ҳуқуқимизни, адолатни талаб қилармиз!— деди шартта Жумабой генералга, сўнг Саидахмадбойга тик қаради.

— Яхшилаб ўқинг, бой, бу қоғозни, эртага заводга бориб, ишчиларга жавобини қиласиз!— деди ишчилар орасида бир кексароғи кескин тусда.— Юринглар, дўстларим!— Шундай деб чол дарвоза томон қараб кетди.

Унинг орқасидан ишчилар бошларини тик кўтарган ҳолда енгил қадамлар билан чиқиб кета бошладилар.

— Бу ҳовлини яқинда мактабга айлантирамиз, кенг ҳовли, қатор хоналар, мактаббоп жой,— деди ишчилардан бири кўзлари билан ҳовлининг тўрт томонига ишора қилиб.

Меҳмонларнинг мастликлари, кайфлари бирдан тарқалган, улар бир онда сергакланган эдилар.

Саидахмадбой меҳмонларни жўнатгач, ташқари ҳовлидаги супага ёнбошлади; у паришон, фикрлари чувалган, дилгир эди.

ИЙГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ

I

— Унсиной, синглим, қани тезда отлана қолинг, вокзалга олиб чиқаман сизни,— деди Тулки тилмоч эшикни қия очиб.— Суюнчи беринг, акангиз келяпти.

Унсин беихтиёр эшикка югурган эди, лекин бир-икки қадам етмасдан тисланиб тўхтади.

— Ростданми? — сўради қувончдан энтикиб.

Тулки тилмоч эшикни итариб остонадан ҳатлади.

— Шаҳарда, жамики маҳаллаларда дув-дув гап. Дарров олдимга тушинг, вокзалга ўзим олиб борай сизни, — қинғир-қийшиқ тишларини кўрсатиб тиржайди у.

Унсин шошилиб эски шоҳи кўйлагини кийди, паранжисини ёпиниб, кўчага шошилди. Шокир ота бозорга маҳси сотгани кетган, Рисолат кампир эса неварасини олдига солиб шаҳарда эшонникига жўнаган, уйда Унсиндан ўзга ҳеч ким йўқ эди. У нари-бери эшикка қулф солди-да, калитни кесакининг ёнидаги гувала орасига қўйди, Тулки тилмоч ортидан қоқила-суқула шошилиб юриб кетди. У севинчдан ўзини йўқотган, тезроқ вокзалга етса-ю, акасини кўра қолса. У юрагининг гурс-гурс ургангани ўзи эшитар ва қадмини янада тезлаштиришга тиришар эди. Олдинда янги этикларини ғарчиллатиб тилмоч мағрур борарди.

...Вокзалда одам сийрак, ҳар ким ўз тирикчилиги билан овора.

— Жиндай ўтириб туринг, мен поезд қачон келишини суриштириб чиқай, — деди тилмоч Унсинга қўли билан скамейкани кўрсатиб ва шошилиб ичкарига кириб кетди.

Бир зумда ҳовлиқиб қайтиб чиққан Тулки тилмоч Унсинга яқин келиб юмшоқ товуш билан деди:

— Аттанг, поезд кечикибди. Юринг, синглим, унгача сизни бир айлантириб келай.

— Вой, — деди Унсин бўшашиб, — поезд тез келарми-кан? Шу ерда кута қолайлик.

— Йўғ-э, — тиржайди тилмоч, — зерикиб қоласиз, поезд хийли кечикади чамамда.

Унсин чор-ночор унга эргашди. Мирободда трамвайдан тушиб, ўзбеклар кўп, гавжумроқ бир маҳаллада, катта болохонали яхши бир уй олдида тўхташди. Тулки тилмоч эшик олдида сув сепиб, супуриб юрган қоровул билан саломлашиб кўришди-да, Унсинни бошлаганича ичкарига кирди, тахта зинадан болохонага чиқишди.

— Кела қолинг, садагангиз кетай, ойқиз, омонмисиз! — қучоқлаб кўришди буларни қарши олган кампир ва Унсинни кичкина хонага бошлаб кириб кетди.

Тулки тилмоч катта хонанинг эшигини оҳиста очди:

Мумкинми? Мана келдик...— қоп-қора, жиккак, хунук бир чол билан саломлашди у.— Бухоройи шариф сафаридан қайтибсиз, жаноб, зиёрат қабул!— бир он сукутдан сўнг давом этди:— Мана шундай жононни келтирдимки, орқаси тўла кокили жаҳонга арзийди, тўтидай кўҳлик, оти Унсинной.

Кекса тим қора бўялган мўйловини бураб қўйгач, мингиллабди:

— Бухорода, иним, қорақўл савдоси чаққон...— Ажин босган юзини янада хунуқроқ тириштириб сирли кулимсиради чол.— Оти Унсинной денг, қани секин кўриб келай.

Оёқларини базўр сургаб болохона айвонига чиқди у, иккинчи хона деразасидан қайта-қайта мўралагач, мамнун ҳолда жойига ўтирди.

— Епирай, бундай соҳибжамолни биринчи кўришим, қайдан илинтирдинг, ҳароми?

Тилмоч гердайиб, лабига папирос қистирди:

— Топдим-да, зоти ҳам асил, бу ёғини ҳам билиб қўйинг. Паризоднинг ўзи!

Кекса каравотга чўзилди.

— Вой-вой-вой, тагин тишим қақшаб кетди,— қўли билан чаккасини босди.— Давоси йўқми бунинг, жиян? Бу дард ўлдирди мени.

Тилмоч ўриндиқни каравотга яқинроқ суриб ўтирди.

— Тиш оғриғи, амаки, қандай келса, шундай бирпасда ўтади-кетди, пича сабр қилинг. Мана бу омадингизни, мен келтирган жононни ўйланг.

Кексанинг оғриқдан қийшайган юзиде зўраки тиржайиш пайдо бўлди.

— Унсинной дарҳақиқат парилардай гўзал нарса экан, ammo шариятнинг буйруғи билан никоҳ лозим, ука, нима дейсан? Хўп юрдим, кўп номаъқулчиликларни қилдим, вондилликда шарият йўли билан иш қиламан, қани гапир?

Қовоқ-тумшуғини осилтириб ўтирган тилмоч бир лаҳза сукутдан сўнг тўнғиллаб жавоб берди:

— Шарият деган нарса ҳар кимга тўғри келавермайди. Аввал пулдан гапиринг, кейин никоҳ қиласизми, қилмайсизми, ихтиёри шумо.

Тилмоч билан чол узоқ тортишди, савдо дарров бита қолмади. Ахир Тулки тилмоч дўққа ўтди:

— Бас, бундақа билан иш битириб бўлмайди.— Айвонга чиқди.— Унсинной, юринг кетамиз.

— Бери келинг, ука! — чақирди уй эгаси.

Тилмоч парво қилмай, Унсинни олдига солиб кўчага чиқди.

— Амаки, поезд қачон келади, кечикмайми? — сўради Унсин қадамни тезлатиб. — Тезроқ бора қолайлик, юрагим ҳаприқиб кетяпти.

Тилмоч сохта жилмайди.

— Тагин бир жойга кириб чиқамиз, сизни хўп томоша қилдириш ниятидаман, поезд келишига ҳали аллақанча вақт бор.

Яна трамвайда узоқ юриб Ўрдага яқин қолганда тушишди. Унсин ариқ лабига ўтириб, икки кафтини жуфтлаб култ-култ сув ичди.

— Уф, чанқадим-эй, мунчаям кун исиб кетди.

Пастқам тор кўчадаги кичкина дарвоза олдида бирпасгина тўхтаб олгач, тилмоч Унсинга имо билан орқадан киришга буюрди ва секин эшикни очиб, ўзини ичкарига олди.

Ҳовлига қадам қўйганлари ҳамон тез юриб бир хонага кириб кетганини Унсин пайқамай қолди. Шу он олдида пайдо бўлган кампир у билан айланиб-ўргилиб кўриша кетди.

Эллик ёшлардаги ҳаддан зиёд чўтир бир киши каравотдан оёқларини тушириб, ярим ёнбошлаб ётарди. Тилмоч у билан кўришиб, сўради:

— Хўш, амаки, савдо чаққонми?

Чўтир киши елкасига ташлаган эскигина тўнини тўғрилади, косовдай қурушиқ яланг оёқларидаги кавушларини тушириб, жойлашиброқ ўтирди.

— Хўш, ўзингиздан сўрасак? Камнамосиз, жиян?

— Мана, келдик ҳузурингизга, бир нозанин, оламда мисли йўқ қизни келтирдик, тақсир.

— Фарғонаданми?

— Йўғ-э, ўзимизнинг шаҳри азимдан.

Чўтир кавушларини қайта оёқларига илиб, ўрнидан турди, бир қора мўйи қолмаган соқолини тутамлаб силгач, деразани очиб юборди, ҳовлида кампир билан гаплашиб турган Унсинга тикилганича узоқ анграйиб қолди.

— Тавба, жингалак соч, ҳусн бобида бебаҳо фариштан қандай топдингиз, шоввоз? Бойваччаларга кўп манзур бўладиган. Бойваччалар тез-тез келиб тикилинч қилиб юришибди. Бир соҳибжамол жонон бор, андак сабр лозим, деб юрган эдим... Айни муддао, — деб секин деразани ёпди у.

Тилмоч папиросни қаттиқ сўриб, тутунини бурқиратиб олмади, гурур билан деди:

Чакки эмас, етим қиз, жуда асов, аста-аста, қиттак мени ютқизиб қўлга ўргатасиз. Нархи бир минг, тийин камига йўқ!

Чўтир чўчиб тушди-ю, аммо индамади, нашали чилимин қулқуллатиб бир неча дафъа тортгач, бўғила-бўғила қаттиқ йўталди.

— Дарҳақиқат, ака, қиз жуда сулув, маликайи жаҳон, лекин асов қизни ҳузурингизга ўз оёғи ила юргизиб келишни айтинг. Бунинг уддасидан ҳаммаям чиқавермайди. Минг ҳийлани ишлатиб, базўр алдаб олиб келдим. Тезроқ минг сўмни чўзинг, мен жўнаб қолай,— шоширди тилмоч.

— Э-э, ука,— тимириланиб ёстиқ тагидан ҳамёнини олди чўтир,— мана, юзни олиб туриг-чи, қолгани насия, бори шу.

Тулки тилмоч ранжиган ҳолда тўнғиллаб пулни чўнтакка урди.

— Бу бир чой пули-да.

Чўтир ўрнидан туриб ҳовлига чиқди, тилмочнинг орқасидан эргашди.

— Э-ҳа, оппоқ қизим, келинг-келинг,— Унсиннинг бошидан оёғига қадар синчиклаб қаради чол.

— Вой ўла қолай!— деди шошилиб бошига паранжисини ташлаган Унсин. «Чўтир ўлгурнинг кўзи мунча қаттиқ!» дея кўнглидан ўтказди у.

Тилмоч товушига сохта юмшоқлик бериб гапирди:

— Отангиздай кўрсангиз арзийдиган пок одам, қочманг, синглим.

Чол ҳовлида юрган рангпаргина бир маймоқ хизматкорни чақириб, буюрди:

— Йхши бир извош чақир, учадигани бўлсин.

— Хўп, тақсир!— хизматкор оқсоқлаганича югуриб чиқиб кетди.

Чўтир чилим тортиб, алақандай бир бачкана латифани айтишига тушди. Паранжисига ўралиб қовоғи солиқ турган Унсинни тилмоч аврай бошлади.

— Олинг-э, паранжингизни, мундай пок одамлардан қочинининг сира даркори йўқ.

Югурдак чўлоқ кўчадан шошилганича кириб, извош кутиб турганини айтар экан, Чўтир Тулки тилмочга аввало кўзларини билан сирли бир нимо қилди, кейин деди:

— Юринг, бир айланиб келамиз, оппоқ қиз, отингиз нима?— сўради Унсинга хитоб қилиб.

— Исмлари Унсинхон,— керилиб жавоб берди тилмоч.

— Боракалло, нодир исм,— кулди Чўтир.— Кетдик, жиндай салқинлаб келайлик.

— Йўғ-э! Бормайман! Акам келиб қолган бўлса-я! Аллақаяқларда дайдиб юраманми! — деди ранжиган, нохуш товушда Унсин.

— Поезд кечқурун келаркан, тушунасизми?— лоқайд жавоб берди тилмоч.

Ҳаммалари дув кўчага чиққанларида, кампир ҳам уларга эргашиди...

II

...Извошдан тушиб, ташқарига кирар эканлар, Чўтир кампирга қизни кичик хонага олиб киришни имо қилди.

Унсин кичик ҳужрага кирганда шошиб қолди: аллақайдан элас-элас кулги, дутор, қўшиқ овози қулоққа чалинарди.

Кампир қоронғи уйнинг тоқчасини тимирскилаб чироқ ёқди. Наридан-бери ўрин солгач, Унсинни ётишга қистаб, чироқни ўчирди. Чўпчак ва чўпчакка ўхшаш олди-қочдиларни кампир хиралик билан сўзлашга уринаркан, аламдан бутун вужуди қақшаган Унсин қулоқ солишни ҳам истамай, орқасини ўгирганча чурқ этмай ётарди.

Унсинни ухлаб қолди деб ўйлаган кампир секин ўридан туриб, ёндош хонага, Чўтирнинг олдига кирди.

— Қўлга тушди-я,— кулди пиқиллаб Чўтир.— Бутун эшикларни тақа-тақ бекит, уйда қамалиб ўтирсин, жуда асов кўринади.

— Боплаб қўлга туширдик, ҳа, иш мундоғ бўлади, иним, энди атлас, шоҳидан яхшилаб кийинтирайлик, жаннат ҳурларининг ўзи бўлади-қўяди. Бу қиз бойваччаларнинг энг асалига муносиб. Қўлболадан жиндай қуйворинг, ичайлик, ўлдик-ку чарчаб силламиз қуриб.

Чўтир олдидаги чойнақдан бир пиёла мусаллас қуйиб, кампирга узатди:

— Ичинг, ичсангиз арзийди, бугун омадимиз келди.

Кампир пиёлани бошига кўтариб, мусалласни ҳузур билан қулт-қулт шимиргач, Чўтир билан тагин бир-икки оғиз шивирлашди ва аста юриб Унсиннинг олдига кириб кетди.

Тунг билан мижжа қоқмай тонг оттирган Унсин тоқчадан ойнага қараб, бир кунда шунчалик синиққанидан ўзи ҳам ҳайрон қолди.

«Тилмоч ўлгурнинг қораси ўчди, ҳануз келмабди, жувонмарг, кўзимга кўринсин, қарғаб берай,— деди у ўз-ўзига. — Эҳтимол поезд ҳам келгандир, акам ҳам келган бўлса лжаб эмас, мен овсар бўлсам аллақерларда дайдиб юрибман».

Кампир шилпиқ кўзларини пириллатиб, қайта-қайта очиб-юмиб Унсинни бошлаб ҳовлига чиққанда, чамандай ишлаган гулзорга қараган қизнинг кўзларида, юзида бир он ихтиёрсиз табассум пайдо бўлди: «Бу дунёда гул бўлмаса, одамларда бахт бўлармиди? Йўқ, асло!»

Кампир қовоғини солган ҳолда Унсинни бошлаб юрди, Унсин кичкина ҳовузча олдида чўққайиб, салқин сувда юз-қўлларини қайта-қайта ювди, кампир тутган сочиқ билан артинди.

— Нега жимжит, кимса кўринмайди, амакимнинг хотинлари турмайдиларми?— сўради Унсин таажжубда атрофга назар ташлаб. Кутилмаган саволдан довдираган кампир индаёлмади, бир дақиқа сукутдан сўнг:

— Юринг уйга!— дея хитоб қилди қизга.

Унсин хомуш ҳолда суст қадамлар билан уйга киргандан кейин, кампир дастурхон ёзиб, суви қочган бир неча кулча билан беҳи қиём, икки тақсимчада қанд-қурс қўйди. Нонуштага энди ўтирган эдилар ҳамки, эшик оҳиста очилиб, ўттиз ёшлардаги бир жувон пайдо бўлди. Жувон дик этиб ўрнидан турган Унсиннинг бошидан оёғигача разм солди ва истеҳзоли жилмайиш билан кампирга деди:

— Гўзал махлуқ! Қизми? Вой-бў, жувонмарг Чўтирининг омади келибди-ку!

Жувон: «Қафасга тушдим деявер!» деди ичида ва қандай пайдо бўлган бўлса, шундай тез чиқиб, йўқ бўлди. Кампир, огиз очиб ҳам улгурмади, қотиб қолган эди.

Иштаҳасиз нон чайнаб ўтирган Унсин ҳам ҳайратдан хийла жим қолди, кейин кампирдан сўради:

— Нима деяпти? Ким у? Кўринди-ю, йўқ бўлди? Сатинг ёкан-а!

Жавоб излагандай бир лаҳза сукутда қолган кампирнинг нурсиз кўзларида алланечук ғазаб ва қаҳр чақнаб кетди.

— Ҳовлида олти-етти жувон бор, бари хўжайиннинг хонимлари... Йўғ-э чўрилари. Ҳаммаси унинг буйруғидан чиқмайди, уқдингизми?

Унсинни нчдан аллақандай титроқ босди.

— Гапингизга тушунолмадим!— дея кампирга тикилди.

Кампир индамади. Унсиннинг кўнглидаги ғашлик бирдан алангалангандай сийнасини ўртаб юборган эди. Қиз дастурхоннинг четини қайириб, ўрнидан турди.

— Келмаса қуриб кетсин тилмоч, ортиқ уни кутишга тоқатим қолмади ахир, уйимга кетаман, қидириб-қидириб Маккани топса бўлармиш, шу шаҳардаги уйимни тополмайманми?!

— Утиринг, чироғим!— деди кампир юмшоқлик билан қизга кўрпачани имлаб.

Унсин омонатгина ўтирди.

— Хўш, гапиринг, қулоғим сизда.

Кампир узоқ жим қолгандан сўнг, яна юмшоқроқ товушда ўзича ўгит бошлади:

— Бундай манзил ҳаммага ҳам буюравермайди, фақат сиздай гўзалларга хосдир... Атлас, шоҳидан кийим-бош, кўрпа-ёстиқ, яна бунинг устига хўжайин қўлингизга тилло тангаларни тўкиб турса ёмонми?! Муттасил ўйин-кулги, улфатчилик билан кун кечирасиз...

— Вой-вой-вой, гапларингиз жуда ғалати-я? Жиннинни бўлмаганмисиз?! Имонингиз йўқ экан сиз кампирнинг! Вой, ҳозир кетаман бу ердан!— Юраги тўсатдан гупиллаб уриб кетди, ранги бўздай оқарган Унсин сапчиб ўрнидан турди.

Кампир ҳам қалтираб ўрнидан қўзғалди. Унсинни қўлидан тортиб яна ўтқазди:

— Хўп, кетасиз, лекин қиттай сабр қилинг. Хўжайин келсин, ўзи билан сўзлашинг, кейин кетинг, ҳозирча ҳеч қаёққа қимирламайсиз!— деди у Унсинга қатъий буйруқ оҳанги билан.

Бу пайт хонада бояги жувон яна пайдо бўлган эди. Бироқ бу гал у лом-мим деб оғиз очмади, қўлидаги олиб кирган атлас кўйлак, духоба нимча, гижим рўмолни кампирнинг олдига ташлади-да, эшикни шақ этиб ёпиб чиқиб кетди.

— Болам, мана сизга сарпо, кийиниб одам нуха бўлиб ўтиринг, бойваччаларнинг кўзига маликалардай кўринасиз.

Унсиннинг юзида қон қолмаган, дағ-дағ титраётган бўлса-да ўзини тутишга тиришди.

— Ярамас жойга тушиб қолганга ўхшайман, ёпишманг менга, ҳозир жўнайман!— деди қиз йиғламосираб.

— Еч устингдаги увадани, яхшилиқни билмаган, ношукур!— дўқ билан қичқирди кампир.— Бойвучча бўласан, маликалардай яшайсан, нодон қиз!

Унсин ҳўнграб йиғлаб юборди. Қуйилиб оққан кўз ёшларини енг учлари билан арта-арта йиғлади, ўпкасини туютолмай энтикиб йиғлади...

Эшик оҳиста очилиб остонада тўсатдан Чўтир пайдо бўлди. Сохта табассум, юмшоқ товуш билан қизни овутишга тутинди.

— Йиғлама, акаси айлансин, худо хоҳласа олтин топасан, чироғим! Ясаниб ол, ўйна, кул, ҳовли катта, ичкарида тағин бир ҳовли бор, хонимлар билан танишиб, яйраб юр. Кампир яхши боқади, текин овқат, яна нима керак?!

Унсин тағин қаттиқроқ ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Жон амаки, бир етим қизман, бир инсофли чол боқиб ўтирибди мени, қўйворинг...— ялинди у.

— Хўш, бўлмаса, энди гапнинг очигини айта қолай, жарақ-жарақ пул бериб сотиб олдим сени; тилмоч амакинг сотиб кетди, бу ердан силжишга ҳаддинг йўқ, чироғим, кетолмайсан.

Унсин энди газабдан тўлганиб кетди:

— Ифлос, ҳайвон, ақчага сотмоқчимисан мени, бойларнинг малайи!

— Кетмайсан, кенг оламнинг эшиги ёпиқ!— Чўтир кампирга қараб буйруқ қилди:— Ҳовлида яйраб юришга кўнмаса, зах ҳужрага қама, устидан қулф сол!— шундай дея эшикни зарда билан ёпиб чиқиб кетди у.

Кампир кўп вайсади, узоқ гапирди. «Тақдиринг шу экан, ўзга иложинг йўқ, олтинга ботасан, ғофил», деб аврашга уринди.

Унсин аҳволининг нақадар оғирлигини, иложсизлигини, йиғининг фойдасизлигини энди тушунди, кўзларидаги намни артиб жим бўлди, қайғу-алам нафасини бўғиб, бутун вужудини қақшатиб юборган эди. Шу топда йиғлаш эмас, бу тузоқдан қутулиш чорасини ахтариш лозим экан. Шундай фикрга келди у.

Ҳасратдан тинкаси қуриган, мажолсизланган Унсин қўли билан пешанасини қаттиқ қисган ҳолда хаёл суриб ўтирарди.

Кампир кирди:

— Туш бўлди-я, қорнинг очгандир, қизгина, ясаниб ол, ўжарликнинг фойдаси йўқ.

— Бошимга бало тоғи тушди хола, тангримдан бошқа ҳеч кимса билмайди ҳолимни, фақат ўлиб қутуладиганга ўхшайман сизлардан... Озгина заҳар йўқми, жон хола, раҳмингиз келсин, қидириб топиб беринг, бу ердан қутулишнинг иложи йўқ экан, начора, ўлимимга розиман.

Кампир индамади, эшикни зарда билан тақ этиб ёпдида, чиқиб кетди. У Чўтирга қизнинг ниятини етказишга ошиқарди.

— Дод-вой қияпти, хўжайин, кўнмайди. Ёпирай, мундақа асовини сира кўрмаганман.

— Пўписа қилавер, кўнмай иложи қанча, охир кўнади, ҳужрага қамасанг, шилққа тушади-қўяди,— минғирлади Чўтир.

Кампир қаттиқ дўқ билан ўдағайлаб қизнинг тепасига борди:

— Ношукур банда, юр бу ёққа!

Унсин паранжисини кўтариб эшикка юраркан, ердаги тахт турган кийимларни тепиб ўтди. Кампир ҳовлининг бурчагидаги қоронғи ҳужранинг эшигидаги қулфни очиб, тисланган қизни ичкарига итариб юборди. Унсин туртиниб ҳужрага муккаси билан йиқилиб тушди. Ташқаридан шарақ-шуруқлаб эшикнинг қулфлангани эшитилди.

Тор, зах ҳужрада қолган Унсин тағин йигига зўр берди. Хўрлик ўтганидан кўз ёшлари яна қуйила кетди. Баъзан эшикни тепиб, муштлири билан урар, «Ким бор? Дод!» деб қичқирар эди. Гоҳо Чўтир билан кампир оҳиста эшик олдига келиб қулоқ солиб кетардилар, гоҳо кампирнинг ўзи овқат келтирар, тун қоронғисида бирпас ҳовлига олиб чиқар, тагин ҳужрага қамар эди. Унсин ялинишнинг фойдасизлигини тушунганидан, унга бир оғиз сўз қотишни истамас, ўз дардини ёлғиз ўзи чекар эди.

Унсин шу тарзда олти кун қамалиб ётди. Даҳшат тўла бу кунлар унинг қалбини ғам исканжасига солган эса-да, бироқ иродасини синдиролмаган эди.

Олти кун деганда эшик очилиб, ўттиз ёшларда, сатанг бир жувон келди. Оёқларидаги Қозондан келтирилган амиркон кавушларини ғарчиллатиб, бир-бир босган ҳолда Унсиннинг олдига кирди.

— Сингилжон, ойимқиз, зимистон ҳужрада ўлдинг-ку,

чиқ ҳовлига!— деди у меҳрибонлик билан ва ўрнидан туриб ҳўнграб йўглаб юборган Унсинни қучоқлаб бағрига босди, қизнинг жиққа ҳўл ёноқларини меҳрибонлик билан сийнаб қўйди.

Кўз ёшларини тиёлмаган, қовоғи солиқ Унсин олифта хонимнинг олдига тушиб ҳовлига чиқди.

— Ким бўласиз? Отингиз нима? Эҳтимол, жононлардан дандирсиз?— сўради Унсин хонимнинг гулдор товар дурраси, пардози, сариқ атлас лозимига қараб.

— Отим Дўндиқча,— деди кулиб жувон.— Ёшлигимда Самарқанддан бир йигит, сенга ошиқ бўлдим, уйланаман, Тошкент деган шаҳри азимга олиб бориб томоша қилдириб келаман, деб шу тузоққа туширган мени жувонмарг. Ўтирнинг чангалида ўн тўрт йил бўлади ўтирибман, кўрган куним қурсин!— Узун бир уҳ тортар экан, жувоннинг кўзларида ёйилган ҳасрат булути Унсиннинг қалбини ҳам ёндириб юборди.— Ғам-ғусса кўп,— деди жувон ғамгин оҳангда,— секин-секин кўникиб қолар экан киши. Ҳар нечук дўзах бўлса ҳам, тақдир дер экансан, бўй бераркансан. Нима қилай, ўзга иложим йўқ эди. Сен ҳам шу кунга қоласан, хоҳлайсанми? Мана, қара, менга ўхшаш атласларга беланиб ўтирасан,— истеҳзо билан қаҳ-қаҳ урди жувон.

Унсин асабий жеркиб ташлади:

— Боринг-э, бетамизлар, ифлослар!

Унсиннинг ҳақоратидан Дўндиқчанинг жаҳли чиқмади, яна бепарволик билан деди:

— Сингилжон, дилимдаги дардимнинг туби йўқ, бироқ начора, пешанамизга ёзилгани шу экан, биз нотавонларнинг қўлимиздан нима келарди?

Жувон Унсинни бошлаб кичик бир хонага олиб кирди. У дам тақдирдан шикоят қилиб, дам насихат қилиб ўтираркан, очиқ деразадан кампир бир чойнак чой узатди.

— Унсиной, опагинанг билан очилиб гаплашиб ўтир, жишдай яйра қизим, юрагингнинг чигили ёзилади.

Унсин лабини буриб четга қаради.

Дўндиқча кампирдан чойнакни олиб шолчага қўйди-да, токчадаги қутини очиб, қанд-курс тўкиб, патнис тузди, тўртта нон билан ўртага дастурхонга қўйди.

Жувон ҳарчанд қистамасин, Унсин дастурхонга қўл узатмади, фақат қулт-қулт ютиб бир пиёла чой билан қақраган томоқларини ҳўллади, холос.

Хийли гаплашиб ўтирганларидан кейин Дўндиқча ўрнидан кўзгалди:

— Юр, синглим, жила бўлмаса ювиниб, кийиниб, устингдаги қўсқингни ташла, қуриб кетсин. Товардан тикилган янги кўйлак берай, парилардай бўласан-а!

— Йўғ-э, жон опа, кўйинг, бошимни балога чатманг, ахлоқсиз, ифлос бойваччаларга ем бўлишни асло истамайман,— деди Унсин қаҳр билан.

Жувон базўр жилмайди, лекин индамади.

— Юр, бир айлантриб келай, ҳовуринг босилади,— деб Унсинни ҳовлига бошлади, айвондан болохонага чиқишди. Тузуккина панжарали болохонадан кенг боғ ҳовли яққол кўринарди. Жувон яна насиҳатга ўтди:

— Сингилжон, бугун оқшом Чўтир амакиннинг вадаси билан олифта бир киши келади. Городда қўралари кўп бой одам, бир сафар кўрганман ўзини, пули кўп-да, эҳтимол, сенга ҳам пул қистирар... Оти қурсин унутдим, аҳ, тилимнинг учиди турибди-я, Ҳожи фарангмиди, Тожи фарангмиди, шунга ўхшаш бир бало эди,— кулди у.

Унсинни тагин ичдан титроқ босиб, ранги қув ўчди, у индамади. «Бу кунингдан ўлганинг яхши», деб жувонни товушсиз қарғаб қўйди. Дўндиқча ҳозир келишини айтиб, ҳовлига чиқар экан, Унсин жонҳолатда деразани очиб юборди. Кўча. Пастда каттагина бир ариқда сув оқиб ётибди. Унсиннинг фикри шу топда, чақмоқдай югурик, у дарров «Баландлиги қанча келаркин?» деб болохона билан ернинг орасини чамалади: олти газча келар. Қиз дераза олдида тик ўсган адил теракни ҳам мўлжаллади: «Таваккал, ё ўларман, ё бу балодан қутуларман, теракнинг шохига илинсам ўрмалаб тушиб оламан, анҳорга йиқилсам, сузишни биламан-ку, чиқиб оларман».

Унсин секин айвонга тушиб, оёқ учи билан юриб ҳужрадан паранжи-чачвонини думалоқлаб қўлтиғига тикдида, тагин болохонага югурди. Бу топда қизнинг юраги гурс-гурс урарди. Эҳтиётлик билан эшикни оҳиста ёпгач, шошиб паранжини кўчага улоқтирди. Деразадан ярим белига қадар энгашиб, терак шохига қўлларини узатиб, ёпишиб олди. Бутун аъзойи бадани титроқда эди. Базўр бир шохни маҳкам ушлаб олгач, чаққон ва эпчиллигидан бир шохдан бир шохга отилиб, теракнинг гавдасини қучди ва сирғалиб тушаркан, оёқлари ерга текканини ҳис этган ҳамон бирпасгина теракка суяниб узун сўлиш олди. Назарида гўё ҳушини йўқотаёзган эди. Бир амаллаб ўзини босиб

олиб, кўчада кўриб турган ҳеч ким йўқми, деб бир зумда теварак-атрофга аланглаб олди. Кўчада чиллак ўйнаб юрган бир тўда болалар ўйинларини ташлаб қизнинг олдига югуришган эди.

— Вой тавба, қандай қилиб ўзини ташлади, сув келтир, сув!— қичқирди бир бола. Қорачагина бир чаққон бола эски дўпписида физиллаганча сув олиб келди ва қизнинг оғзига тутди.

— Э-э, кофир Чўтирдан қочган бу қиз, дарров жўнат-масак, тагин чангалига илиниб қолади,— деди болаларнинг ичида каттароғи.

Ерда ётган паранжини пайқаган яна бир бола, дарҳол Унсинга ёпинтиришга уринди.

— Опажон, тезроқ қочинг бу ердан, бўлмаса ҳозир яна ушлаб олишади,— катталардай жиддий билан уқтирди у.

Ўзини хийла тутиб, ҳаприқишини жиндай босиб олган Унсин меҳр чақнаган кўзларини болаларга жавдиратиб сўради:

— Шайхантаҳурга қай томондан кетсам бўлади?

Болалар бир-бирларига сўз бермай қизга тезроқ йўл кўрсатишга шошилдилар:

— Хоҳласангиз муюлишдан ўтиб, конкада ғир этиб жўнайсиз, хоҳласангиз пиёда юринг,— деди сув ичирган бола.

Унсин ҳаллослаб югурди. У кўчалардан адашиб, бир босган йўлини иккинчи дафъа босиб, билқ-билқ тупроқни чапгитиб елдай тез учиб борарди. Урдага етгач, қадамини секинлатиб «Уф!..» деди, чўнтақларини титкилади. Чўнтақларини қайта-қайта ковлаштирди, ярим танга пулини тополмади, яна пиёда елиб кетди.

Унсин Хадрага етмасдан ўз кўчасига қайрилди, шундагина бошига келган офатдан қутулгани, ростлигини сезиб, бир оз снгл тортди, севинганидан кўзларидан ёш қалқди.

Дўконда Шокир ота қовоғи солиқ, маҳсини шоналаб ўтирарди. Унсин қадамини секинлатди.

— Ассалому алайкум, отажон,— деди чачвонини юзидан олиб.

Ялт этиб бошини кўтарган Шокир ота сўз қотишга оғзини жуфтлаб улгурмаган ҳам эди, Унсин ҳовлига югурди.

Рисолат кампир териси суякларига ёпишган косовдай қўллари билан тандирга шох-шабба қаларди, супачадаги супрада ясалган арпа нонлар терилган.

— Қатда қолдинг, қизим-э?— сўради кампир Унсинни кучоқлаб.

Дўқондан мункиллаб югурган Шокир ота ҳам қарши-сида жавобга маҳтал турарди.

Унсин ҳеч нарсани яширмади, бир ҳафта ичи бошидан ўтган бутун воқеани бир-бир сўзлади. Шокир отанинг аъзойи бадани дарддан қақшаб, ғазабдан қалтираб кетгандан ўзини тутолмади, тандир супачасига суяниб чўққайди. «Бадбахтни бўғиб ташлайман, падар лаънатининг ғилай кўзларини ўяман!» дерди яккаш.

— Ҳм-м,— деди чол ғазабдан оқариб,— бўлди, бўлди, қизим, ҳаммаси менга аён, чарчагансан, ёт, ухла, рангингни қара.— Кейин кампирига ўтирилди.— Қорнини тўйдир. Неча кундан буён қидириб эсим кетди, энди умидимни узаманми деб ўтирган эдим шу тобда. Зумрад ўртоғингникига бордим, унинг кайфи учиб дағ-дағ титраб кетди. Жумабойга югурдим, даракламаган жойимиз қолмади!

— Ҳаммамиз қидира-қидира ўлиб бўлдик-ку, Унсин, энди кўчага чиқа кўрма, бас, уйда ўтир, замон ёмон,— деди дўқ билан кампир.

— Падар лаънати, тилинг кесилгур тилмоч, динни, имонни ютган иблис, шошмай турсин, бўйнини суғурамыз, ўч оламиз албатта!— Муштини қисиб ўрнидан турган Шокир ота, сўкина-сўкина чиқиб кетди.

Унсин хонага кириб оппоқ ювилган чит кўйлагини кийди, ҳовлига чиқиб юз-кўлларини совунлаб ювди. «Тавба,— деди ўз-ўзига,— сағал қолди-я жаҳаннамга қулашимга. Ажаб қутулиб олдим, бу ҳам бир кўргулик экан. Тилмоч ўлгурнинг ичи ҳам сиртидай бадбашаралигини билардим, алдаганига ишона қолибман мен содда ўлгур, мундоғ тулкиликлар бўлар экан дунёда...»

«Эрга бермасак бўлмайдиганга ўхшайди,— ўйлади ичида кампир,— бир балага дучор бўлмасдан жойига кўндириш керак, худо ўзи асрасин».

Кечқурун, шомдан сўнг чол Жумабойнинг олдига жўнади. Қизнинг топилганини айтиб унинг ҳам кўнглини тинчитиб қўйишни истарди чол ва маслаҳат қилишни ўйларди.

— Ҳўш, отажон, топилдими Унсин?— сўради Жумабой кўришмасдан илгари ва чолнинг бош лиқиллатишидан сўнг юзи ёришиб кетди, қуюқ кўришиб, кичкина қуроқ кўрпача ташлаб супага ўтқазди.

Чол шошмасдан Унсиннинг бошидан кечган воқеани бир-бир айтиб берди.

— Закончи муттаҳамни гузарга сургаб чиқсанг-да, ҳалойиқнинг ўртасида фонарга оссанг. Узи саводсиз, тилмочлик қилади, кези келганда, закончиман, ишбилармонман, деб дўқ қилади, мана қилиб юрган иши аблаҳнинг!— сўкинди Жумабой.— Бўғиб ташласак хўп савоб иш бўларди-да!

Шокир ота Жумабойнинг гапини маъқуллаб бошини лиқиллатарди, кейин ёқасини ушлаб гапирди:

— Астаффирулло, оз қолибди қиз бояқишнинг балога чатилишига. Қани, иним, гапиринг, қандай жазо берамиз, бундай жароҳатларнинг қандай давоси бор? Белимда, биллагимда куч қолмади, қани йигит бўлсам, ўзим билардим не қилишни.

— Шошилиш ярамайди, ота,— вазмин жавоб берди Жумабой.— Яхшилаб бир режа тузиб, бошини мажақлаймиз бу илоннинг, хотирингиз жам бўлсин, жазосини тортади. Муҳаққақ, ҳар бир ёмонликнинг изида жазоси ҳам юради. Бу аблаҳ ёлғиз эмас, ота, жамиятимизда бундай дили нопок, ноинсоф, инсон қаторига кирмайдиганлар кўп, биз ана шундайларнинг барчаси билан курашамиз, адолатсизликни тубдан йўқотамиз!— деди Жумабой муштини ерга уриб.

Чолнинг кўзларида севинч учқунланди:

— Барака топинглар, биз кўрмаган бахтни сизлар кўринглар, чирогим!

ИЙГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ

I

Қизилоёқ ва така гиламлар устига қават-қават беқасам ва адрас кўрпачалар тўшалган хонада Садриддин аълам танҳо ўтирарди. Тахмонга асил атлас-шоҳи кўрпачалар тахланган; иккинчи хона ҳам шундай жиҳозланган, фақат гиламлар қалин янги оқ кигиз устига ёйилган. Аъламнинг катта ўғли, арабча ва форсчани мукамал биладиган мударрис Зухриддин Мирза Истамбул саёҳатларидан келтирмиш китоблари токчаларга қалашган.

Айвонда аъламнинг қизи Адибабегим Яссавийнинг «Ҳикмат»ини мутулаа қилмоқда. Узун айвоннинг иккинчи бошида катта бека — отин оғи қизларга сабоқ бериш би-

лан машғул. У куннинг иссиғига қарамай, ёқаси кенг оқ батист кўйлаги устидан адрас мурсак кийган, оқ мисқоли дока рўмоли устидан қора шол дуррани чўққайтириб боғлаб олган, негадир хафароқ кўринарди.

Гўзал Адибабегим завқ билан кийинишни яхши билар, устидаги фаранг шоҳи кўйлаги, оқ банорас нимчаси-ю чўгдай қизил товар дурраси ўзига жуда ярашган, кундан-кун очилиб бораётган қизнинг чиройига чирой кўшган эди.

Аълам ёнига бир неча араб ва форсий китобларни ёйиб «Изоҳ» журнаliga мақола ёзиш билан машғул. Мақола қийин, мушкул сўзлар, дабдабали иборалар билан тўлган, гўё мақолага салмоқни шу сўзлар берадигандек. Муқадди-мада Муҳаммад алайҳиссалом ҳақида кўп эзмалик қилгач, кейин дума сайловига, Туркистонда Муваққат ҳукуматнинг раҳбарлиги, йўл-йўриқлари хусусидаги бирмунча мулоҳазаларини айтган ва уларни, ислом динининг ҳақиқий ҳомийлари, деб вайсаган эди.

Қиём чоғи аълам тиззаларини уқалаб ўрнидан турди-да, айвонга чиқди, мошкичири соқолини токчадаги ойнага қараб қунт билан таради, кўзларини уқалаб, қошларини сийпаб қўйди.

— Хўш, оппоқ қизим, мутолаани бас қил, чарчадинг, бир оз дам ол!— деди аълам қизини эркалаб.

Адибабегим китобни авайлаб ёпиб токчага қўйгач, эркаланиб отасининг елкасидан қучди:

— Ота, бугун бир ўртоғим, Ойпошшахон таклиф қилганлар.

— Э-э, бешёғочлик Муҳаммадмансур баззознинг қизими? Биладан, отаси ғанилардан, хўп яхши одам. Майли, қизим, бора қол, ундай ердан қолиш ярамайди, гуноҳ бўлади.

Адибабегим дарров жомга сув қўйиб юз-қўлини ювишга тутинди.

Шогирдларига танаффус берган отин ойи Адибанинг тепасига келди.

— Отанг улуғ мартабали олим, жамиятнинг фахри, давлатнинг устун бўлса, мадрасада энг хушқаллом ваъзхон, уламоларнинг раҳнамоси бўлса-ю,— аъламга қарамай жиддий туриб сўзларди у,— Адибабегим, ўтирган ҳовлимизнинг аҳволи мана бу бўлса! Кўкраги баланд, тунука томли уйга қачон етишар эканмиз-а?!

Аълам жилмайди:

— Пича сабр лозим, тушунмайсиз, отин, сабр таги са-

роқ олтин, яқинда гавҳар оқади сандигингизга.— Кўзларини қисиб осмонга қараб олгач, жиддий оҳангда деди:— Қисм бўлибди, уламолар, муллалар кутиб ўтирибдилар, кўнмоғин зарур. Вақт тигиз, отин, яхши кийимларни — чини салла, қуроқ нусха беқасам тўнимни олиб чиқинг.

Отин хонага югурди, кўп ўтмасдан аъламга каттакон салла, ярқироқ тўн билан юпқа қора мовут камзулни тутди:

— Ҳазратим, марҳамат, кийсинлар!— деди табассум билан у.

Аълам ҳафсала билан кийиниб, мағрур юриб ташқарига чиққач, кўпдан бери ҳузурида хизматда бўлган гариб бир мулло хизматкори эгарлаган отга миниб жўнади.

Аълам отнинг жilовини бўш ташлаб, гердайиб борарди. Жонивор от ювош, терисини туртиб чиққан суякларидан емиши нуқул хашак эканлиги маълум эди. Гузарларда чойхўрлик, суханбозлик қилиб ўтирган чоллар ва йигитлар: «Ана, дулдул келяпти!» деб қиҳ-қиҳ кулардилар.

Аълам Эскижўвага етган замон икки букилиб таъзим қилган муллавачча уни дарҳол қўлтигидан олиб отдан туширди ва отни етаклаб алоҳида тор ҳовлига олиб кириб кетди. Мағрур важоҳатини бузмасдан салобат билан одимлаганча аълам мадрасанинг саҳндор ҳовлисидан ўтиб, кенг хоналардан бирига кирди. Бунда бир гуруҳ мударрислар, уламолар, одатдагидек, чойни эрмак қилиб, гап сотиб ўтирардилар. Эшикни секин очиб кирган Садриддин аъламнинг келганини ҳаммадан илгари котиб Шарафиддин домла пайқади, у ирғиб туриб саломга эгиларкан, бошқалар ҳам бирин-кетин қўзғалиб, кўришдилар.

Садриддин аълам тўрга жойлашиб ўтиргач, киссасидан буқланган бир неча варақ қоғоз олиб, «Изоҳ»нинг муҳарририга узатар экан, у икки қўллаб мақолани қабул этди.

— О, тақсиримнинг муборак қаламлари! Айни муддао. Туркистон, Оқмачит, Олмаота, бу ёғи Фарғона, Қўқон жамоалари мақолангизга интизордирлар.— Муҳаррир қоғозларни шилдиради бир-бир варақлади.

— Ҳақиқий дин — ислом динидир. «Изоҳ» жадаллик билан жамики вилоятларга тарқатилсин. Оқча ҳам жаранглаб йиғилур,— деди аълам.

— Тақсир, хонақоҳда муллалар кутмоқдалар, ижозат берсалар, ҳузурингизга чорласак,— таъзим билан мурожаат қилди котиб.

Аълам бир он сукут этгач, жавоб берди:

— Кирсинлар.

Қўллари кўксиларида букилиб салом беришиб муллар киришди.

— Қани, ўтиринглар,— деб буюрди аълам, алик олгач.

Булар ўттиздан ортиқроқ эди, бир нечалари остона сиртида туриб қолдилар.

Аълам сўзларни доналаб, тарашлаб ваъзга киришди:

— Яқин фурсатда бутун мамлакат думага вакиллар сайлайди. Маҳаллаларда, чойхоналарда, бозорларда, хуллас, халойиқ йиғин бўлган жойларда ташвиқот-тарғибот юритмоқ зарурдир. Қишлоқларни оралаш даркор, бирорта овул четда қолмагай. Уларнинг дилларига ислом динини, Муҳаммад пайғамбарнинг айтганларини жо қилмоқ сизнинг вазифангиздир. Муддао шулдир. Шу тариқа сайловда бизнинг қўлимиз юқори бўлгуси. Пайғамбаримиз айтганларки, уммат, қавм, ҳар қандай мақсадига фақат дин ва имон ила етгусидир, социал-демократларнинг, мошоолло, барчаси даҳрийдир. Большевик балосини бошимиздан даф этмоқ зарур. Бизнинг бу йўлда суянчигимиз ёлғиз Муваққат ҳукумат. Халқ ичига қўйингизда қуръон, дилингизда дин ила боргайсиз. Ишга бошлангиз, омин!

«Бажону дил!» дея бир оғиздан жавоб берган мулалар тавозе билан хонадан чиқиб кетдилар. Аълам пиёладаги кўк чойни қулт-қулт ютиб:

— Бай-бай-бай, кун қаттиқ исибди. Қани, жаноблар, Янги шаҳарда бизни кутмоқдалар.

Аълам ўрнидан кўзгаларкан, узун тўнларининг кенг ётақларига ўралашиб базўр ўринларидан турган беш-олти салобатли уламолар биргалашиб, Янги шаҳарга — кадет ва реакционерлар томон йўл олдилар.

II

Ҳовлида пайдо бўлган Саидахмадбойнинг қизи Салимани аъламнинг катта хотини отин ойи қарши олди:

— Хуш келибдилар, тасаддуқ!

— Адибахон қанилар? Кун алламаҳал бўлиб қолди, тезроқ кета қолайлик,— бошидаги янги шоҳи паранжисини тўғрилаб атрофга аланглади Салима.

— Мунча шошмасанг?! — деди жилмайиб, ичкаридан чиққан Адиба. У ясанган, сочлари кўркам таралган эди. Қизлар қучоқлашиб кўришгач, бир-бирларига назар солиб, кулимсирашди.

Салимахон эндигина ўн бешга тўлган, тикмачоқдай семизгина қиз эди. Шафақдай рангдор шаффоф кўйлак, кумушдек товланган кимхоб нимча кийилган; билаклари, бармоқлари турли қимматбаҳо тошлар терилган узук, биллагузукларга тўла; кўкрагида шода-шода дур. Устидан атир гуркирайди.

— Шу кўйлакни кийдим, бироқ дидимга ёқмаяпти. Ойим танлаб-танлаб ўлдингу, нега ёқтирмайсан деб койиб бердилар,— деди у ва кибр билан ёқаларини тўғрилаб олди.

— Оламда йўқ нарсани топибсан, нега энди ёқмас экан. Бу тақинчоқлар сендан бошқа кимда бор?! Мен шўрликка бир боқ! Падаримиз фақир-да!— деди ярим ўксинган, ярим ҳазил билан Адиба.

— Сен мулла одамнинг қизисан, соддароқ кийинишинг даркор, қизим!— сўзга аралашди отин ойи.

Отин ойи бойнинг қизига бошдан-оёқ разм солди: ўзи хунуккина-ю, ўлгудек бежалибди, бурни ҳам пучуқ... Отин ойи сўнг ўзининг қизига қараб севинди: ўзимнинг қизим ҳурилиқо... бўйи сарвдек, сочлари тақимига тушади, бурни пистадай бежирим!..

— Отаси бир муддарис-да, ахир. Меҳнат билан кун кечиради.

— Узингга туппа-тузук ярашибди,— деди ноз ва кесатиқ билан Салима, ўртоғининг ним пушт товар куйлаги ва кўкрагини тирсиллатиб турган бахмал нимчасига назар ташлаб.— Дадам бойликка бойку-я, лекин шу кунларда сира тинчи йўқ. Ишчилар ҳали у деб, ҳали бу деб ғалва кўтариб, тинчимизни бузишяпти. Дадам кундан-кун серзарда бўлиб кетяптилар. Бир оғиз гап гапириб бўлмайди, силтаб ташлайдилар. Оқ подшонинг даврида хўп юрарканмиз. Большевик деган бало бошимизга етмаса эди.

— Оллога сиғининг, қизим, парвардигорнинг ўзи мушкулларни осон қилгай,— деди отин.

— Қўй, ўртоқжон, хафа бўлма! Падари бузрукворимиз айтдилар, Истамбулдан турклар етиб келар эмиш. Ҳамма ишлар яна аввалги қолипига тушиб кетади.

Қизлар юзларига чачвон тутиб кўчага чиқдилар. Улар Муҳаммадмансур бойникига бешик тўйига айтилган эдилар. Бойнинг ўғилларидан бири олти йил деганда энди фарзанд кўргани туфайли, бой бугун катта зиёфат бермоқда эди.

Бойнинг ҳовлисида хотин-халаж кўп эди. Қизларни «келинглар, қиз пошшалар, келинлар!» деб қучоқлашиб кўришиб, қарши олишгач, уларни ичкарига таклиф қилдилар.

Хонада гир айланиб ясанган-тусанган хонимлар, қизлар ўтиришибди, ўртадаги катта хонтахтада шоҳона дастурхон. Пастда шақирлаб қайнаб турган оқ рух самовардан гардин пиёлаларда тинмай чой узатиларди.

Тўсатдан граммофон сайраб кетди. Қўшиқлар нуқул русча бўлганидан дарров меҳмонлар шовқин кўтарган эди:

— Вой ўлай, ўзимизнинг Тўйчи ҳофиздан йўқмиди? Бу нимаси-я, чулдиратасан?— деди бир бойвучча хотин.— Сел қиладиганини топ!

Граммфоннинг қулоғини бураб ўтирган ёшгина жувон кула-кула пластинкаларни бир-бир кўздан кечириб Тўйчи ҳофиз ва яна бир неча бошқа ҳофизлар, қизиқчилардан ёзиб олинган пластинкаларни айирди ва Тўйчи ҳофиздан бешлаб юборди. Ёқимли, гўзал куйлар, ишқий, дардли қўшиқлар янгради.

«Ўтинг, Салимаҳон, тўрга ўтсинлар!» деб Саидахмад-бойнинг қизини юқорига олган эдилар, қизариб пойгакда қолган Адиба: «Оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойнинг қизи...» деди ичида. У дастурхондаги анвои таомлардан ҳайратда ўтирар, ҳар замон бир қўл узатиб қўяр эди.

Салимаҳон эса, ҳеч кимсани писанд қилмас, сомсалардан, конфетлардан бемалол еб, гап сотиб ўтирар, қақилдоқ қиз борган сари очилиб, ҳеч кимга гап бермас эди. Дам ҳозирги аҳволдан зорланиб, дам Николай ҳақида сўзларди.

— Отамнинг кўнгли гаш, ишчилар ғалаён кўтаряпти, яна ўзимизнинг мусулмонлар-а!— деди сомса чайнаб туриб Салима.

— Бе, ортиқча ваҳима қилманг!— деди гердайиб Гулчеҳра.— Отамлар айтадиларки, ишчилар тузаётган ташкилотларнинг барчаси вақтинча ғавғолар эмиш, аста-секин ўз-ўзидан битиб кетармиш. Отам эртаю кеч акаларимга уқтирганлари уқтирган: «Пул йиғинлар, завод қурамиз, замон бойларники, ҳозир омад келган», дейдилар.

— Илоҳим айтганингиз келсин,— деди бир бойвучча.

— Бизниқига нўғой бойлар кўп келади,— тагин гапга киришди Гулчеҳра,— нўғойдан қалин бир ўртоғим бор. Нўғой қизлар жудаям ўтириб тегар экан эрга. Еши йигирма иккиларда, гоҳо зерикиб келиб қолади бизниқига. Узи

кишидан қочмайди, бепаранжи юради, оти Латифахон. Русчани сувдай билади. Масков, Петербург газеталарини ўқиб туради. Гоҳо менинг ҳам ҳавасим келиб кетади, эсизгина, бугун олиб келсам бўлар экан, кўрар эдингиз. Уша ўртоғим айтадики, эндиликда бойларнинг савдо-сотиқ ишлари тарақлаб кетармиш. Қашшоқларнинг қўлидан нима келарди? Петербургда уларга тўпдан шунақанги ўқ ёғдиришибдики, қонга беланишибди, қирилишибди. Латифахон паранжи тўғрисида ҳам кўп гапирди, шу ортиқча матоҳдан қутулиш керак дейди, яқинда ўзи газетага ёзармиш.

— Вой шўрим, бепаранжи юриб бўлармиди?— деди ёшгина бир жувон.

— Бо, бунга ҳам гап топади у,— жавоб берди Гулчеҳра,— пайғамбаримиз ўзининг ёш хотинини хизматкоридан қизганиб, мана шу паранжи деган нарсани ўйлаб чиқарган эмишлар.

— Бас, бемаъни гапларни қўйинглар, расули худога тил тегизманглар, пошша қиз, гуноҳ бўлади-я,— силтаб ташлади чимирилиб ўтирган бойвучча хотин.— Бундай иғволардан ҳазар қилинглар.

Ҳамма бирдан жим бўлиб қолди. Изза бўлган Гулчеҳра лабини буриб, тескари қаради.

Кимдир, ўртага чўккан ноқулай жимликни бузиш учун граммофонни яна қўйиб юборди.

Гулчеҳра мағрур, сарбаст ўтирар, сўзамоликда Салимахондан қолишмас, гоҳо беш этакли ҳавойи нафис кўйлагининг бурмаларини тузатиб, қирмизи зарбоф нимчасини сийпаб қўяр эди. Орқасини тўлатган майда сочларида кичик туморча кўриниб кетарди.

— Еб ўтиринглар, қизлар, мунча сузилмасанглар, менинг қорним оч, ўляпман,— дея Гулчеҳра қовурма чучварага қўл узатди.

Қизлар кулишди.

— Узинг кеч келдинг-да, жазонг шу,— деди мезбон Ойпошша.— Ҳозир тандирдан гўшткуйди узишяпти, сабр қил!

Гулчеҳра қатлама чайнаб, ундан сўради:

— Оти нима бўлди ўғилчанинг?

— Дадамлар Музаффар қўйдилар, қадимги-исмлардан эмиш,— чой узатиб жавоб берди Ойпошша.

— Музаффар шарофатли ном, бой бўлсин!— деди ҳалиги чимирилган бойвучча.

— Раққоса йўқмиди, бу нимаси, кунимиз шу граммофонга қолганми?!— деди ранжиган оҳангда бир қиз.

— Э-э,— чойни ҳўплади Гулчехра,— Зумрад келмадида, шунча ялиндим, кўндиролмадим, жуда базмни қиздирарди. Иттифоқми, гўрми, бир балого кетди, қиз боши билан нима қилар экан! Уйинда, қўшиқда унга етадигани йўқ... Фақат қашшоқ-да...

— Қашшоқ билан ўртоқ бўлиб нима қилардингиз, уларнинг ҳаммаси ишбузармон, ундақалардан қочиброқ юрганингиз маъқул, яхши қиз,— деди бир хоним.

— Тўғри айтасиз, ҳаммаси бахил,— луқма ташлади Салима.

— Вой, мана, яллагилар ҳам келди,— деди деразадан қараб Ойпошша ва уларни кутиб олгани югурди.

Саври сатанг, дуторчи ва чилдирмачиси учовлари меҳмонлар билан саломлашиб, мағрур ўтирдилар.

— Саври сатанг келдими, энди базм катта бўлади,— шивирлашди қизлар.

Яллагилар олдиларига тортилган патнислардаги сомса, патирлардан сб, чой ичиб олишгач, ҳаммалари дув этиб ҳовлига чиқишди.

Саври сатанг дутор ва чилдирма мақомига мос йўрғалай кетди. Енгил қадам ташлаб даврада учарди; нозик, сир тўла ҳаракатлари кўнгилларидаги ҳисларга куйлар мавжини қуяр, ширин завқ бахш этар эди. Саврихон ўзини куйлар қанотида ҳис этар, гўё бир сирли рўёда берилиб рақс қилар эди.

Бойвучча хонимлар, қизлар кетма-кет сўлкавойларни ташлаб турардилар. Ойпошша шивирлади:

— Бас, ташламанглар, ўзимиз байлашиб олиб келганмиз.

— Майли, таомили шундай, ўргилай, эритиб юборди... ошигиман...— кулди бойвуччалардан бири.

Боғдек кенг ҳовлидаги дарахтлар панасига биқинган ёш-яланг бойваччалар қиз-жувонларнинг ўйинини томоша қилардилар. Уларни ҳирс билан кузатишаркан: «Дўст!», «Кўзидан!» деб қийқиришарди. Танти йигитлар тинмай ақча ёғдириб турардилар. Улар, ниҳоят, яллагилар ҳам, қизлар, келинчаклар, хотин-халаж чарчаб, меҳмонхоналарга кириб кетишди.

Йигитлар ташқарига чиқиб кетишди. Уларнинг суҳбати гоҳ маишат, гоҳ тижорат ва сиёсат устида борарди. «Хабарларга қараганда, Туркиядан Султон ҳазратлари Тур-

кистонга юриш қилиш ҳаракатида эмишлар. Анвар пошшо келармиш. Биз бу улуғларни кўчаларга гиламдан пояндоз ёзиб кутиб оламиз»,— деди биров. Аттор бойвачча Юсуфхон: «Ишчилар ташкилоти хом хаёллар билан бош қотирмоқда. Уларни кўндириш осон. Нон, картошка, гўшт бўлса бас. Еру осмон бойларники, барча ишнинг жилови уз қўлимиздадир»,— деб одати бўйича оғиз кўпиртирди.

Мана, тагин бир тўда казо-казо бойлар, Анвар қори, Абдуллаҳўжа, Жалилхон мағрур юриб кираркан, Муҳаммадмансурбой билан ўғиллари уларнинг истиқболларига шошилдилар; саломлашиб, қайта-қайта қуюқ кўришгач, улар чекқароқдаги дарахтларнинг қалин сояларига терилган ўриндиқларга жойлашдилар. У ёқ-бу ёқдан бир оз гаплашиб ўтиришгач, соҳиби хонадон Муҳаммадмансур меҳмонларни хонага таклиф қилди:

— Марҳамат, жаноблар! Қори афанди, бошласангиз! Меҳмонлар жойлашиб ўтириб олишгач:

— Шатранж келтирсинлар, қори ака ила қиттай от суришайлик,— дея кулди базознинг кичик ўғлига қараб ҳамиша шўх, серкулги, серзавқ Жалилхон.

— Хўп, маъқул,— рози бўлди қори.

Шўройи ислом жамияти аъзоларидан бир гуруҳи мажлисдан чиқиб келганликлари учун ўзларини овқатга урдилар. Улар шу топда бир оғиз сўз қотишдан ёки сўз тинглашдан ожиз, фақат ошалаб овқат ер ва бостириб чой шимираб эдилар. Қори билан Жалилхон бойвачча ҳам очиққанликлари сабабли овқатдан бош тортмадилар, улар бир-бирларига боқиб кулимсираб ва шатранж доналарини завқ билан суриб қўяр эдилар.

Терифуруш Мирсаидбек гўштга ўчлигидан нуқул яхна гўшт билан қазига зўр берарди.

— Қўйинг шу бемаъни ўйинни,— деди у қорига, оғзидаги овқатдан дудуқланиб,— не фойда бор бундан? Дўндиқчаларга майл қилинг, майнинг кайфини суринг! Бу не, қачон кўрсам, бир парча тахта устига мукка тушган бўласиз. Сизга қараб менинг диққатим ошиб кетади!

Қори аста жилмайди:

— Шатранж ўйини пок, улвий ўйин. Биз-ку, нима, ожиз бир бандамиз, ҳатто Амир Темур каби улуғ зотлар ҳам шу бир парча тахта устида жанг қилганлар. Шарқнинг қадимий ўйини бу!..

— Үйинларнинг энг аълоси, асила денг! Шунини тушунсалар бас, бошқасини қўяверинг!— деди пичинг билан Жалилхон, филни суриб.

— Йўғ-э, мен буни шайтоннинг ўйини деб ўйлайман. Наҳотки, хоқон Темур шунга азиз вақтларини сарф қилган бўлсалар?! Шундай эса хоқонингиздан ҳам ҳафсалам пир!— сочиқ билан мўйловларини артиб, тагин қазини чайнашга киришди Мирсаидбек.

— Ажойиб ўйин, лекин ислом динига зидлиги йўқми, бундан гапирсинлар, қори афанди?— сўради қўқонлик бир бой.

Қори филни уч хона суриб олди-да, Жалилхонга қараб имо қилди, сўнг шошмасдан бойга жавоб берди:

— Менингча, шатранж қадимдан шарқ халқлари ичра тараққий топган бир ўйин, ислом динига асло зиёни йўқ, жаноб, балки Муҳаммад алайҳиссаломнинг ўзлари ҳам ўйнаганлардир. Бу ўйин фикрнинг қайроғи, фикрнинг олмосдай ўткирланишига хизмат этади.

— Агар қуръони шарифда шатранж хусусида бир калима учрамаса, бу ўйинга мутлақо эътиқодимиз йўқ. Мирсиддиқ махсум айтсинлар, қани?— деди тагин ўжарлик билан қўқонлик бой.

— Каминага қараганда қори афанди ўзлари жавоб қилсалар маъқулроқ бўлурди. Қуръони шарифнинг қай саҳифаси, қай оятида шатранж мадҳ этилган?— сўради махсум.

Қори қаҳ-қаҳ куларкан, Жалилхон жавоб беришга шошилди:

— Расули худо ўз авлодларининг шатранжга шубҳада бўлишларини зарра қадар гумон қилсалар, албатта бир карра эмас, беш карра оят келтирур эдилар. Афсуски, биз каби шак қилувчи умматларининг бу дунёга келишларини билмаганлар.

— Астағфирулло!— бошини чайқади Мирсиддиқ махсум ва яна ҳужумга оғиз жуфтлаган эди, икки рус бойи бир хоним билан кириб келдилар.

— Эҳ, биз кечикибмиз-ку, кечирсинлар, жаноблар!— уэр сўради Николай Иванович Кошкин — боғдор, катта ер эгаси, бақалоқ киши.

Кошкин ва унинг ҳамроҳлари — новча, соқоллари қунт билан таралган машҳур фабрикант — читфуруш ва унинг хотини олифта Нинахонимни шошилиб қарши олгач, Муҳаммадмансурбой кенг меҳмонхонада девор бўйлаб терилган юмшоқ ўриндиқларни сура бошлади.

Меҳмонлар дув қалқиб, қўл қовуштирган билан кўришар экан, Абдуллаҳўжа қўл узатиб сўради:

— Исми шарифингиз, жаноб?

— Коровин, Александр Михайлович,— жилмайиб жаноб берди енгил оқ костюмдаги галстукли новча фабрикант ва хотинини имо қилиб,— Нина Ивановна,— дея қўшиб қўйди.

Мажлис аҳлининг бир оз тортинганнамо шивирлашиб қолганини сезган Кошкин ўтирганларга мурожаат қилди:

— Бемалол ўтираверинглар, жаноблар... Ҳаво жуда исиб кетди...— деди, бошқа гап тополмай киссасидан папирос қутисини чиқариб ёнидагиларга тутди:— Марҳамат, чекинглар!— сўнг ўзи ҳам бир дона папирос олиб лабига қистирди.

Бойнинг катта ўғли бир неча хизматкорлари ёрдамида дарҳол рус меҳмонлар олдига стол қўйиб дастурхон ҳозирлади.

— Жаноблар, коньякми ёхуд ликёрма? Ҳаммасидан бор,— деди Муҳаммадмансур хушомадгўйлик билан.

Кошкин лабларини ялаб олди:

— Келтирсинлар, жаноб, энг аъло нарса коньяк, ичмиз.

— Йўқ, шундай жаҳаннам иссиғида коньяк ичиб бўладими!— эътироз билдирди Коровин.— Муздай шарбат бўлса кошки эди.

— Ичасиз, ичмасангиз оғзингизга қуямиз-да,— хахолади Кошкин.

Турли қовурма ва яхна гўштлар, иссиқ кабоблар келтирилган эди, меҳмонлар жазиллаб турган кабобга ёпишдилар.

Муҳаммадмансур қадаҳларга коньяк тўлатди.

— Афв этсинлар, мен ўзим ичмайман, аммо сиз каби азиз меҳмонлар учун сақлайман:

— Э-э, ичмайман деганингиз нимаси?! Ислом қаттиқ дин, дунёнинг энг лаззатли нарсаларини ман этган. Сиз ичинг, жаноб қори, жаноб адвокат,— қорига ва Абдуллаҳўжага хитоб қилди Кошкин. Бўш ўриндиқларни суриб столга таклиф қилди.

Қадаҳлар кўтарилди. Нинахоним ҳам коньякни афзал кўрди. Меҳмонлар бир-бирларини такалуф билан таомлардан ейишга таклиф этиб, тагин иссиқ кабобларни кўк пиёз аралаш ғарчилатиб чайнашга киришган эдилар.

Хушчақчақлик бошланиб кетди, кулги, кулги, тағи коньяк... Қизариб, буғриқиб кетган Нинахоним ҳам эркаклардан қолишмас эди.

— Боғда ён қўшним,— Муҳаммадмансур Кошкинни меҳмонларга имо билан кўрсатди.— Жуда бой, ер-сувларининг чегараси йўқ, меваларининг навлари бир-биридан асил. Новчаси — катта фабрикант, машҳур коммерсант.

— Лекин хоними айниқса гўзал экан, сутга чайқаб олганми-я, бизга шунақаси бўлса...— деди шивирлаб бир бой.

Бу сўзни эшитган бир меча бой қиҳиллаб кулиб қўйди.

Гап энди сиёсий мавзуга кўчган эди.

— Қалай, дума сайлови яқинлашдими?— сўради кимдир.

— Билмадим, сиёсий-ҳарбий ишларнинг ҳаммаси расво бўлиб кетяпти,— деди Коровин нохушгина.— Петроград газеталари: «Ана ғалабага етдик, мана ғолибия!» деб қичқирадилар, аммо ҳеч нарсадан дарак йўқ. Худо ўзи сақласин, замон қалтис! Ҳарбий жиҳатдан орқада қолганмиз, мўъжизага умид боғлаймиз.

— Ноумид шайтон...— деди кимдир.

— Ижтимоий оқимлар ғоят чалкаш...— деди Коровин.— Майли, сабр қилайлик-чи, ишлар изига тушиб қолар...— У галстугини тўғрилаб, ёнига ўтирган хотинининг юзини сийпаб қўйди.

— Йўқ,— деди иссиқдан, майдан қизарган Кошкин елпиниб.— Қонун бузилди, мутлақо тартиб қолмади. Аввало шуниси чатоқ бўлдики, христианликка катта шикаст етди. Большевикларнинг барчаси даҳрий-да, ахир! Худонирад қиладилар-а, бу қандай бемаънилик?! Халқни қаттиқ жиловлаб турган бир подшо йўқми, ҳамма бебош бўлди қўйди. Фуқаро ҳам подага ўхшаш нарса, таёқли бир подачи бўлмаса бўладими! Император ҳазратлари уч юз йил ҳукм сурган романовлар оиласидан, бу ҳазилакам гап эмас. Инонамнки, худонинг ўзи бизга кўмак беради,— у қақраган ҳалқумини коньяк билан ҳўллаб олди.

— Йўқ, дўстим, энди Россия ўзимизнинг буржуазия республикаси бўлади, подшолик даври ўтди, деяверинг. Дарё тескари оқмаганидек, давр ғилдирагини ҳам тескари айлантириб бўлмайди. Ичинг коньякни!— деди Коровин қадаҳни кўтариб.

Қори кайф устида жуда сўзамол бўлгучи эди. Навбат унга ўтди. У гапни Темур салтанатидан бошлаб, ҳозирги

мамонага келтириб тақадди. Мактаб, маорифни дин изидан юргизмоқ зарурлигини, ёшларимизни Москва ва Петроградда ўқитмоқ маъқул бўлса-да, Истамбул ва Қоҳирада биса ҳам дин, ҳам илм касб этмоқ мумкинлиги устида сўз юритар эди.

Ҳамма диққат билан қорини тинглаб турганда, эшикдан шошилиб кирган йигит саросимада Муҳаммадмансурга шивирлар экан, мезбон оқариб кетди. Сўнг савол назари билан тикилган меҳмонларга воқеани баён қилди:

— Солдатлар иккинчи ўғлимизни уч арава қанд билан ушлаганмиш. Тавба!.. Бу қандай номаъқулчилик!— деди бирдан совуқ тер босган бой, гўё ўз-ўзига гапиргандай.

— Бу шубҳасиз, большевикларнинг иши, солдатлар ҳам уларга оғяпти,— уқтиришга тиришди Кошкин.

— Ҳа, шундай, шундай, рост айтасиз,— бошини лиқиллатди бойлардан бири.

Юраги така-пука бўлиб, қаттиқ тараддудда қолган бой ҳовлига отилди, асабларини эплай олмай сўкиниб, у ён-бу ён юрар экан, меҳмонлар ҳам кўтарилдилар.

— Албатта генерал Никитинга шикоят қилишингизни тавсия этаман,— насиҳатомуз гапириб хайрлашди Кошкин.

Бой меҳмонларни жўнатиб ичкарига шошилди.

— Жўнат хотин-халажни, тездан!— деди у хотинига.— Уғлинг қўлга тушганмиш. Уч арава қанддан айрилиб-миз!— Бақрайиб қотиб қолган бойвуччанинг юзи қув ўчди, оғиз очишга мажоли йўқ эди. Бой яна алланималар деб тўнғиллаб, кичик хонага кириб кетди.

Аёллар орасида лаҳзада оғиздан-оғизга ўтган хабар гўё бир сел каби зиёфатни, базмни супуриб ташлади. Бирпасда уйлар, айвонлар ва ҳовли саҳни бўм-бўш бўлиб қолган эди. Соя каби тилсиз хизматкорлар оёқ учида юриб, у ёқ-бу ёқни йиғишга киришган эдилар.

ИГИРМА ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

I

Шокир ота ариқ бўйидаги атрофига қалин сув сепилган эски кигиз устида хаёл суриб ўтирарди. Ёнидаги мис қумғондан чегаланган пиёлага доғ сув оқизиб, зоғора нонни ивитиб ерди.

Вақт пешиндан оғган, куннинг авжи қизиган вақти. Ҳовлида чолдан ўзга кимса кўринмайди.

Унсин эккан хил-хил райхонлар, кашнич ва томошақо-воқлар қутуриб ўсган, енгил шабада ўтса ҳам райхоннинг хуш бўйи анқиб кетарди. Унсин зерикканидан қўшни ўртоғиникига чиқиб кетган. Отанинг набираси Собиржон анҳор бўйида: дам сувга шўнғийди, дам дарахтга чиқади...

Хаёл оғушида ўтирган чолни мудроқ босади.

Бу жимликни кўчадан шап-шап юрганча кириб келган Рисолат кампир бузди. У кира солиб жулдур паранжисини айвон лабига улоқтирди.

— Собиржон қани? Табаррук деб эшоннинг ҳовлиси-дан кўксултон олиб келдим; шундоғам гуж-гуж қилганки, ҳавасим келди. Айтгандай, Унсин ҳам кўринмайдими? — у ёқ-бу ёққа кўз югуртирди кампир.

— Уйнаб келсин, маҳсидўзлик қон қиладиган диққат ҳунар, буни сен билмайсан, кампир, сўзан-бигиз тутган биледи, — узун сўлиш олди чол.

Кампир бўлса ариқ лабига ўтириб шивирлади:

— Яқинроқ сурилинг, чол, гап бор.

Кампирнинг сирли товушидан чолнинг вужуди қулоққа айланди.

— Эшоннинг маҳалласида донғи оламга кетган бир бой бор, дўкони ҳолва, писта-бодомга тўла эмиш. Хотини чақиртирган экан, ҳовлисига кирдим. Томи тунука, данғил-лама уйлари шунақа саранжом-сариштаки, асти қўяверинг, оғзим очилиб қолибди. Бир қоп эт бойвучча шоҳи-ипакларга беланиб, бекалардай ўтирибди, ҳурилиқодай келинлар хизматида, — кампир лабларини ялаб олди. — Дастурхон ёзиб анвои неъматларни тўкиб ташлади. Нима экан десам, ўғлидан гап очиб қолди. «Тақдирнинг тоши қаттиқ бўлар экан, эгачи. Фалакнинг гардиши бошимга бир бало солган, — деди. — Тўлиб-тошган бахтимнинг бир кемтиги бор. Кенжа ўғлим туғма оқсоқ. Лекин оёғи оқсоқ бўлса ҳам ақли-ҳуши расо, — деди. — Аммо йигитнинг айби билинмайди, давлати — кўрки, дейдилар. Сизда попуқдай қиз бор, деб эшитаман, қуда бўлайлик», деса бўладими, чол! Қизгинанинг иқболи баланд экан, деб юрагим тарс ёрилгудай севинсам ҳам, сиримни бой бермай ўтиравердим. — Кампир лабларининг четини қўли билан артиб давом этди: — Кўзида ҳам қитдай оқи бормиш, бунинг зиёни йўқ. Гап шу, чол, фотиҳа қилдик, мана кўринг! — Кампир ёнидаги тугунни очиб чолнинг олдига қўйди.

Тугунда бир кийимлик шол, бир кийимлик атлас бор эди.

— Қизим тушмагурнинг толен баланд экан,— деди хирқираб, томоғи қуриган кампир,— офтобдай ярқиради қўйди!

Чол ҳайратдан гунг бўлиб қолган эди. У ўрнидан туриб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Кампир доғ сувдан бир пиёла ютиб, яна гапга киришди:

— Унсин шаддодроқ қиз, тезроқ тўйни қилаверинг, отаси! Писмиқ, шайтон, кўп синадим. Тагин, битта-яримта билан топишиб юрган бўлмасин, иснодга қолмайлик! Ҳа, ростдан, эсим қурсин, беканинг яна бир ваъдаси бор, қалинига минг сўлкавой ақча, тўйга деб думбаси серкиллаган икки қўй, қанд-курс, икковимизга бош-оёқ сарпо... Энди, отаси, қизни ўзингиз кўндирасиз...

Бирдан авзойи бузилган чол оғзидаги носни пуркаб ташлади-да, асабий ҳолда наमतга ўтирди.

— Ҳой, ноинсоф алвасти, эсингни едингми! На мен билан, на қиз билан бир оғиз маслаҳат қилмай, бировнинг тилаб олган боласини ўзингча унаштириб келаверасанми?! Оғаси Элмурод келсин, сенга нега ташвиши тушиб қолди қизнинг? Яна келиб-келиб топганини, худонинг бир балоси — чўлоқ-маймоқми!— бўғилиб бақирди Шокир ота.— Гулдай қизимни худонинг қарғиши теккан бандасига қўлидан тутқазиб юбораманми?! Йўқ, мияси ачиган кампир, қизимизнинг пешанасига меҳнаткаш, жафокаш бир йигит битиб қолар! Ҳозир жўна, бу матоҳларни эгасига олиб бориб топшир,— чол оёғи билан тугунни тепиб юборди.— Йўқот, бир балоси бўлмаса шудгорда қуйруқ на қилур? Биламан, бадбахт бойларнинг қилиғи кўп!— кўзларини олайтириб қичқирди у.

Кампир бўш келмай, чолига бобиллаб берди:

— Садқайи ота кетинг! Шу муштумдай қизни ҳам бийлай олмайсизми?! Якшиликни билмаган исқирт чол! Унаштириб келдимми, бас! Фаришта омин деган фотиҳани бузиб бўладими, бетавфиқ чол!

Кампир узоқ вайсади:

— Уз билганимни қиламан.— Чўлоқми, кўрми — давлати бўлсин! Данғиллама уйларда, боғ-роғларда яйраб юрса ёмонми? Сен ўлгурга тегиб мен нима кўрдим?! Ҳали қараб тур,— қошларини чимирди кампир,— никоҳдан кейин ўзим бир чаллар қилайки, бутун даҳанинг бойвуччалари ҳайрон қолсин!..

Шокир ота кампирнинг феъл-атворини яхши билганидан, унинг жаврашларига парво қилмади.

— Йўқ,— деди у салмоқлаб,— мен етим бир қизнинг кўз ёшини тўкмайман. Ўзи бойларнинг жабрини кўп тортган, оғаси Йўлчи ҳам бойлар дастидан нобуд кетди. Бунга сенинг ақлинг етмайди-да?! Ақлли, ҳушли, меҳнаткаш куёв топсанг, ўзинг бошлиқ бўлиб унашавер, гинг демайман, аммо кўрга, чўлоққа бермайман, гуноҳдан қўрқаман. Бойнинг берадиган қўйлари, ақчаси беш кунга етади, холос, қиз бояқишни бутун умр гамхонага тикмоқчисан! Азбаройи худо, тоғдай тахтдан бармоқдай бахт яхши! Имону саботнинг ўзи катта давлат! Унсинни сотиб нима муродга етасан, қани, гапир? У ақлли, зийрак, ҳушёр қиз, унга зинҳор жабр қилма, кампир, увол бўлади, бир кун пушаймон бўласан. Эшитяпсанми, буларингни иссиғида ағасига топшириб кел.

Кампир шайтон йиғи аралаш яна қарғаш, вайсашга ўтди:

— Нима деган одам бўлдим энди, шарманда қилдинг мени! Бойлар билан ҳазиллашиб бўладими, гумроҳ чол! Сағалгина чўлоқ экан, сағалгина ғилай экан, нима бўпти? Йигитга ҳуснинг нима кераги бор? Нон ботириб ермиди?! Фотиҳа — оллонинг муҳри, бебурдлик қилиб бўлмайди, бетамиз!

Чол-кампир алла-паллагача гижирлашишди; гоҳ бири, гоҳ иккинчиси баланд келарди.

Чол бўғилиб бақирди:

— Минг вайса, минг додла — қизимни чўлоққа бермайман,— раво кўрмайман! Можарони бас қил!

— Ҳей чол,— сал бўшашиб гапирди кампир.— Унсинга айтиб қўйма, ўзим ётиғи билан тушунтириб, кўндираман.

Чол баттар тажанглашиб энди оғзини сўзга жуфтлаган эди, вақти чоғ Унсин кўчадан қушдай учиб кирди.

— Тагин нима гап, қовоғингиз солиқ, бувижон, отамни нега хафа қилдингиз? Бас энди, яраша қолинглар. Отажон, сизга нима бўлди?

— Одатдаги гап, чироғим, баъзан тортишиб турмасак зерикиб қоламиз,— шундай деб чол кўлларини белига тираганича, дўконига кириб кетди.

Кампир, Унсиннинг кўзини шамғалат қилиб тугунни сандиққа қулфлаб чиқди.

— Ўзим сенга боёнлардан бир куёв топдим, толеинг бор экан, қизим,— шивирлади кампир.

— Қўйинг, буви, ҳали ёшман, иннайкейин, акам келсин...

Унсин қизариб ичкарига югурди, сўнг эски кийимларини кийиб чиқди-да, яланг оёқ бўлиб ҳовлига сув сепди, кейин наमतда ёнбошлаган кампирнинг ёнига ўтириб, ишга тутинди.

— Унсинжон, катта-катта ер-сувлари бор бадавлат кўёв чиқиб турибди,— юмшоққина бўлиб гап бошлади кампир.

— Вой, буви-ей, мен ҳали ҳам ўзимни чақалоқ фаҳмлайман,— кула-кула гапирди Унсин.— Мирзакаримбойга ўхшаш пас, бераҳм золимлар кўп, шунақасидан топдингизми? Йўлчи акамнинг неча йиллик меҳнат ҳақини бермадику, уларнинг яхшиси йўқ, ҳаммаси бир гўр! Қўйинг, асло бой-боёнлардан сўз очманг, уларнинг турмушини ипидан игнасигача биламан. Буви, қўшнимиз мардикор Неъмат бор-ку, болалар «Бузоқ» деб ҳам чақиришади, ўша ҳозир Янги шаҳардан келди, бирам вақти хуш, ишчилар ташкилотига аъзо бўлиб келганмиш. Мен ҳам аъзо бўлардим, бувижон, бироқ қиз боламан-да, бир етим муштипарман,— деди кўзларини ишдан кўтармай ўксиниб қиз.

— Бас, алжирама,— қалтираб бақирди кампир,— шайтоннинг уруғимисан, астафидулло, энди сени тезроқ эрга бермасам, бизни шарманда қиладиганга ўхшайсан, бебош қиз!

Унсиннинг ҳам шу топда жаҳли чиқиб қизариб кетган эди, лекин кампир билан айтишишни эп кўрмаганидан индамади, бошини кўтармай ишида давом этди.

Намозгарга яқин бошига чурук паранжисини илиб, кампир кўчага отилди. У йўл-йўлакай ўз-ўзига шивирлаб борарди. «Жувонмарг қизни эрга берганим бўлсин... Боқдим, ювдим, тарадим, ҳаддим йўқми?! Қараб тур, қоплаб гуручларни, қанорлаб унларни олиб, бир ҳузур қилмасам...»

Узун жинкўчага бурилгач, кампир бир ҳовлига кирди; тор ҳовли тўридаги пастаккина зах хонанинг эшигини гийёқ этиб очди. Хонада Рисолат кампирнинг узоқ қариндоши Оллоқул тегирмончи уст-боши гард хизматкор бола билан угра ичиб ўтирарди.

— Келинг, холамоий, кўринмайсиз,— деди хизматкор бола,— қани уградан ичинг. Худонинг берган куни тегирмончининг оши шу,— деди у сўрашиб бўлиб, рўбарўсига ўтирган кампирнинг олдига косани сўриб.

Кампир овқатдан бир-икки қошиқ тотинган бўлиб, косани яна ўзига қайтарди.

— Хўш, тинчликми ўзи, кампир?— сўради Оллоқул тегирмончи, элликдан ошган чол. У қизларга эр, йигитларга қиз топишга узоқ-яқинга машҳур, шум, маккор киши эди. Чўлоқ, кар, кал йигитларга, мункиллаган қари давлатмандларга гулдай ёш қизларни илантириб беришга айниқса моҳир эди.

Кампир Унсин ҳақидаги арз-додини тўкиб солди.

— Бойнинг ўғлини топдим, айланай, бироқ хунук бир бедаво бола экан. Лекин ҳар нима бўлганда ҳам давлатманд. Дардим унинг ана шу давлатида, қандоқ қилай, ҳолимиз ўзингизга маълум.

Тегирмончи бир неча дақиқа сукутдан сўнг бошини кўтарди:

— Қизни биламан, кампир, беш-олти ой муқаддам ҳовлиларингда кўрганман, хотиримда... Жамоли ойдай, йўғ-э, офтобдай ёниб иш тикиб ўтирган экан. Ўзим ҳам кўнглимга тугиб қўйганман... Хизматга биз тайёр... Ҳм... Бироқ, шундай соҳибжамол қизни бир ногирон чўлоқ йигитнинг қўйнига солиш мушкул ишу, майли, бир илож қилиб эплаймиз. Отаси ким, айтинг, ўзим топиб олурман.

Кампир эзмаланиб тушунтира бошлаган эди, тегирмончи уни тўхтатди.

— Бўлди, бўлди, бас, уқдим, биламан у бойни,— деди айёр кўзларини ола-кула қилиб тегирмончи.

Кампир нимтатир суюқ чойни ҳўплаб яна сўзга киришди:

— Қизни пуллаб олсак, бел бир оз бақувват бўлармиди дейман. Худо хоҳласа, тўйга ўзингиз бош бўласиз, ўзим сизга тўн кийгизаман.

Чол кемшиқ тишларини кўрсатиб тиржайгач, бўғилиб-бўғилиб бир-икки йўталди:

— Барини бажараман, хотиржам бўлинг, кампир. Қўй, мол — ҳаммасини тўққиз-тўққиздан қилиб юламиз, икки минг сўм пулни чўзинг дейман. Қизгина қип-қизил лолаку, қалинни дўндириб оламиз, бу ёгини ўзимга қўйиб беринг! Чол кафтини тўлатиб нос отди. Бир он жим ўтиргач, дудуқланиб давом этди:— Бир нафаси ўткир азаимхон бор, илми амалга ундан зўри йўқ бу шаҳри азимда. Нафаси ўткир, қўл урган иши ижобат бўлмай қолмайди. Дуо битишга моҳирки, одамларга хотинларни қўшади, айиради, бузади, ишқилиб, пул бўлса, хоҳлаган ишингизни бажо

келтиради. Бировни бировдан қурбақадай совитиш, оловдай иситиб бериш, ҳаммасини лаҳзада бажаради.

— Парилари зўр экан-да? Дарёни тескари оқизади-ганлардан денг?— деди икки қўли билан ёқасини ушлаб, лабларини аранг йиғиштириб олган кампир.

— Аввало, йиғитни қизга иситиш керак, эртагаёқ ўшанинг олдига бораман. Саҳарлаб саккиз сўм пул, бир бўлак тоза чой, бир чимдим долчин, бир қисим туз, тўртта қанд келтиринг, дам солдириб берайки, қиз билан йиғит Лайли-Мажнун бўлади қолади,— ҳиринглаб кулди Оллоқул.

— Тавба, сеҳргар денг,— таажжубланди оғзини катта очиб ўтирган кампир,— қарз-ҳавола қилсам ҳам бомдод-да ташлаб кетаман, ўргилай, ўзингиз соҳиби тадбирсиз.

Рисолат кампир кўнгли бир оз таскин топиб жўнади.

УТТИЗИНЧИ БОБ

I

Александр боғининг катта дарахтлари салқинида ишчиларнинг кичик, қисқа мажлиси борарди.

Кичик стол олдида турган Петров секин, гоҳо қўл ҳаракатларини аралаштириб, пухта гапирарди. Петрограддаги қонли воқеаларни, буржуазиянинг ҳокимият жиловига ёпишаётганини, бунга пролетариатнинг асло йўл қўймаслигини ишонч билан сўзлаб, деди:

— Ҳозирги кунлар муттасил кураш кунларидир; меньшевиклар, эсерлар ва Муваққат ҳукумат халқ манфаатига қарши йўл тутаётганини барчага англатиш керак. Казармада солдатлар орасида, жумладан, Сибирь полкига ҳақиқатни тушунтирмоғимиз керак. Мусулмонлар гафлатда, деди куюниб Жумабой.

— Тўғри, Петров ака, гафлатда юрган эканмиз,— деди куюниб Жумабой?

— Бари тўғри,— гапга аралашди сокинлик билан Умарали, у қийналиб бўлса-да, русча гапиришга уринарди.— Туркистон халқи беҳад эзилган, хўрланган, уларни гафлат уйқусидан уйғотайлик, хурофотдан, жаҳолатдан асар қолмасин.

— Туркистон аҳли, жумладан, ўзбеклар дин, хурофот исканжасида ётибди,— вазмин гапирди Васильев.— Дин, шариат, уламолар — ҳаммаси халқ бошига битган офат. Ишчиларимиз мусулмонларни гафлатдан қутқариб, тўғри

Йўлни топишга кўмак берсинлар. Уламоларнинг ва бойларнинг башарасини очиб ташлаш, яъни ғоявий ташвиқот лозим.

— Эй фалак!— деди секин темир йўл ишчиси уста Жалил, гўё ўз-ўзига гапиргандай.— Биз ҳам юрган эканмиз инсонмиз деб, саводсиз, кўрмиз-а баримиз!

— Бир замонлар, тарихдан маълумки, ўзбеклар илм-фанда, айниқса, адабиётда кўп асил дурдоналар яратиб, равнақ топганлар. Афсуски, фитна, игво, муттасил жанглар туфайли, буларнинг кўпи барбод бўлган,— деди Умарали.

— Ҳа,— деди Петров,— бутун офатларнинг боши эксплуатация, Умарали иним, яъни бойлар, ер эгалари халқ кучидан фойдаланади, халқ танасидаги кана малъунлар. Эксплуатацияни илдизи билан суғуриб ташлаймиз, биров бировнинг кучидан фойдаланомайди, барча баробар, барча бахтли бўладиган турмуш қураимиз!

— Тўғри!— ишонч билан бошини чайқади Жумабой.

— Э тавба, ҳақиқат бу ёқда экан-а, кўксимда мисоли бир қуёш ярқиради,— дея шивирлади Умарали ихтиёрсиз равишда.

— Шундай, дўстим, бойларни бошимиздан улоқтириб ташлаймиз!— деди ҳаяжон билан Жумабой, у Умаралининг сўзларидан ғоят мамнун бўлган эди.

Четроқда жим ўтирган аёл бир даста «Наша газета» ни ўртага қўйди:

— Марҳамат, олинглар, ўқинглар, сизлар учун олиб келдим.

Ҳаммалари газеталарга ёпишдилар. Петров газетадан бирини олиб, саҳифаларга назар солди:

— Ишчилар газета ўқишга зор, ҳақиқат сўзига чанқоқ.

Тагин бир оз маслаҳатдан сўнг гуруҳ-гуруҳ бўлиб тарқалишди. Икки киши дон масаласида кетди. Бир гуруҳ темир йўл корхонасига, Жумабой шериклари билан заводга, Умарали бир неча кун муқаддам эски шаҳарда тузилган извошчилар союзига жўнади.

II

Ипак харид қилгани шошилиб бозорга тушган Зумрад қаршидан ҳой-ҳой сурён билан келаётган оломонни кўриб таққа тўхтади. У жинсовни тортиб, сургаб келаётган эшакка

терс миндирилган баланд бўйли, юзи ва кўзлари қаҳрли кишининг чеҳрасини гарчи, ҳали кўриб улгурмаган бўлса ҳам, унинг Умарали эканлигини дарров фаҳмлаган эди. Дир титраган Зумраднинг оёқларида мадор қолмади.

— Уринглар баччағарни, тошбўрон билан таъбирини бериш лозим бу даҳрийни!— хириллаб бақирарди эшак ортидан эргашиб келаётган бир гуруҳ оломон ичидан бир мулла.

— Уламо ҳазратлари, рухсат берсалар, зумда жонини жаҳаннамга йўллар эдик,— минғирлади эшакни ортидан ҳайдаб келаётган катта сағри кавушли киши.

Эшакка терс миндирилган, қўллари орқага боғланган, юзига куя суркалган Умаралини кўрган Зумрад оёқлари ерга михлангандай, ҳушсиз қотиб қолди.

Калтакланиб ҳолдан кетган Умарали ҳарчанд бошини тик ушлашга, ўзини дадил тутишга уринса-да, нафасини эплашдан ожиз, огир ҳансирар эди.

Растада ўтирган бойлар: «Падар лаънатининг жазоси— ўлим!»— деб қичқирардилар. Эшакни сургаб кетаётган ва орқадан ҳайдаб тер қуйиб бораётган икки мулла ҳар қадамда навбатма-навбат бақирардилар.

— Ислом буйруғи — ўлим буинга!

— Уламога тил тегизган азозил бу, уринглар!

Булар ва буларга ўхшаш бир гуруҳ мутаассиб нодонлар Умаралини бозордан бир неча бор айлантирган, калтаклаган, бошига тош ва ҳақорат ёғдирган, ҳозир Себзорга, қози олдига олиб кетаётган эдилар. Атроф-атрофда қовоқлари солиқ, тишларини тишларига қўйган бир неча киши жим эргашиб борарди. Тамом ҳушини йўқотган Зумраднинг оёқлари ғайри шуурий равишда оломон ортидан югура кетди.

— Кўргулик, иблисларнинг иши...— деди шивирлаб Умаралига, ёнида қовоғини солиб кетаётган бир йигит.

— Даҳрийман!— қичқирди Умарали ва овозини яна ҳам баландроқ қўйиб деди,— дин пуч нареса, халқ онгига қуйилган бир оғу, майли, мени ўлдирсинлар, майли, тилка-тилка қилсинлар, аммо бу сўзимдан асло қайтмайман!

Орқасида келаётган мулла Умаралининг юз-кўзини суриштирмай таёқ билан бир урган эди, тагин шовқин-сурон кўтарилди. Бу даҳшатга чидай олмаган Зумрад ҳўнграб йиғлаб юборган эди.

Шу тахлит тўполон билан қозихонага етишгач, ичкаридан кибр ва мағрурият билан бир-бир босиб чиққан

салласи қозондай, тўни ерга сургалган қози олдида бир киши таъзим қилиб букилди:

— Тақсир, гуноҳидан ўтсинлар... Утинамиз, мурувват қилсинлар!..

— Тақсир!— деди жасур қараб дадил товуш билан Умарали.— Динга ва худога ишонмайман, буларнинг бари уйдирма гап. Бунга имоним комил. Имоним эса — пок виждоним.

— Хой баччагар!— бақирди жаҳлдан кўзлари олайган қози.— Замон қалтис, йўқса, сен лаънатини осишга буюрардим, тошбўрон билан ўлдиарардим. Имонсиз махлуқ, исломга тил тегизма!

Воқеадан хабар топган ва шу тобда етиб келган усталар, сувоқчилар, мардикорлар бир оғиздан қичқирардилар:

— Халойиқ, қутқаринг!

Кимдир биров Умаралининг қўлларидаги боғични кесиб юборди, кимдир бир қумғонда сув келтириб унинг юз-кўзларини арта бошлаган эди.

Шу паллада ҳалослаб келган кимдир қозига бир қозғоз тутган эди, қози хатни ўқиб ўкинч билан бош чайқади. Хат Муваққат ҳукуматнинг ўлка комитетидан эди.

— Жаноблар, халойиқ!— хитоб қилди қози ва йўталиб, жаҳлдан қорайиб давом этди:— Шарият қонунига мувофиқ гуноҳкор бир ярим йил муддатга ҳибс қилинсин!

— Балли! Бугун сиз бизга ҳукм чиқардингиз, эртага биз сизнинг устингиздан ҳукм чиқарурмиз,— гурур билан барала қичқирди унга жавобан Умарали.

Яна тўполон кўтарилган эди. Узининг ожизлигидан асабийлашган қози усталар томонга бир хўмрайиб, ичкарига кириб кетди. Халқ тўлқини Умаралини ўртага олган ҳолда кўчага отилди. Хаяжондан, шодлигидан энтиккан Зумрад Умаралининг орқасидан югурди.

Умарали билан Зумрад сўзсиз, сокин борардилар. Оқшом яқинлашган, қуёшнинг сўнгги шуълалари дарахтлар учуда жилваланар, шаффоф осмоннинг уфқига майин ёйилган гурубнинг латофати дақиқа сайин ортмоқда эди. Умаралининг қай йўсинда кўнглини олиш, овутишни йўлаб кетаётган Зумрад меҳрибонлик билан деди:

— Мулла ака, ўтинаман, ҳеч хафа бўлманг, бошингизга келган мудҳиш фалокатдан қутулганингизга минг қатла шукур қилсангиз бўлади.

— Бундай андишадан асло кўнглингиз ранжимасин,

азизим,— ҳазин оҳангда жавоб берди Умарали.— Мен шу кунларга қадар ғофил эканлигимдан, кўкрагимнинг кўр эканлигидан таажжубланаман, нодонлик, хурофот ботқоғига гарқ бўлиб кетмасдан, ундан халос бўлганим, ёрқин қиргоққа интилганим, бахт йўлини топганим сабабли шодланаман.— У бир зум ўйланиб қолгандан сўнг тўхтади. Зумраднинг қия очиқ юзига термиларкан, чеҳрасига табассум ёйилди.— Яна бир касб этган бахтим — сизсиз, азизим... Кўнглингизнинг мен ғарибга нақадар яқинлигини, шафқату меҳрингизни ҳис қиламан. Биз ортиқ бегона эмасмиз.— Энтиккандай узун бир сўлиш олди Умарали.— Холи бир жой бор, Зумрадхон, бироқ афсуски, оқшом тушди, агар сиз рад этмасангиз эртага пешин оғандан сўнг ҳузурингизга келсам.

Зумрад уялганидан кўзларини яширди, борсамми, йўқми, деб ўйланарди; у шу тобда Умаралининг таклифига рози бўлмаслик, рад этиш мумкин эмаслигини билди, юрагидаги севгисининг нақадар кучли, мангу эканлигини том маъноси билан англади.

Умарали бир яқин дўсти боққа кўчганда Чақардаги ҳовлисидан хабар олиб туришни илтимос қилганлигини, ўша ерни ўқиш, ёзиш учун ўзига сокин бир манзил қилиб олганини сўзларди.

— Яхши, эртага жар бўйида кутинг мени,— қиз табассум ва ноз аралаш боқди йигитга,— бироқ, зинҳор бизни-кига келманг...

Қизнинг кўзларидаги маънони англаган Умарали бош ирғади.

Зумрад хайрлашди-да, енгил юриб кетди.

III

Эрталабдан буён Зумрад кўнглини тўлдирган севги нашъаси ва нозик кечинмалар, ҳиссиётлар билан машғул. У хаёлига дам-бадам Умаралини келтирар, муҳаббат изҳорининг ҳар бир сўзини хотирида такрорлар, тасаввур этар эди. Шу тариқа ўтган дақиқалар қизга соатлар каби туюлса-да, ҳар нечук, вақт тушдан оғгач, ювиниб-тараниб, остонадан кўчага ҳатлагани ҳамон узоқда муштоқлик билан кутиб турган Умаралини кўрди.

— Ассалом, мулла ака!— Куттириб қўйган бўлсам узр...— дея ёқимли товуш билан кечирим сўраган Зумрад

тўхтамай, енгил қадамларини секинроқ ташлаб, олдинда кетаверди.

Умарали шодлигидан энтикиб кўришган ҳамон нафасини бўшатиб узун сўлиш олган эди.

— Мен тунни сиз билан мана шу учрашувим орзусида бахтиёр ўтқавдим. Авизим, умримда бир дафъа бундай бахт ва нашъани туймаганман...

Зумрад жавоб бермади, бир лаҳза тўхтаб, йигитни олға имлади:

— Йўлни сиз бошлангиз, мулла ака!

Сўзсиз, ҳар иккиси ҳам ўз ҳиссиётлари, ҳаяжонлари оғушида юриб Чақарга етгач, яна икки кўчадан ўтиб тоғ кўчага кирдилар. Умарали мўъжавгина ўймакор эски эшик олдида тўхтаб, қулфни очди, бир тавақасини оҳиста итариб «Марҳамат!» деди ўзи бир қадам орқа чекиниб.

Олма, шафтоли дарахтларига лиқ тўла, сеҳрли сукунатга чўмган ҳовлига оёқ қўяркан, Зумрад атрофга кўюгуртирди:

— Умарали ака, бу ер ажойиб боғ-ку, оқиб ётган сувларини қаранг-а?

Зумрад сирғалиб елкасига тушган паранжисига кўузатган эди, Умарали қўлидан тутди.

— Бу сокин масканда фақат иккимиз, жоним!..

Қизариб кетган Зумрад паранжисини супага, қуюқ со ташлаб турган ўрик шоҳига қўйди.

Супага ўтиришгач, суҳбат ўз-ўзидан бошланиб кетгэди.

— Тоат-ибодатни тарк этдим, қўлимга тушган ян китоб ва журналларнинг мутолааси билан машғулман, икундан-кун ортяпти, халқ ичра ташвиқот, тарғибот... Сига бу маъқулми, Зумрадхон?

— Ҳа, энди чин йўлни топибсиз, халқ гамини еяринг,— жавоб берди Зумрад.

— Рус тилини ҳам пича билиб қолдим, тутилиб бўлса да, гаплашадиган бўляпман. Бу китобни қаранг, тат дўстларим берди.

Зумрад китобни авайлаб варақлади:

— Эсиз-э... ўқишдан ожизман...— деди ўксиниб.

— Бу русларнинг Пушкин деган улуғ шоирларини ашъори, ажойиб шеърлар... Худо хоҳласа, ўзим ўргатам сизга...

— Бисмиллосини... алифбосини ҳозир ўргатинг!— бассум билан китобдан бошини кўтарди Зумрад.

— Кейинроқ, майлими? Осон усул бор...— кулиб ўрнидан турди Умарали ва ошхонага югурди.

У сабзи, пиёз келтириб, енгларини шимариб, супада Зумраднинг қаршисида чордана қурди.

Кулимсираганча зимдан кузатиб турган Зумрад бир оздан кейин қўлини узатди:

— Менга беринг, мулла ака, хижолат бўляпман... Кампирларнинг сўзи бор: чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин...

Умарали шуни кутиб тургандай сабзи, тахта, пичоқни қиз томон суриб қўйди.

— Тўғри айтасиз, сабзи тўғрашга уқувим йўқ,— ийманиб гапирди Умарали,— лекин пиёзни сочининг толасидай тараб ташлайман.

Ширин суҳбат билан булар дам кулишиб, дам жиддий вазиятда сабзи-пиёзни тайёр қилишгач, Умарали бир парча сур гўштни тўғрамча қилиб, масаллиқнинг устига қўйди-да, ошхонага қараб кетди. Хумчанинг тагидаги ёғни қиртишлаб қозонга солгач, ўчоққа ўт ёқиб юборди. Умарали эриган ёғни капгир билан шопириб турган эди, ҳовлини бир айланиб чиққан Зумрад жилмайиб ошхонага кирди.

— Менга бера қолинг, ўзим сизга бир ош қилиб берай. Вой, ёгингиз ёниб кетади-я, ҳозир, тезроқ пиёзни ташланг!— дея Умаралининг қўлидаги капгирга ёпишди.— Вой-бў, ёниб кетишига сағал қолибди-я!

Зумрад пиёзни қовураркан, Умарали гўштни қозонга ташлаб юборди.

Зумрад Умаралига буюрди:

— Сув олиб келинг!

— Бўлди, энди милдираб қайнайверсин, юринг, ҳовлига чиқайлик,— деди Умарали қозонга сув қуйиб, ўчоққа тараша қўйгач.

Ишқ сеҳридан маст йигит ва қиз суҳбатни оҳиста давом эттирдилар. Умарали ғазалхонликни бошлаб юборди. Улуғ, пок муҳаббатини ўз сўзлари билан баён этишдан ожиздай, Фузулий шеърларини оҳанг билан ўқиб қалб дардини изҳор эта бошлади.

— Фузулий шеърларининг сеҳрини қуёш сеҳри билан қиёс қиламан,— меҳри тошиб сўзларди у. Ҳар бир мисрасидан нур ёғилади... Ҳар бир ғазали ишқ оемонида бир юлдуз, гўзалим!.. Уқинг, сиз ҳам кўп биласиз...— дея ялинган оҳангда кўзларини жавдиратди Умарали.

— Зумрад қизариб ерга боқди:

— Билган унча-мунча байтларимни ҳам унутганман... Каштанинг сердиққатлигидан одамнинг байт-ғазалга ҳам қунти қолмас экан...— Махмур кўзларида бир он жилва-ланган ҳасратни пайқаган Умаралига қараб жилмайди Зумрад.— Ғазалларнинг устаси сиз, тотли-тотлиларидан ўзингиз айтаверинг.

Умарали шеърларни булоқдай оқизиб ташлади. Дам Навоийнинг, дам Лутфийнинг, дам араб ва форс шоирларининг шеърларини ёддан ёниб ўқирди.

— Ғўзалим, фариштам, севгимнинг фарёдини эшит-майсиз... Ишқим қалбимни ҳамиша ўртаб туради... Хаёлим муттасил сизда... Лутф этинг, ишонинг, жоним!..

Зумрад узоқ сукутда ўйга толди, йигитнинг ҳароратли қўлларидан қўлини тортиб олмади, очиқ чеҳра, меҳр тошган кўзларини Умаралига тикди, илиқ оҳанг билан шивирлади:

— Азизим, ишқ оташини мен ҳам сезаман. Узоқ тун-лар юлдузларга термилиб, хаёлимда сиз билан гаплаша-гаплаша уйқуга кетаман. Кўпдан буён дидимга ошно бу ишқ сеҳрини кўнглимда сир сақлайман, кимса бил-майди... Бола эдим, сиз келсангиз юрагим ҳаприқиб кетарди... Вой ўлай, ошимизнинг қайнайвериби суви қолма-гандир,— Зумрад ошхонага югурди.— Гуручни келтирсин-лар.

Умарали севинч тўла ҳислар тошқинида қизнинг нима деганини дарров англамаган, эс-ҳушини йўқотгандай, ишқ дарёсида оқиб кетгандай, бутун борлигини унутган ҳолда бир неча дақиқа ўтириб қолгач, энтикиб ўрнидан сапчиб турди, ўчоқ бошига югурди.

Ғайри шуурий равишда қизга гуручни тутқазиб, ҳануз севгидан, севинчдан маст ҳолда қотиб турган Умаралига Зумрад табассум билан буюрди:

— Тортинг оловни!

Кейин қиз ош устига лаган, сочиқ ёпиб, туюқни бер-китди. Учоқ бошидан тушиб, ҳовлига чиқди.

— Вассалом!

— Қандай лазиз бўлди палов!..— деди унинг орқаси-дан ҳовлига чиқа туриб Умарали.

Зумрад энглари шимарифлик, ўрим-ўрим қуюқ қўнғир сочлари орқасини тўлатган, ўй ва фикрлар тўлқинида, да-рахтлар орасида сокин кезарди.

Умарали олманинг бир шохини эгиб, қизарган олма-

лардан бир нечасини узди, ёқутдай ёнган, тишлаганда шарбати оқадиган тотли олмаларни икки ҳовучи орасида ариқ сувига ботириб қайта-қайта чайди-да, Зумрадга тутди.

— Ҳали кўриб узгим келди-ю, сиздан уялдим,— жилмайди Зумрад ва биттасини аста тишлади,— жаннати деса бўлар экан, асалдай ширин-а!

— Йўқ, сиз ширин!!!— деди тўсатдан Зумраднинг ёноқларидан секин бўса олган Умарали.

Уялганидан қалтираб кетган қизнинг қўлидан олма сувга тушиб кетди.

— Вой ўлай, бу нимаси!.. Уялиб кетяпман,— қиз бўйинини букиб, юзини терс бурди.

— Афв этсинлар,— хижолатли боқди Умарали,— ишқим айбли...

— Утинаман, дилимни оғритманг, менга тақилманг,— уят ва гина аралаш шивирлади қиз. Хижолатдан кўзларини кўтаролмай қолган эди...

Шўхлиги тутиб кетган Умарали кумушдай ялтираб турган бир ҳовуч сувни Зумрадга сепиб юборди. Буни кутмаган Зумрад ҳам бир ҳовуч сув олиб Умаралига сепиб юборди. Сув сепишиш қизиб кетди.

— Мулла акажон, тавба қилдим, мен қочдим,— ялинди Зумрад юзларидан сув марваридларни артиб.

— Ош ланж бўлди-ку, унутибмиз,— ошхонага югурди Умарали.

Зумрад супага жой қилди. Ошни Умарали сузиб келди. Бир-бирларига рўбарў ўтириб ея бошладилар.

Кейин Зумрад ўчоқдан шақирлаб қайнаб турган қумгонни олиб келди.

— Қора қумгоннинг чойи ҳам ширин бўлади, азизим,— деди Умарали пиёла узатиб.

Чой устида Умарали сингиси Жамиладан Зумраднинг ўйинга, қўшиққа усталигини эшитганини сўзлаб, битта қўшиқ айтиб беришини сўради.

— Муболаға қилманг, сиз айтганчалик уста эмасман. Кўнглингиз учун битта қўшиғимни айтиб бераман, аммо шартим шуки, Умарали ака, кулмайсиз...— деди қошларини чиройли эгиб, ноз билан қиз.

Зумрад ёқимли тиниқ товуши билан дардли ишқини куйлар эди. Қўшиқ ҳис мўъжиза тўла жўшқин бир дарё каби мавжланиб оқарди:

Эй сабо, еткүр саломимни ўшал ёрга,
Турмасин келсин, тараҳҳум айласин дилдор...
Мен юрурман тоғу тошда зор йиглаб беқарор,
Ким бориб айтгай менинг дардим сенингдек ёрга?..

— Эсимдан чиқибди, кўп билардим шундай кўҳна кўшиқларни.

Умарали севгилиси юзига термилганча завқ ва нашъага тўлиб тингламоқда эди.

— Аттанг, нега тўхтатиб қўйдингиз? Қадимги кўшиқ ҳақиқий ишқ куйи бу, гўзалим, гамга, ҳижрон дардига тўла қалбимга куйингиз олтин шуъла каби қуйилди... Фусункор товушингиз дилимга равшанлик, севинч тошқинини олиб кирди... Қайдан, кимдан ўргангансиз бу кўшиқни?

— Бувимдан ўрганганман... Раҳматли лапарлару кўшиқларнинг кони эди.

Умарали халқ кўшиқлари, лапарлари, ибратли гаплар ҳақида сўзлади.

— Мадрасада, сиз ўқимаган китоб қолмаган, мулла ака, ҳикматли гаплардан гапиринг,— ноз билан ялинди Зумрад.

— Йўқ, жоним, ҳикматли гаплар бобида сизга етиб бўлмайди, сиз гапиринг, мен тинглай!

Дарахтлар орқасидан ой қалққанда оқшом қоронғилигига қуюлган нурдан сокин ҳовли яна ҳам гўзалроқ, сирлироқ туюла бошлади уларга. Йигит ва қизнинг қалбларига латиф бир мусиқа каби ширин ҳислар тўлди.

Зумрад сокинлик билан осмонни томоша қилар, унда бунда қоронғиликни ёриб пайдо бўлган ва дақиқа сайин кўпайиб бораётган юлдузларни дарахт новдалари орасидан кузатарди:

— Ҳар гал ойни кўрсам севиниб кетаман, қараб тўймайман. Сеҳрли туйғулар мени ўз оғушига тортади, мулла ака. Хаёлим қанотида алақандай узоқ, сирли диёрларга учиб кетаман...

Яқин сурилган Умарали Зумрадининг қуюқ майин сочларини силар, маъноли, хаёлчан кўзлари, жозибали дудоқлари, ёноқларига термилиб тўймас эди. «О, бу нозик қошларнинг қайрилмаслиги... пешанасида эса ҳамиша нур...»

— Азизим, гўзалим,— қизнинг қўлларини қўллари орасига олди йигит.— Фикр, ҳис-туйғулар тўлқинида сузмоқ, унинг лаззатини тотимоқ фазилатли нарса...

Юзига яқин иссиқ нафас сезган Зумрад уялиб бир он жим қолгач, секингина деди:

— Чироқни унутибмиз... ёқиб юборинг...— табассум билан оҳиста қўлларини тортди қиз.

Умарали чироқни келтириб хонтахтага қўйиб ёқди-да, Зумрадининг қаршисига ўтириб, жиддий тусда сўради:

— Нима қиламиз, азизим?..

Зумрад ўйланиб қолган эди. Жавоб бермай узоқ жим ўтирди. Кейин йигитга қарашга ботинолмасдан, узоқларга термилган ҳолда қизариб сўзлади:

— Жилла бўлмаса кузга қолдирсак яхши бўларди... Пишиқчилик, тўкин вақт, озмунча даҳмазами ахир... Кузда бўлсин, хўпми?..

— Азизим, менда бир ҳафтага қолдиришга ҳам сабр йўқ. Куз узоқ, шафқат этинг, ортиқ тоқат қолмади...

— Сабр таги сариқ олтин, дейдилар-ку... Фотиҳа бўлсин, ҳозирча шунга қаноат қилинг, Умарали ака...

Бирдан кўнгли ёришган ва севиниб кетган Умарали энтикиб олди:

— Фотиҳа бўлса кўнгил таскин топарди албатта!— Бир лаҳза сукут қилгач, хўрсиниб давом этди:— Бечорамиз, лекин умидимиз беҳад, бахт дилларимиздаги муҳаббатдадир... Бирга бўлсак ёмон бўлмас, азизим, ақча, мол қалбларга эш эмас...

— Тўғри айтасиз,— қатъий ишонч билан жавоб берди қиз.

Шу пайт кимдир эшикни қаттиқ қоқди. Шошилиб югурган Умарали эшикка етмасдан сўради:

— Ким?— Дўстларининг товушини эшитгач, самимий илтифот билан эшикнинг иккала тавақасини ланг очиб юборди.— Э-ҳе, келсинлар!

Жумабой, Шермат, уста Жалил Умарали билан самимий кўришгач, супа чеккасига оёқларини осилтириб омонатгина ўтириб олишди. Зумрад меҳмонлар товушини узоқдан эшитган ҳамон, ўзини хонага олган эди.

— Мулла, ҳозир городга чиқамиз, юринг, Петров кутиб турибди. Билмадим, мажлисми, ёхуд бир муҳим масала чиқиб қолдими,— деди Жумабой Умаралига қараб.

— Зудлик билан отланинг, иним, иш шошилишч шекилли,— деди саалмоқлаб уста Жалил.

— И-я, бировнинг шарпасини сездим, ким у?— Шермат жулиб аланглар экан, Умарали қизариб шивирлади:

— Секинроқ сўзласинлар, жўрам, пок бир қиз... Эҳтимол, шу куз никоҳ қилармиз, насиб бўлса...

Ҳаммалари бир лаҳза жим қолишди. Жумабой Шерматга хўмрайиб бир қараб олгач, Умаралига юмшоқ товуш билан деди:

— Балли, яхши ният, иним, бахтингизни тилаймиз!

— Ассалом!— паранжида ўралган ҳолда озгина букилиб ва ийманибгина салом берди шу тобда секин юриб хонадан чиққан Зумрад.— Ишларингиз ўнгидан келсин, хайр!..

Умарали қизни кузатиш учун орқасидан кўчага югурди.

— Кузатиб қўяй, азизим, қўрқмайсизми?— сўради қиздан.

Зумрад уни тинчителишга ошиқди.

— Ҳожати йўқ, асло қўрқмайман, Умарали ака. Ишларингиздан қолманг!— шундай дея қиз тетик қадамлар билан тез юриб кетди.

Умарали ҳам дўстлари билан трамвайда Янги шаҳарга жўнади.

Қиз қоқила-қоқила қоронғи, жимжит кўчалардан тез юриб борарди. Ой тор кўчалар четидаги қуюқ дарахтлар орасидан у ер-бу ерга шуъла ташлар, деворлар, новдалар узра нафис титрар эди.

Ҳаяжон, хаёллар оғушида кетаётган Зумрад ичида ўйларди: «Ақли барқамол, фикрлари тошқин... Кўҳлик йигит. Фақат камбағал... Майли, бахт, иқболнинг ўзи давлат-ку... Эртага онамга ётиғи билан тушунтираман...»

Зумрад кўтаринки руҳ билан енгил учиб ҳовлига кирганда, отаси билан онаси дастурхон устида оҳиста сўзлашиб ўтирарди.

— Ойижон, койиманг, кечикиб қолдим!— эркаланган оҳангда узр сўради Зумрад ва хўмрайган онаси пинжигга тикилди.— Уртоғим билан суҳбатлашиб ўтириб кеч қолибман...

Оташ буқоқ хириллаб кулди:

— Онаси, қизгинамни бир бойвачча йигитга бераман. Илло, бахти очилиб турибди...

Зумрадга шу гап баҳона бўлиб дик этиб ўрнидан турди, айвонга ўтиб, еттинчи чироқни ёқди-да, унинг хира шуъласида ёрқин, ширин хотиралар гирдобида палак тикишга киришди.

I

Рисолат кампир тонгни базўр оттирди-да, саҳарлаб Олоқул тегирмончи олдига югурди.

— Айланай, иссиқ-совуқни тўғрилаб қўйгандирсиз, деб тинчимасдан яна олдингизга чопдим.

— Ҳа, ҳа, тўғрилаб қўйдим, шунақанги иситдики, зўр нарса... Мана, олинг!— Оллоқул токчадан кир латтага тугилган бир чимдим туз, чой, бир чақмоқ қандни кампирга тутқазди.— Афсун, афсун... зўр нарса...

Севиниб кетган кампир уни узундан-узоқ дуо қилди.

— Қизга билдирмасдан беринг, уқдингизми? Ҳа, кеча Чорсуга, бойнинг дўконига кириб бордим. Хўмрайиб ўтирган экан. Зўр иш билан келдим, тўй хусусида, деган эдим, шошиб қолди. Дўконда бор хил-хил ҳолваларни, пистабодомларни олдимга тўкиб ташлади... Дарров катта ўғлига имо қилган эди, момикдай юмшоқ нонларнинг устида бир даста ғарчча мой кабоб ҳозир бўлди. Бай-бай-бай, ҳалигача ҳиди димоғимда. Бойнинг ўзи келишган, соқоллари кўксига тушган, қуданг борми деса, бор дегудек басавлат. Белида зангори шоҳи белбоғ, елкасида янги банорас тўн, маҳсиси бир сиқим амиркон. Аттанг, ўзи куёвликка муносиб экан, дедим ичимда. «Ишқилиб, тезроқ тўйни бошлай беринг, биродар, бола бояқиш жиндай ногирон, қизни ўзингиз кўндиринг!»— деб ялинди бой. Дўкони ҳам мачитдай кенг-қовул экан. Харидорлар тинмай келиб турибди: бировга у керак, бировга бу керак... Харидорлар сал тавсилиб қолганда ўғли ҳам ёнимизга келиб, «Қани олсинлар», деб хушомад қилиб қўяди. Қизни хўп таъриф қилганимдан кейин: «Афсус, куёв бола майиб экан, тақдир-да!»— деб сукут қилдим. Кейин, қиз томонни бир илож қилиб кўндиришни устимга олган бўлиб, қалин масаласига ўтдим. Тўққиз сидра бош-оёқ сарпо, олти қоп ун, тўрт қоп гуруч, тўққиз бўрдоқи қўчқор, шунга яраша мевачевани бўйнига қўйдим. Яна минг тилло берасиз, дедим. Бой аввалига тортишиб кўрди. Мен бўш келмадим, ахир кўндирдим. Кўнмай иложи ҳам йўқ эди-да! Бой менга ҳам яхши чопон ваъда қилди, олиқ-солиқ битгач, бир оз нархнаво, тижорат хусусида ҳам гаплашиб ўтирдик. Урнимдан

турганимда бой яна: «Тўйни тезлатинг, биродар, вақт ганимат», деб ялиниб қолди.

Кампир жуда хурсанд эди:

— Узим тасаддуқ!— деди у ва тегирмончининг елкасини сийпаб қўйди.— Худога шукур, ниятимга етадиган бўлдим. Биз ҳам қариганимизда озроқ бўлса ҳам рўшнолик кўрайлик.

— Кампир, гапнинг қисқаси, тўйни тезлатинг, қўл-оёғидан боғлаб бўлса ҳамки, тезроқ эгасига топширинг!— шивирлаб уқтирди Оллоқул.

— Гулдай қиз майиб йигитга увол-э...— деди ачиниб бир четда жим ўтирган тегирмончининг хотини.

— Сен аралашма, ақли паст,— ўшқирди хотинига тегирмончи, сўнг кампирга қаради.— Бир йўли бор, кампир. Бой маҳалласидан кўҳликкина бир йигитни топади. Унсинга бўлғуси куёв деб ўшани кўрсатамиз. Гушангага кирганда...— Тегирмончи қув кўзларини ўйнатиб, томоғини тақиллатди.

— Ҳа, ҳа,— деди қувониб кетган кампир,— мен гофилнинг хаёлимга ҳам келмабди.

Шу топда унинг қулоғига карнай-сурнай овози келгандай бўлди. У ирғиб ўрnidан турди:

— Унсинни бойникига берганим бўлсин!

II

Унсин остонадан ҳатлаши билан паранжисини йиғиштириб олди, қаршисига югурган Зумрад билан қучоқлашиб кўриша кетишди.

— Жуда соғиниб ўтирган эдим!— Зумрад кўришиб бўлиб Унсиннинг қўлидан паранжисини олди.

— Уртоқжон, ғариб бошимга тагин тақдир тоши дуч келяпти,— ҳўнграб йиғлаб юборди Унсин.

— Вой, ўлмасам, яна нима гап, ўртоқжон?— ранги қув ўчиб кетди Зумрадинг.

— Бир ҳафтадан буён уймиз нотинч. Бувим дўқондор катта бир бой ўғлига бермоқчи. Қийнаб-қистаб сира ҳолижонимга қўймайди. «Бойвучча бўлармишман!»— деди истеҳзо билан қиз, кейин ўпкасини босолмай, баттарроқ йиғлай бошлади.

Зумрад айвонда чарх йиғириб ўтирган онасининг ёнига кўрпача солиб, Унсинни ўтқизди.

— Айланай қизим, йиғлама!— овутишга тиришди Момосулув.— Шояд бахтинг офтобдай ярқираб кетса! Мана ўртоғингни бир қашшоқ, ҳоли хароб йигитга унашдик; қизим тушмагур: «Берсанг ҳам шунга тегаман, бермасанг ҳам!» деб оёғини тираб туриб олса бўладими! Пешанаси шу бўлгандан кейин кишининг кўнмай иложи қанча!

— Ойи-ей, бирам эзмасизки! Юраги тоза, тўғри сўз йигит, кўнглим ўшанга мойилми, бас!— деди Зумрад эркалик билан.— Унсинжон, тўйни кузга қолдирдик, ўзинг хизматда бўласан...

— Худо хоҳласа,— деди Унсин кўзининг намини артиб.

— Ҳа, айланай, арзимайдиган кичкина бир тўйчиқ-да, катта тўй қаёқда дейсан,— чархини йигираверди кампир.

— Давлат — қўлнинг кири, қолажон, бир келади, бир кетади. Майли, куёвингиз бой бўлмаса ҳам, ақлли-ҳушли бўлсин, тўғрим, ўртоқжон,— кейин Зумрадга қараб шивирлади:— Ҳу тунов кун отамнинг олдига келиб кетган йигитми?

— Ҳа, ўша йигит, камбағаллиги демаса, бошқа камсиладиган ери йўқ. Ақлли, илмли йигит. Нуқул тақдирим меҳнаткашлар билан бирга, дейди, бу гапи ҳам менга ёқиб тушди.

— Куёвдан толеинг баланд чиқди,— деди Унсин унга ҳавас билан тикилиб.

— Сен-ку, ҳали ёшсан, энди ўн бешга тўлибсан, буving ўлсин мунча шошмаса!— Зумрад онасига қаради.— Ойи, вгачингиз жудаям ноинсоф-да!

Момосулув чархнинг гув-гувидан қизининг гапини эшитмади.

Унсин дам йиғлаб, дам тўхтаб чол-кампирнинг можаросини ҳикоя қиларди.

— Отам узил-кесил жавоб қилди: «Бермайман, қизимни бойваччага раво кўрмайман!» деди, бувим бўлса нуқул: «Шунга берганим берган!» дейди. Биладан, кампирнинг дарди бойнинг берадиган қалинида. Бир тегирмончи қариндоши бор, гиз-гиз қатнаб ўлапти, нуқул бувим билан шивир-шивир қилади. Нима қилишимни, кимдан ёрдам сўрашимни билмай, бошим гаранг.

— Хафа бўлма, ўртоқжон!— меҳрибонлик билан гапирди Зумрад.— Узим борай, буving ўлгурни узиб-узиб оламан.

— Шундай қил, ўртоқжон,— деди Унсин бир оз ёришиб.— Кечаси билан кампир отамнинг қулоғига гап қўйиб чиқади; мен ухлаган бўлиб ётаман-да, ҳаммасини эшитиб оламан. Бойвачча ўлгур ҳам маймоқ, ҳам гилай эмиш.

— Бир бедаво дегин!— куюниб гапирди Зумрад.— Қорамангаиз бўлсаям кўзлари тўғри, суқсурдай бўлсин-да, куёв деганинг.

— Ҳа-я! Эшит, яна кампир чолга: «Қўлимизга жарақ-жарақ тиллалар тушади, қўша-қўша сарполар, қўйлар...» деб отам бояқишни хўп авраяпти.

— Қўй, қуйма, ўзича бир иш қилишга ҳадди борми у ялмоғиз кампирнинг. Ўзим гаплашиб кўраман,— таскин берган бўлди Зумрад Унсинга.

Кейин бориб чой дамлаб келди. Эшик ёнидаги сўрига кўтарилган бир туп тоқдан икки бош узум узиб келди:

— Даройи, бултур нишона қилган эди, бу йил дуруст...

— Хом-ку, узма, увол-а!— ачинди Унсин.

— Бизга шу пишганиям бўлади, йилтирабди — бас!— Зумрад узум бошларини қайта-қайта ариққа ботириб чайқади.

Қизлар даройидан чўқилай-чўқилай дардлашиб ўтиришди.

— Юр, энди олдимга туш,— деди Унсин ўрнидан туриб.

Қизлар паранжиларини ёпинишар экан:

— Қаерга?— деб сўради Зумрадинг онаси чархнинг қулоғини бир зум тўхтатиб.— Ҳа, тушундим. Лўлилик қилмасдан ётиғи билан гапир.— Кейин Унсинга юмшоқлик билан деди:— Жон Унсин, бой хонадонга келин бўлиб олқиб-чолқиб ўтирсанг ёмон бўлмасди; ишнинг орқа-олдини ўйла, енгиллик қилма, чироғим!

— Холажон, бойга келин бўлгунча камбағалга қиз бўл, деган мақолни онам бояқиш кўп айтарди.

III

Қизлар Шокир отанинг маҳалласига етай деб қолганларида болалар: «Суюнчи, суюнчи беринг!» дея Унсинга ёпишиб олдилар.

— Унсин опа, ақангиз келди, суюнчи беринг!— дея қичқиришди бир-бирларига навбат бермай болалар.

Унсин юраги ҳаприқиб ҳовлига отилди, қаршисига югурган Элмуродни қучоқлаб, хўнграб йиғлаб юборди.

Мункиллаб ўрнидан турган Шокир ота қизнинг орқасига қоқиб гапирди:

— Бас, қизим, йиғлама, энди бошингда кулфат қолмади.

— Ассалом, Унсин сингил, мана, биз ҳам келдик,— деди четда кулиб турган Уроз.

— Ассалом! Хуш келибсизлар!— деди таъзим билан Унсин акаси Йўлчининг, эндиликда Элмуроднинг қадрдон дўсти Урозга ва кўзларининг намани енг учи билан суртиб ичкарига югурди.

Бир оздан сўнг Унсин икки дўппи, битта сурп кўйлак кўтариб чиқди; бир дўппини Элмуроднинг бошига кийги-зиб, иккинчисини Урозга тутди.

— Раҳмат, раҳмат, синглим!— севинди Уроз.

Шокир ота айвоннинг бир кетига арқон тортиб, ниманидир ташлади, хотин-қизларга пана қилган бўлди. Унсин севинч қанотларида югуриб-елиб айвонга кўрпачалар солди.

— Тез бўл, қизим, самоварга олов ташла,— буюрди чол ҳаяжонда дам бир ишга, дам иккинчи ишга ури-ниб.

Унсин акасига шивирлади:

— Дўконга ўтиб, янги кўйлагингизни кийиб олинг, ака!

Элмурод синглисининг бошини силаб, жилмайди.

— Аввал ҳаммомга бориб, ботмон кирдан халос бўлиб олайлик, ана унда янги кийсак ярашади, синглим.

— Вой-бўй, чирогим Унсин, ҳаммомда бир роҳат қилиб чўмилиб, йилтиллаб чиқсак, сўнг кийинаверамиз,— кулди Уроз ҳам.

Уроз кенг яғринли, сийрак мўйловли, қийиқ кўзларига узун қошлар ярашган ўттиз ёшлардаги бақувват, пишиқ йигит эди.

Кампир сандиқни очиб узоқ куймалангач, бурчакка қараб ўтириб олди, гивирлаб икки патнисга майиз, ёнғоқ, новвот солиб тузади.

— Вой шўрим, зоғора нон қўямизми?!— лабини тиш-лади Унсин.

— Йўқ, қизим, ғам қилма, йигирмата нон буюриб, гузарга югуртирдим биттасини,— шивирлади чол ва айвонга ўтди.

— Қани энди иккита қалами тўн бўлса!— секин кампирга эшиттирмай шивирлади Зумрад.

— Йўғ-э, тўн нимаси, отам шўрлик рўзгорни амал-тақал қилиб, базўр эплаб ўтирибди,— куюниб жавоб берди Унсин.

Чол қувончдан, ҳаяжондан бир жойда тинчиб туролмас, дам самовардан хабар олгани ошхонага югурар, дам йигитларнинг рўбарўсига чўкка тушар эди.

Юраги ғам-ғуссадан халос бўлган Унсин айниқса ўзини енгил, шод сезарди. У гоҳ чойнак-пиёлани сувга солиб қайта-қайта чайқар, гоҳ дастурхон, сочиқ кўтариб дўконга югурар эди.

Маҳалла йигитларидан бири қийиққа тугилган нонларни кўтариб ҳовлига кираркан, Унсин қочишни ҳам унутиб унинг қаршисига югурди, у рўмолини салгина паналаб олган, бегоналар бор-йўқлиги парвойига ҳам келмас эди.

Зумрад ҳам чаққон елиб-югуриб Унсинга кўмаклашарди, ўртоғининг қувончига у ҳам ўзини шерик сезарди.

Лаҳзада дўкон чоллар, йигитларга тўлди, барча шод, ғовур-ғувур, суҳбат бошланиб кетди...

— Чироқларим, ўтирган бўйра, юрган дарё, кўп йўллар босиб, кўп машаққат чекиб, кўпни кўриб келдинглар, гапиринглар, эштайлик?— деди кекса бир бўзчи.

— Ҳа, юрган дарё экан, ота,— дея гап бошлади Элмурод.— Бизни бу ердан подшо урушаётган ерга олиб кетишди. Ишимиз нуқул окоп қазиб бўлди. Қор, ёмғир, совуқ, бўрон... лекин бизга тиним йўқ. Кеча-кундуз окоп қазиймиз. Улган солдатларнинг, ярадорларнинг ҳисоби йўқ, одам мисоли чумоли... Николай йиқилди, аммо уруш тўхтамади, бояги-бояги одам қирйлиб турибди!— Элмурод юмшоқ нонни қўлига олиб пешонасига тегизди.— Ҳай-ҳай-ҳай, нон ушоғининг садағаси кетай! Россия жуда катта мамлакат... Поноғини кўзларигача бостириб киядиган бир каттаконимиз бор эди,— давом этди Элмурод.— Ушанга хабар келди, Петроградда қизи касал бўлиб қолибди. «Юр, менга ҳамроҳ бўласан!»— деб мени ўзига эргаштирди. «Жоним билан!»— дедим. У отда, мен тойда йўлва тушдик. Узоқ юрдик. Питер деганлари зўр, азамат шаҳар экан, кўчалари тозалигидан ойнадай ярқирайди. Оғзим очилиб қолибди. Марсово поле деган жойга бордик. Нуқул солдат. Ҳаммаси честь бериб қотиб туради. Бир ҳафта юрибмиз, зиёфат, ичкиликдан бўшамайди... Қизи соппа-соғ, балонинг ўқидек. Кейин билсам, касал дегани баҳона экан. Ҳар кун кўчаларда ишчилар дарёдай оқади, рабочий класс дейишади улар-

ни. Бир кун вокзалда тумонат йигин бўлди. Вой-бў, анграйиб қолибман... Байроқлар кўтариб келишди, дошқозон қайнагандай қайнади майдон. Мен ҳам гирдобнинг қоқ ўртасига урдим ўзимни. Пўлат машина устида бир киши нутқ сўзлади. Машинанинг ёнгинасига боришга уриндим. Қани, яқинлашиб бўлса, тиқилинч. Қулоқ солдим: «Ленин!», «Ленин!», «Ура!» деб қичқирарди халқ. Мен ҳам овозимни барала қўйиб қичқирдим. Томлар, деразаларда одамлар қалашган. «Бу ким, русми?»— деб сўрадим ёнимдаги бир солдатдан. «Рус, рус»,— деб жавоб берди у. «Жим, жим, қулоқ сол, эшит!»— деди тагин биров. Орқамда бир нўғой чол турган экан: «Ленин, ер эгалари, буржуйлар битсин, деяпти, тушундингми?»— деди. Кўзим ярқ этиб кетди. Ўзим ҳам русчадан ярим-ёрти сўзлайдиган бўлганман, аммо нутқини батафсил англаб олиш қийин-да, нўғойга ёпишиб олдим, бир сўзни томизмай тушунтир дедим, ялиндим. Ленин эзилган меҳнаткашларнинг, йўқсилларнинг саркардаси, ғамхўри, йўлбошчиси экан. Нутқи чақмоқдай юракларни ёритиб юборди. «Битсин бойлар, ҳукуматни ўз қўлимизга оламиз!»— деди. Гапнинг мағзи шу эди. «Курашамиз, мақсадга етамиз!»— деди ишчиларнинг барчаси. «Бемаъни гап!»— деди хўмрайган бахмал ёқали бир киши; жаҳлим чиққанидан тирсагим билан туртиб юборибман.

Элмуроднинг ҳикоясини тинглаётганлар қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди.

— Элмурод айтганларининг бари тўғри, бойлар билан ер эгалари гум бўлсин, биз ҳам мундоқ эркинликка чиқайлик,— деди бир йигит.

— Тўғри-тўғри!— маъқуллади рангпаргина ўрта яшар косиб.

Суҳбат устига тагин янги меҳмонлар — косиблар, мардикорлар келдилар. Суҳбат дам тўхтаб, дам қизгин давом этарди.

Эшикдан бошини қўрқа-писа тиқиб тегирмончи кирди. У сохта табассум билан салом бериб, кўриша бошлади.

— Э-э, иш катта-ку, тўй устига тўй бўлади, демовдимми! Ўзим биламан-да, мана, айтганим келди!— Шокир отага қаради:— Қизингизни унаштириб келдик, эртага патир ушатилади, тугун-тугун қанд-қурс, шоҳи-атласлар келади, таомили шу...

— Нима деяпти, ота, тушунтиринг?— сўради таажжубланган Элмурод маҳсидўздан.

— Тўй келади, полвон, синглингизни бир бахт маконига қўндирипмиз! Хурсанд бўлинг!— шошилиб жавоб қилди тегирмончи.

Шокир ота азбаройи ғазаби қўзиб кетганидан тили гапга келмай қолди. Кўзларини тегирмончига қадаб, хўмрайди.

— Ҳой ғаламис!— бақирди ниҳоят бўғилиб.— Номанкул гапни гапирма, йўқ деганманми, йўқ!— чол тупугини ютгач, Элмуродни имо билан кўрсатди:— Мана, худого шукур, оғаси келди, ихтиёр оғасида.

— Ия, синглим ҳали ёш-ку... Ҳалитдан бир бегонанинг остонасига банди қиламизми?! Уйнасин, кулсин, ўқисин... Уни ўқитиш ниягим бор, пича оқ-қорани танисин...

— Ҳа-ҳа, дўстим, айтганинг тўғри, эрга бериш қочмайди,— деди анграйиб ўтирган Уроз энди гапга тушуниб.

— Акам бой тоғамизнинг эшигида қулдек ишлаб эвазига нима яхшилиқ кўрди? Хазон бўлди-ку...— ичдан хўрсиниб олди Элмурод.

— Қўй, диққатингни ошираверма!— меҳр билан дўстига боқди Уроз, у дўстининг кайфиятидаги ўзгаришни, қалбида хотиралар тугён урганини дарров пайқаганидан таскин беришга шошилган эди.— Ешгина қизни қандай қилиб эрга берамиз?! Тагин бойнинг эшигига-я! Қулликка, чўриликка денг?! Йўқ, қария,— тегирмончига кескин хитоб қилди Уроз.— Бориб айтинг, «Оғаси келди, эрга бермайман синглимни, айниқса, бойваччаларни хушламайман деяпти», денг!

Тегирмончи алланима демоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаган эди, Шокир отанинг ғазабли кўзларига дуч келиб жгм бўлди.

— Чироқларим, битган ишни бузманглар,— деди кампир айвондан туриб,— фотиҳани бузишнинг хосияти бўлмайди. Қизимнинг бу гаплардан хабари бор, акаси, йўқ демайди...

— Бефойда гапингни бас қил, кампир, бизни тинч қўй,— жеркиб берди кампирини Шокир ота.

— Вой акажон, яхши келдингиз. Ҳар куни кўзларим йўлингизда эди... Асло тегмайман, бўлмайдиган иш,— йиғи аралаш қалтираб гапирди Рисолат кампирнинг ёнида турган Унсин.— Зумрад, ўртоқ, айтсанг-чи! Мана, отажоним ҳам гапирсинлар, эрга тегмайман деб худонинг зори-

ни қилиб ўтирган эдим. Жуда бўлмаса, Василий амакига арз қиламан, деб турган эдим, хайрият, ўзингиз келиб қолдингиз...

— Мана шу имонсиз тегирмончининг қилиб юрган иши ҳаммаси,— деди айвондан дадил товуш билан Зумрад ҳам.

Нафаси ичига тушган ва бошини қўйи солиб жим қолган тегирмончи «ётиб қолгунча отиб қол» қабилада иш тутиб, яна секин гапга киришди:

— Хайрли иш бўларди, иним. Йигитнинг отаси бообрў одам, бозорнинг гули. Синглингиз бойвучча келин бўлиб ўтирса ёмон бўлмасди, бундай бахт ҳаммагаям насиб бўлавермайди. Қўша-қўша сарпо-ю, қўй-қўзилар эшикка келса, тилла-тангалар жаранглаб этакка тўкилса, чакки бўлмасди! Бундай яхши жойни топиш мушкул, кейин пшаймон бўласиз! Йўқ деманг, иним. Майли, йигирмата қўй сўраймиз, бойнинг қўли очиқ, йўқ демайди... Куёв бола маъқул, мўмин, ақли расо йигит...

— Бас!— қичқирди асабий, титроқ овоз билан Шокир ота.— Бир марта йўқ дедикми, бас, эзмалик қилманг!— ота Элмуродга кейин Урозга боқди.— Ҳамма гапи ёлгон бу имонсизнинг, четдан эшитдим, маймоқ, ғилай бир ногирон бола ёмиш... Неча марта ҳайдаб юбордим сени-я, беор!— тегирмончига еб юборгудек ўқрайди Шокир ота.

— Туппа-тузук, тўрт мучаси жойида, соғ бола, ўзим кўрдим, ишонмайсизларми? Майли, ўзларинг ҳам бир кўринглар йигитни,— тагин кўндиришга уриниб кўрди тегирмончи.

Қовоғини солиб ўтирган Уроз чидмай кетди:

— Бас, қария, энди сўзни чувалтириб ўтирманг, фойдаси йўқ. Бой боласига қиз бермаймиз! Гапнинг пўскалласи шу! Унсин ўқисин, илмли бўлсин...— сўнг Элмуродга қаради.— Узимиз Русияда кўрмадикми, ҳар бир аёллар борки, эрларни йўлда қолдиради.— Уроз тегирмончига ўгирилди.— Жўнанг, қария, фотиҳа-мотиҳангизни бузаверинг, иккинчи кўзимизга кўринманг!

Дўкондан сирғилиб ҳовлига тушган тегирмончи кампир ёнига бориб шивирлади.

— Эсизгина, ишнинг пачаваси чиқди... Акаси бермайман дегани бир сари эди, қирғиз бўлса гапни узил-кесил қилди-қўйди...— У сағри кавушини сургаганча кўча томон юрди.

Оқшом яқинлашиб, меҳмонлар тарқалишгандан сўнг, Уроз билан Элмурод ҳаммомга жўнашди.

Қизлар билан Шокир отанинг кўнгилларидан ғам булути кўтарилган, руҳлари енгил, ўзлари шод эдилар.

УТТИЗ ИККИНЧИ БОБ

I

Ҳаво нафасни бўғади... Кўчадан терлаб-пишиб келган Петров билан Васильев салқин сувда юз-қўлларини ювиб олишгач, дарахт кўланкасига қўйилган ўриндиқларга ўтириб ором ва роҳат сездилар.

— Тая, қайдасан? Овқатни келтир, қоринлар тиришиб кетди-ку, — чақирди Васильев хотинини.

— Ҳозир, ҳозир, бир оз сабр қил! — ичкаридан туриб жавоб берди Татьяна Ивановна.

— Ишимиз чакки эмас, — деди Петров махорка ўраб. — Сибирь полкидаги солдатларнинг барчаси жасур йигитлар. Учрашдик, суҳбатлашдик, офицерлар ёмон тоифа...

— Эски шаҳарда аҳвол оғир, Умарали, чамамда, қийналяпти. Уламолар динни кўндаланг қилиб тўсқинлик қиляпти. Тунов кун ёшлар соат тўртга мажлис чақирганидан хабар топган уламолар ҳам тун бўйи изғишиб тайёргарлик кўришибди, соат бирга мажлис тайин қилишибди. Ёшлар: «Биз ҳурриятга етишдик», десалар, муллалар: «Ҳуррият керак эмас, шариат керак!» деб қичқирар эмиш. «Озиқ талаб қиламиз!» деса ёшлар, улар: «Озиқ керак эмас, дин керак!» деб сўзни кесишармиш. Кўрдингми, дўстим, уламолар қандай игвогар!

— Муваққат ҳукумат, бойлар-буржуялар, дин ҳомийлари — барчаси бир гала бўрилар, — қўлини силтади Петров.

Татьяна Ивановна гўшт йўқлигидан зорланиб тарелкаларда карам шўрва олиб келди, унинг орқасидан Петровнинг хотини Анна Степановна нон ва қошиқ олиб келаркан, кулди:

— Ҳечқиси йўқ, сабзавоти кўп, ҳаммаси фойдали, саяверинглар.

Анна Степановна сочлари силлиқ таралган, хушфедъл, доно аёл. Жойи келганда жиддий, жойи келганда кулдириб гапирарди у.

Татьяна Ивановна икки тарелкада қовурилган картошка келтириб, мамнуният билан столга қўйди.

— Э-ҳе, зиёфат катта-ку,— деди Петров ҳазиллашиб.

Узоқдан пианино овози келди. Унинг овози шу қадар латиф, шу қадар нафис, куй шунчалик ажойиб эдики, ҳаммалари музиканинг сеҳриятига бутунлай ғарқ бўлиб кетишди.

— Музыка одамни чиндан сел қилади, мафтун этади. Бир муаллимнинг қизи чаляпти, содда, камтар, музикани ниҳоятда севадиган қиз,— дея тушунтирди Васильев.

— Эшит, эшит!— деди Петров завқдан ёнган кўзлари билан узоқни имо қилиб, ўзи ҳам жон қулогини унга берди.

Тобора янгидан-янги куйлар эшитиларди. Петров бутун борлигини унутган, товушларнинг сирли мавжлари оламида, соф ҳислар оғушида маст ўтирар эди. Гоҳо куй тугагандай, сўниб кетгандай пасаяди, кейин яна бирдан ҳавода янги тўлқинлар, кўнгиларда тагин ҳам кучлироқ ҳаяжонлар кўзгатадиган юксак садоар янграйди. Ҳисларнинг янги ва янги тўлқинлари мавжланади.

Пианино тўхтади. Куйлар узоқ-узоқларга алланечук оҳиста оқиб кетгандай, ҳавони тўлатиб таралди. Аммо юраклардаги ажойиб ҳислар бўрони тинмади. Улар чайқалиб, ҳаяжонларни тўлқинлатиб, қалбларни завққа тўлдириб юборди.

Петров кўзларига қалққан намни секин артиб, ўридан турди.

— Музыка олий ҳаётнинг инсониятга бахш этган бир эҳсони,— деди эрининг завқланганини, кайфиятидаги ширин кечинмаларни мушоҳада этиб жим ўтирган Анна Степановна.— Музыка дунёни ҳам, кўнгиларни ҳам сеҳрга, тотли туйғуларга тўлдиради.

— Ҳар кун, саҳарда ҳам, оқшом ҳам қўшнимизнинг қизи соатлаб пианино чалади. Санъаткор, сеҳркор қиз... Бизга кўп завқ бағишлайди,— деди Татьяна Ивановна.

Шу чоқ эшикнинг занжирини кимдир оҳиста шиқирлатди. Васильев тамакининг аччиқ тутунидан йўтала-йўтала бориб эшикни очган эди, эшик олдида бир тўда меҳмонлар турарди.

— Здравствуйте!— деди ҳаяжонланиб Умарали, ке-

йин ҳамроҳлари — Элмурод ва Ҳрози таништирди Васильевга.

— Йўлчининг инисини айтмасангиз ҳам ўзим танидим, дўстим Йўлчини кўргандай бўлдим!— Петров кўзларида ёш билан Элмуродни бағрига босди.

— Нақ оғасининг ўзи: феъли ҳам, қилиғи ҳам Йўлчини, — деди Ҳроз. Ҳаммалари кулишди. Барчанинг диққати ўзида эканидан уялган Элмурод, қизариб ерга қаради.

Стал атрофига ўтириб олишгач, фронтдан, кундалик воқеалардан сўз бошланиб кетди.

— Бу ердаги кунимиз аччиқ эди, у ерда тагин ҳам аччиқроғини тотидик. Оғир, сермашаққат ҳаёт бизни чақиб ташлади... Э, оламинг уч пул...— деди қўлини силтаб Ҳроз.

— Умид қиламизки, оға, ҳаёт энди мунаввар йўлга чиқади, сиз ғайратни қўлдан берманг, ишлаш керак; дўстлар иш топадилар албатта!— Умарали кўзларининг имоси билан Васильевни кўрсатди.

— Жоним билан, — жавоб берди Умаралининг фикрини дарров англаган Васильев.— Темир йўл корхонасида иш ҳаммага етади. Фақат шуниси борки, қора иш бўлади-да.

— Майли-майли, шунисига ҳам шукур, қора ишнинг пири ўзимиз...— деди Ҳроз истехзоли табассум билан.

Петров билан Умарали уламолар жамиятининг дума сайловига фаол тайёргарлиги хусусида гаплашардилар, Петров овозини пасайтирди:

— Мусулмонлар дин чангалига қаттиқ илинган, халқни бу йўлдан қайтармоқ керак, дин ботқоғи ёмон нарса.

— Ғоят оғир масала, аммо удалашга тиришамиз; курашга, жангга астойдил шўнғиймиз,— жавоб берди ишонч билан Умарали.

Татьяна Ивановна бир даста газета-журнал келтириб столга қўйди:

— Уқинглар!..

— Ҳар кун ўқиймиз, бизга ойнаи жаҳон булар,— табассумда жавоб берди Умарали.

— Сўзимиз ҳам, йўлимиз ҳам ҳақ!— деди ишонч билан Васильев газеталардан бирини қўлига олиб.

— Гап шу, биродарлар,— дея Петров шу кунлардаги вазиятни тушунтира бошлади.

II

Қуёш само гумбазидан ошиб кун бўйи нур булогини тўкиб ҳориган, энди уфқ томон қип-қизил мис баркаш каби оҳиста думаламоқда. У янада улугвор кўрк касб этган, жаҳонга ўзининг нур дарёсини муттасил боғлаб, энди сеҳркор бир рассом каби уфқ юзига алвон-алвон бўёқларни суркар, ётоғига бош қўймоқ учун мағрур, муҳташам сузмоқда эди.

Кўча эшикнинг занжири оҳиста шиқирлади.

— Ана келди, ҳай, югур,— Момосулув Зумрадни чақирди,— андишаси ҳам йўқ, келади туради, куёв деган шундай бўладими?!— лабини бурди кампир.

Юраги ҳаприқиб эшикка югурган Зумрад ҳаяжон тўлқинини яширмас ҳам эди. У Умарали билан севиниб кўришди.

— Эсонмисиз!— Чандон соғиндим, юринг, Чақарга бо-райлик...— деди Умарали ялинган оҳангда.

Зумрад индамади, хўп дегандек, бошини қимирлатиб ичкарига югурди. Шошилиб сочларини тараб олди-да, янги ним пушти товар кўйлак, беқасам нимчасини кийди, бошига оқ товар дуррасини боғлади. Эски паранжисини бошига ташлаб, кўчага чиқди. Умарали иккови олдинмакетин юриб кетдилар.

— Умарали ака, ҳозир отам бозордан қайтиши керак, илдамроқ юрайлик,— шивирлади қиз.

— Биламан, отангиз намоз асрни ўқимасдан келмайди, қўрқманг, жоним.

— Қачон қайтишини ҳам биласиз-а!— деди қошини чимириб Зумрад.

Ҳаводаги кечки енгил шабада кундузги иссиқдан кейин руҳларга роҳат бағишларди. Қуёш ҳануз ботмаган, у уфққа яқинлашган сари қизаради, муҳташамлиги ортади, сўнгги нурлари дарахтлар учида жилвалаёнади. Жар бўйидаги пастак деворлардан дарахтларнинг осилиб турган шохлари ажойиб оқшом гўзаллигини касб этган. Кенг осмонда қалдирғочларнинг парвози манзаранинг гўзаллигига яна аллақандай латофат қўшарди. Севгидан маст оҳиста кетаётган Зумрад билан Умаралининг кўнгиллари ва кўзларида роҳат, қувонч, бахт ҳисси жўш урарди.

— Мулла ака, узоққа бормайлик, шу қуюқ дарахтлар панасида жиндай гаплашайлик-да, кейин уйга ке-

тай, кеч бўлиб қолди,— деди Зумрад қадамини секинлатиб.

Умарали ўйланиб қолди.

— Йўқса, жоним, юринг, Янги шаҳарга чиқайлик, кечқурун юришлик жойлар бор, ҳаммаси руслар, айланиб келамиз.

Зумрад бир нафас иккиланиб тараддудда қолгач, «юринг» дея розилик берди.

Булар секин суҳбатлашиб борардилар, кўпроқ Умарали гапирар, Зумрад эса гоҳо бир-икки оғиз сўз қатор эди. Умарали Шоди қора деган форсча ва арабчани яхши биладиган бир китобфуруш таниши борлиги, ундан ҳазрат Али ҳақидаги ҳикоялар, шу тақлиддаги турли икир-чикир рисолаларни таржима учун олиб туришини сўзлаб борарди.

Янги шаҳар кўчаларида нуқул руслар, онда-сонда бир ўзбек йўлиқиб қолар эди, қуёш ботган, чироқларнинг хира сўниқ нурларида Зумрад билан Умарали оҳиста сайр қилиб кетмоқда эдилар. Қиз чачвонини қўлга олган, қўлтиқлашиб сайр этиб юрган рус йигит-қизларига таажжубда анграйиб қарарди. Улар юра-юра Скверга етгач, азим дарахт остидаги скамейкага ўтирдилар. Буларнинг самимий ширин суҳбатларида юракларидаги пок муҳаббатлари мавжланар, гоҳо бир неча дақиқа сўзсиз, лекин меҳр ва маъно тўлган боқишлар, табассумлар билан бир-бирларига сокин қараб қўйишар эди.

— Анавиларни кўринг,— келаётган бир тўда офицерларга кўзлари билан имо қилди Умарали,— жуда қондапараст махлуқлар-да.

Қайдандир пайдо бўлган Эшонхон билан Тулки тилмоч ўтиб кетганини Зумрад кўриб қолган эди, Эшонхон ҳам қизни дарров таниди ва орқага қайтиб шартта тўхтади.

— Зумрадмисиз? Уят қани? Мусулмончиликка барҳам бердим денг? Беҳаё,— дея тез юриб кетди.

— Аҳмоқнинг гапини қаранг-а,— деди ғазабланиб Умарали,— қайдан пайдо бўлди, билмай қолибман, бир лаҳза тўхтаса бурнини қонатардим.

— Қўйинг, беҳудага шовқин кўтарманг!.. Юринг, кетайлик,— деди Зумрад ичидан титроқ босиб.

— Йўқ, жоним, ўтиринг... Ёмонлар кўнглимнинг роҳатини бузди... Майли, парво қилмайлик... қўлини силтади Умарали.— Ифлос махлуқлар!

— Биламан... Кўнглимга ғашлик тушди... Алламаҳал бўлиб қолди...

— Шошманг, озгина кабоб олиб келай...— Умарали Зумраднинг эътирозини кутмай қайгадир югурди.

Уни хийла кутиб қолган Зумрад ёлғизликдан хуноб ҳолда ўтирар экан, Эшонхон билан Тулки тилмоч тагин рўбарўсида пайдо бўлиб қолди.

— Ахлоқсиз, имонсиз, мусулмон қиз ҳам шундай шарманда бўладими?!— жеркиб ўтиб кетди Эшонхон.

Тулки тилмоч тиржайиб Зумрадга қараб олгач, Эшонхонга нимадир деб шивирлади. Тез юриб ўтиб кетдилар.

Умарали кабобчи олдида турар экан, етиб келган Эшонхон ва Тулки тилмоч дағдаға қила бошладилар. Эшонхон озини кўпиртириб бақирарди:

— Сен имонсиз баччағар, ислом динини оёқ ости қилиб юрибсан, шариат ургур, ҳибсга сургасак, савоб иш қилган бўламиз!.. Уламоларни масхара қиласан, кун бўйи санғиб не ишларнинг орқасида юрасан, аблаҳ! Энди бир мусулмоннинг қизини йўлдан оздириб городда нима номаъқулчилик қилиб юрибсан?— дағдаға қилди Эшонхон.

— Исломни, шариатни беҳуда кўндаланг қилма менга, олчоқ!— дадил тикка олишди Умарали ҳар иккиси билан.

— Номусли, имонли мусулмонларни ҳам ҳақорат қиласизми? Югуринг, Эшонхон, бир-икки мусулмонни топиб келинг, гувоҳ бўлсин, сургаймиз бу аблаҳни! Тез чақиринг. Мен ҳукуматнинг ҳам, исломнинг ҳам ходимиман, баччағар!— бўкирди кўзларини ола-кула қилиб тилмоч.

Ресторанда ўтирган бойвачча, терифуруш бойнинг ўғли маст кўзларини сузиб қичқирди:

— Уламо ҳазратларининг муқаддас ишларига панд етказиб юрганингиз барчамизга аён, тагин не ғалва? Жўнатиб юборинг тездан,— хитоб қилди тилмочга қараб,— турмада чирисин, падари қусур!

— Сиз ҳам мадрасанинг тупроғини ялагансиз, биламиз,— ичида ғазаби қайнаб келаётган бўлса-да, кўринишда ўзини лоқайдроқ тутиб жавоб берди Умарали,— лекин илм деган нарсадан ушогини топмагансиз, гумроҳликдан кўзингиз асло очилмаган, олтиннинг жарангидан ўзгаси қулоғингизга кирмаган... Сиздақалардан ҳазар қиламан, меҳнат аҳли менинг дўстим, буни билиб олинг, олчоқлар!— юзини терс ўгирди Умарали.— Тақдирнинг қандай офат

тоши дуч келса барчасига чидашга саботимиз етади!— деди сўнг кабобчига қараб.

Гандираклар ўрнидан қўзғалган маст бойвачча пивога ёпишди.

Кабобчи ўтда жазиллаб турган тўрт сих кабобни олиб иссиқ нон устига қўйди, устига пиёз тўкиб, Умаралига узатди:

— Сизга аталган лаззатли кабоб!..

Дўпписини чамбарак қилиб кийган думалоқ, гўштдор, чаққон қари кабобчи тезроқ жўнаб қолинг дегандай четни кўзлари билан имо қилди. Умарали бошини қимирлатди ва дарахтнинг панасига ўтди-да, бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Қовоғи солиқ тилмоч тажанглик ва сабрсизлик билан у ёқ-бу ёққа қадам ташлаб, Эшонхонни кутиб турган эди, Умаралининг ғойиб бўлганини кўриб кабобчига дўқ қила кетди.

— Қани ҳалиги, қани имонсиз?

— Эй тақсир, қўлини чайгани анови ариққа кетди чамамда, андак сабр қилинг, келиб қолар. Ўтиринг тақсир, ўтиринг!— жой кўрсатди кабобчи шошилиб.

Югура-югура Зумраднинг олдига келган Умарали ҳарсиллаб шивирлади:

— Зумрадхон, уйга югуринг... Жадал жўнанг, лекин кўрқманг, мен қорама-қора орқангиздан бораман.

Аҳволни дарров тушунган Зумрад дик этиб ўрнидан турди:

— Ўзингизга эҳтиёт бўлинг, Умарали ака, мендан хавотир олманг...— дея тез юриб кетди.

Умарали ўзини қуюқ дарахтлар остига уриб, Зумрадни кўздан йўқотмасликка уринган ҳолда айланма йўл билан югура кетди.

— Қани, қани у кофир, қай томонга қочди у баччагар?— дея бақирган Эшонхоннинг овози ва бир тўда одамларнинг шовқин-сурони югура-югура кетаётган Умаралининг қулоғига чалинди.

У қоронғида Зумрадни йўқотган эди, ўзини бир кўчадан иккинчи кўчага уриб, ниҳоят, Ўрдага етиб олди. У Зумрад адашиб қолмадимикан, деб хавфсирарди. Ўрда кўпригидан ўтмасдан бир қоронғи, панароқ жойни мўлжаллади-да, уни ўша ерда кутишга қарор қилди.

Зумрад ҳақиқатан адашган эди. У чалкаш кўчалардан юриб, кичик кўчаларнинг қайсисига киришни билмай, ай-

лана-айлана, ҳориб Ўрдага келди. У ҳам Умаралидан ташвишда эди. Зумрад кўчанинг икки юзига аланглай-аланглай кўприкдан ўтаркан, уни кўриб кўнгли тинчиган Умарали аста орқасидан эргашди. Юз қадамча юргандан сўнг, яқинлашиб, шивирлади:

— Чарчадингиз, жоним, мени койиманг... Ёмонлар ҳамиша шундай, ой устига булут сурадилар...

Зумрад Умаралининг ёқимли товушини эшитган ҳамон юраги ёрилгудек севиниб кетди. Умаралининг аблаҳлар чангалига тушиб қолишидан ташвишланган Зумраднинг бутун вужуди қақшаб кетган эди. Умаралини у ўз ёнида саломат кўрганидан қувониб енгил тортди.

— Эс-ҳушим сизда эди!.. Хайрият. Уларнинг ёмонлигини сиздан кам билмайман...

Қизнинг бир вақт Саидахмаднинг тузоғига илиниб, ундан қандай қочганини эслаб, кўнгли алланечук бўлиб кетганини сезмаса-да, Умарали қизнинг ҳаяжон, ташвиш, меҳр тўла туйғуларини ҳис қилиб турарди.

— Буларнинг чиркин қилиқлари кўп... Албатта мени таъқиб қиладилар. Кўздан қочиқ бир жой топиб ўтирарман. Сиз зинҳор қўрқманг.

Умарали Зумрадни анча жойгача кузатиб қўйди.

III

Саидахмадбойнинг меҳмонхонасида яна уламолар, аъламлар, қозилар тўпланишган...

Садриддин аълам икки гапнинг бирида оллони, пайғамбарни, форсий ибораларни, қуръон оятларини қўшиб гапирди. У сўз орасида қуюқ қошларини дам кўтариб, дам тушириб, гоҳо қув кўзларини қисиброқ, мошкичири соқолини сийпаб қўяди.

— Жадидларнинг барчаси, ҳатто Анвар қори каби пешқадамлари ҳам кўр, оми одамлар, мактабларни ислоҳ қиламиз, деб кўп ярамас номаъқулчиликлар қилиб юрибдилар,— деди минғирлаб Садриддин аълам.

— Тўғри, тақсир, жадидларни ҳам гумроҳ, ҳам кофир десак бўлади,— бошини қимирлатиб аъламнинг гапини тасдиқлади уламолардан бири.— Думада сайлов кўнгилдагидек ўтди, жаноблар, шарият ҳомийларининг мавқеи баландлигини халқ яхши англабди.

Шу паллада Муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети раиси Наливкин бир-икки офицерлар ҳамроҳлигида

келганидан Эшонхон ҳовлиқиб хабар бераркан, меҳмонлар ўринларидан дув қалқиб, ҳурмат ва тавозе билан туришди. Янги меҳмонлар қўлларидаги шапкаларини четга қўйиб юмшоқ ўриндиқларга ўтиргач, аълам улуғ зот жаноблар ҳақиға дуо қилиб, фотиҳага қўл очди, унга бошқалар ҳам эргашиб, қўлларини юзлари ва соқолларига сургач, Саидахмадбой ўрнидан туриб қўл қовуштирди:

— Азиз меҳмонлар, хуш келибсизлар!

«Олсинлар! Олсинлар!» дея бир-бирларини такаллуф билан дастурхонга даъват этиб, нон ва патирларни ушата бошладилар. Оёқ учида елиб-югуриб бир ўзи икки-уч одамнинг ишини бажараётган Эшонхон янги меҳмонлар олдига яна ноз-неъматлар муҳайё қилди.

— Аълам ҳазратлари, сайловга уламолар сизнинг раҳнамолигингиз туфайли яхши тайёргарлик кўрганлари равшан бўлди, кўп ташаккур деймиз, сиз жанобларга.— деди Наливкин ўзбекча сўзлаб. У ўзи ҳам, хотини ҳам Наманган яқинидаги Навай мавзуида бир неча йил истиқомат қилиб, ўзбек тилини мукамал ўрганиб олганларидан, тамом бенуқсон сўзлашардилар.

— Большевиклар ҳам, ўзга кўп нолойиқ унсурлар ҳам четда қолди, худога шукур!— деди шоп мўйловли бир офицер.

— Улуғ мартабали жаноблар амин бўлсинларки, бизнинг халқ фуқаро уламо-мударрисларни, қози калонларни ҳамиша ҳурмат-иззат қилади, бизнинг ортимиздан эргашади. Албатта, биз аввалдан башорат қилиб йўл-йўриқларни кўрсатиб, Муваққат ҳукуматга ишонч ва ҳурматни уларнинг дилларига жо қилганмиз. Оллога минг қатла шукурлар бўлсинки, рақибларимиздан биз ғолиб чиқдик.

— Ҳазратнинг деганлари тўғри,— деди Наливкин бошини лиқиллатиб.

Уламолар қуллуқ қилиб букилиб, гоҳ Наливкин, гоҳ аъламнинг оғзидан чиққан ҳар бир сўзни маъқуллаб ўтирардилар.

— Шариатнинг барча бобларини муқаддас билиб, Муҳаммад расулнинг йўлидан борурмиз,— салмоқлаб гапирди аълам,— оллодан сўраймизки, Русиянинг душманлари мағлубиятга дуч келиб, биз ғолибият байроғини юксак кўтаргаймиз.

Бутун мажлис аҳли яна «омин!» дея гуриллади.

Палов ҳам тортилди, ундан-бундан суҳбатлашиб ошни ейишга тутундилар.

Татар бойга ҳамроҳ бўлиб келган маҳмадана меньшевик паловни ошай туриб сўзамоллик қилишга ури-
нарди:

— Голибият албатта Россияга насиб бўлмай, бунга ишончимиз комилдир.

Наливкин меньшевикнинг гапига парво қилмади.

— Омин!— деди у қошиқни дастурхонга қўйиб ва чойни катта-катта ҳўплаб, қулт-қулт ютди.— Рухсат берсалар, биз кетайлик,— меҳмонларга ва аъламга мурожаат этди.

— Жаноблари жиндай ўтирсинлар,— ҳали вақт кўп,— меҳмондўстлик билан хушомад қиларди Саидахмадбой.

— Узр, иш кўп...— ўрнидан турди Наливкин.

Меҳмонхонадагиларнинг барчаси Наливкинни кузатиб дарвозага чиққан эдилар. Садриддин аълам тагин бир дафъа қўл кўтариб дуо қилгач, Наливкин кутиб турган қўш отли ярқироқ янги файтонга ўтириб жўнади.

IV

Эшик шақ-шақ қоқилганда югурган Умарали: «Зумрадман, очинг!» деган товушни эшитиб севиниб кетди.

— Сизни кўргани келдим...— деди Зумрад салом бериб.— Уч кундан буён дарагингиз йўқ, ўша кунги гавғодан кейин хабар олай ҳам демайсиз-а!..— деди Зумрад ўпкалаган оҳангда.— Тагин ойимнинг уришганини айтмай-сизми...

Зумрад супага ўтиришни мўлжаллар экан, Умарали кўлидан ушлади:

— Юринг, ҳов анави ерга бориб ўтирайлик, изимга тушиб келиб қолсалар, қочишим осонроқ бўлур...— кулди Умарали ошхона томондаги паст деворни кўрсатиб.

— Ваҳима қилманг...— деди Зумрад секин.

— Сизга ош дамлаб берардим, эсизки, сабзи йўқ-да,— афсусланди Умарали.

— Ташвиш тортманг, ҳозир қайла еб келяпман, бир пиёла чой бўлса бас.

Улар чой дамлаб супага бордилар. Урталарида гоҳ юракларидаги пок севги, гоҳ ҳижрон дафтари устида суҳбат борар, Умарали гоҳ Навоидан, гоҳ Лутфий, Фу-

зулийдан ғазаллар ўқир эди. Кейин у ёстиқ тагидан тахланган қоғоз олиб Зумрадга узатди:

— Уқинг, гўзалим, сизни соғиниб шу насрни ёздим, назмга иқтидорим етмаганидан наср билан кифояландим. Ишқ ўтидан ҳароратлироқ ўт йўқ жаҳонда, деб ўйлайман...

Бейхтиёр юзларига ёйилган табассумдан уялиб кетгандай андиша ва ҳаё ичида қизариб, Зумрад ўзига аталган мадҳияни, ёрининг севги ноласини ўқир экан, Умарали унинг елкасидан оҳиста қучиб олганди.

— Шеърдан ҳам яхши битилибди. Пок ишқнинг тасвири бундан ўткир бўлмас... Вой, ўтинаман, қўйинг,— ёноқларида йигитнинг ҳароратли нафасини пайқаб, ўзини четга тортди қиз.

— Шунчалик мақтовга арзимаёди битганим, зинҳор йиртиб ташланг,— ялинди Умарали.

Зумрад индамади, авайлаб тахлаб чўнтагига солиб қўйди:

— Ҳали кўп дафъа ўқийман,— деди қизариб.

— Сиз назм ёзишни ҳам эплардингиз, каломингиз кучли, илҳом сиз каби гўзаллар ортида юрур...— меҳр билан гапирарди Умарали.

— Вой ўлай, мен ғазални қандай тўқийман, тўғри гапимни эплаб гапиролмайман-ку,— нозли табассум билан жавоб берди қиз.

— О-ҳо, гапда сизга ҳеч кимса етолмайди. Дилингиз шеърият булоғи...

— Назм битишдан дўзахга кириб чиқиш осонроқ деб ўйлайман, Умарали ака... Ҳатто ҳазрати Навоий, Лутфий ғазалларини ёддан билсам ҳам, тузуккина ўқиб беролмайман. Бундай бахт сиз каби нафосат соҳибларига буюрган... Уқинг, мен эшитай...— жавоб талаби билан боқди Зумрад йигитга.

Умарали оҳиста ёқимли товуш билан Навоийнинг тўрт байт шеърини ўқиди.

— Ишқни шеърда бундан гўзал ифода этиш маҳол... Ойдин кечада япроқлар қуйи, юлдузлардан ўқиладиган дostonлар, узоқдан эшитилган мусиқа мавжлари билан солиштирурман бу ғазалларни... Қашшоқлик жабри шафқатсиз эзиб юборди бизни, яхшики, дилларимиз шеърият завқидан ором олади... Бу буюк бахт...

— Тўғри айтасиз, қашшоқ бўлсак ҳам, биз бахтлимиз. Бой қизларни кўриб юрибман-ку...

— Петров, Васильев дўстларимиздан нима хабар бор? Янгиликлар борми?— сўради бирдан Умарали.

— Ҳозирча янгиликлар йўқ. Унсиной билан гаплашиб қўйдим, эртага Янги шаҳарга чиқиб келамиз...

Йигит ва қизнинг қалблари истиқбол иштиёқида ҳаяжон билан тепар эди.

УТТИЗ УЧИНЧИ БОБ

I

Зумрад билан Унсин Пиёнбозорда трамвайдан тушиб чапга қайрилишди. Унсин акаси келгандан буён кўнглидан ғам кўчган, юзидан табассум аримас, бугун ҳам шод, енгил юриб борар эди. Лекин у Зумрадининг дилидаги ғашликни яхши тушунганидан, уни овутишга тиришарди:

— Қўй, Зумраджон, хафа бўлма, тез кунда тинчиб қолади, кўришиб турибсан-ку.

Дўконлар, катта магазинлар олдидан ўтиб қизлар тагин бир оз юргач, Александр боғига етар эканлар: «Сен юр», «Йўқ, сен юр!» деб бир-бирларини қистаб боққа киришди.

Қизлар Петровни узоқ қидиришди. Ниҳоят, қатор скамейкаларда ўтирган ишчиларни кўриб, тўхтаб қолишди ва атрофга разм солиб, чегроқда турган бир скамейкага бориб ўтиришди.

Ишчилар алланималар хусусида жиддий гаплашардилар.

Қизларни узоқдан кўриб таниган Васильев дарров уларнинг олдига келди. Қизлар дик этиб ўринларидан туриб, назокат билан салом бердилар.

— Ия, оппоқ қизларим, нима қилиб юрибсизлар, тинчликми?— сўради Васильев таажжубланиб.

— Янги шаҳарда нима гаплар бор, хабар олайлик, деб келган эдик,— деди Зумрад жиддий тусда.

— Бир-икки кундан бери Умарали кўринмай қолди? Қулоғимга баъзи бир гаплар чалиняпти-ю, тафсилотини аниқ билолмадим?— Васильев жавоб кутиб қизларга қаради.

Зумрад титроқ товуш билан соддароқ қилиб тушунтиришга киришди:

— Бир дўстиникида ётибди, кўчага чиқолмайди, орқасига одам тушган, қаматтирамик, деб дўқ қилишяпти.

— Майли, тагин бир-икки кун сабр қилсин, ўзимиз эртага хабарлашамиз,— деди Васильев ва Умаралининг турган жойини сўраб олди.

— Петров амаким қанилар?— сўради Унсин ва паранжисини тузатиб қўйди.

— Петров бу ерда йўқ, солдатлар билан бир жойга кетган,— деди секин Васильев.

— Петров амакига бизлардан салом айтиб қўйинг!— деди Унсин.

— Тая опамга ҳам, Анна опамга ҳам салом!— жилмайиб гапирди Зумрад.

— Хўп, хўп, қизларим, ҳаммасига саломларингни айтиб қўяман,— деди Васильев.— Яхши келибсизлар, уйда ўтиргандан фойда чиқмайди... Шу кунларда ҳаёт қайнаб турибди... Бирпас ўтириб, гапимизни эшитинглар.

Қизлар: «Хўп-хўп, Василий амаки», деб бошларини тебратишгач, Васильев хайрлашиб ишчилар томон кетди.

Мажлис борган сари қизгин тус оларди.

Рус, ўзбек ишчилар кетма-кет чикиб гапирардилар. Қизлар яхши тушунолмаётган бўлсалар-да, мажлисдаги масалаларнинг муҳимлигини англаган эдилар. Тушуниб қолган ерларида бир-бирларини туртиб, ўзаро шивирлашиб олардилар.

— Завод-фабрикалар ишчилар қўлига ўтсин, дейишяпти, Унсин!— деди Зумрад.

— Ҳа-я, ҳукумат ҳам ўзимиз бўламиз дейишяпти шекилли, қани энди қуриб кетгур бойлар бурнини тишлаганича ҳаммасидан қуруқ қолса,— севинди Унсин.

...Оқшомга яқин қизлар Умарали турган ҳовлининг эшигини секин қоқдилар. Уларни кўриб Умарали ўзида йўқ севишиб кетди.

— Кун бўйи кўз тутиб ўтирган эдим...

Қизлар билан саломлашиб ҳовлига бошлади у ва супага қатор ўтириб олишгач, янги шаҳарда кўрган ва эшитганларини қизлар нэвбатлашиб ҳикоя қила кетишди.

— Боракалло, янги гапларга ташна бўлиб ўтирган эдим,— деди қизлар ҳикоясидан мамнун бўлиб Умарали. Сўнг у олма ва ноклардан узиб, сувда чайқади-да, бир товоқ қилиб қизларнинг олдиларига қўйди:

— Ёзнинг аҳсони, олинглар, азиз меҳмонлар!— қизларни ейишга қистади у.

Қизлар ташналикларини босиб, яна бир оз суҳбатлашиб ўтиришгач, кетишга ижозат сўрашди. Умарали уларни кузатиб қўйди.

II

Оташ дукчи Жоме тағида дук ясаб ўтирарди. Гўшт бозори, туршак бозори, челак бозори, кабобпазлик — ҳаммаси туташ. Дукчилар, ямоқчилар, сартарошлар Жоменинг орқасига қатор терилишган... Одам қалин...

— Ассалому алайкум!— Эшонхон билан Тулки тилмоч салом бериб, дукчининг рўбарўсига ўтириб олишди.

— Хўш, хизмат, мирзолар?— сўради Оташ чол дукнинг гув-гувини тўхтатиб.

— Узимиз... Бозорни айланиб юрибмиз-да...— лоқайдлик билан жавоб бермоқчи бўлди Эшонхон.

— Йўқ, атайин келдик, қария, зарур гапимиз бор!— дўқ билан бошлади тилмоч.

— Эшитдик, қизингизни унашибсиз...— деди дағаллик билан Эшонхон.— Бўлғуси куёвингиз қип-қизил безорик. Қизни эрга бераётганда киши куёвининг таги тахтини суриштирмайдими, бу қандай гап!

— Чўқинган, даҳрий, иблиснинг ўзи!..— деди хириллаб тилмоч.

Чол ҳайратдан қотиб қолган, тили гапга келмас эди.

— Отахон, бир карра янглишишга янглишибсиз. У даҳрийлиги туфайли мадрасадан ҳайдалган-ку, билмайсизми? Ҳали ҳам фурсат ганимат, фотиҳани бузинг, ўзингизга жабр қилманг,— гўё чолга ачинган бўлиб гапирди Эшонхон.

— Қизингизни ҳам шариат йўлидан оздирыпти у аблаҳ; тунов кун тунда Янги шаҳарда кўрдик икковини. Қизингизнинг юзини очиб мусулмончиликни оёқ ости қилиб дайдиб юрганини ўз кўзимиз билан кўрдик. Мусулмонлар шунақа газабга келишдики, асти кўяверинг. Ташбўрон қилмоқчи бўлишган эди, қочиб қутулишди даюслар. Лекин огоҳ бўлинг, изига одам қўйишган,— кўрсаткич бармоғини ўйнатиб таъкидлади тилмоч.— Ана қизингизнинг уйингизда, бағрингизда ўтириб кўрсатган ҳунари! Ёмонга яқин юрсанг қораси юқар, деган гапни билмайсизми, бу соқол қаерда оқарган ўзи?

Анграйганича ўтирган чол, гўё энди ҳушини йиғгандай сўз бошлади:

— Тақсирлар, менга муҳлат беринглаар-чи, бир суриштириб кўрай. Аввало, инсонга дин лозим; мусулмонми, даҳрийми, шунисини суриштираман. Эшитганман, у кибрли йигит уламоларни оёқ учи билан кўрсатади, назар-писанд қилмайди деб. Ишонмаган эдим, ўлдими, мадраса кўрган-ку, деб ўйлаган эдим...

— Ҳой гумроҳ чол! Суриштириб нима қиласиз?— жеркди Эшонхон.— Ҳаммасини мана биздан сўранг, шаҳримиздаги ҳар бир кимсанинг иги-жигигача биламиз. Бир қашшоқни топибсиз-а, қизингизнинг муносиби шумиди?!

Эшонхон чўнтагидан папирос қутисини чиқариб тилмочга тутди, икковлашиб папирос чекишга тушишди. Шу тариқа бир неча дақиқа сукут билан чолни эзгандан сўнг, Эшонхон сўз бошлади:

— У бадбахт бир дафъа эшакка тескари миндирилиб, сазойи қилинганидан беҳабар экансиз-да, тоға?

— Ҳа, балли,— қинғир-қийшиқ тишларини кўрсатиб, қиҳиллаб кулди Тулки тилмоч.— Тагин бир марта сазойи бўлиши турган гап. Куёв болангизни хўп томоша қилар экансиз, қария! Садриддин аъламнинг ижозатини кутиб турибмиз. Аввало, аълам ҳазратлари лаънат ўқиб, уни оқ қиладилар. Ана ўшанда бу имонсиз ислом динидан қувилиб, бозорда сазойи қилинади. Папиросини қаттиқ сўриб улоқтирди тилмоч.

— Кўй, дўстим, ғовға кўтарма, тоғамиз шарманда бўлмасин,— товушга сохта мулоимлик бериб, дукчига қаради Эшонхон.— Мен сизга ачинапман... Энг маъқул йўл — фотиҳани бузиб ташлаш, қизингиз ҳам гап-сўз бўлмайди, бу ёғини ҳам ўйлаш керак.

— Ҳа, баракалла, соҳиби тадбирсиз ўзингиз!— деди Эшонхонга тилмоч, кейин дукчига қаради.— Дарров орани очиқ қилинг! Сизга куёвни яхши, асил зотлардан мана, биз ўзимиз топамиз. Биздан беизм иш қилманг, уқдингизми, қария?

— Ҳа, ҳа, чироқларим, бўлди, тушундим... Ўзим бир ёқли қиламан-қўяман. Ҳозир хотинимга бориб маслаҳат қилай-чи,— деди бўшашиб Оташ дукчи.

— Э-э, хотинни заифа дейдилар, хотин киши билан маслаҳатнинг не даркори бор?! Бизнинг айтганимизга ишонаверинг, биз сизга ачинганимиздан айтяпмиз!— деди Эшонхоннинг тиззасини туртиб Тулки.— Дўстларимиз кутиб турибди, биз кетдик, хайр, қария!

— Тушундим, тушундим, омон бўлинглар!— икир-чикир асбобларини йиғиштира бошлади Оташ дукчи.

III

Оташ дукчи нафаси оғзига тикилиб уйга кириб борди.

— Тинчликми, отаси, нима гап?— сўради камшир қутн ўчиб.

Зумрад супада палак тикиб ўтирарди.

— Тоби қочибди шекилли дадамнинг,— аста шивирлади у онасига.

Чол ариқ бўйига ўтириб, ҳовучлаб-ҳовучлаб сув ичди, кейин хўрсиниб узун бир сўлиш олди-да, айвонга чиқди. У бирпас асабий ўтиргач, тўсатдан бўғилиб қичқирди:

— Ҳа, ҳамма гапни эшитиб келдим! Гап кўп экан, биз юрган эканмиз лақиллаб...— Чол овозини сал пасайтириб давом этди:— Олдимга Эшонхон билан тилмоч келиб бўлғуси куёвнинг қилмишларини бир-бир очиб ташласа бўладими! Бошимни кўтаролмай қолдим, чурқ этолмадим, куйиб кул бўлдим, холос... Мен сени моҳпора десам, юзи қора экансан,— ўдағайлади чол кизига, қўлини пахса қилиб.— Баччағар Умаралига ошиқ бўлдинг, хўп дедик, фотиҳа қилдик. Эндиликда тўйгача жим, баҳаё ўтирсанг ўлармидинг, лаънати! Ярим кечаларда орқасидан эргашиб дайдиб юрганинг нимаси!

Зумрад бошини кўтармади, отасига қарамади.

— Нима бўлибди? Гуноҳ иш қилибманми?!

Ғазабига чидамаган дукчи, айвондан сурилиб ҳовлига тушди:

— Ҳозир шу қўлларим билан бўғиб ташлайми! Кечдим сендақа шариятни оёқ ости қиладиган фарзанддан!— қўлларини кўтариб қизи томон югурди дукчи.— Умарали имонини ютган даҳрий, менга ундай куёвнинг кераги йўқ!

— Ҳай-ҳай, астағфирулло денг, ўзингизни босинг, отаси! Тақдири шу экан, фотиҳани буза кўрманг-а, ёмон бўлади!— ялинди она.

Зумрад ўрнидан турди:

— Хоҳлаганим шу, бошқасига қиё боқмайман!

— Ҳо, ҳали шундай ўзбилармонман дегин? Жувонмарг-ни қара, пинагини бузмайди-я! Она бўлмай ўл!..— Оташ

дукчи, тажанглигини босолмай, энди хотинини сўка бошлади.

Хонага кириб ўзини ерга отган Зумрад ҳўнграб йиглаб юборди.

— Пешанасига битгани, эгамнинг буюргани шу экан...

— Зора бир кун бой бўлиб кетса... Ер-сув олар, балки имоми аъзам бўлар...— чолнинг кўнглини юпатишга уринарди кампир.

— Йўқ!— деди дукчи қатъий.— Муттаҳам бола, унга берадиган қизим йўқ, фотиҳани бузаман! Агар қизинг сўзимга кирмаса, оқ қиламан, вассалом!

Йўтали тутиб қолган чол нафасини ростлаб олгач, қайта-қайта тупурди-да, асабий равишда ўзини супага ташлади.

Чолнинг жаҳдан, тажангликдан толиқиб, шилқ этиб тушганини кўргач, кампирнинг ҳам ғазаби кўзиб, вайсаб чолни қарғай кетди.

— Ер ютгур, кўксов, банги, худонинг берган куни қора дори ейди, ахир бир кун қотиб қолади. Уйда жон берса майли-я, кўчадан ўлигиңи сургаб келишмаса...

Чол ёстиқдан бошини узиб бақирди:

— Аҳмоқ, эсини еган кампир! Дод десанг ҳам, фарёд десанг ҳам қизимни у кофирга бермайман! Гап битта!

Кампир пиқ-пиқ йиглаб юборди.

— Яна бу кулфат ҳам бормиди! Бошқа ғам-ғуссаларим каммиди менга.

Зумрад бағрини ерга бериб товушсиз йиғларди. Қалби дард, аламга тўлган эди.

Ҳовлига оқшом қоронғилиги чўқар экан, йиғидан қовоқлари шишган Зумрад айвонга чиқиб паранжисини бошига ташлади; у тўғри Умарали олдига бормоқ ниятида эди, отаси тўнғиллади:

— Ҳой лаънати, ўтир, нақ каллангни сапчадай узиб ташлайман!

Чол ирғиб ўрнидан турди-да, сўкина-сўкина эшикни кулфлади, ҳаллослаганича қайта келиб ўрнига ётди.

Зумрад индамади, паранжисини думалоқлаб айвон лабига зарда билан улоқтирди-да, уйга кириб кетди. У овқатга ҳам, чойга ҳам чиқмади, дам кўз ёшларини қуйиб, дам қаттиқ дард панжасида сокин сиқилиб, аламаҳалда уйқуга кетди, лекин дурустгина ухлай олмади, дам-бадам уйғона-уйғона базўр тонг оттирди.

Апир-шапир чойни ичиб, Жомега шошилган дукчи эшикдан қайтиб кампирига тайинлади:

— Пойлаб ўтир, мабодо, қизинг остона ҳатлаб кўчага чиқса ейман, уқдингми, сени ейман! Касофат, бутун иллат сенда!..

— Оғзингдан қонинг келсин, сассиқ чол!— дея иичирлади кампир, лекин ади-бади айтишишдан ўзини тийди.

Зумрад мактуб ёзишга ўтирди. Ишқий ҳисларини иштиёқ билан, дард билан ёзди. Кутилмаганда боши узра қарсиллаган алам чақмоғини, тўсатдан рўй берган янги кулфатни, аламли қалбининг оғир кечинмаларини ҳароратли гўзал услуб, нафис ифодалар билан ёзгач, деворга нарвон қўйиб ён қўшнисининг ўн икки-ўн уч яшар боласини чақирди:

— Жон ука!— ялинди у кичкина қилиб букланган мактубни болага узатиб,— Чақар гузаридан ўнг томонга икки маҳалла ўтиб борсанг, мачит олдида чапга бурилган жин кўча бор... Кўчанинг бошига бориб, тўғридаги эшикни қоқ, «Умарали акам борми?» деб сўра, нақ ўзининг қўлига топшир, вассалом! Опаеи ўргилсин, бировга кўрсатма...— қайта-қайта ялинди Зумрад.

Бола гўё қиз дардини англагандай, катталарга хос жиддийлик билан бош ирғади, хатни ола физиллади.

Зумрад хонага қайтиб, токчадаги чойнакни бошига кўтарди, совуқ чойни қулт-қулт ичиб, тагин ўзини ерга отди.

— Қизгинам, инсоф қил!— ялинди орқасидан кирган Момосулув.— Отаннинг баджаҳллигини, серзардалигини биласан-ку... Яна бирон кори-ҳол бўлиб ўтирмасин, қизим!— хаёлига келган фикрдан кампирнинг ўзи қалтираб кетган эди.— Яхшиси, Умаралидан кўнглингни узиб қўя қол, жон болам...

— Ойижон! Қандай ғам тоғи ағдарилди бошимга! Дардимни билмайсиз, ойижон!..— тагин дув-дув кўз ёшлари қуйилиб кетди қизинг.— Тортган машаққатларим, чеккан азобларим ниҳоятда... Сизни куймасин деб айтмаган эдим. Жиндай ёнимда ўтиринг, мен бошимдан кечирганларимни гапириб берай сизга...

Зумрад оҳиста ёнига чўққайган онасининг тиззаларини кучоқлади. Эшонхоннинг макрини — зиёфатга деб чақириб келган хотин алдаб бойнинг олдига олиб борганини, тасодифий келиб қолган завод ишчилари қутқариб юборганларини дарддан, ғазабдан энтика-энтика бирма-бир

онасига сўзлаб берар экан, ранги қув ўчган, дағ-дағ қалтираб кетган кампирнинг кўз ёшлари дув-дув думалади. Зумрад Манзуранинг боғида, қўлларига пичоқ кўтариб бошига келган чапаниларни гапираркан, кампир хўнграб қизини қучоқлаб олди, бошини силаб, юзидан, пешанасидан қайта-қайта ўпди.

— Қўй, йиғлама, куйма, қизгинам,— деди ўз кўз ёшларини тўхтатолмаган, ўпкасини босолмаган она қизнинг юзини дока рўмол учи билан артиб.

— Энди ўша муродига етолмаган жувонмарг Эшонхон, аламига чидамай, Умаралининг пайига тушган, билдингизми, ойижон?

— Дунё шундай, чироғим. Ҳозир бойлар, бойваччаларнинг қўли баланд, майли, қиёматда жазосини тортади. Қилмишларига оллонинг ўзи гувоҳ, жон қизим, сабр қил!— Момосулув қизига таскин беришга ҳарчанд уринмасин, ўзининг қўйилиб келаётган ёшини тўхтатолмас, Зумраднинг шу қадар фалокатларга дуч келганидан хўрлиги келиб, хўнг-хўнг йиғлар эди.— Очдан толиқиб кетдинг-ку, қизгинам, чиқ айвонга, сенга атаб иккитагина зоғора нон ёлиб қўйибман...

Зумрадни дам овутиб, дам эркалаб айвонга базўр бошлаб чиқди кампир. Онаси қанча қистаса, ялинса ҳам унинг томоғидан ушоқ ўтмасди. Бир пиёла муздай сувнинг ўзини симирди, холос.

IV

Умарали ва ундан ўқтин-ўқтин хабар олиб турган Дилкаш махсум дардлашиб ўтирганларида кечга яқин Петров, Уроз, Жумабой ва Элмурод кириб келдилар. Дастурхон устида суҳбат бошланиб кетди.

Умарали тўрт-беш кундан буён шу ҳовлида танҳо яшириниб ўтирганидан, вақтни беҳуда ўтказаетганидан қизариб шикоят қилар экан, Петров унга тасалли берди:

— Ҳаммасини эшитдим, офарин! Турмада бир эмас, бир неча марта ётганман, ундай жаҳаннамга дуч келишдан қай йўсин бўлмасин бош тортиш керак.

— Мен-ку, гўё инига яширинган сичқондек ўтирибман, лекин қизнинг ҳоли нечук экан, билмадим... Бошида кулфат чақмоғи ўйнамаса эди...

Умарали Зумрадни олдидан бир бола келганини ва мактубда ёзилган воқеани қисқа айтиб берди.

Бир он ўртага чўккан сукутни Жумабой бузди:

— Ҳм-м, иблислар тагин қиз бояқишнинг изига тушибди-да, денг... Йўқ, қараб туриш ярамайди, олдини олиш керак. Дукчини яхши биламиз, ўжар, жоҳил одам. Йўлчи билан Гулнор нима бўлди! Отасининг жоҳиллигидан бадбахтларнинг тузоғига илинди-ку қиз... Эҳтиёт шарт.

— Тўғри айтадилар, Жумабой акам, бир марта оғзимиз куйган, Умарали, сиз дарров бир жойга қочмасангиз бўлмайди,— деди салмоқлаб Уроз.

— Умарали иним, бу ер жуда хавфли, бир кеча ҳам қолиш ярамайди, бошқа хилватроқ жой топиш керак,— деди Петров ва савол назари билан Жумабойга қаради.

— Мен олиб кетаман, хотиржам бўлинглар, энг маъқули шу,— деди жим қулоқ солиб ўтирган Дилкаш махсум.

— Жуда соз, ака,— мамнуният билан маъқуллади Уроз:

— Анжир-анорлари мўл, еб ётасиз,— деб қўйди Жумабой.

Ҳаммалари кулишди.

— Мен у ерда жон сақлар эканман, қизнинг аҳволи нечук бўлар экан?— деди Умарали ерга қараб.

— Қизни ҳам бир йўл топиб олиб кетамиз, хотиржам бўлинг,— деди аста Дилкаш махсум.

Ўтирганлар махсумнинг гапидан мамнун бош қимирлатдилар.

Сухбат давом этди, мавзу кундалик сиёсатга кўчган эди. Петров турли фактлар, рақамлар, далиллар келтириб сўзлар, барчанинг диққати унда эди.

— Умуман айтганда, шу кунлари ишимиз яхши десак лоф бўлмайди. Халқ секин-секин ҳақиқатни таниб, биз большевиклар томон оғяпти. Ишчиларга, солдатларга халқда ишонч орттиряпти.

— Меньшевикларнинг башарасини очиб ташладик, бари тумтарақай қоча бошлади, иш чакки эмас, деди ишонч билан Жумабой.

Петров соатига қаради:

— Юринглар, жўралар, мажлисга кечикмайлик!— мурожаат қилди у дўстларига.— Умаралини кўрдик, кўнгила тинчиди.

Умарали билан Дилкаш махсум меҳмонларни эшикка ҳадар кузатиб чиқдилар.

— Мулла ака, эшикни занжирланг!— деди танбеҳловчи оҳангда Элмурод энг кейин хайрлашар экан.

— Хўп-хўп...— кулди Умарали.— Ғамхўрлигингиз учун раҳмат, иним.

— Қани юрсинлар, олдимга тушинг!— деди Дилкаш махсум меҳмонлар кетгандан сўнг.

— Сиз билан кетаверсаммикан, ё бугунча ҳам шу ерда тунасаммикан!— деди Умарали бир оз сукут қилгач.— Зумрадхон дард исканжасида бўзлаб ўтирса, мен хабар ололмасам, бу инсофданми? Бориб отасига, онасига фақирлигимни, қалбимнинг мусаффолигини тушунтирсаммикан?

— Жуда соддасиз, Умарали, ундай ғофил одамларга гап тушунтириб бўладими?— ранжиди Дилкаш.— Кўквориди бир чол-ку, у тоифадагилар ғоят ўжар бўлади. Ҳовир олдимга тушинг! Эртага ўзим бир иложини қилиб чолнинг олдига бораман. Қани, китобу қаламларни йиғинг!

Умарали бошини силкиди, ўзига керакли арабча, форсча, русча китобларини — ҳаммасини йиғиштириб қийиқчага тугди, эшикни қулфлаб, Дилкаш махсумга эргашди. Булар оҳиста гаплаша-гаплаша эҳтиётлик ва сергаклик билан борар эдилар.

Самарқанд дарвозадан ўтиб анча юришгач, ўннга кейин чапга бурялишди, тор айланма кўчадан бориб, икки тавақали эшикдан ичкари кирдилар. Икки қадам юргач, Дилкаш махсум қайтиб эшикни занжирлади.

Айвонда кўрпача солинган, деворга катта ёстиқ қўйилган, хонтахта устида чироқ ёниб турарди. Ҳамма ёқ озода, супурилган, сув сепилган. Умарали осойишта оиланинг бахт мавжини дарров пайқаган ва шундай жойга келганидан хурсанд бўлиб руҳан энгил тортган эди.

Дарахтлар ортидан қалқиб кўтарила бошлаган ойнанинг майин нурларида бу шинам қўргончанинг тотли ҳавоси, шигил мевалардан новдалари эгилган дарахтларнинг гўзаллиги Умаралининг кўнглини нашъа ва сурурга тўлдириб юборди.

— Боғингиз ажойиб бир гўша экан!..— Умарали ойдинда дарахтларда ёниб турган олмаларнинг кўркига, гулзордаги турланган гулларга, райҳонларга кўз югуртириб чиққан эди.

— Ишим йўқ, эрта кетиб, кеч келаман, болалар қараб туради,— кулимсиради махсум.

Қўлларини ювиб ҳар иккови дастурхонга ўтирганда, хотини Хушвақтбиби сопол лаганда қайла келтириб, айвонга етмасдан тўхтаганини пайқаган махсум ўрнидан туриб, лаганни олиб келди.

Овқатни еб бўлишгач, бир баркашда карсиллаган шакарангур, эчкиэмар узумлар ва шафтоли чиқди.

Меҳмон ва мезбон алламаҳалгача Лutfий ғазалларини завқ билан ўқишди.

Эрталаб Умарали уйғонганда айвонда дастурхон тайёр, ярқиратиб тозаланган қориндор кичкина мис самовар шақирлаб қайнаб турарди. Қуюқ фамил чой ичиб, нонушта қилдилар.

Кейин Дилкаш махсум Умаралига эски чит чопон билан эски дўппи кийдирди.

— Гўё бир мардикор эмишсиз,— деди илжайиб махсум,— кетмон чопмасангиз ҳам майли, ёнингизда турсин.

Қиқирлаб кулишди.

— Янгамиз бемалол юраверсин, мен боғнинг бирор ишкомида мутолаа қиламан,— боғ томон юрди Умарали.

— Бизнинг аёли Зумрадхоннинг олдига юборсак, Умарали иним, нима дейсиз?— сўради шивирлаб махсум. — Узим бормоқчи эдим, ўйлаб-ўйлаб айнадим, отаси кўрса чўчиб кетмасин, аёл киши бемалол кириб бораверади.

— Менга ҳам фикрингиз мақбул тушди,— жавоб берди суюниб Умарали,— аммо мен бир энлик мактуб битиб берай, тагин қиз шубҳаланиб юрмасин,— бир вақтдаги кўнгилсиз воқеани хотирига келтирган эди Умарали.

У айвонда хат ёзишга киришган ҳамон, махсум хотинига дукчининг уйини қандай топиб боришни қайта-қайта ўқтирди ва тайинлади:

— Тез отлан, ёлғиз келмайсан, Зумрадхонни эргаштириб келасан!..

Боғда махсумнинг ўн ва ўн икки яшар дўндиққина ёқимтой икки ўғли ўйнаб юрарди.

Дилкаш махсум ва Хушвақтбиби бирга чиқиб кетишди.

V

Хушвақтбиби аввал эшикдан бошини суқиб ҳовлининг чор атрофига бир разм солиб олди, кейин секин остонадан ҳатлаб ичкари кирди:

— Адаша-адаша ахир топдим шекилли... Ассалому алайкум,— деди кампир билан кўришиб.

Кампир: «Бегона хотин иш олиб келганмикан, совчимикан тагин?» деб кўнглидан кечирди, кўришиб, меҳмоннинг паранжисини олди.

— Зумрадхон уйдадилар?— сўради Хушвақтбиби атрофга қараб.

— Уйда, ўргилай, нима ишингиз бор эди?— ташвишланиб сўради кампир.

— Каштасини кўрсам, дидимга ёқса, бир иш буюрсам деган ният билан келган эдим, хола!— деди Хушвақтбиби мулойим кулимсираб.

→ Қизим уйда, кира қолинг,— Момосулув кампирнинг кўнгли тинчиб ўчоқ бошига қараб кетди.

Зумрад паришон ҳолда токча олдида ниманидир излаб турарди.

— Ким бўласиз?— сўради кўришган ҳамон, кўзига иссиққина кўринса-да, гумонсираб.

— Исмим Хушвақтбиби,— жавоб берди аёл ва шивирлади,— сизга атаб битилган хат бу.— У рўмоли учига тутилган мактубни олиб қизга узатди.

Зумраднинг чеҳраси қувончдан ёришиб кетган эди. Дарров қоғозни ёзиб, ичида ўқишга тушди, юзида ёйилган табассумни кўриб Хушвақтбиби ишқда ўртанган қиз ва йигитга ачиниб, меҳри тошиб кетган эди.

Умаралининг юракдан ёзган илиқ сўзлари, севги нидолари, ҳижрон ва соғиниш ҳиссиётлари бирдан қизнинг кўнглини шодликка тўлдириб юборди.

Зумрад мактубни авайлаб тахлаб токчадаги Фузулий девони орасига солиб, азиз меҳмонини ўтиришга таклиф этди.

— Дадаси икки кўча нарида қолдилар. Жуда узоқ қидирдим эшигингизни,— кулди Хушвақтбиби.

Кўнглининг самимияти, мулойимлиги кўзларида жилваланган, сочлари қоп-қора, бодомқовоқ; қирмизи юзди, хушқомат Хушвақтбиби Зумрадга ёқиб қолган эди. Зумраднинг ҳуснига мафтун Хушвақтбиби ҳам йигитнинг ошиқ бўлгани бежиз эмас экан... Мундоғам ҳусн бўлар

экан, илоҳим, қовушиб бахт топсинлар!..— деди ичида ўз-ўзига, кейин гўё ҳушини йиғиб олгандай, шошилиб гапирди:

— Кета қолайлик, жоним, кийининг тезгина!.. Онангизни бир баҳона билан қўшниларингизникига чиқаринг, Зумрадниса!

— Йўқ, опажон, қўрқаман... Отам ҳар куни фотиҳани бузаман, деб ғазаб қиляпти, ойим ҳам дадамнинг раъйдан чиқолмайди... Қўлимда икки кунлик ишим қолди, кўринг-чи!— тикаётган палагини Хушвақтбибининг олдига ёйиб юборди Зумрад.

— Вой ўлай!— деди Хушвақтбиби.— Сизни албатта олиб келаман, деб чиққан эдим-а. Умарали акангиз йўлингизга интизор бўлиб ўтирибдилар, у кишига нима дсйман энди? Жилла бўлмаса бирров кўришиб келинг!..— ялинди Хушвақтбиби. Хафа бўлиб кетганидан палакни томоша қилишни ҳам унутган эди.— Қўлингиз асло дард кўрмасин!— шивирлади, кейин:— Юра қолинг, йўқ деманг!— дея кўзларини жавдиратди қизга.

— Сира иложим йўқ, уй тўс-тўполон бўлиб кетади. Икки-уч кун ўтсин, ўзим бораман, яхшилаб тушунтирсангиз бўлди... Хафа бўлманг мендан, узр,— деди ерга қараб Зумрад.

— Йигит бечора уч кунгача кўз тутавериб ёси кетади-ку...— бошини чайқади Хушвақтбиби, кейин ноилож Зумрадга ўз боғларини қандай топиб боришини батафсил тушунтиришга киришди:— Самарқанд дарвоза, кейин сув бўйидаги қуюқ толли самовардан ҳам ўтасиз. Кейин ўттиз қадам юриб ўнгга буриласиз. Уқиб олинг, Зумрадниса! Икки кўча ўтиб чап томондаги бир катта балх тутнинг олдидаги кўчага кирасиз, сағал юриб, тагин чапга буриласиз... Икки тавақали ўймакор эшик — бизнинг эшигимиз... Эшигимизнинг олдида бир туп беҳи бор, белгиси шу, сингим!— шивирлади Хушвақтбиби.

— Хўп, хўп уқиб олдим,— бошини қимирлатди қиз.

Зумраднинг илиқ гапи, ёқимли қилиғи, чўғ бўлиб ёниб турган кўзлари Хушвақтбибининг кўнглини банд қилиб олган эди. «Ўқиган, донишманд қиз, мулла йигитга жуда ҳам муносиб экан, бахтли бўлишсин!» дея яхши тилак қилди.

«Нима ният билан келган экан бу жувон, уйдан чиқмай қолди-я», деб шубҳаланган Момосулув оёқ учида оҳиста

юриб хонага кирганда, Хушвақтбибининг олдига ёйилган палакни кўриб кўнгли таскин топди.

— Ўргилай, қизгинаминг иши ёқдимиди? — сўради кампир меҳмон қаршисига чўққайиб.

— Жуда ёқди, оноғойи, шу ҳафта ичи келиб албатта қизимга бир палак буюраман.

— Диққинафас, оғир иш... Тирикчилик, қандоқ қилайлик... Қизгинам жуда чевар... Бир палакни қўлдан чиқариш — игна билан қудуқ қазиш билан баравар, ўргилай! — эзмаланди кампир.

— Тўғри айтяптилар ойим, бу иш жуда жонимга тегди, гоҳи бўғилиб кетаман, — деди ҳазин товуш билан Зумрад.

Момосулув индамади, каловланиб ўрнидан туриб, ҳовлига чиқиб кетди.

Хушвақтбиби яна қиз билан бир-икки оғиз гаплашгач, ўрнидан кўзгалди.

— Хайр жонгинам! — Зумрадни бағрига босиб, ёноғидан ўпди. — Мулла акангизга раҳмингиз келсин! Уч кунда бормасангиз етиб келаман!

Зумрад самимий хайрлашди.

УТТИЗ ТУРТИНЧИ БОБ

I

Мадраса хонақоҳининг эшиги ғирч этиб очилди. Котиб хатдан бошини кўтарган эди, кўзи остонада турган Эшонхон билан Тулки тилмочга тушди.

— Ҳазрат Садриддин аъламни кўрмоқ мумкинми? — сўради салом бериб Тулки.

Котиб ички ҳужрага кириб, Садриддин аълам қаршисига қўл қовуштирди:

— Тақсир, ҳузурингизга интизордирлар.

— Кирсинлар! — ижозат берди аълам қуръон қиратишдан бош кўтариб.

Эшонхон билан Тулки қўллари кўксиларида остона ҳатлаб ичкари кирганлари ҳамон «Ассалому алайкум», дедилар бир оғиздан ва югуриб аълам оёғига ташлангудек чўкка тушиб, кенг банорас тўнининг этакларини кўзларига суртдилар, сўнг ўринларидан туриб қўл қовуштирдилар-да, бошларини қуйи солганча жим қолдилар.

— Боракалло, ваалайкум ассалом!— деди аълам вазмин оҳангда.— Хизмат? Утиринглар,— аълам тетик, айёр кўзлари билан келувчиларга разм солиб, тубанроқдан жой кўрсатди.

Бироқ келувчилар қўлларини кўксиларига қўйиб яна таъзим қилгач чўкка тушдилар.

— Ҳазрати олийларига бир илтимос билан келганмиз...— дея сўз бошлади Эшонхон.

— Тақсир!— Эшонхоннинг сўзини бўлади Тилмоч.— Гоят муҳим масала.

— Ҳазрати олийлари, биз ҳузурингизга адолат излаб келдик... Бир вақт мадрасада таҳсил кўрган, қуръон қироат қилган, намоз ўқиган талабангиз Умарали бугун йўлдан адашиб кўп номаъқулчиликлар билан машғул. Биз олло таолонинг бандалари шариатни, имонни хоки тупроқ қилган бу каби номуссизларга чидаб қараб туролмаймиз.

— Даҳрий, даҳрий!— Эшонхоннинг гапини маъқулади тилмоч.— Тақсирим ижозат берсалар, тошбўрон қиламиз иблисни!..

— Уз оғзи билан, даҳрийман, деди-я, бадбахт!— деди Эшонхон.

— Астағфирулло!.. Мошпооло!..— аълам жаҳлдан қизариб кетди.— Даҳрийлигига ўзи бир карра иқроор бўлганини қозидан эшитмишдим. Аммо қози ҳибс қилмоққа журъат этолмаган... Умарали тошбўронга муносиб махлуқ, бироқ ҳозир ваъият анча мушкул. Ишчилар, мастеровойлар бош кўтариб қолган...— Аълам бармоқлари орасида тасбеҳни айлантириб сукутга тоади.

Эшонхон кўзини лўқ қилиб жим қолган эди, тилмоч оғиз очди:

— Тақсирим фатво берсалар бас, у ёғини каминангиз бажараверади.

— Йўқ!— аълам қўлини кескин силтади,— шундай ваъиятда авом ичра говға кўтаришнинг ҳожати. йўқ. Энг аъло йўл уни авахта қилмоқ; бир карра авахтакона остонасидан кирдими, умри ўша ерда чирийди.

— Ҳазрати олийлари, бу бетавфиқнинг яна бир гуноҳи бор. Биз, тақсирим дарғазаб бўлмасинлар, деб андишада эдик... Аммо айтмай ҳам иложимиз йўқ... Умарали бир мусулмоннинг қизини йўлдан оздириб, тун пайтида Янги шаҳардаги сайилгоҳлардаги чойхоналар ва майхоналар яқинида эргаштириб юрибди. Бунни кўриб қаҳри ошган аҳ-

ли мусулмон уларни тошбўрон қилмоқчи эди, нобакорлар қочиб қолди...

— Мошоолло! Бандаларингни ёмон йўлдан ўзинг асрагайсан!— дея қўлларини кўтарди аълам.— Омин, биз фатво бердик. Кофир жазосини тортсин, токи, у дунёда бизнинг юзимиз оқ бўлгай!— Қандайдир бир сурани ўқиб қўлларини юзига тортди у.

Эшонхон билан тилмоч ҳам аъламга эргашдилар, икки букилганларича орқалари билан юриб чиқиб кетдилар.

Кўчага чиққач, Эшонхон Умаралининг уйига борадиган, Тулки бозор айланиб уни ахтарадиган бўлиб ажралишдилар.

II

Ариқ четида, ўйлари чувалашган паришон ҳолда Зумрад кир юварди. Эшик олдида арава келиб тўхтагани эшитилди ва лаҳза ўтмай қамчи дастаси билан эшик тақ-тақ қоқилди.

— Ким у?— сўради Зумрад қўлларининг кўпигини арта туриб. Дарҳол эшикка қараб югурди.

— Уртоғингиз Манзурахон сизни сўратиб юбордилар... Мана бу иккита қовунни олинг...— жавоб берди тиниқ, ёқимли товуш билан йигит.

— Отингиз Жўравоймиди?— эшикни қия очиб мўралади қиз.

— Омонмисиз, эсонмисиз, Зумрадхон опа!— сўрашди Жўравой.— Бормайсиз, қовунлар фарқ пишган шу пайтда...— Қовунларни бир-бир узатди йигит. Сомон сотиб келяпман... Гуласал ўртоғингиз қайдалар?— ийманиброқ сўради Жўра.

— Ху анави муюшдаги эшик, болалардан сўрасангиз кўрсатиб беришди.

Кўчада ўйнаб юрган болалар аравани ўраб олган эдилар: «Ака, юринг, ўзимиз кўрсатамиз», деб Жўрани бошлаб кетишди...

— Уйга киринг, чой ичинг!— таклиф қилди Зумрад Гуласалларникига ҳам икки қовун ташлаб келган Жўрага.

— Раҳмат, опажон, чойни яқинда ичган эдим...

Жўра Зумраднинг айтган сўзлари ҳануз ёдида экан-

лигини, Қаънида бир гуруҳ қароллар йигилишиб шаҳар билан алоқа бошлаганларини гапирарди.

Хабар топган Момосулув Зумраднинг ёнига шошилди:

— Нима гап? Ким ўзи?— сўради кампир қовунларга кўз ташлаб.

— Манзураҳон қовун юборибди,— жавоб берди Зумрад.

— Вой ўргилай, уйга киринг, бир пиёла чой ичиб кетинг!— севиниб кетган кампир инқиллаб бир қовунни кўтариб айвонга қараб юрди.

Бошига нимча ташлаб келган Гуласал шу пайтда йигит билан гаплашарди:

— Қани, юринг бизникига, чой тайёр.

— Чойга киринг десам, йўқ деб унамаяптилар,— кулди Зумрад қия очилган эшикдан бошини чиқариб.

Гуласал ўзини ичкарига олган эди, Зумрадга шивирлади:

— Чиройлик йигит-а?!

— Унгаям сен ёқиб қолганга ўхшайсан...— ҳазиллашди Зумрад.

Йигит ҳам кетгиси келмаганидан у-буни баҳона қилиб имирсилар, дам отнинг юганини тўғрилар, дам айилнинг тортиб қўяр, зорланар эди:

— Қарзимиз кўп-да, шу сабабли бойнинг эшигида бандмиз...

— Қармоққа илинганмиз денг?— деди Гуласал.— Иложи йўқми қутулишингизнинг?

— Йўқ!— жавоб берди йигит асабий товушда.— Отам қарз бўлиб қолган, икковлашиб ишлаймиз, қарз бўйиннинг ҳам, оёқнинг ҳам боғи... Кучимизни тўк-япмиз.

— Ҳай, менга қаранг!— деди жиддият билан Зумрад.— Сиз городда Александр боғи деган жойни топиб боринг, у ерда ҳар куни меҳнат аҳли йигилади, ҳар кун мажлис. Боринг, эшитинг, йўл-йўриқ сўраб маслаҳатлашинг. Улим берсин бойингизга, кишандан қутулишнинг иложини қилинг-да! Бу нимаси, қарчиғайдай йигит бировларнинг эшигида юрасизми!..

Бошини солиб қизнинг гапини эшитиб турган йигит бир неча дақиқадан сўнг кўзларини ердан узмай деди:

— Зумрад опа, ўйлаб қарасам, гапингизда маъно кўпга ўхшайди. Мен бир гофил йигит эканман. Далада ўсган-

миз-да, шаҳарнинг паст-баландини билмаймиз. Қани, го-
родни айланиб кўрай-чи!..

Ҳингит улар билан хайрлашиб отини тез ҳайдаб кетди.

III

Оташ дукчи мошдек афюнни пиёла тагида чойга азиб, ичиб юборди, кейин аччиқ чой қилиб майдалаб ҳўп-лай бошлади. У фамил чойни фақат ўзига сақларди. Аччиқ чой ҳам афюннинг узилмас бир қисми, йўқса, дорининг кайфи тўкис бўлмайди. Маълум муддат сукутда ўтиргач, кайф таъсирида чолнинг тили ечилди, у энди кампири ва қизига қараб сўз бошлади:

— Кампир, эшит! Бугун имомимиз олдимга келиб қуюқ кўришгандан кейин муддаосини айтди. Аёлининг вафот қилганига олти ой ўтибди, танҳо эмиш; қизлари, келинлари ҳар қайси ўз-ўзи билан овора эмиш... «Ешим валикда, сўққабош ўтирибман, қизингизни мендан аяманг», деб мисқоли салла, банорас тўнда, серсоқол, басавлат одам менга ялиниб ўтирса-я, уялиб кетибман. Дарров қуллуқ қилдим, кампир; тақсир, бир эмас, ўнта қизим бўлса ҳам сиздан аямасдим, дедим.

— Вой, ажаб қилибсиз, отаси, шундай азиз одам бизга куёв бўлса ёмонми!— деди жонҳолатда кампир.

У чолнинг ўжарлиги ва тажанглигидан, ҳар кун «куёвинг фалон эмиш, пистон эмиш», дея қусур топиб келаверганидан эрининг Умаралидан бутунлай воз кечганини англаган, уни кўндириш умидини тамом йўқотган эди.

Зумрад отасини гапини эшитаркан, оқариб кетган эди, аммо чурқ этмади, лабини тишлаб тескари қаради.

— Пок одам, қироати шундай яхшики, ҳаммани эритиб юборади. Уткир уламолардан, Бухорода таҳсил кўрган.

— Жойида!..— киноя билан жеркди Зумрад.

— Тек ўтир, улуғ зотга тил тегизма!— деди силтаб онаси.— Пешанасига бахт битилган экан, қизим отинча бўлиб ўтиради... Боғ-роғи борми, отаси?

— Бор, кампир, бор. Бир марта ток ошига борганим ёдимда... Қизим ақали, ҳушёр қиз, йўқ демайди... Урин сол, онаси, чарчадим, бафуржа гаплашамиз.

Тагин янги бир можарога чалиниб таҳликада қолган Зумраднинг кўзига яна уйқу келмади, у хаёлда севгилисини тасаввур этар, Умарали билан ғойибона ҳасратлашар, гоҳо кўз ёшларини дув тўкиб олар эди. Қиз шу тақлид ҳижрон ўтида қоврилиб тонгни оттирди.

Чолни барвақт бозорга жўнатиб, кампир Зумраднинг тепасига келди:

— Тур, Зумрад, бу нима ётиш?— деди қизига қараб.— Бугун чоршанба, жиякларни пуллаб келай, бозордан қолмасин.

Кампир наридан-бери нонушта қилди-да, жиякларни белига тугди, дастурхонни йиғиб олишни қизига буюриб бозорга жўнади.

Муттасил ғамхонага айланган бу уйда қолишнинг асло имкони йўқлигига ишонганидан Зумрад бир қарорга келган эди. У шошилиб у ёқ-бу ёқни йиғди-да, тузукроқ ки-йим-кечагини рўмолга тугиб эшикни қулфлади...

Самарқанд дарвозада чойхонадан ўтиб, худди Хушвақтбиби айтгандай дам ўнгга, дам чапга бурилиб бораркан, кўзлари балхутга тушиши билан Зумрад севиниб кетди. Тор кўчага кириб ўймакор эшик олдида бир зум тўхтади. Бир узун сўлиш олди-да, ёпиниб келган паранжисига қараб кулиб юборди. Тўқсон ёшга етиб вафот этган бувисининг чурук паранжисини ёпиниб олган эди қиз. Бир кўзини қисиб яна кулиб қўйди-да, эшикни аста қоқди.

Ичкаридан Хушвақтбибининг «ҳозир, ҳозир!»— деган таниш овози эшитилди. Эшикнинг икки тавақасини бир-варакайига очиб юборган Хушвақтбибининг қучоғига қиз ўзини отди.

— Жудаям куттирдингиз, ўргилай, шунча мунтазир бўлдик, мулла йигит-ку, куйиб кетди, дедим,— шивирлади Хушвақтбиби қизнинг у ёноғидан-бу ёноғидан ўпиб.— У киши боғда юрибдилар. Махсум амакингиз, айғоқчи воқеанавислар бор, эҳтиёт бўлинг, деб ҳар кун тайинлаб кетадилар. Мен жилла ишонгим келмайди, майли, эҳтиёт шарт,— деди шивирлаб Хушвақтбиби ва ўғлини боққа Умаралига югуртирди.

Зумрад супага, Хушвақтбиби солган кўрпача четига ийманибгина ўтирди.

— Ойингиз омон-эсонмилар? Қийналмай топиб келдингизми?— сўраша бошлади Хушвақтбиби.

— Шу кунлари кўрган-кечирганларни асло сўраманг, опа,— Зумраднинг кўзларида ғилт-ғилт ёш кўринди,—

отам аллақандай бир чол имомни топиб: «Қизимни шунга бераман, сўз бериб келганман», деб бир қийин-қистоққа олди, қўяверинг! Қарасам, ойим ҳам севиниб қолди. Уша оннинг ўзидаёқ қочишга қарор қилдим... бошқа илож қолмади, опагон!— кўз ёшлари энди қуйилиб кетди қизнинг.

— Ҳали овутишга ҳам улгурмаган Хушвақтбиби боғ эшикдан чиқиб келган Умаралини кўрди-да, рўмолини паналаб ошхонага югурди.

Умарали икки қадам қарши борган Зумрадни секин елкасидан қучиб кўришди.

— Утиринг!— деди қизариб Зумрад кўрпачага кўзлари билан имо қилиб.— Мана, келдим.

— Ташаккур, бизни кўп бахтиёр қилдингиз,— деди шодлигидан энтикиб йигит.— Боққа чиқсак тузукмиди, у ер тинчроқ...

— Ҳавоси яхши экан-эй!— деди Зумрад ва сўз тополмай ерга қаради.

— Тўғри айтасиз, хушҳаво ажойиб боғча. Махсум ака ҳам, рафиқалари ҳам дарахтлар, гулларга ишқибоз, баланд завқ соҳиблари. Юринг боғнинг этагига, шинам гўшалар бор.

— Бу қандай китоб, русча-ку?— сўради Зумрад Умаралининг қўлидаги китобга ишора қилиб.

— Ҳар бир сўзида олам-олам маъноси бор.

Зумрад китобни қўлига олиб, варақлади.

— Энди менга ҳам ўргатасиз, ваъдангиз бор эди шекилли...— деди Умаралига қиё боқиб қиз.

— Бирга ўрганамиз...

Оҳиста туриб боғ томон юрдилар. Гаплаша-гаплаша ишқом оралаб борарканлар, Умарали унда-бунда тўхтаб бир-икки бош узум узиб Зумрадга тутарди.

— Мунча чиройли боғ экан, шигил-а, узумлар...— завқ билан томоша қиларди Зумрад.

— Петров оғамиз саломатмилар, кўролдингизми?— сўради Умарали.— Жумабой ака, Ўроз ака, Элмуродлар омонми?

— Биронтасини кўролмадим, қамалиб ўтирдим-ку, бир қадам силжиб бўлмади. Шу бугун ҳам ойим мени нечук ташлаб кетганига ақлим ҳайрон.

— Бугун бахт қуёши бизга бир кулибди...— севинчдан юзлари ёруғлашган Умарали мулоим табассумда қизга қаради.

Ҳижрон аламидан қутулган қиз ва йигит бахт ва севгининг ширин кечинмаларида бу куннинг нечук ўтганини сезмай қолдилар.

Қўрғондан қайта-қайта йўталиб Дилкаш махсум чиқиб келганини пайқаган Зумрад дарров ўрнидан турди, юзини паналаган ҳолда йиманибгина салом берди.

— Боракалло, синглим, сиз қилдингиз — келдингиз. Ҳар қандай офатнинг олдини олган яхши, — деди махсум.

— Тинчликми, домла? Бугун оламдан қандай янги гаплар келтирдингиз? — сўради Умарали.

— Александр богида тагин мажлис бўлди. Сўз жанги, ровға кўп, ука; большевик деганларингиз гапни кўп пухта гапирадиган сермантиқ одамлар экан. Шу бугун жуда зеҳн қўйиб эшитдимиз сизга балли, дедим. Одамларни хўп танир экансиз.

— Ленин йўли — қуёш йўли, — деди ишонч билан Умарали.

Қўрғон ташқарисида бир супа ва эскигина бир уй бор эди. Ёшларни ўша ерга жойлаштириш ниятида бўлган Дилкаш махсум.

— Юринглари, бизнинг меҳмонхонага, — дея ўрнидан турди.

— Нега мунча жулдур чопону кир дўппида юрибсиз? — сўради Умаралининг орқасидан секин кетаётган Зумрад.

— Мардикорман, Зумрадхон, — деб қўйди Умарали.

Олдинда кетаётган Дилкаш махсум гапга аралашди:

— Қўлида кетмон, дилида Лениннинг сўзи, синглим, разм солинг! — кулди махсум ва ичкарига кириб кетди.

Улар меҳмонхонада еттинчи чироқ ёруғида ора-чора китобхонлик қилиб, суҳбатлашиб ўтирдилар. Булар битмас-туганмас севги дostonларининг янги ва янги бобларидан сўзлашишар; ҳиссиётлар, ҳаяжонлар тўлқинида ишқий суҳбатни узишолмас, уйқу ҳам эсларига келмас эди.

— Шоирлар, ҳижрон ўти — энг оғир машаққат, дейдилар, бу ҳақиқат экан, азизим, ҳижрон жабрини тортдим мен ҳам, — деди ҳаяжон билан Умарали. — Никоҳ ўқитамиз, кичкина бўлса ҳам ҳолимизга яраша тўй қиламиз, аммо ишқда ўртанган кўнгил сабрни билмайди асло... Ҳаёт севгидан яратилган... — шивирлади Умарали.

— Ҳаёт улуг, аммо ишқ ундан юксак...— жавоб берди қиз.

Иигит бутун қалби билан қиз томон интиларди. Қиз ўзининг латиф сийнасида йигитнинг қоядан қудратли кўксини, бўса излаган ҳароратли чанқоқ нафасини сезаркан, дудоқлари гул япроқларидек беихтиёр титради. Оташ бўса чақмоқ каби бутун вужудини ёқиб ўтганда, қиз севгининг пок, ширин, мўъжизали эҳтироси билан илк дафъа ошно бўлган, у севгидан маст йигитнинг қўйнида беҳуш ётарди...

II

Оташ дукчи бозордан келгач, қалами тўнини ечиб айвон устунисидаги қозиққа илди-да, қизини чақирди:

— Чиқ бу ёққа, Зумрад қизим, сенга яхши қурт олиб келдим. Қозоқ қурти мойли, лаззатли бўлади...

Уйдан юзини ғам-ташвиш кўлкаси босган, қовоқлари осилган Момосулув чиқди:

— Бозордан жиякларни сотиб келсам, Зумрад йўқ. Унсинникигами, Раъноникигами чиқиб кетгандир, деб шу топгача пойлаб ўтирибман, дараги йўқ... Ўзининг паранжиси турибди, бувисидан қолган жулдур паранжини ёпиниб кетибди, шунга сира ақлим етмаяпти, тавба, бу не қилиқ?...— кампир ҳолсизланиб айвон четига ўтирди.

Оташ дукчи белбоғини қоқиб, бир ҳовуч қуртни сопол косага тўкди ва деворга суяниб ўтирди:

— Қайда юрган экан шу маҳалгача?... Овқат борми?

— Ҳа-я, мошхўрда биқирлаб турибди,— жавоб берди кампир ва қаддини базўр кўтариб ошхонага жўнади.

— Олиб кел!— зарда билан буюрди бирдан авзойи бузилган чол.

Кампир шокосани тўлдириб мошхўрда олиб келди. Қошиқлаб ичишга чидамаган дукчи, ёғоч қошиқни четга қўйиб, косани бошига кўтарди-да, совиброқ қолган мошхўрдани хўр-хўр қилиб бирваракайига ичиб юборди. Мошми, гуруч дони тиқилган чол қаттиқ-қаттиқ йўтала бошлаган эди, кампир:

— Вой ўлай, мунча шошмасангиз!— дея чолнинг елкасига бир-икки гуп-гуп урди.

Қоронғи тушиб, оқшом юлдузи пайдо бўлди, хуфтон бўлди... Чол-кампир ҳамон тиқ этса эшикка қараб ўтирарди.

— Хафтафаҳм, қизим ўртоқлариникида, деб тун қилиб ўтирибсан, қочган у, лаънати!— вағиллади чол.— Оқ қилдим мундоқ фарзандни, юзи қора қиз! Умарали падар лаънатиникида, ҳароми қиз!

— Ер ютгур қочганмикин-а? А, шундаймикин-а? Умарали шумтака йўлдан урдимикин-а?— қалтираб гаширарди кампир.

— Ҳа! Кўзимга кўриңса тикка сўяман!

Кампир ҳўнграб йиғлаб юборди:

— Йўқ, отаси, ундай деманг, қаерга кетарди, келади, яхши гаширинг...— ялинди Момосулув.

Чол ва кампир сўздан тўхтаб, ҳар иккиси Зумрад ҳақида турли хаёллар сурганча айвонга чўзилишди. Лекин улар ухлай олмадилар; она дам ҳовлини айланиб келар, дам кўрпа устида тиззасини қучоқлаб аллақандай ваҳимали хаёлларга кетар, дам чарчаб ёнбошлар эди. Улар шу тариқа диққатлик билан тонг оттирдилар.

Саҳарлаб ўрнидан турган ҳамон чол асабий равишда кампирга бақирди:

— Оқ қилдим, нтдан туққанңи! Минг лаънат сенгаям, қизинггаям! Жувонмарг бўлсин!— эшикни шарақлатиб чиқиб кетди у.

Кампир самовар қўйгани ўчоқ бошига борди. Уйланиб қолди. Ким ичади, таиҳо ўзими? Бўшашганча қайтиб келиб айвон устунига суянганча тагин хаёлга чўмди.

— Ассалому алайкум, опогойи, Зумрад турдими?— сўради тўсатдан кампирнинг олдида пайдо бўлган Унсин ва айвонга чиқа бошлади.

Тўлиб турган кампир ўкраб йиғлаб юборди.

— Шўримиз қуриб қолди, Унсин болам, Зумрад қочиб кетди!— Шивирлади Момосулув кир дока рўмолининг учи билан кўзини арта туриб.

— Вой, қочгани нимаси? Қаёққа қочади? Нимага қочади?!— ҳайратдан қотиб қолди Унсин. Лекин зийрак қиз дарҳол воқеани тушунган эди: «Тўғри, қочган... Умарали ака ақлли, илмли, донишманд йигит...» деди ичида.

— Кўйманг, опогойи, қочиб қаёққа борарди, Умарали ака одобли, билимдон йигит, қовушсалар ёмон бўлмайди, бир-бирларини жуда яхши кўришади... Агар ўша кишининг қўлида бўлса ёмон бўлмайди... Сизга қўшилишиб йиғлаб юборай дедимъ, лекин бу ёғни ўйлаб, ўзимни тутдим,— кампирни овута бошлади қиз.

— Чой қўяман, ўтир, Унсин болам, бирга ичайлик...

— Ишим кўп, опогойижон,— деди Унсин.— Асло қай-
гурманг, ўзим чиқиб сиздан хабар олиб тураман. Уроз ога
билан акам икковлашиб бир ҳовлини ижарага олишяпти.
Ишим кўп.— Эшик томон юрган Унсин тагин орқага қайт-
ди:— Дуо қилиб ўтираверинг, ёмон одамларнинг тузоғига
тушмай, суйгани билан топишса, ёмонми, опогойижон!..
Қўшнимиз бор-ку, отинча опа, шу мени ҳар куни оз-оз
ўқитяпти. Акам, ҳали ёшсан, умринг ўтмасин, ўқи, деди.
Отинча опамнинг оталари ҳам янгича одамлар. Хайр, чи-
қарман.

— Болам, ҳолимдан хабар олиб тур!— ялинди кам-
пир.— Ургилай, иложи бўлса фурсат топиб, Умаралининг
ҳовлисига бир бориб келсанг... Уйини биласанми?

— Бир марта синглизси Жамилахон чақирганда борган-
ман. Ташвиш қилманг, шу бугуноқ хабар оламан...

— Шундоқ қил, чироғим!— деди Момосулув кампир
тетикланиб.

— Хабарини бераман,— дея чиқиб кетди Унсин.

УТТИЗ БЕШИНЧИ БОБ

I

Александр паркига ишчилар, солдатлар ва бундай ҳақ-
гўйларга қарши меньшевиклар, эсерлар соат иккидан йиғи-
ла бошлаган эдилар.

Эски шаҳардан ҳам чиққан мусулмонлар кўп. Булар
эрталабдан Эскижўвада митинг ўтказиб, ташкилий равиш-
да бу ерга етиб келганлар. Барча қаттиқ ҳаяжонда.

Петров ички тўлқинига бас келолмай Васильевга ши-
вирлади:

— Халқ кўп, саккиз минг десам оз, ўн минг десам кўп
бўлармикан? Ташвиқотнинг шарофати, дўстим. Лекин
меньшевиклар, эсерлар ҳам оз эмас, шу кўнглимни хира
қилиб турибди, шунга диққатман, иягини силаб қўйди
Васильев.

— Бу кураш, дўстим, кураш рақибсиз, душмансиз бў-
лармиди! Мен большевикларнинг кўплигидан хурсандман.
Лекин меньшевиклар билан эсерларнинг ёлгон гапларига
учган ишчиларнинг ғамини ейишимиз керак, шуни унут-
майлик.

Парк долғали денгиз каби кўпирарди. Большевиклар
ва меньшевиклар кетма-кет минбарга чиқиб гапирардилар.
Эсерлар ва меньшевиклар нуқул озиқ-овқат ҳақида гапи-

риб диққатни чалғитишга тиришадилар, большевиклар эса сиёсий масала моҳиятини зўр мантиқ билан уқтирардилар. Булар ер-сув, завод-фабрикаларни, озодликни, ҳокимиятни қурол билан қўлга киритиш заруригини тушунтирардилар. Бу гаплар большевикларнинг ким эканлигини ҳали тушунмаган меҳнат аҳлига ёқар эди. Большевикларнинг юракдан айтилган эҳтиросли, ҳақ гапларини ихлос билан эшитган халойиқ уларни «Ура!» садолари билан олқишлардилар.

— Уртоқлар!— хитоб қилди минбарга кўтарилган Петров.— Ҳозир муҳим масала ёлғиз озиқ-овқат эмас. Ҳақиқат қуёш каби ярқирайди! Завод-фабрикаларда — ишчилар меҳнат қилади, далаларда — деҳқонлар тер тўқади, бойлар хўжайин, муштумзўрлар хўжайин! Йўқ, бу адолатдан эмас! Эшитингиз, ишчилар, фабрика-заводлар сизники! Эшитингиз, ер-сув сизники! Сизнинг меҳнатингизга, сизнинг кучингизга бундан кейин ҳеч қандай бой хўжайин бўлолмайди! Давлатни меҳнаткашлар ўзи идора этади! Битсин зулм! Яшасин озодлик! Бутун ҳокимият советларга! Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!!!

«Ура!», «Офарин!», «Яшасин озодлик!» хитоблари, олқишлари қудратли қасирға каби гулдуради, халқ чайқалиб кетди.

Четда турган Зумрад ҳар нечук ихлос билан тингласа-да, кўп нарсага тушунмас, битта-яримта сўзларни англаб қолар, атрофдаги мусулмонларнинг сўзига қулоқ солар, тушунишга тиришар эди.

Яқинроқдан ўтиб кетаётган Васильевни кўриб Зумрад орқасидан югурди:

— Васильев амаки, ассалом! Умарали акам сизга салом айтди!

Васильев таниш овоздан, гарчи, паранжида бўлса-да, Зумрадни дарҳол таниган эди.

— Сен экансан! Яхшимисан? Митинг қизгин кетяпти, тушуняпсанми, синглим?

— Унча тушунмаяпман...— жавоб берди Зумрад ўйла-ниб.

— Ўқи, ўқи, ўрганиш мушкул эмас, яқинда сизларга мактаблар очиб берамиз!..— Васильев овозини пасайтириб шивирлади:— Эрта ё индин Умаралининг олдига ўзим бораман, ҳаммасини батафсил, ўзим гапириб бераман. Хайр, синглим, ишим бор, думага кетяпмиз!— Васильев тез юриб кетди.

большевиклар аввалдан тайёрланган резолюцияни ажойиб жасорат билан ўртага ташладилар. Бунда банкларни, ишлаб чиқаришни идора этиш, ер-сувни меҳнаткаш деҳқонга топшириш каби масалалар қўйилган эди. Бу резолюцияни қабул қилдира олдилар, чунки большевикларнинг ҳақиқати кўпчиликка қуёшдай равшан бўлган эди. Ҳарбий-революцион комитет ўн тўрт кишидан иборат сайланди. Буларнинг кўпчилиги большевиклар бўлиб, меньшевиклар бир неча вакиллари суқа олдилар, ҳолос.

Янги сайланган комитет аъзолари митингдан тўпатуғри Дума биносига жўнадилар.

II

Ҳарбий-революцион комитет Дума биносидида қизгин мажлис олиб борарди. Эшикдан қовоқларини осилтириб, хўмрайган ҳолда полковник Черкес кириб келди.

— Муваққат ҳукумат томонидан барчангиз қамоққа олинасиз!— деди у такаббурлик билан ўтирганларга гиром кўзларини бир-бир югуртириб.

Комитет аъзоларининг қалбларида қаҳр туғён урган, кўзларида ғазаб чақнаб кетган эди, аммо шу топда асло бир илож йўқлигини ҳаммалари дарҳол англаган эдилар. Чунки полковник Черкеснинг ёнида қуролли юнкерлар, кўчада эса ҳарбий мактабдан чақирилган аскарлар пулемётлар билан чор аτροφни қамраб турардилар.

Большевикларнинг бир нечаси телефонга ёпишди... Улар зимдан бир-бирларига қараб, сезилмас яширин имо билан вақтинча бўйсунишга қарор қилиб олгач, ўринларидан туриб, сўзсиз эшик томон юрдилар. Буларни кўриб турган юнкерлар шовқинсиз ўраб олдилар-да, турмага жўнадилар.

Ҳарбий-революцион комитетнинг қамоққа олингани ҳақидаги хабар чақмоқ тезлигида тарқалиб, бир зумда солдатлар ва ишчиларга, меҳнат аҳлига, барча халққа маълум бўлди. Барча ғазабга келди. Аксиликчилобчилар ўзларининг хунук башарасини, қаллоб вужудини очиб берган эди.

Большевиклар полковник Черкесни ва унинг шерикларини чақириб, тездан ҳарбий-революцион комитетни дарҳол қамоқдан озод қилишни талаб этдилар. Ҳамманинг кўзида чақмоқ ёнар, юзида ҳозир қарсиллаб ёриладиган ғазаб булутлари кўринар эди. Булар орасида эски шахарликлар

Нотиқ йўтала-йўтала терларини артиб жойига ўтирди. Ен-веридаги бой ва бойваччалар билан шивирлашиб ўтирган Саидахмадбой семиз гавдасини базўр қўзғатиб ўрнидан турди.

— Афандилар, мухтарам жаноблар,— мурожаат этди у ўтирганларга,— ишчилар тоифаси ўта маҳмадана, чоракор ҳаромилар бўлса уларга эргашган. Ҳаммаси бир бўлиб бизга ёпишмоқда. Буларга йўл-йўриқ кўрсатиб турганлар рус ишчилари, кофирлар. Муқаддас ислом динини хор қилишга чидаб бўладими? Петербургга хабар қилиб, бебош ишчиларнинг жазосини берадиган қаттиқ қўл бир сардор сўрайлик, илтижо қилайлик. Қисқа сўзим шу, жаноблар...— дея ҳарсиллаб жойига ўтирди бой.

— Тўғри айтадилар бой,— тасдиқлади бир неча бой бир оғиздан.

Бойваччалардан бири мийиғида кулди:

— Ҳеч вақо йўқ, ҳамма ёқ тинч, бой нега мунча ваҳима қилмаса! Бир-икки тирмизак унда-мунда сув лойқатиб юрса шунга ҳам говғами? Бозор чаққон, савдо-тижорат жойида... Иншоолло, қўлимиз ҳамиша баланд.

Унинг гапини яна бир-икки киши маъқуллади.

— Пул керак, ҳар бир нарсанинг боши пулдан, олтиндан бошланади. Дастмоя бўлса завод-фабрикалар қаторида битта-яримта мактаб, дорилфунунларни ҳам очиб юборармиз,— деди бир бойвачча.

— Ҳой, дини ислом, шариятдан сўзланглар, ўғлонлар. Биз ислом буйруғи билан қадам босамиз, уламоларнинг изидан борамиз!— тажанглашди тағин бири.

— Жамоат!— ўрнидан туриб сўзга киришди Анвархон қори.— Ёшларимизнинг гапида ҳақиқат уруғи бор. Жанжалнинг ҳожати йўқ. Дини исломнинг муқаддаслиги барчамизга аён. Ҳозир иттифоқлик керак. Фабрика-завод, тижорат — барчаси зарур. Аммо ўтинаман, маориф ишига зинҳор-базинҳор кўз юммангиз! Тушунингизки, халқимизни рафлат ботқоғидан сургаб чиқмоқ бизнинг вазифамиз. Беҳуда тортишмайлик, умидларимиз улуғ, балки мухтор ўлка сифатида Русия қаноатига кирурмиз, балки ўзгачароқ бўлур, кўрурмиз. Давр мураккаб, Аҳли авомга диний шиор билан йўл кўрсатиш бизнинг бурчимиздир. Уйлайманки, буни удалай оламиз.

Жанжал, тортишувлар билан давом этган мажлис кеч тунда тугади.

УТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ

I

Укирган бўронлар гирдобида, шиддатли булутлар, қасиргалар ва чақмоқлар қанотида Октябрь келди... Асрлар бўйи инсониятнинг фақат кўнгилларида муқаддас орзу бўлган мунаввар ҳаётнинг арафаси — Октябрь келди!..

Кўлларида милтиқни маҳкам тутган Умарали инод билан тинмасдан душман жабҳасига ўқ отади. Муқаддас туйғуларга берилган Умарали қаҳрамонона ҳамлалар билан олдинга силжийди.

Умарали икки кун муқаддам улуг курашга чақирган гудокни эшитган ҳамон: «Яхши орзуларга жон қурбон этмоқ бутун ҳаётимнинг мақсади, энди бу йўлдан асло чекиниш йўқ!» дея кураш йўлининг боши — темир йўл корхонасига югурди. У фақат ғалабани орзу қилар, жанг суронидан чўчишни билмас, ихлос билан жанг қилар ва олға интилар эди.

Умарали боши узра гиз-гиз учиб ўтган ўқларни парво қилмас, гайри шуурий равишда гоҳ биқиниб, гоҳ сачраб қаддини ростлаб, илдам олдинга югуради, аммо Қашқар маҳалласида Петровникида яшаб, курашчи мард ишчиларга, солдатларга тез-тез озиқ-овқат ташиётган Зумрадни эслаб, қизнинг ҳаётидан ташвишланади, аммо ёрининг жасурлигидан ғурурланиб, хаёлга келган ваҳимаали фикрларни унутишга тиришади.

Кўққисдан пайдо бўлган Васильев Умарали олдида тўхтади:

— Ўқ ёмғири тиниб қолди-ку, биродар, бизда куч кўп, тартиб йўқ, — деди Умаралининг қиёфасига раэм солиб.

— Йўқ, оға, бизда арслонлар кўп! — жавоб берди қатъий равишда Умарали пешанасидаги терни сидириб.

— Коровиченко қари тулки... Бари бир биз енгамиз, — деди ишонч билан Васильев. — Сибирь полки бизга мадад бериб, вокзал томондан суриб келяпти.

— Соат саккиздан буён жанг, жаҳаннам шу-да! — Умарали милтигини ўқлай бошлади.

— Душман бошига жаҳаннам оташини ағдарамиз! Албатта ғалабага эришамиз. Шундай бўлади, йигит! — Умаралининг орқасига қоқди Васильев. — Ҳа, ростдан, Унсин

келган эди, уни Зумраднинг олдига юбордим. Энди ҳам ема, иним, қаллиғинг ёлғиз эмас.

Меҳрибон ёри ҳақида бирорта хабар билмоқни орзу қилган Умарали севиниб кетди.

— Чамамда, соат уч бўлди дейман, қорин очгандек,— жилмайди Умарали.

— Сабр қил, оз қолди, йигит!

Курашчилар орасида ярадорларни ташиётган ва снгил ярадорларга ёрдам бераётган ҳамширалар тез-тез кўриниб қоларди.

— Қаҳрамон аёлларимизни қаранг, ўзларидан ўзлари курашга отилди. Фахрланияпман, севиняпман...

— Ажойиб фидокорлик!.. Бошлари устидан ўқлар учиб турган бўлса ҳам назар-писанд қилишмайди-я! Бизларга ўрнак...— деди Зумраднинг ҳам ўқ остида шўнғиб юрганини тасаввур этиб Умарали.

Васильев қандай пайдо бўлган бўлса, бир онда шундай гойиб бўлди.

Кўп ўтмай Умарали орқасидан ўтиб кетаётган Жумабойни кўриб қолди:

— Бир лаҳза тўхтанг, ака, ўтиб кетаверасизми?— чақирди Умарали Жумабойни саломат кўрганидан қувониб.

— Ия, баракалла! Жангнинг қайнаган кунлари, тузук бўлиб келибсиз,— деди қизгин Жумабой.— Душманни бирваракайига қуритмасак бўлмайди. Эшитяпсизми, зам-барақларимиз мағрур ўкиряпти!

— Ҳа, жойида!..— милтиқни ўқлаб Жумабой орқасидан югурди Умарали.

Умарали дам пушиб, дам қаддини кўтариб, ўқ уза-уза олға борарди. Йўлида ярадорлар учрар, баъзан энгашиб бирор ярадорни четга сурар, ҳамшираларга кўмаклашиб, яна илгарилар эди.

Умарали орқа-олдидаги курашчиларга назар солди. Буларнинг қалбларида қўзғалган бўрон шиддати тобора ошиб боради. Оловланган ғазаблари уларни мардона олға ундайди. Гоҳ унда, гоҳ бунда ҳужум қилиб олға сурилишга тиришган душманни қудрат билан орқага улоқтирадидлар.

...Мана, эски шаҳардан икки юз чамаси косиблар, чоракорлар, мардикорлар қаттиқ жанг билан қудратли бир чақмоқ каби оқлар жабҳасини ёриб ўтдилар ва сурон билан келиб ишчиларга қўшилдилар.

Булар орасида Уроз ҳам, Элмурод ҳам, уста Жалил

ҳам бор эди. Умарали бу яқин дўстларини кўраркан, севинганидан юраги гурс-гурс уриб кетди. Улар ҳам Умаралини шундай қизгин жанг майдонида кўриб қувонишган, ҳайратда қолишган эди.

— Ҳа, баракалла, эр йигит, жонни тикиб урушамиз! Мана, энди бизга кун туғилди! Бой аблаҳларни отамизми, чопамизми, хуллас, ҳақиқатни топамиз-да!— деди овози хип бўлган Уроз.

— Йигини эзамиз!— деди Элмурад шиддат билан.— Териб-териб отиб ташлаймиз!

— Менга қолса уламоларни ҳам бирваракайи бойлар билан қўшиб дўзахга ағдарардим!..— деди Умарали.

Уроз хахолаб кулиб юборди:

— Мулла йигитнинг сўзига қойилман; бойми, эшонми — ҳаммаси бир гўр, кўп кўрганмиз...

Умаралининг ёнида пусиб ўқ отаётган кекса бир рус ишчиси душман томонига ишора қилди:

— Ҳей, оғайни, оқларга ҳам эски шаҳардан мадад келибди, олифта-олифта мусулмон бойваччалармиш. Сичқондан баттар кўрқоқ юраксизлар, жанг қилар эмиш?..

— Буржуйларда пул кўп, юрак йўқ!— деди Умарали.— Майли, пулимиз бўлмаса ҳам-юрагимиз бор! Ҳаммасини тутдай тўкамиз.

— Кўрқоқликлари ўзларига ҳам маълум, ўлганнынг кунидан, хўжа кўрсинга келган улар.

«Аҳ, қани рўбарў келсам, битталаб қулатардим!..— шивирлади ўз-ўзига Умарали, қошларини чимириб.— Саид-аҳмадни қорнидан отардим! Якка ўздан ўнта ўқни аямасдим. Қани Эшонхон, Тулки тилмочлар?.. Ҳаммаси ин-инида...»

Большевик курашчилар Сибирь полки солдатлари билан биргаликда қаттиқ жанг гирдобиде Асака кўчаси томонидан Қашқар маҳалласига ўтиб Урдага чиқишди; кейин Оқ уй олдидан юриб Тупроққўрғонга етдилар-да, ҳайқириқ хитоблар билан ҳужум бошладилар. Даҳшатли жанг бир зум тинмасди... Ҳар икки томон муттасил отишардилар.

— Қалай, ишлар дурустми?— сўради Умаралидан ёнида тўхтаган Петров.— Комитетдан келяпман, иш кўп, йигит, лекин қўлимиз энди баланд. Эҳтиёт бўл, сендай саводхон одамлар халққа жуда керак бўлади. Ғалаба яқин. Еттисувдан мадад келганини биласан. Кушқадан ҳам ёрдам келди. Ҳа, энди зўравон буржуйларни; капиталист-

ларни йўқотамиз. Улуғ Ленин бизни норлоқ истиқбол сари бошлади!..

— Тўғри айтасиз, Петров ога, Лениннинг ҳар бир каломи ҳақиқат экан!

— Коровиченко енгилишига кўзи етганидан энди қўриқиб қолди, шу сабабдан, сулҳ қилайлик, деб ялпанишга тушди,— белидаги тўппончани тўғрилаб тузатиб қўйди Петров.

— Асло сулҳ керакмас,— деди қатъият билан бошини силтаб Умарали,— голибият қўлимизда, чекинмаймиз... Ҳаётнинг маъносини энди англадим...

Петров мамнуният билан унинг кифтига қоқди...

Замбараклар тинимсиз гумбурайди...

Қўрғон ичига тиқилиб олган оқлар қаттиқ талвасада...

Кеч соат ўнларга бориб жанг бўрони тинди. Оқлар тамом енгилган, генерал Коровиченко асир олиниб, қамоққа жўнатишган эди.

Тўрт кунлик қаттиқ жангда ҳориган ишчилар, солдатлар, косиблар, чоракорлар зафар шодлигидан кайфлари чоғ, руҳлари енгил, улар бир-бирларини табриклаган, кулган, хушчақчақ!..

Қўрғон устида ҳавода ҳилпираган қизил байроққа боққанда барчанинг кўзида севинч тўлиб-тошади, кўксига бахт, озодлик ҳиссиёти тўлқинланади.

II

Петров ва Умарали юраклари қоқ ёрилгудай шод қайтганларида Анна Степановна билан Зумрад ҳам голибият севинчи ҳаяжониди, азизларини саломат кўрганларидан хурсанд, кўзларида бахт жилваси билан табассумда қарши югурдилар...

— Энди биз кетайлик, эртага учрашармиз,— деди Умарали бир оз ўтиришгач. Ташаккур ифодасида қўлларини кўксига қўйиб узр сўрагандай секин деди:— Биз кетайлик, онам билан синглимни кўрмаганимга анча бўлди; хайр, Петров ога!

— Хайр, иним!— деди Петров уни бағрига босиб.

...Зумрад Умаралига қараб тўймас, севгилисига бошдан-оёқ кўз ташларкан, унинг бошидаги папоғи, эғнидаги соддагина ихчам чопони, кўйлак-шими, белидаги камарни, оёғидаги этикларига разм соларкан, бир вақтлардаги салла ўраган, узун тўнли кавуш-маҳси кийган Умаралини тасаввур этолмасди. Зафар қуёшидан пешанаси ярақлаган

баҳодир, курашчи ёрини кўриб, қизнинг қувончига ғурур қўшилган эди.

Улар Умаралининг ўйига кетмоқда эдилар. Соғинч, се-винч, меҳр билан гаплаша-гаплаша борардилар.

— Шундай жанг бўлдики! Бундай даҳшатли, шиддат-ли жангни ҳеч қачон эшитмаган эдим. Физиллаб ёғиб тур-ган ўқ ёмғирида омон қолганимизга ҳайратланаман,— деди Умарали Зумрадга меҳр билан боқиб.

— Биз ҳам Усин билан аскарларга тинмасдан сув, чой, овқат ташиб турдик. Ўрдада, айниқса қаттиқ жанг бўлди. Солдатларга офарин дедим. Улар жонларини фидо қилиб курашишди. Биз, мадад бўлсин, кўмак бўлсин, деб кўлимиздан келганини аямадик... Ҳамширалар дов юрак бўларкан, ўқдан шикаст еб йиқилган девдай-девдай йигит-ларни бирпасда панага олиб чиқиб яраларини боғлашди. Ақлим ҳайрон қолди, сира чўчишмайди-я! Даҳшатли оғреқдан азоб чеккан ярадорларнинг юз-кўзларини силаб меҳрибончилик кўрсатишларини айтмайсизми! Уларни кўриб кўзларимдан ёш қуйилиб кетди.

Умарали Зумрадининг мулоҳазаларидан мамнун ҳолда унинг қўлини олиб қисди.

— Офарин, жангчи ёрим! Мана, энди осмондаги қуш-дай эркинмиз, сиз ҳам, мен ҳам... бизга ўхшаш барча мазлумлар ҳам!..

III

Икки кун ўтгач, революция курашчилари — ишчилар, батрақлар, аскарлар, меҳнаткаш халқ дарё каби кўчани тўлдирган эди. Халқ денгизи тўлқинида олтмиш товут, гўё кемалар карвонидай, курашчи кифтлар устида қалқиб борарди.

Халқларнинг муқаддас орзулари, бахт-саодати учун жон фидо қилган бу жасур қаҳрамонларни, инқилоб қур-бонларини барча соф қалблар ҳурмат билан сўнги йўлга кузатмоқдалар.

Тобутлар гулларга ўралган... Энг олий меҳр ва ҳис-ларни, муҳаббатни, чуқур қайғуни куйлаган ғамгин муси-қа ҳавода янграб, ҳасрат ва қон тўлган қалбларга оҳиста қуйилмоқда.

Ҳамма ёқни лойқатиб юрган жадидлар дардларини ичга ютган, чўкиб қолган. Шўройи ислом меҳнаткаш халқ тўлқини олдида хасдек ожиз эди. Уламо жамияти ва

ундаги ёвузлар шу улуғ кунлар гирдоби ичра жон талвасида типирчиларди. Бойлар ҳам ин-инига пусиб олган... Саидаҳмадбой ичини кемиради, тинчимайди. Мана, у Эшонхонни эргаштириб, ўғрилардай биқиниб, заводга келди. Пулат сандиқдан йигирма минг олтинни супурди; заҳар ёнган безовта кўзларини аланглатиб Эшонхонга пулни узатди ва тупукларини сачратиб шивирлади:

— Эҳтиёт қил!

Ҳовлиққанча бой томон икки қадам ташлаган Эшонхон қаршисида тўппонча тутган Шермат пайдо бўлди.

— Э-ҳа, ана холос, куппа-кундуз қароқчилик!

Қалтираб кетган бой саросимада орқага тисланди. У дам оқарар, дам қизарар эди.

Воқеадан хабар топиб етиб келган Жумабой бир дақиқа ўйланиб жим бўлгач, жиддий вазиятда, қатъий буюрди:

— Қамоққа олинсин!

Ранги қув ўчиб, дағ-дағ қалтираган бойнинг нафаси тикилган, тили кесилган, оғиз очишга мажолсиз эди. Бўздай оқарган Эшонхон сўзсиз, олтинларни дарров икки қўллаб стол устига қўяркан, ўз қобиғига кираётган шилиқ қуртдай бўшашиб эгилиб кетди...

Озод Туркистон халқлари жумҳуриятида халқ учун қон тўкиб курашган мард паҳлавонлар бошлаб юборган хайрли ишлар жумласидан бири маориф эди. Янгидан-янги мактаблар очилиб, илмга чанқоқ ёш ўсмирлар шод, озод ҳолда билим ола бошладилар. Ана шулар қаторида Унсиной, Зумрадхон, Гуласалхон, Раъно, наққошнинг писта чақар қизлари орзулар, олий ҳислар туйғусига тўла, энди ғамсиз-ҳасратсиз, бахтли шодон қизлар ҳам мактабларга кириб, илм ўчоқларида мағрур ёшликнинг нашъасини сураб эдилар.

Кураш давом этарди. Меҳнаткаш халқ бурчак-бурчакдан беш кўтарган разил душманга қарши матонат билан кураша-кураша улуғ бахт йўлида янги ва янги зафар ҳамалари билан олға дадил борарди.

Бўронлар қанотида келган Улуғ Октябрь мусоффо, ғуборсиз ҳаёт самосида асло ботмайдиган, сўнмайдиган мангу бахт қуёшини кўтарди!.. Улуғ йўл устида Октябрь қуёши порлади.

Мазлумларнинг зориқиб кутган улуғ куни туғилди.

МУНДАРИЖА

Биринчи боб	3	Ун тўққизинчи боб	203
Иккинчи боб	18	Йигирманчи боб	215
Учинчи боб	28	Йигирма биринчи боб	225
Тўртинчи боб	40	Йигирма иккинчи боб	236
Бешинчи боб	51	Йигирма учинчи боб	243
Олтинчи боб	55	Йигирма тўртинчи боб	260
Еттинчи боб	66	Йигирма бешинчи боб	286
Саккизинчи боб	73	Йигирма олтинчи боб	293
Тўққизинчи боб	83	Йигирма еттинчи боб	297
Унинчи боб	94	Йигирма саккизинчи боб	311
Ун биринчи боб	107	Йигирма тўққизинчи боб	323
Ун иккинчи боб	117	Уттизинчи боб	329
Ун учинчи боб	128	Уттиз биринчи боб	341
Ун тўртинчи боб	135	Уттиз иккинчи боб	350
Ун бешинчи боб	141	Уттиз учинчи боб	361
Ун олтинчи боб	148	Уттиз тўртинчи боб	374
Ун еттинчи боб	171	Уттиз бешинчи боб	384
Ун саккизинчи боб	187	Уттиз олтинчи боб	390

На узбекском языке
ШКОЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
АЙБЕК

ВЕЛИКИЙ ПУТЬ

Издательство «Уқитувчи» Ташкент — 1978

Тошкент, Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти томонидан босиб чиқарилган 1973 йилги нашрига
мувофиқ редактор М. Мадалиева кузатуви остида қайта нашр
қилинди.

Ведущий редактор П. А. Вродский. Техн. редактор Т. Зологиллова
Корректор Д. Умарова

ИБ № 917

Теришга берилди 20/VII-1977 й. Восишга ружсат этилди 17/XI-1977 й.
Қозғоз № 3. 84×108¹/₃₂. Физ. б. л. 12,375. Шартли босма л. 20,79. Нарх.
л. 21,0. Тиражи 100 000. Уқитувчи нашриёти. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.
Шартнома 170—77. Ваҳоси 70 т.

ЎзССР Министрлар Советининг нашриётлар, полиграфия ва китоб савдо
ишлари Давлат комитетининг Тошкент полиграфия комбинати. Тошкент.
Навоий кўчаси, 30. 1977 й. Зак. № 2050.

Ташполиграфкомбинат Государственного Комитета Совета Министров
по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Ташкент, Навоий
кўчаси, 30.